

УНІВЕРСИТЕТ «УКРАЇНА»

ОСВІТА РЕГІОНУ

• Політологія • Психологія • Комунікації

Український науковий журнал
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 2005 року

№ 2 (32), 2013

Київ
Університет «Україна»
2013

**Засновники: Університет «Україна»
Всеукраїнська асоціація політичних наук**

Редакційна колегія:

Андрущенко Віктор Петрович, доктор філософських наук, професор
Андрусишин Богдан Іванович, доктор історичних наук, професор
Бабкіна Ольга Володимирівна, доктор політичних наук, професор
Бакіров Віль Савбанович, доктор соціологічних наук, професор
Бебик Валерій Михайлович, доктор політичних, кандидат психологічних наук, професор,
головний редактор журналу:

<http://www.facebook.com/profile.php?id=100004135000547>

Бедь Віктор Васильович, доктор юридичних та богословських наук, професор
Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор філософських наук, професор
Бортніков Валерій Іванович, доктор політичних наук, професор
Бурдяк Віра Іванівна, доктор політичних наук, професор
Воронкова Валентина Григорівна, доктор філософських наук, професор
Голуцько Валентин Васильович, доктор юридичних наук, доцент
Горбатенко Володимир Павлович, доктор політичних наук, професор
Губерський Леонід Васильович, доктор філософських наук, професор
Денисенко Валерій Миколайович, доктор політичних наук, професор
Євтух Микола Борисович, доктор педагогічних наук, професор
Льганаєва Валентина Олександрівна, доктор історичних наук, професор
Карпенко Віталій Опанасович, кандидат філологічних наук, професор
Клименко Віктор Васильович, доктор психологічних наук, професор
Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор
Королько Валентин Григорович, доктор філософських наук, професор
Кремень Василь Григорович, доктор філософських наук, професор
Круглашов Олександр Миколайович, доктор політичних наук, професор
Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор
Куйбіда Василь Степанович, доктор наук з державного управління, професор
Левенець Юрій Анатолійович, доктор політичних наук, професор
Луговий Володимир Іларіонович, доктор педагогічних наук, професор
Макар Юрій Іванович, доктор історичних наук, професор
Макаренко Євгенія Анатоліївна, доктор політичних наук, професор
Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор
Малхазов Олександр Ромуальдович, доктор психологічних наук, професор
Малєфір Віктор Іванович, доктор юридичних наук, професор
Пилипчук Володимир Григорович, доктор юридичних наук, професор
Примуш Микола Васильович, доктор політичних наук, професор
Півнева Любов Миколаївна, доктор політичних наук, професор
Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, професор
Помикало Войцех, доктор педагогічних, кандидат філософських, професор
Різун Володимир Володимирович, доктор філологічних наук, професор
Серажим Катерина Степанівна, доктор філологічних наук, професор
Сіленко Алла Олексіївна, доктор політичних наук, професор
Сидоренко Наталія Миколаївна, доктор філологічних наук, професор
Таланчук Петро Михайлович, доктор технічних наук, професор,
голова редакційної ради журналу

Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор
Токовенко Олександр Сергійович, доктор філософських наук, професор
Томчук Михайло Іванович, доктор психологічних наук, професор
Халамендик Вікторія Борисівна, доктор філософських наук, доцент
Холод Олександр Михайлович, доктор філологічних наук, професор
Цвях Володимир Федорович, доктор політичних наук, професор
Циба Віталій Трохимович, доктор філософських наук, професор
Шайгородський Юрій Жанович, доктор політичних, кандидат психологічних наук
Шергін Сергій Олександрович, доктор політичних наук, професор
Щедрова Галина Петрівна, доктор політичних наук, професор

ЗМІСТ

Розділ I УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Валерій Бебик
Великий скіф Гомер і латинянин Вергілій: наслідування чи плагіат?.....8

Наталія Подвірна
Теорії та методологічні підходи до дослідження влади та владних рішень у XX ст.....13

Розділ II ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Наталія Латигіна
Дефініція демократії: основні підходи.....19

Наталія Гедікова
Особливості процесу становлення та орієнтири української ліберальної думки
у другій половині XIX — початку XX століття.....25

Михайло Давиденко
Консервативна державницька концепція В. Кучабського.....30

Розділ III ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Олександр Анастасов, Юрій Коваль
Трансформація інституту місцевого самоврядування України
у контексті європейського досвіду.....35

Олег Долженков
Еволюція політико-правового статусу уряду України крізь призму білоруського досвіду.....41

Олександр Семченко
Формування іміджу держави в контексті політичної модернізації України.....47

Вікторія Бокоч
Електоральний процес як феномен демократичного розвитку.....51

Катерина Меркотан
Ідеологічні метаморфози нового парламенту.....57

Розділ IV ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Микола Палінчак
Свобода релігії в сучасному світі: теоретико-методологічний аспект.....63

Розділ V ПОЛІТИЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ

Олег Ткач
Особливості державної політики у сфері соціального розвитку України.....67

Тетяна Хлівнюк, Руслан Карагіоз

Суспільно-політична згода як соціальний феномен та її роль: основні складові.....	71
--	----

**Розділ VI
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ
ГЛОБАЛЬНОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

Василь Куйбіда

Візії України в євразійському геополітичному та гео економічному просторі.....	75
--	----

Марина Зигор

Активізація діяльності України в ООН у період незалежності.....	80
---	----

**Розділ VII
МІЖНАРОДНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА**

Лідія Гревцова

Становлення громадянського суспільства в Україні як суб'єкта національної безпеки держави.....	85
---	----

**Розділ VIII
РЕГІОНАЛІСТИКА**

Світлана Наумкіна, Тетяна Бризгунова

Європейська система місцевого самоврядування та її креативне втілення в сучасній Україні.....	91
--	----

Костянтин Пальшков

Вчасне та ефективне реформування національних законодавств як чинник посткомуністичної трансформації країн Центрально-Східної Європи.....	96
---	----

**Розділ IX
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ**

Володимир Коляденко

Поняття «інформаційне суспільство» у класичних і сучасних концепціях.....	101
---	-----

Євген Цимбаленко

Конвергенція мас-медіа і медіакомунікацій.....	106
--	-----

Леся Городенко

Фундаментальні парадигми розвитку мережевої комунікації: свобода слова.....	111
--	-----

Аліна Мельниченко

Концепції креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності у теоріях медіакомунікацій.....	117
---	-----

**Розділ X
ЖУРНАЛІСТИКА**

Катерина Соколова

Роль соціальної журналістики у підтримці позитивного образу жінки та руйнуванні стереотипів на ґрунті сексизму.....	122
--	-----

Розділ XI ВИДАВНИЧА СПРАВА, ВІДЕО ТА АУДІОЗАПИС

<i>Світлана Водолазька</i> Соціальні мережі як дієвий різновид комунікаційної інновації у видавничій галузі.....	124
---	-----

Розділ XII ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Артем Захарченко</i> Соціальність інтернет-медіа та її вплив на популярність ресурсу.....	128
---	-----

<i>Гліб Семенюк</i> Світоглядно обумовлені мемотики, притаманні українському сегментові інтернету.....	134
---	-----

<i>Олена Захарченко</i> Реакція аудиторії на контент у передвибірчий період: модифікація під впливом тролінгу.....	139
---	-----

<i>Оксана Руденко</i> Роль сучасних політичних PR-технологій у формуванні нових принципів взаємодії влади і суспільства.....	143
---	-----

Розділ XIII ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Тетяна Завада</i> Перфекціонізм та педантизм: спільне та відмінне.....	147
--	-----

<i>С. Андрушко</i> Теоретико-психологічний аналіз проблеми механізмів захисту особистості.....	152
---	-----

<i>Євгенія Базика</i> Стан прокрастинації як чинник, що інгібує формування успішної особистості.....	157
---	-----

<i>Ольга Віговська</i> Якість життя особистості: теоретико-емпіричні доробки сучасної психології.....	161
--	-----

<i>Тетяна Бушуєва</i> Структурно-змістові характеристики моделі особистості психолога.....	166
---	-----

<i>Ірина Зошій</i> Психологічна підготовка до юридичної діяльності.....	171
--	-----

<i>Едуард Івашкевич</i> Розвиток соціального інтелекту особистості. Актуальність проблеми.....	177
---	-----

<i>Василь Бучко</i> Проблеми сприяння самореалізації неповнолітніх, котрі відбувають покарання у місцях позбавлення волі.....	181
--	-----

Розділ XIV ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Ірина Андрєєва</i> Роль керівництва у формуванні психологічної складової здоров'я персоналу.....	186
--	-----

<i>Ольга Василюк</i> Концептуальні межі поняття «травматична пам'ять» у зарубіжній і вітчизняній літературі.....	191
---	-----

Розділ XV СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Ганна Венгер</i>	
Феномен дистантної сім'ї.....	196
<i>Олена Волошок, Наталія Ільчишин</i>	
Психологічний зміст шлюбно-сімейних настанов у період ранньої дорослості.....	202
<i>Анастасія Большакова</i>	
Психологічне благополуччя та особливості ставлення до оточуючих у курсантів ВНЗ МВС України.....	206

Розділ XVI ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я

<i>Тетяна Андрющенко</i>	
Педагогічні умови формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку.....	211
<i>Світлана Жарікова</i>	
Особливості ставлення підлітків до здорового способу життя.....	216
<i>Микола Бабій</i>	
Суїцидальні наміри у неповнолітніх як результат депресивних станів.....	222
<i>Анна Альошичева</i>	
Психічне здоров'я спортсменів як проблема психології здоров'я.....	226
<i>Марія Дергач</i>	
Соціальне уявлення студентської молоді про здоров'я: структура та зміст.....	230
<i>Лариса Добровольська, Оксана Фурсова</i>	
Умови та чинники збереження психологічного здоров'я майбутніх педагогів.....	235
<i>Вікторія Грандт</i>	
Копінг-ресурси професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги.....	239
<i>Олена Блинова</i>	
Психологічне здоров'я мігрантів: результати емпіричного дослідження.....	244

Розділ XVII ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Лариса Журавльова, Марина Романова</i>	
Чинники розвитку екологічної свідомості у ранньому дорослому віці.....	249
<i>Тетяна Єльчанінова, Єлизавета Ткачова</i>	
Мотивація досягнення успіху студентів з активною життєвою позицією: сиблінговий аспект.....	255
<i>Олена Демчук</i>	
Тезаурус життєвої компетентності молоді.....	260
<i>Жанна Богдан, Тетяна Солодовник</i>	
Особливості поведінки в проблемних ситуаціях у студентській групі.....	264

<i>Клавдія Дзедзержера</i> Актуальні регулятиви поведінки студентів у вищих навчальних закладах.....	269
--	-----

<i>Оксана Грицук</i> Організаційно-методичні аспекти психологічного тренінгу як засобу усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату у вчителів.....	273
---	-----

<i>Наталія Дідик</i> Розвиток професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів.....	278
---	-----

<i>Олександра Дмишко</i> Психологічні основи формування професійного «я-образу» у студентів.....	283
---	-----

Розділ XVIII ПСИХОЛОГІЯ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

<i>Олена Горецька</i> Психологічні особливості ставлення батьків до дітей з особливими потребами.....	289
--	-----

<i>Ірина Грицюк</i> Особливості розвитку дитини з дитячим церебральним паралічем.....	295
--	-----

<i>Наталія Жиліяк</i> Смислові завдання моторних дій як засіб реабілітації осіб з психомоторними порушеннями.....	299
---	-----

Розділ XIX ПЕДАГОГІКА

<i>Ірина Глазкова</i> Подолання бар'єрів навчальної діяльності студентів внз як педагогічна проблема.....	304
--	-----

<i>Ганна Печерська</i> Структура та психологічні механізми розвитку професійних ціннісних орієнтацій учителів.....	310
--	-----

<i>Світлана Гусаківська</i> Мотивація у фаховій підготовці майбутніх вихователів дошкільного навчального закладу.....	316
---	-----

<i>Наталія Булатевич</i> Чинники адаптації дитини до дитячого дошкільного закладу.....	321
---	-----

Розділ I

УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

ВЕЛИКИЙ СКИФ ГОМЕР І ЛАТИНЯНИН ВЕРГІЛІЙ: НАСЛІДУВАННЯ ЧИ ПЛАГІАТ?

Валерій Бебик, професор, проректор Університету «Україна»,
головний редактор журналу «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації»
УДК 316.32

У статті доводиться, що «батько літератури» Гомер був скифом. Латинянин Вергілій запозичив текст «Енеїди» у Гомера. Міф про те, що Гомер був греком, створили латинські історики під час протистояння Священної Римської імперії Османській імперії.

Ключові слова: Гомер, скиф, грек, Вергілій, латинянин, антична Україна-Еллада, Греція, Рим.

В статье доказывается, что «отец литературы» Гомер был скифом. Латинянин Вергилий заимствовал текст «Энеиды» у Гомера. Миф о том, что Гомер был греком, создали латинские историки во время противостояния Священной Римской империи Османской империи.

Ключевые слова: Гомер, скиф, грек, Вергилий, латинянин, античная Украина-Эллада, Греция, Рим.

This paper argues that the «father of literature» Homer was the Scythians. Latynyanyn Virgil borrowed text of «Aeneid» in Homer. The myth that Homer was Greek, Latin historians created during the confrontation with the Holy Roman Empire, the Ottoman Empire.

Key words: Homer, Scythians, Greeks, Virgil, latynyanyn, Ancient Ukraine-Hellas, Greece, Rome.

Є поети і є літературні критики, які живуть з божественного слова поезії. Сьогодні ми досліджуємо творчість людини, яка через своє поетичне слово донесла до нас таємниці античної української історії. Це — *Гомер*, якого канонічна історична наука називає «греком»...

Словники свідчать, що Гомер — найвидатніший і найлегендарніший співець античності і, напевно, найбільш цитований поет світу [14; 15]. А герої гомерівських поем «Іліада» та «Одіссея»: Ахіллес, Агамемнон, Одиссей, Гектор, Паріс, Пріам, Єлена Прекрасна, Пенелопа, Андромаха, Гекуба — давно стали хрестоматійними персонажами.

Освіта в античності починалася з поем Гомера й ними ж і закінчувалась. Видатний скифський філософ *Аристокл*, якого ми знаємо під псевдонімом *Платон*, стверджував, що цьому поету Еллада зобов'язана своїм духовним розвитком [31].

У стародавній Елладі слово «поет» асоціювалось зі словом «Гомер», а поеми «Іліада» і «Одіссея» вважались священними. Між іншим, коментар архієпископа *Євстафія* до гомерівських праць нараховує 7 томів. Непоганим був хліб у критиків Гомера, чи не так?..

Незважаючи на популярність *Гомера*, про нього майже не існує достовірних відомостей. Немає єдиної думки ні про час його народження (між XII і VI століттями), ні про місце народження, хоча більшість джерел називають Іонію. В античній літературі існує аж дев'ять біографій *Гомера*, які складаються з міфів та казкових оповідок. Загальна ж думка античності малювала його сліпим і старим співцем, натхненним музою, який мандрував *Елладю*, сам складав і виконував свої поеми [26].

Археологічна наука свідчить, що культу еллінських богів Зевса, Аполлона, Артеміди, Афродіти, Геракла і Ахілла зародилися в Українському Причорномор'ї [3; 4; 37]. Проте вона нічого нам не говорить про національність *Гомера*.

Якщо взяти до уваги слова історика *А. Вельтмана*, що «Іліада» спочатку була написана не грецькою мовою...» [38], ясно, що *Гомер* — не грек. Але хто?...

За свідченням *Лікурґа*, греки упродовж трьох століть нічого не знали про «грецьку» літературну пам'ятку видатного античного автора *Гомера* — «Іліаду».

Водночас С. Бондар і П. Кралюк стверджують, що «...елліністичні тенденції у Північному Причорномор'ї виявилися ще раніше, ніж у «материнській» Греції» [7].

Одним із покровителів Трої був сонячний бог *Аполлон/Купало*, релігійний культ якого народився в українському Причорномор'ї. В цьому зв'язку цікаво, що видатний скіфо-еллінський філософ *Аристокл/Платон* стверджував, що підтримує священний зв'язок з богом *Аполлоном* і є його служителем [31].

Сонячний культ бога *Аполлона* був нерозривно пов'язаний з місячним культом богині *Артеміди*, який у ті ж самі часи виникає на території Прадавньої України. Як справедливо відмічають С. Бондар і П. Кралюк, культ бога *Аполлона* був не грецького, а Північно-Причорноморського походження [7]. І цей культ сонячного бога *Аполлона* був головним в усіх так званих мілетських, а, на нашу думку, мелітопольських колоніях у VI–I ст. до н.е.

Відомий шумеролог А. Кифішин, досліджуючи тисячолітні петрогліфи Кам'яної Могили [3], звернув увагу, що в найдавнішому храмі планети зберігся текст про Троянську війну, яку описує *Гомер*. Там є відомості про десятилітню війну двох родів, про царство мишей, про «вигнаних жінок» тощо.

Чи не парадокс: Троя з'явиться лише через 2 тис. років, а міф про троянську війну вже викарбуваний в Українському Запоріжжі?! Звичайно, парадокс, але — лише на перший погляд. Якщо взяти до уваги, що троянці були вихідцями з Прадавньої України, то все стає на свої місця. Вони прийшли в Малу Азію зі своїми міфами й світоглядом, формами суспільного устрою та матеріальної культури.

Своєю чергою, на думку А. Кифішина, Троя «запозичила» елементи своєї релігійно-філософської культури Стародавньому Єгиптові та Античній Греції [3]. І в цьому зв'язку навряд чи можна вважати випадковістю той факт, що сучасна археологічна наука серед восьми основних локальних груп трипільської культури, зокрема, виокремлює і *Троянівську локальну групу трипільської культури* [6].

Проте не зайвим буде нагадати свідчення археологів, що Троя була заснована у III тис. до н.е., що значно пізніше виникнення трипільської культури, котра, як відомо, виокремлюється істориками, починаючи з VI тис. до н.е.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на той факт, що в стародавній літературній пам'ятці «Слово о полку Ігоревім» усі руські князі іменуються *Дажбожими онуками*. А головний герой — князь Ігор — у цьому стародавньому тексті називається онуком Трояна, що однозначно свідчить про спорідненість українців і троянців [24; 38].

Це, власне, і не дивно, оскільки праукраїнське троянське плем'я, що заселило свого часу Анатолію — територію сучасної Туреччини (*там і досі в місті Бергам/Пергамон стоїть храм Бога Трояна*), теж походить від свого племінного бога Трояна!

А останній, за міфологією стародавньої України, був Богом землі, підземелля і повітря (*три — в одному, звідси й ще одна версія символізму тризуба?*). Йому вклонялися, зокрема, й амазонки, які допомагали боронити Трою (*так ось що їх об'єднувало?*)...

Нагадаємо слова римського історика *Тита Лівія*, що першого царя Трої звали *Теукром*. Римляни, які вважали троянців своїми предками, саме так їх і називали — *теукри*. А одним із покровителів Трої, між іншим, був сонячний бог *Аполлон/Купало*, релігійний культ якого народився в українському Причорномор'ї [26].

Аналізуючи тексти гомерівських поем, український дослідник П. Гарачук звернув увагу, що опис території, клімату, рельєфів узбережжя Трої не збігається з реальною картою Малоазійської Трої [11].

Натомість територія Трої, оспіваної *Гомером*, дуже схожа на Українське Причорномор'я, зокрема, район археологічної *Ольвії*, де твори *Гомера* були дуже популярними [7]. Звідси й висновок дослідника, що Ольвія, ймовірно, стоїть на руїнах Трої, а Гомер, напевно, був мешканцем Прадавньої України [11].

Гомер писав свої праці, як свідчать історики, не грецькою мовою. А про його «Іліаду» протягом перших 300 років її існування так звані греки не знали взагалі. А головний епос Риму — «Енеїда» *Вергілія* — побудований на сюжетних лініях «Одіссеї» та «Іліади» *Гомера* [27].

Антична історія, яку фальсифікували у XV–XVI ст. н.е. історики *Священної Римської імперії германської нації*, містить безліч невідповідностей і перекручень. Більше того, на думку *М. Постнікова*, вся так звана *Римська імперія* практично не мала своєї власної історії, а її царі приписали собі біографії царів *української Трої* [33].

З кінця X ст. і до початку XIX ст. н.е. на території *Західної та Південної Європи* існувала Священна Римська імперія (962–1806), яка в XVI ст. отримала назву Священна Римська імперія германської нації (1512–1806). Її керівники називали себе «римськими імператорами», так само, як і султани Османської імперії, які в 1453 р. захопили землі *Малоазійської України* та взяли штурмом Константинополь, збудований ще в VI ст. до н.е. і відомий античним історикам як *Візантія* [2; 4; 8; 9].

Візантія була збудована недалеко від *Трої*, прославленої Гомером. І заснувало це місто українське плем'я *антів*, які в I тис. до н.е. проживали між Дністром і Азовським морем [6; 7].

Російські історики Л. Гіндін і В. Цибузький переконують: «Приблизительно около 2300 г. до н.э. прагреки, прамакедонцы, прафригийцы движутся со стороны Подунавья из западных областей Северного Причерноморья в Северо-Западную Грецию и на юг Дардании в числе народов «курганной волны IV». ... Тут мы должны вспомнить слова Геродота (VII.20) о том, как в некие времена всю Фракию и Северную Грецию до ионийского моря и фессалийской реки Пеней заполонили племена «тевкров», т.е. выходцев из Троиady...» [16].

Археологи підтверджують слова Геродота, що Фракію і Північну Грецію у III тис. до н.е. заповнили племена *теукрів*, які були вихідцями з *Троади*. Їх історичною батьківщиною було Північне Причорномор'я. Звідти ж у II тис. до н.е. вийшла друга — дорійська хвиля української цивілізації, яка заснувала славетну *Спарту* [23; 38].

Археологи також свідчать, що *дорійці* є представниками *Сабатинівської локальної археологічної культури*, яка належала до Трипільської цивілізації України [6].

Отже, результати досліджень істориків та археологів фактично підтверджують версію, що засновниками *Трої* були праукраїнські племена, які кількома хвилями завоювали Малу Азію та Середземномор'я.

Загалом, порівняльний аналіз «канонічної» історії Риму та «Історії» Геродота свідчить, що римляни просто привласнили історію інших народів, зокрема, *скіфів-дорійців*, до яких, зокрема, належав Геродот!

Як стверджує російський дослідник Михайл Постніков, у первісній історії Риму дуже багато запозичень з праць Геродота. Зокрема, опис подій, пов'язаних з так званим «царським періодом Риму», в якому розповідається про перших царів Риму [33].

За даними римського історика Тита Лівія, перші 260 років у Римі правили етрусські царі, які, ймовірно, прийшли з території Античної України [26]. Враховуючи це, чи варто дивуватися, що римський поет Вергілій запозичив у великого скіфа Гомера сюжетну лінію «Енеїди»?..

У 1903 р. історик Ніколай Радциг у своїй книзі «Початок римського літопису», зокрема, писав: «Римляни як потомки троянців отримували моральне виправдання у підкоренні Сходу. Все це чудово усвідомлював поет Вергілій, вибираючи сюжетом для своєї римської національної поеми саме пригоди Енея. З іншого боку, пихаті патриціанські роди почали навіть виводити себе від супутників Енея, а рід Юліїв — прямо від Енеєва сина, якому чомусь безпідставно змінили ім'я. Таким чином, вже на самому походженні Риму позначився шкідливий вплив знайомства з грецькою історією» [34].

Підручники та словники стверджують, що Публій Вергілій Марон, який жив у 70–19 ст. до н.е., є найвидатнішим поетом стародавнього Риму, автором епосу «Енеїда», що оспівує легендарне походження римського народу [1].

Відомостей про Вергілія небагато:

- 1) кілька цитат пізніших римських авторів;
- 2) життєпис від римського автора Светонія, який приписують Елію Донату через те, що текст цього життєпису зберігся в його рукописі,
- 3) фрагменти біографії Вергілія, що містяться в «Життєписі» Бернського рукопису.

Серед імен Вергілія Публій — звичайне для римлянина, інші два, напевно, мають етрусське походження. Батько поета був, імовірно, латином, чий рід декількома поколіннями раніше осів у північній Італії, яка називалася тоді Цізальпійською Галлією. Ім'я матері, Магія Полла, звучить на етрусський штиб; у Вергілія ще були шонайменше два брати.

Як переказують «канонічні історичні джерела», Вергілій отримав гарну освіту, а коли було йому 19 років, приїхав до Риму навчатися риторики. Тоді це вважалося вищою освітою, яка була необхідна для політичної кар'єри. В Римі він приєднався до гуртка епікурейців, і зрозумів, що через свою природну сором'язливість не хоче бути ні політиком, ні адвокатом [1; 2].

Доля призначила його для виконання важливої суспільної функції *епічного поета*, на якого була покладена історична місія формування державної свідомості римлян. Проте не все так просто з державним міфом і державною свідомістю Риму, на яку працювала «Енеїда» Вергілія.

Як стверджує російський дослідник Михайл Постніков, ніякої Римської імперії у I–II ст. не існувало: «Реальне існування мала лише Римська імперія IV–V ст. н.е., імперія I–II століть є лише її фантомною тінню» [33].

Все це лише підтверджує, на перший погляд, сенсаційну версію, що в XVI ст. н.е. іудео-християнський історик Ієронім Вольф (1557 р.) поміняв Південно-Чорноморський та Середземноморський Рим місцями і назвав справжній Рим — Візантією/Константинополем, а маленьке італійське провінційне місто Рома — Першим Римом [4].

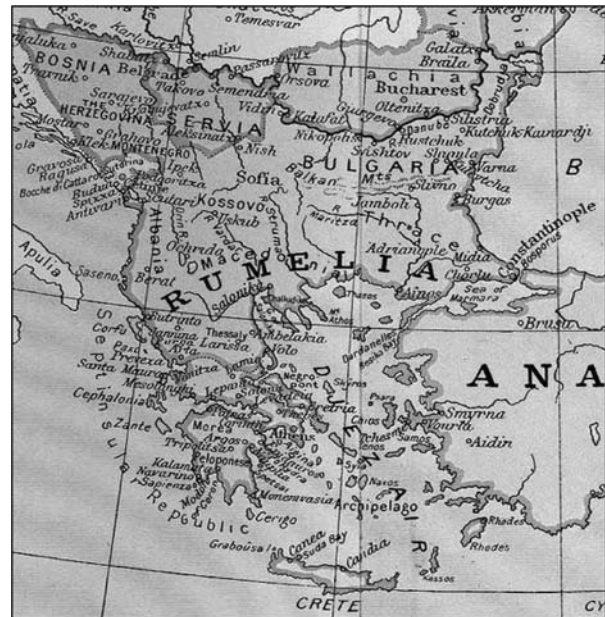

Рисунок. Карти Священної Римської імперії германської нації та Осмаеської імперії, які змагалися за ідеологічну спадщину Великої Романії

Якраз для провінційної італійської Роми, на нашу думку, і писав свою «Енеїду» латинський галл — Публій Вергілій Марон.

Лауреат Ленінської премії 1961 р. М. Постніков правий, коли стверджує, що реальна Римська імперія з'явилася лише в IV ст. н.е. Адже саме в цей час формується на троянських землях іудео-християнська Візантійська імперія (395–1453 рр.), у якої історики Священної Римської імперії германської нації вкрали назву та історію [33].

Отже, вся ця детективна історія з «історіями» свідчить, що фактично злодій крав у злодія: греки вкрали історію у троянців, а римляни — у греків.

Іудео-християнська імперія Велика Романія (столиця — Константинополь / Візантія) — привласнила історію знищеної нею античної української Трої (на землях якої вона і розташувалася). Натомість, Священна Римська імперія германської нації привласнила історію Трої та Романії, яку про людське око назвали — Візантією (рис. 1). І порівняльний аналіз текстів «Іліади» та «Одіссеї» Гомера та «Енеїди» Вергілія якраз про це й свідчить.

Зокрема, як звернув увагу Н. Радциг, наприклад, паралелі між Троянською війною та Веянською війною більш ніж очевидні. Скажімо, облога ахейцями троянського міста Іліон та римлянами етруського міста Веї триває 10 років. А загалом весь хід війни римлян з Веями дуже нагадує хід війни ахейців проти Трої, виписаний у поемі великого скіфа Гомера [34].

Між іншим, у Гомера немає жодної згадки про так званого «Троянського коня», завдяки якому ахейці змогли взяти Трою. Зате з'являється цей персонаж у Вергілія, котрий, перераховуючи поіменно воїнів Одиссея, які вилазять з «Троянського коня», називає останнім архітектора цього коня — Енея.

Але ж *Еней* був троянцем і воював проти ахейців! — Залишаємо читачам самим оцінити масштаби перекручень і фальсифікацій латинськими «літературними редакторами» праць Гомера та результатів троянської війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Альбрехт М. фон.* История римской литературы : пер. с нем. — Т. 2. [Текст] / М. фон Альбрехт. — М., 2004. — С. 735–780.
2. *Балух В.О.* Византиністика: Курс лекцій [Текст] / В.О. Балух. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2006. — 606 с.
3. *Бєбик В.* Тисячолітня Україна: доісторичні цивілізації та глобальні релігійно-політичні доктрини: навч.-метод. посіб. — Київ-Ужгород, 2012. — 280 с.
4. *Бєбик В.* Як і чому з Великої Романії зробили «Візантію», а з провінційної Роми — «Великий Рим» // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. — 2012. — №2. — С. 8–16.
5. *Бєбик В.* Теукри і «Всесвітня історія»: у пошуках істини // Віче. — 2009. — № 2. — С. 19–22.
6. *Білоусько О.* Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст / О. Білоусько. — К., 2002.
7. *Бондар С.В.* Біля витоків української мудрості. Філософська та релігійна думка народів Північного Причорномор'я VII ст. до н.е. — II ст. н.е. : [Текст] / С.В. Бондар, П.М. Кралюк. — К. : Світ знань, 2009. — 272 с.
8. *Васильєв А.А.* История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261–1453) : [Текст] / А.А.Васильев. — Л., 1925.
9. *Васильєв А. А.* Лекции по истории Византии : [Текст] / А.А. Васильев. — 1830. — Т. I. — С. 175.
10. *Васильєв Л.С.* История Востока : в 2 т. : [Текст] / Л.С. Васильев. — М., 1998.
11. *Гарачук П.* Еллада Стародавньої України. — Ананьїв, 2001. — 267 с.
12. *Геродот.* Історія: в 9 кн. : [Текст] / Геродот; ред. П. П. Толочко; АН України. Ін-т археології. — Київ: Наукова думка, 1993. — 575 с.
13. *Геродот* із Галікарнасу. Скіфія : [Текст]. — К.: Довіра, 1992. — 72 с.
14. *Гомер.* Илиада / Гомер. — М.: Наука, 1986.
15. *Гомер.* Одиссея / Гомер. — М.: Наука, 1986.
16. *Гиндин Л.А.* Троя и «Пра-Аххиява» / Л.А. Гиндин, В.Л. Цымбурский // Вестник древней истории. — 1995. — № 3. — С. 14–36.
17. *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре / Б.Н. Граков // МИА. — 1954. — № 36. — 240 с.
18. *Диодор Сицилийский.* Историческая библиотека. — СПб., 1775.
19. *Дионисия Галикарнасского* суждения о Платоне, Геродоте, Фукидиде, Ксенофонте, Филесте и Феопомпе [отрывки] : пер. с греч. // ЖМНП. 1838, ч. 19. — С. 586–614.
20. *Дю Бурге, Пиер.* Коптите : [Текст] / П. дю Бурге. — София, 2006.
21. *Ілля В.* Атлантида, скіфи-боги-велетні та греко-римська міфологія // Основа. — 1993. — № 23 (1). — С. 108.
22. *Киндер Г., Хильгеман В.* Всемирная история: [Текст] : пер. с нем. ; науч. ред. пер. : А.И.Слюсаренко, А.Ф.Иванов. — М. : Рыбари, 2003. — 638 с.
23. *Клочко В.І.* «Народи моря» та Північне Причорномор'я / В.І. Клочко // Археологія. — 1990. — №1. — С. 10–17.
24. *Ковбасенко Ю.І.* Антична література / Ю.І. Ковбасенко. — К.: Київський університет ім. Б.Грінченка, 2012. — 248 с.
25. *Крижанівський О.П.* Історія Стародавнього Сходу : [підручник] / О.П. Крижанівський. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.
26. *Ливий Тит.* История Рима от основания города : в 3 т. : [Текст]. — М., 2005.
27. *Морозов Н.А.* Христос. История человечества в естественно-научном освещении. — Т. 1–7 / Н.А.Морозов. — М.—Л.: Госиздат, 1924–1932; т.1: 1924 (2-е издание: 1927); т. 2: 1926; т. 3: 1927; т. 4: 1928; т. 5: 1929; т. 6: 1930; т. 7: 1932. — М.: Крафт, 1998 (репринт).
28. *Надеждин Н.И.* Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — т. 1.
29. *Павел Орозий.* История против язычников / пер., вступ. ст., комм. и указ. В.М. Тюленева. — 2-е изд., испр. и доп. : [Текст]. — СПб.: Издательство Олега Абышко, 2004. — 544 с.
30. *Охотников С.Б.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином) : [Текст] / С.Б. Охотников, А.С. Островерхов. — К. : Наукова думка, 1993. — 140 с.
31. *Платон.* Диалоги / Платон : [Текст]. — М. : Мысль, 1986. — С. 476–477.
32. *Плутарх.* Сравнительные жизнеописания : в 2 т. ; изд. подг. С.С. Аверинцев, М.Л. Гаспаров, С.П. Маркиш ; отв. ред. С.С. Аверинцев (Серия «Литературные памятники»). — 1-е изд.: в 3 т. — М.—Л. : Издательство АН СССР, 1961–1964. — 2-е изд., испр. и доп. : [Текст]. — М. : Наука, 1994. — Т.1. — 704 с.; Т. 2. — 672 с.
33. *Постников М.М.* Критическое исследование хронологи Древнего мира // М.М. Постников [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.chronologia.org/postnikov/1p01_04.html
34. *Радциг Н.* Начало римской летописи / Н. Радциг. — М., 1903. — С. 8.
35. *Фальмерайер О.* О славянском элементе в Греции : [Текст] / О. Фальмерайер. — М., 1850. — С. 14, 42.
36. *Цицерон, Марк Туллий.* Избранные сочинения / сост. и ред. М. Л. Гаспарова, С. А. Ошерова, В. М. Смирнина; вступ. ст. Г.С. Кнабе: [Текст] / Марк Туллий Цицерон. — М.: Худож. лит, 1975. — 456 с.
37. *Чмыхов Н.А.* Древнейшие проявления мифов о Зевсе в материалах Украины // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура: [Текст] / Н.А.Чмыхов. — Киев, 1991. — С. 109–122.
38. *Энциклопедический словарь* (Ф.Брокгауз, И.Эфрон). — СПб., 1893.
39. *Юстин.* Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae» : пер. А.А. Деконского и М.И. Рижского // Вестник древней истории. — 1954. — № 2–4.
40. *Nilsson, Martin P.* Greek popular religion : [Текст] / Martin P. Nilsson. — New York : Columbia University Press, 1940 : пер. рос. С. Клементьевої. — СПб : АЛЕТЕИЯ, 1998. — Режим доступу : <http://annales.info/greece/nilsson/index.htm>

ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДИ ТА ВЛАДНИХ РІШЕНЬ У ХХ СТ.

Наталія Подвірна, аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка
УДК 321-048

У статті розглянуто сучасне розуміння влади, зроблено аналіз до розуміння поняття «владне рішення». Визначені головні ознаки прийняття владного рішення: прийняття його органами державної влади, спрямованість на колективну волю, системність рішень, вплив на всю систему суспільних відносин. Опіраючись на теорію Дж. Гавенти, проаналізовано особливості владного рішення у трьох вимірах влади: відкритому, прихованому та невидимому.

Ключові слова: влада, владне рішення, виміри влади, теорії влади, колективна воля.

В статье рассмотрены современное понимание власти, сделан анализ к пониманию понятия «властное решение». Определены главные признаки принятия властного решения: принятие его органами государственной власти, направленность на коллективную волю, системность решений, влияние на всю систему общественных отношений. Опираясь на теорию Дж. Гавенты, проанализированы особенности властного решения в трех измерениях власти: открытом, скрытом и невидимом.

Ключевые слова: власть, властное решение, измерения власти, теории власти, коллективная воля.

Abstract. This article considers the modern understanding of power, the analysis to understand the notion of "authoritative decision". The main features of the decision making authority are: acceptance by public authorities, will focus on the collective, systematic decisions impact the entire system of social relations. Based on the J. Gaventa's theory of the peculiarities of powerful solutions in three dimensions of power: open, hidden and invisible.

Key words: power, power decision, power measurement, theory of power, collective will.

Суть самого поняття влади розкриває універсальний початок владного процесу – це рішення того, хто робить вибір, принаймні хоча б із двох альтернатив. Влада з-поміж інших взаємодій відрізняється залежностями між тими, хто наказує, і тими, хто виконує. Зміст влади полягає у природній нерівності людей, здатності до організованості, рівні агресивності та рішеннях уповноважених на це особистостей, суспільних груп.

Питанням влади присвячено досить широкий спектр досліджень, це праці закордонних авторів: Г. Лассвелла і Е. Кеplена, Р. Даля, Д. Картрайта, С. Люкса, Е. Гідденса, Дж. Гавенти, М. Фуко. Однак питання владних рішень не є повною мірою розкриті у політичній науці як за кордоном, так і в Україні. Особливо варто відзначити працю українського дослідника Б. Кухти «Влада та її рішення», що розкриває основні параметри процесу прийняття владних рішень та реалізації влади.

У цій статті ставимо за мету узагальнити сучасне розуміння влади й подати розуміння «владних рішень».

Відправною точкою роздумів про владу у ХХ ст. стала теорія Макса Вебера, який пропонував розглядати владу як раціональну організацію. Влада виступає «ймовірністю» того, що актор буде спроможний реалізувати свою волю в соціальному плані всупереч спротиву [2, с. 157]. На думку російського дослідника В. Ледеяєва, веберівське розуміння влади дає нам чотири основні ознаки влади: 1) влада не ознака індивідів, вона існує у відносинах між ними; 2) влада повинна визначатися в термінах ймовірності, можливості; 3) основу влади можуть становити будь-які речі, властивості чи відносини; 4) влада завжди проти когось, вона передбачає конфлікт і дії всупереч інтересам людей [7, с. 27].

Для аналізу владних рішень, важливим є підходи елітаризму та плюралізму, що ставлять в основу суб'єктів влади – групи еліт. У висновках цих підходів є положення про те, що в реальній політичній ситуації всі найважливіші рішення у суспільстві приймає саме владна еліта. Тому всі прихильники цього типу аналізу погоджуються з тим, що у суспільстві ключову роль мають відігравати інтелектуали, учені та дослідники, які мають здійснювати контроль за зростаючою владою еліт.

Своєрідним продовженням елітаризму стали теорії вивчення професійних якостей владної еліти, у рамках якого аналізується, яким чином професійні еліти впливають на процес прийняття рішень і яким чином вони беруть участь у впровадженні публічної політики. Прихильники цієї моделі,

ставлячи в центр свого аналізу еліту, зосереджують свою увагу на тих чинниках, які мають вплив на неї, можуть здійснювати контроль за нею і не допустити зловживанням владою. Сам же процес прийняття рішення не вивчається та не аналізується. Його досліджують лише через призму діяльності еліти.

Подальші дослідження влади, що включають в тому числі й вивчення еліти і розуміння влади як асиметричних відносин, представлені у працях Г. Лассвелла і Е. Кеплена, Р. Даля, Д. Картрайта, С. Люкса, Е. Гідденса. Дослідження цього напрямку прийнято називати «традицією реалізму» (за Р. Далем) або «секційні групові концепції влади» [16]. У цих теоріях влада включає в себе актуальний та потенційний конфлікт між індивідами. Вона розуміється як влада над кимось, гра з нульовою сумою. Так, збільшення влади одних автоматично означає зменшення влади інших.

Р. Даль, як і Г. Лассвелл, наголошує на здатності влади впливати та контролювати поведінку інших акторів. Визначення влади Р. Даля стало класичним: «А має владу над Б настільки, наскільки може змусити Б робити щось, що Б не став би робити без впливу А» [9, с. 245]. Влада – це та причина/ послідовність причин, що змушує інших акторів поводитися певним чином. Таким чином, через цю скупість причинно-наслідкових зв'язків влада виступає як емпірична регулярність, подібний причинно-наслідковий зв'язок, що передбачає точки дотику між владним суб'єктом та іншими акторами.

На думку В. Ледеяєва, Р. Даль, по суті, пропонує два доволі різних визначення влади. Одне з них «диспозиційне» (А може змусити С робити щось), друге – «епізодичне», яке характеризує владу як актуальні казуальні відносини [7, с. 32]. Таким чином, влада здійснюється тільки тоді, коли суб'єкт влади здійснює усвідомлений спрямований вплив на об'єкт, змушуючи його зробити щось, що той не став би робити без такого впливу. Лише після цього актор стає суб'єктом влади. Якщо потенціал залишається невикористаним, то його не можна вважати владою.

Р. Даль, як і Г. Лассвелл та Е. Кеплен, концентрує увагу на процесі прийняття політичних рішень, в якому виявляється здатність одних індивідів і груп нав'язати свою волю іншим індивідам та групам у процесі конкуренції. Влада, як і у М. Вебера – асиметричні відносини, що передбачають конфлікт і опозицію сторін.

Інша традиція – «несекційна концепція влади», яку представляють Т. Парсонс, Х. Арендт, М. Фуко, відкидає ідею нульової суми, і відстоює тезу про те, що влада може слугувати для повселюдної користі. Влада розглядається як колективний ресурс, як здатність досягати благ, вона належить не індивідам чи групам, а колективам. Х. Арендт вважає, що влада зовсім не належить одній окремій людині, а тільки групі людей, що діють спільно: «Влада – означає здатність людини не стільки діяти самому, скільки взаємодіяти з іншими людьми. Влада не є власністю одного індивіда – вона належить групі до тих пір, поки ця група діє узгоджено».

Концепція Т. Парсонса з самого початку була вписана в його загальну схему аналізу соціальних систем суспільства. Т. Парсонс обмежив сферу влади простором політики, не розглядаючи владу як міжособистісний феномен, тут важливою є ідея порівняння політики та економіки: що гроші роблять для економіки, те ж влада робить у політиці. Влада – це засіб впорядкування політичних процесів, володіння владою забезпечує виконання широкого набору політичних обов'язків та функцій. Влада, за Т. Парсонсом, – це генералізована здатність забезпечити виконання елементами системи своїх обов'язків, які легітимуються тим, що спрямована на виконання колективних цілей і передбачає у разі негідкорення застосування негативних санкцій [15, с. 103]. Влада не є цінністю сама по собі, її роль полягає в тому, що вона забезпечує досягнення колективних цілей через згоду членів суспільства і надання мандату на прийняття рішень і формування політики від імені суспільства тим, хто перебуває на лідерських позиціях.

Оскільки влада є характеристикою системи, то владою можна називати лише інституційні та символічні форми, які повністю залежать від довіри людей до цієї системи влади. Тому примус, маніпуляція, персональний авторитет, насилля не є формами влади. Таким чином, влада залежить від довіри громадян. Громадяни інвестують свою довіру в тих, хто ними управляє, при цьому всі виграють від реалізації влади, оскільки влада забезпечує реалізацію колективних цілей.

Під впливом М. Фуко міркування про те, хто володіє владою, відступають на другий план. Головними стають питання про впорядкування людського життя і регулювання суспільних відносин раціональними організаціями. За М. Фуко не існує єдиного джерела влади, влада – це певна сукупність дій, політичної практики, що дозволяє впорядкувати відносини. Відсутність центру влади – інновація Фуко, яка дає відмінне розуміння влади та її суті. Сучасна влада має форму дисциплінарної влади – влади, яка трансформує за допомогою дисципліни людей в об'єктів. При цьому важливими техніками здійснення влади є дискурс, контроль за знаннями. Влада, на думку М. Фуко, знаходиться всюди, вона все охоплює, з усюди виходить. Власне, виробництво знання є однією з найбільш поширених технік здійснення влади, аналіз технік влади – це своєрідне вивчення влади «знизу». Влада містить у собі історичний контекст, уявлення про соціально-політичну систему. Влада має на меті не лише регулювати людські відносини, але зберігати або трансформувати політичну систему.

Антоні Гідденс, розвиваючи ідею М. Фуко та водночас критикуючи її, запропонував теорію подвійної структури, за якою влада є необхідним компонентом соціальної структури. Влада реалізується через соціальних агентів, а також створюється ними, обмежує індивідів та групи. Влада – не є якістю чи ресурсом, вона також не є становищем у соціальній структурі. Влада – це соціальний фактор, який впливає на всі компоненти людського суспільства. У цьому і є суть подвійної суті влади – вона твориться суспільством та водночас визначає саме суспільство.

Цікавими для розгляду владних рішень є організаційні теорії, які демонструють, що рішення, прийняті в рамках організацій, тісно переплетені владною структурою інститутів, що приймають рішення. Особливо це залежить від керівників вищого рівня та менеджерів середньої ланки. Менеджери середньої ланки, які готують рішення, переважно націлені на короткострокову перспективу, оцінюють реакцію своїх керівників, а не реальні потреби, які має вирішити прийняття рішення. Менеджери середньої ланки вважають, що їм необхідно виграти час, приймаючи рішення короткострокового характеру і не розглядають довгострокових перспектив.

Важливий висновок, що мусить бути використаний при аналізі владних рішень, це те, що при підготовці та прийнятті політичного рішення важливо оцінювати не лише зовнішні наслідки (поза інститутом прийняття рішення), а й внутрішні (в рамках політичного інституту, що виступає центром прийняття рішення). Часто рішення, прийняте правильне зовні, може бути внутрішньо-помилковим рішенням.

Представники організаційних теорій стверджують, що владні рішення приймаються тоді, коли вони неминучі. В таких випадках має місце «дифузія відповідальності» – розпорошення відповідальності за прийняте рішення та його наслідки. При цьому прийняте рішення фактично анулює інші альтернативи розв'язання проблеми, позбавляє реального вибору [14, с.139].

Прихильники марксизму стверджують, що держава для підтримання суспільного порядку, підтримує інтереси накопичення капіталу, а для забезпечення легітимності держава приймає рішення для розподілу ресурсів між «соціальними витратами», «соціальними інвестиціями», «витратами на соціальне забезпечення». Тобто держава у капіталістичному суспільстві намагається структурувати процес прийняття рішень таким чином, щоб ті галузі публічної політики, які безпосередньо торкаються капіталу, прямо адмініструвалися і концентрувалися на вищих щаблях державного прийняття рішень.

Польський дослідник Є. В'ятр, опираючись на марксизм, вважає боротьбу за владу головним змістом політики. Вчений вважає, що влада – це можливість наказувати в умовах, коли той, кому наказують, повинен підкорятися. Але самого моменту віддання наказу ще недостатньо для того, щоб можна були визначати наявність відносин влади. Повинно існувати переконання, причому обґрунтоване, що наказ буде виконано, влада не існує без підкорення.

Є. В'ятр формулює, що загальне визначення влади повинно включати в себе такі елементи: 1) у владних відносинах повинно бути не менше двох партнерів; 2) наказ суб'єкта влади супроводжується загрозою застосування санкцій; 3) підкорення того, кому було віддано наказ; 4) повинні існувати соціальні норми, які визначають, що суб'єкт влади має право на владу та віддання наказів, а об'єкт влади зобов'язаний йому підкорятися [3, с. 161].

Якщо розглядати поняття влади через процес вироблення рішення, то варто згадати думку Е. Канетті про те, що «таємниця лежить у самій серцевині влади». Таємниці завжди властива ірраціональність, прихованість, вона є мало пізнаною, знання її суті може дати непередбачувані наслідки. Таємниця приваблює та інтригує, спонукає до пошуків, до діяльності.

Дискусію щодо влади продовжує Ю. Габермас. На його думку, про владу ми можемо говорити як про посередника в координації дій в політико-адміністративній системі. Поряд із владою в суспільстві існують інші посередники, такі як вплив, авторитет, престиж, ціннісні норми тощо. Однак влада як системний медіум існує поза мовленнєвим та консесуальним контекстом [4] на відміну від інших. Такі посередники, як вплив, репутація, цінності впливають на переконання, влада втручається в «ситуацію» актора: «Генералізовані форми комунікації, такі як вплив і цінності прив'язаності, вимагають ілюкційних актів і тому залишаються залежними від використання мови в орієнтації на взаєморозуміння. Медіуми управління, такі як влада і гроші, здійснюють інтеракції шляхом інтервенції його в ситуацію іншої людини через перлюкційні ефекти» [13, р.178].

На думку Ю. Габермаса, владне рішення є реалізацією колективної волі, для цього шляхом діалогу чи торгу через укладання консенсусу або компромісу формується ця колективна воля. Важливим для її укладання є фонове розуміння історії. Безпосередньо на колективну волю, що реалізується державною владою, впливають не лише групи, а й інтереси конкретних громадян. На нашу думку, не лише ритуалізована історія впливає на дискурс та формування колективної волі, але й проект майбутнього – уявлення про розвиток даного суспільства. Влада як засіб комунікації орієнтована

на успіх, а не на взаєморозуміння, як інші посередники у сферах людського буття, таким чином, влада, окрім того є інструментом, який має широку сферу застосування.

Пітер Бахрах та Мортон Барац розглядають владу як реляційну, а не субстанційну величину. Передумовою відносин влади вони вважають: 1) конфлікт інтересів задіяних акторів, 2) примус до слідування на боці партії (теоретики гри розвивають значну кількість ігрових стратегій для різного числа акторів, але за цього змушені передбачати, що всі залучені однаково засвоюють правила гри і що для всіх значними є принцип раціональності); 3) можливість щонайменше однієї партії загрожувати санкціями; 4) розуміння загроз з боку суперників, як і раціональної відповіді [1, с. 233].

П. Бахрах та М. Барац розробили модель двох обличчя влади: відкрите і приховане. Відкрите обличчя влади – це нібито відкритий процес збору вимог суспільства, приховане обличчя – процес прийняття рішень, можливість влади визначати, що важливо, а що ні, організаційно може відкинути деякі питання або ж надати не всю інформацію тощо. Таким чином, П. Бахрах та М. Барац вважають, що успішна реалізація влади залежить від відносної значимості конфліктних цінностей у свідомості об'єкта. Конфлікт інтересів чи цінностей є обов'язковою умовою влади.

Міркування щодо влади, прихованих рішень, обличчя влади продовжив інший дослідник – Стівен Люкес, який визначив ще й третю сторону влади – політична гра, яка подекуди змушує приймати рішення всупереч інтересам громадян, це гра між політичними переконаннями та політичними інтересами. При цьому навіть відкритий процес формування порядку денного суспільства стає грою між політичними акторами. На відміну від концепції П. Бахрах та М. Барац, які акцентують увагу на відкритому та прихованому конфлікті між акторами, найбільш важливими термінами в концепції С. Люкеса є «об'єктивні інтереси» («реальні інтереси») і латентний конфлікт. Об'єктивні інтереси – це те, що люди би вибрали в умовах «реальної автономії», тобто в ситуаціях, де б над людьми б не здійснювалася влада. Індивіди часто не зовсім усвідомлюють свої реальні інтереси чи мають помилкові уявлення, їх преференції можуть бути наслідком здійснення влади над ними. Тому конфлікт інтересів може існувати в латентній формі без його усвідомлення об'єктом влади. С. Люкес наголошує на двох аспектах влади: 1) влада є функцією колективних сил і соціальних механізмів; 2) влада – результат певного роду організації. Тому владу не можна розглядати як індивідуальні рішення, це рішення організацій, що мають на меті захист колективних інтересів. Нерішення та мобілізація схильностей – це наслідки організації влади, вони можуть використовуватися для впливу на протікання латентного конфлікту між об'єктом та суб'єктом влади.

Д. Ронг подає своє бачення суті влади. Для нього влада – це рішення, у свою чергу рішення – це «установка влади на виробництво зумисних впливів і передбачення цих впливів». Це визначення фіксує низку проблем: 1) ефективність рішення, тобто спроможність здійснити задуманий вплив, 2) інтерціональність – спрямованість та передбачуваність рішення, 3) асиметрія та рівновага рішення, тобто рішення, що приймаються владою, мають більші можливості для задання поведінки предмету влади, ніж його відносна «автономність».

Джон Гавента, досліджуючи владу, вивчав феномен спокою – мовчазної згоди в умовах нерівності, він намагався зрозуміти, чому за наявних дискримінаційних умов не виникає опору, протестів проти еліти [12, р. 214]. Дослідник з'ясував, що еліта використовує свою владу головним чином для запобігання зростанню конфліктів та для досягнення соціального спокою. Тобто соціальний спокій та відсутність відкритого протистояння є ознакою та наслідком застосування владних механізмів. Метою влади є вилучення окремих груп, недопущення їх до впливу на процес прийняття політичних рішень, отримання пасивної згоди на це від цих груп та решти суспільства. Мовчазна згода – це невисловлення небажання брати участь у владі, а безсловесне прийняття ситуації. Порушення цієї мовчазної згоди – це бунт проти влади, навіть якщо він виявляється як випадкові включення окремих осіб, так і декларацію потреби участі в процесі прийняття політичних рішень.

Дж. Гавента розвиває міркування про владу та мовчазну згоду виходячи з тривимірної моделі влади С. Лукаса [11]. Так, відкрита влада – це вплив А на Б, коли Б чинить такі дії, які би він не чинив без впливу А. Відкриту владу можна вивчати шляхом спостереження за поведінкою: хто бере участь, хто втрачає інтереси, а чиї інтереси захищені в процесі прийняття рішень. Однак спостереження лише за відкритими виявами влади може призвести до помилкових висновків, що всі організовані групи можуть через своїх представників діяти в політиці, або ж, що їх бездіяльність щодо впливу на процес прийняття політичних рішень є результатом прийнятого рішення, а також, що політична арена – відкрита для представників усіх соціальних груп. Однак неучасть окремих груп або осіб – це не просто рішення цих осіб, це соціальна проблема, що, як правило, свідчить про недопущення цих осіб до політики. Однак проблема участі/не участі в процесі прийняття рішень не в культурному рівні чи соціальному статусі окремих груп та осіб, а й контексті владних відносин.

Другий прихований вимір влади дає змогу зрозуміти, що влада намагається в прихованій площині визначати зміст конфліктів, маневрувати між інтересами соціальних груп. І найбільш ефективним механізмом прихованої влади є здатність до збереження спокою на арені прийняття рішень із запобіганням відкритих конфліктів.

Прихована влада виявляється не тоді, коли потрібно здобувати перемогу над іншими учасниками процесу прийняття рішень, а для запобігання прийняття рішень, виключення певних тем чи учасників з процесу. Одним із ключових аспектів влади є визначення порядку денного, суперників у процесі прийняття рішень та напрямів й методів боротьби. Тобто це визначення питань, які варто обговорювати, що може бути предметом для переговорів і навіть торгів, щодо яких моментів можна здобути порозуміння між учасниками процесу прийняття рішень і хто буде цими учасниками. В цьому аспекті участь/неучасть окремих осіб чи груп у політиці вже можна пояснювати не як ознаку байдужості, а як вияв сили/слабкості групи, страху або ж навіть відчаю.

Третій – невидимий – вимір влади, пояснює те, що об'єкт владного впливу не просто чинить певні дії, а вони стають частиною його волі. Нав'язування волі може відбуватися без відкритого конфлікту. Однак закладаються підвалини для невидимого конфлікту – між реальними потребами громадян/груп, які не включені до процесу прийняття рішень та нав'язуваними владою інтересами та потребами. Цей третій вимір влади – досить складний для вивчення, він потребує історичного, соціального та політичного аналізу – як очікування групи формують свідомість політичного актора.

Механізми прийняття владних рішень у відкритому вимірі є залученням ресурсів для досягнення виграшних позицій та прийняття вигідного рішення. Ресурсами тут виступають голоси виборців, особисті якості політиків, політичний досвід та інституційна сила організацій, що дозволяє максимально використати умови політичної ситуації. Механізми прихованого виміру влади – це торги між політичними суб'єктами, кулуарні домовленості та переговори, обмін ресурсами. Механізмами впливу на прийняття владних рішень у невидимому рівні влади є маніпуляції щодо потреб громадян.

Однак влада – це не лише зміна в організації людського буття, це й управління відносинами, галузями економічного виробництва, соціальним життям. Тому владні рішення мають відображати функції управління, тобто бути управлінськими рішеннями. Одним із найважливіших ресурсів влади є те, що рішення приймають державним апаратом, а значить, вони підпорядковуються організаційній структурі, таким чином, вони уподібнюються управлінським рішенням, які можуть бути прийняті в інших видах установ, що ухвалюються з метою керування.

Російський дослідник В. Халіпов вважає владу універсальною категорією, що притаманна відносинам людей усіх рівнів та видів. Реалізація влади можлива через прийняття рішень та вплив на поведінку. Однак дослідник наголошує, що владні інтереси – це інтереси людей, органів, установ, організацій, що прагнуть досягти влади, володіють нею, використовують її. Владні інтереси можуть бути інтересами простих людей, які прагнуть мати над собою нормальну владу. Владна реалізується у відносинах, найважливішими з яких є відносини політики та управління, адже саме тут ідеться про впорядкування життя людини, діяльність суспільства, дискусії про сам зміст влади [9, с. 67].

Український дослідник Борис Кухта вважає, що суть влади відображає владний процес, суть якого «у здебільшого свідомому виборі та прийнятті системних, режимних рішень щодо реалізації національної політичної доктрини» [6, с. 114]. Таким чином, рішення влади – це рішення, що стосуються найвищого рівня організованості (держава), рішення, що приймаються свідомо, тобто рішення, які дають можливість випрацьовувати узагальнені знання про зв'язки, відносини, закономірності, ставити цілі та розробляти плани, передбачаючи розвиток природної та соціальної системи. Рішення влади, на думку Б. Кухта, характеризуються системністю, що відображається у вищому керівному ієрархічному рівні щодо організаційних та інших систем, які включають різного роду інтереси та ідеали всіх структурних елементів цієї системи.

Прийняття рішення виступає владним процесом, суть якого полягає у свідомому виборі та прийнятті системних, режимних рішень щодо реалізації національної політичної доктрини, економічного розвитку суспільства. Прийняття політичного та владного рішення – це дуже важливий етап процесу державної політики і не випадково його називають етапом набуття законного статусу.

Український дослідник у сфері взаємовідносин медіа та влади Ю. Фінклер виводить особливий вид владних рішень – структурні владні рішення [8, с. 47], які визначає як рішення, що пов'язані з політикою влади. На його думку, рішення виступають основною формою владної діяльності, що за своєю суттю є владною комунікацією. Автор відзначає, що владні рішення можуть здійснюватися на двох рівнях: діяльність управлінських органів та вплив на конкретного індивіда щодо формування ставлення до конкретної владної дії. Ю. Фінклер відзначає, що владне рішення може ґрунтуватися на поєднанні дев'яти складових елементів, які враховують технологію його прийняття.

Отже, у відкритій площині влада головним чином приймає рішення політичні щодо стратегії розвитку суспільства та управлінські рішення, які стосуються реалізації державних програм, тактичних для реалізації стратегії. У прихованій та невидимій площині – рішення переважно політичного характеру, адже стосуються формування політичного дискурсу та змагання інтересів та потреб громадян. Однак наміри центрів прийняття владних рішень щодо формування волі акторів політики можуть здійснюватися через управлінські рішення.

Влада має на меті досягнення спільних колективних цілей, національної доктрини політики, колективної політичної волі, що формується в результаті діяльності влади. Влада повинна контролювати емоції та ставлення, артикулювати інтереси, формулювати колективну волю, але разом з тим реалізувати поставлені інтереси та доктрини. Таким чином, влада виконує функції політики – організація суспільства, формування та реалізації спільних інтересів, а також управління – розробка доктрин та планів реалізації колективної волі.

Отже, вслід за В. Ледяєвим, розділяємо дослідників влади на прихильників «диспозиційної» та «епізодичної» концепцій влади. До диспозиційної належать М. Вебер, Д. Ронг та ін., які визначають владу як потенціал, можливість, здатність, що може змусити людей щось зробити. Це не подія, а володіння чимось. До епізодичної моделі належать Г. Лассвелл і Е. Кеплен, Г. Саймон, Р. Даль, Н. Полсбі, які розглядають владу як різновид соціальної поведінки, певний причинно-наслідковий зв'язок. Влада повинна бути реалізована, нереалізований потенціал не є владою.

Теорії П. Бахраха та М. Бараца, С. Лукаса та Дж. Гавенти завдяки концепції про виміри влади дають можливість зрозуміти відмінності влади як потенціалу та влади як рішення. Невидима влада здійснюється як форма керування передбачуваними реакціями, прихована влада – як здатність та актуальний вплив на окремих суб'єктів політики, здатність включати або виключати їх із публічного дискурсу, відкрите здійснення влади. Всі ці випадки показують, що влада є реалізацією волі, однак її ядром є потенціал, який може існувати і без актуалізації.

Владні рішення є суттю та результатом здійснення влади. Це рішення, прийняті відповідними державними інститутами, що мають на меті реалізацію державних інтересів та колективної волі громадян держави та реалізацію програм щодо розвитку цієї спільноти. Владні рішення можуть бути прийняті на всіх трьох вимірах влади, впливати на формування колективної волі, реалізовувати колективний інтерес, впливати на громадський публічний дискурс, впорядковувати порядок денний питань, що обговорюються та підлягають вирішенню на загальнодержавному рівні. Характерними ознаками владних рішень є: системність рішень, взаємозв'язок рішень прийнятих у минулому, теперішньому і майбутньому, керівний та загальнообов'язковий характер владних рішень, організованість системи прийняття та реалізації рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Байме Клаус фон*. Політичні теорії сучасності : пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. — К.: Стило, 2008. — 398 с.
2. *Вебер М.* Три чисті типи легітимного панування / Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика : пер. з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. — К.: «Літопис», 1998. — С. 157–172.
3. *Вятр Е. Й.* Социология политических отношений : пер. В. Скляр, А. Николаев. — М.: Прогресс, 1979. — 464 с.
4. *Зимовец Р.* Дискуссия Фуко Хабермас: вопросы теории власти [Електронний ресурс]. — Доступно з: http://www.scorcher.ru/neuro/neuro_sys/authority/authority1.php.
5. *Канетті Е.* Маса і влада / Е. Канетті. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 416 с.
6. *Кухта Б.* Політична влада та її рішення / Б. Кухта. — Львів: ЦПД, 2006. — 237 с.
7. *Ледяев В.Г.* Власть: концептуальный анализ / В.Г. Ледяев. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 384 с.
8. *Фінклер Ю.* Структурні рішення влади: медіа та аудиторія. // Теле- та радіожурналістика. Вип. 10. — 2011. — С. 43–50.
9. *Халипов В.Ф.* Кратология – наука о власти / В.Ф. Халипов. — М.: Экономика. — 2002. — 367 с.
10. *Dahl R.* The Concept of Power / Political Power: A Reader in Theory and Research. New York: The Free Press. 1969. P. 234–256.;
11. *Gaventa J.* Finding the Spaces for Change: A Power Analysis // Доступно з: http://www.forumsyd.org/upload/tmp/kapacitet/amnen_metoder/demokrati/PowerAnalysis_John_Gaventa.pdf.
12. *Gaventa J.* Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley. — University of Illinois Press. — 1982 – 267 p.
13. *Habermas Jurgen.* The Theory of Communicative Action. Beacon Press, Boston, 1984. V. 2, p. 280.
14. *Jackall, Robert* (1988). Moral Mazes: The World of Corporate Managers. New York: Oxford University Press. 249 p.
15. *Parsons T.* Power and the Social System // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. P. 96–143.
16. *Scott J.* Power, Domination and Stratification. Towards a conceptual synthesis. <http://www.scielo.oces.mctes.pt/pdf/spp/n55/n55a03.pdf>.

Розділ II

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ДЕФІНІЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Наталія Латигіна, доктор політичних наук,
професор кафедри філософських та соціальних наук
Київського національного торговельно-економічного університету
УДК 321.7

У статті надається історично-ретроспективний аналіз феномена демократії; досліджуються підходи до визначення сутнісного змісту демократії; характеризуються головні виміри поняття демократії, які існують у сучасній політичній науці.

Ключові слова: демократія, народ, влада, правління, держава, свобода, рівність.

В статтє подається историко-ретроспективний анализ феномена демократии; исследуются подходы к определению сущностного содержания демократии; характеризуются главные измерения понятия демократии, которые существуют в современной политической науке.

Ключевые слова: демократия, народ, власть, правление, государство, свобода, равенство.

The historic-retrospective analysis of phenomenon of democracy is given in this article; the approaches to the definition of the essential contents of democracy are researched; the main dimensions of the conception of democracy in the modern political science are characterized.

Key words: democracy, people, power, government, state, freedom, equality.

Протягом усієї історії людства найблагородніші його представники прагнули створити теорію ідеального суспільства, в якому панували б соціальна справедливість, мир, щастя, а люди стали б вільними й рівноправними. Головним було віднайти соціальний механізм, за допомогою якого суспільство могло б справедливо розподіляти суспільні блага між громадянами. Ця ідея ототожнюється, в першу чергу, з теорією демократії. У зв'язку з цим постає актуальна проблема вивчення такого надзвичайно непростого феномена, як демократія.

Прагнення піддавати сумніву класичну теорію демократії, її ідеї і принципи виникло не в наші дні. Ще Г. Кельзен 1920 року писав, що гасло демократії домінує майже неподільно в думках людей XIX і XX століть. А відтак воно, як і будь-яке інше гасло, втрачає справжній сенс. Люди, підкоряючись політичній моді, використовують це поняття доречно й недоречно, зловживають ним більше, ніж будь-яким іншим політичним поняттям, внаслідок чого воно набуває часом протилежного значення. Це відбувається доти, доки «інтелектуальна порожнеча, яка звичайно супроводжує вульгарну політичну мову, не вихолощує це поняття до стану умовної фрази, що не претендує більше на жодний чіткий зміст» [7]. Така думка, безперечно, актуальна й сьогодні, адже термін «демократія» вживається часто зовсім бездумно, іноді в значенні зовсім далекому від справжнього.

У цій статті зробимо спробу узагальнити визначення дефініції демократії. Саме з'ясування питання, що можна вважати демократією в сучасному розумінні, дозволить знайти відповіді й на цілу низку інших важливих питань; зокрема таких, як: що являє собою демократичний процес, як побудувати демократичну державу тощо.

Серед джерел, використаних автором під час підготовки статті, особливо хотілося б відзначити монографію А. Ковлера «Криза демократії? Демократія на рубежі XXI століття». У цій праці наголошується, що сучасна демократія, основи якої було закладено у XVIII столітті, а коріння її сягає античності, пережила лише у XX столітті такі кризи, які взагалі можуть поставити під сумнів її існування. А. Ковлер вважає, що теперішня криза демократії має кілька проявів. Це криза державності, криза форм участі і політичної активності та криза громадянськості. Шукаючи відповідь на запитання, бути чи не бути демократії у XXI столітті, А. Ковлер досліджує розуміння демократії в різних вимірах теорії та практики і доходить висновку, що настав час переосмислити традиційні демократичні принципи. Він розглядає також проблему «демократичного центру» та «демократичної периферії», тобто особливості розвитку західної і східної демократій, і приділяє певну увагу різним шляхам демократизації, зокрема таким, як:

- редемократизація після періоду іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія);
- реформи політичних інститутів після визволення (Франція, Італія);
- впровадження демократії за допомогою іноземних окупантів (Німеччина, Японія);
- трансформація авторитарних режимів (країни Східної Європи);
- демократизація шляхом договору з опозицією (Іспанія).

У статті А. Сіленко «Політичні чинники формування держави загального добробуту» підкреслюється, що в країнах Центральної і Східної Європи економічні, культурні й історичні причини можуть стати на заваді досягненню ідеального поєднання демократичної політики і задоволення людських потреб (за зразком, скажімо, Швеції). Тому вибір між демократією і розвитком людини може існувати завжди. А. Сіленко вважає, що на сьогодні саме такі цінності, як свобода, рівність, солідарність, соціальна справедливість, роблять демократію привабливою для багатьох.

У праці італійського вченого Дж. Компаньоні «Elementi di diritto costituzionale democratico» детально аналізуються ознаки демократії та її цінності, серед яких виокремлюються такі:

- право (закон);
- свобода волевиявлення;
- врахування інтересів меншості;
- кваліфіковане управління;
- множинність інтересів;
- соціальна дія та інші.

Мета статті — проаналізувати феномен демократії в історичній ретроспективі; дослідити різні підходи до визначення сутнісного змісту демократії; вивчити головні виміри поняття демократії, які існують у сучасній політико-правовій теорії.

Соціологи різних країн проводили численні опитування громадян щодо сприйняття феномена демократії. З'ясувалося, що більшості опитуваних непросто дати всеохопне визначення поняття демократії. Респонденти називали передусім ті властивості демократії, які перебувають, так би мовити, «на поверхні свідомості», а саме: свобода говорити те, що думаєш; свобода вибору; рівноправність людей незалежно від їхнього достатку; влада народу тощо [18]. І кожен має певну рацію. Але все ж: що є демократія в науковому сенсі?

Ідеї громадянської рівності розвивав ще давньогрецький демократ Протагор, а вперше вжив термін «демократія» («демос» — народ, «кратос» — влада) інший давньогрецький мислитель — Фукідід. Відтоді минуло два з половиною тисячоліття, але проблеми демократії залишаються в центрі політичної та ідеологічної боротьби, теоретичних дискусій.

З ускладненням політичного розвитку суспільства дефініція демократії одержувала дедалі складніші, неоднозначні тлумачення. Ще в античній Греції Протагор, Горгій, Тразімах, Псевдо-Ксенофонт по-різному трактували це поняття. Загальновідоме скептичне ставлення Платона і Аристотеля до демократії як до «неправильної форми» правління.

У праці «Політика» Аристотель сформулював первинне визначення демократії. Але слід пам'ятати, що мислитель вважав демократію найневдалішою з усіх можливих форм правління: «Більш-менш чистою демократією є така, що забезпечує рівність — вона передбачена законом цієї держави, і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, обидва вони беруть у ній участь. Якщо, як вважає дехто, свобода й рівність є най-

важливішими ознаками демократії, то це знайшло свій вияв, головним чином, у тому, щоб усі брали участь у державному управлінні. А тому, що народ представляє у демократії більшість і постанови більшості мають вирішальне значення, такого роду державний устрій і є демократією» [12]. Сьогодні, на нашу думку, це визначення можна вважати утопічним, оскільки ні суто теоретично, ні технічно всі члени суспільства не можуть брати участі в державному управлінні.

Давньогрецькі мислителі пов'язували форму державного управління з суспільним життям й умовами суспільного розвитку. Цю думку розвивали й середньовічні європейські теоретики, а також батьки американської демократії. Так, один із авторів американської моделі демократії Дж. Медісон вважав демократію компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправною участю всіх дорослих громадян у політичному процесі, з одного боку, і обмеженням їхнього суверенітету — з іншого [14].

Інший американський учений, Й. Шумпетер, визначає демократію як форму правління, «інституційне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян» [21]. Це визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм правління в історії держави і досить добре відбиває реалії сьогодення.

Оскільки проблеми демократії досліджують не лише політичні, а й юридичні науки, необхідно з'ясувати різницю в існуючих у них підходах до визначення цього поняття. Для правознавця демократія — це, перш за все, принципи законності, закріплені в міжнародно-правових актах, конституціях, законах, які визначають верховенство закону, розподіл влади, права й свободи особи. Для політологів це, в першу чергу, реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян. Хоча, за великим рахунком, у протиставленні юридичного і політичного підходів до визначення демократії є багато штучного. Дуже влучно, на нашу думку, з цього приводу висловився Д. Ептер: «У демократії кожний закладений в законі або той, що міститься в настановах суспільства, принцип має характер об'єктивної політичної практики» [24].

Політична наука пройшла у своєму вивченні демократії три стадії і зберегла, в основному, три підходи до визначення сутності цього феномена:

- традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність;
- біхевіористський (поведінковий) підхід у комбінуванні з соціологією політичних інститутів;
- функціоналістський підхід, який поєднує елементи першого і другого підходів і робить акцент саме на реальному функціонуванні інституту демократії на основі конституційних норм з урахуванням поведінки політичних «акторів», тобто громадян і політичних груп.

У найпоширенішому визначенні демократія ототожнюється з народовладдям. Це визначення стало майже класичним. Воно є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є нібито носієм загальнолюдських цінностей. Відповідно до цього демократія й визначається як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював А. Лінкольн, окресливши його у відомій формулі: «Government of the people, by the people, for the people» (Правління народу, обране народом і для народу) [23].

Однак таке суто етимологічне (засноване на перекладі з грецької мови) тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. На їхню думку, воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократії античної, або афінської, яка поширювалась на невеликі за територією і чисельністю населення міста-поліси та була формою безпосередньої участі всіх громадян у політиці.

Хоча визначення демократії як народовладдя, якщо підходити до нього суто науково, а не судити про повноту й рівень розвитку демократії за переліком декларованих прав і свобод громадян чи за іншими формальними ознаками, цілком може застосовуватися лише до ідеалу; коли народовладдя має під собою систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами їхніх політичних прав та їхньою масовою участю в управлінні справами держави й суспільства, в суспільно-політичному житті.

Проте реальне народовладдя недосягне з багатьох причин. Перш за все, нерівність — це природна властивість людського суспільства. Тому особи, які посідають у суспільстві привілейоване становище завдяки майновому статусу, завжди відшукуватимуть засоби розширити горизонти своєї влади. Водночас ідеї демократії настільки привабливі для більшості людей, в усякому разі — в західному світі, що не використовувати їх задля досягнення політичних цілей було б, щонайменше, нерозумно. Через

це поступово під гаслами демократії у суспільну свідомість починають упроваджуватися положення, які мають вельми відносний стосунок до демократії. Це підтверджують численні приклади.

Так, Т. Джефферсон в інавгураційній промові 4 березня 1801 року заявив: «Усім потрібно пам'ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною, має бути розумною» [17]. І з цим, безперечно, можна цілком погодитися.

Р. Даль пішов в обґрунтуванні неможливості реалізації класичної демократії ще далі. Він уважав, що «ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей — політичної рівності і народного суверенітету — за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозвіллям, згодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого — політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоби принести в жертву ці блага» [15]. Ця теза Р. Даля актуальна і в наш час.

Скептично ставиться до демократії в її класичному визначенні і Г. Моска: «Кожне суспільство створює правлячий клас. Всебічний контроль з боку народу неможливий. Проте ступінь чутливості правлячого класу до бажань народу і реакція його на результати виборів залежать, певною мірою, від конституційної системи, переважаючої ідеології і соціальних настанов. Доктрини й конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є найслабшими стримуючими факторами для правителів. Оскільки більшість у будь-якому разі не правитиме, доктрини й процедури такого роду насправді вручають необмежену владу правлячій меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. Отже, аніде тиранія не є більш вірогідною, ніж у суспільстві, де конституційна система і панівна ідеологія узаконюють необмежену владу більшості» [19]. Це не раз було підтверджено історією.

Класичне визначення демократії, засноване на принципах влади більшості, народному суверенітету й політичній рівності громадян, що становить її сутність, 1954 р. отримало від Е. Шилза ярлик «популістської демократії» [19]. Але з цим можна посперечатися.

На нашу думку, в політико-правовій теорії визначення поняття демократії має кілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія — це форма держави; по-друге, демократія — це форма плюралістичної організації громадянського суспільства й політичних партій, що репрезентують його інтереси, профспілок та інших громадських організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона, частіш за все, постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що йде від античної політичної думки.

Т. Гоббс у праці «Левіафан» трактує демократію як одну з трьох «державних форм» — разом із монархією та аристократією. Для нього демократія — це державна форма, де верховна влада належить зібранню всіх громадян без винятку (хоча сам він віддає перевагу монархії, в якій «загальне благо тотожне з приватним»). Це визначення, з огляду на сучасні досягнення політичної науки, є дещо архаїчним.

Ш. Монтеск'є, розрізняючи три способи правління — республіканський, монархічний і деспотичний, — вважав: «Якщо в республіці верховна влада належить усьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією» [20]. Демократія для Ш. Монтеск'є тотожна народному суверенітетові, але не означає загальної участі всіх в управлінні. Народ доручає здійснювати свою владу обраним уповноваженим. Саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління. І сьогодні ідея Ш. Монтеск'є про демократію як народний суверенітет залишається життєздатною.

В одній зі своїх ранніх праць К. Маркс робить висновок: «Демократія — це державний лад як родове поняття» [18]. Він вважав демократію наріжним каменем, ознакою певної форми держави. Марксова точка зору на демократію як форму держави, яка відтворює європейську традицію XVIII ст., в цілому не суперечить висновкам сучасної політичної науки, хоча авторитетні західні аналітики, а також деякі російські, роблять уточнення. Наприклад, французький соціолог А. Турен вважав: «Ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму» [22]. Російський учений А. Вітченко пов'язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє авторові підкреслювати, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи та інститути від колишньої державної форми [13]. З нашої точки зору, подібний підхід стосовно визначення сутності демократії є дещо спрощеним.

Незважаючи на першорядну важливість ролі держави як інституту політичної системи суспільства, держава не є її єдиною організаційною структурою. Так, для Р. Арона конституційно-плюра-

лістичний режим, плюралізм соціальних груп, «держава партій» — іпостасі демократії [11]. Для іншого французького політолога, К. Емері, конституційне право фактично вже витискується «політичним правом», яке регулює відносини «політичних акторів» в умовах демократичних правил гри [5]. Партійна система для А. Лижфарта — складова поняття демократії [8].

Ці та інші дослідники, незважаючи на певну різницю в підходах, вважають суспільно-політичні інститути в суспільстві найважливішим фактором демократії. Безумовно, вони мають рацію, хоча, на нашу думку, не потрібно абсолютизувати цей фактор.

Таке уточнення поняття демократії є необхідним, оскільки збагачує уявлення про структуру і змістове наповнення її форм. Саме активна участь партійних, громадських організацій та асоціацій у здійсненні політичної демократії надає діяльності відповідних організацій політичного характеру.

Демократія, як принцип внутрішньої організації і діяльності політичних та суспільних об'єднань, є явищем високорозвиненого громадянського суспільства. Але тут необхідно бачити дві сторони: одна справа — участь партій і громадських рухів у суспільно-політичному житті країни, де всі дотримуються єдиних законодавчих норм, які забезпечують міжпартійну демократію, і зовсім інша справа — внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії відчувається нерідко доволі гостро.

Дефініція демократії часто ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом із формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливе, однак лише в межах демократичної форми держави та її політичної системи.

При цьому слід мати на увазі, що форми політичного режиму рухливіші і різноманітніші у порівнянні з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади Ш. де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювались лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим — це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії.

Деякі науковці розглядають демократію як політичний світогляд і політичну цінність. Демократія як політичний світогляд — це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все — ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно говорити і про «зворотне відображення» цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів.

Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян у їхньому формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї й принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності покликана бути й суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства — й інститутом демократії. Досить навести хрестоматійну промову Перікла під час поховання воїнів або клятву афінян для того, щоб показати, яку цінність для вільних громадян мала демократія. Демократичні ідеї — невід'ємна частина спадщини італійських гуманістів і французьких демократів XVIII ст.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для Ш. Монтеск'є свобода і громадянська рівність — основні цінності демократії. Засновник першої у світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав головною цінністю демократії те, що при ній «народ створює закони, він же їх і виконує» [3]. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей Ж.-Ж. Руссо — від ідей народного суверенітету та народного представництва до «демократичної теократії», натхненої християнською вірою [6]. Для А. де Токвіля найвище благо демократії — рівність можливостей. Західнонімецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що в ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав [1].

У сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення й досі. Наприклад, для Дж. Шумпетера демократія — це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загального блага [10]. На думку Ж. Бурдо, демократія сьогодні — це філософія, спосіб життя, релігія, і лише як похідне від цього — форма правління [2]. Для італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія — кінцева мета, вища цінність будь-якої влади [9].

Отже, не викликає сумніву, що демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід'ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Останнім часом дедалі більше дослідників звертається до проблеми демократії як політичного процесу, елемента політичної динаміки. При цьому найчастіше цей аспект пов'язується з демократичною

процедурою [4]. Значний внесок у розробку цього поняття зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес вироблення обов'язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв:

- рівне право голосу;
- дійова участь;
- чітке розуміння;
- кінцевий контроль з боку народу за порядком денним;
- розширювальний принцип [16].

Р. Даль вважав, що демократичний процес (процедура) повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керівниками на всіх стадіях управління. Особливості та закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують цю точку зору.

Таким чином, проаналізовані в цій статті визначення демократії як:

- народовладдя;
- форми держави;
- форми й принципи організації політичних партій та громадських об'єднань;
- політичного режиму;
- політичного світогляду й політичної цінності;
- політичного процесу (процедури управління)
- дають можливість скласти досить повне уявлення про весь спектр дефініцій демократії, що випливають з її природи і відображають той чи інший її сутнісний аспект, той чи інший прояв на практиці.

К. Оффе і У. Проїсс цілком слушно зауважують, що нині поняття «демократія» використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств із відповідними режимами управління й політичної участі [21].

Можна цілком погодитися з афоризмом В. Черчілля: демократія — не найкращий політичний устрій, але кращого людство ще не винайшло. Справді, демократія, з нашої точки зору, не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством. І, безумовно, феномен демократії потребує подальшого вивчення як науковцями, так і політиками-практиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Albrecht R.* Hegel und die Demokratie / R. Albrecht. — Bonn, 1978. — S. 21.
2. *Burdeau G.* La democratie / G. Burdeau. — Neuchatel, 1966. — P. 7.
3. *Elementi di diritto costituzionale democratico* / G. Compagnoni. — Venezia, 1797. — P. 203.
4. *Dahl R. A.* Democracy, Liberty and Equality / R. A. Dahl. — Oslo, 1986. — P. 194.
5. *Emeri C.* Droit constitutionnel et institutions politiques / C. Emeri. — P., 1994. — P. 13 — 14.
6. *Rousseau and representation. A Study of Development of his Concept of Political Institutions* / R. Fralin. — N.Y., 1978. — P. 44.
7. *Kelsen H.* La democratie. Sa nature, sa valeur / H. Kelsen. — P., 1988. — P. 15.
8. *Lijphart A.* Democracies / A. Lijphart. — New Haven; L., 1984. — Ch. 7-8.
9. *Maranini G.* Storia del potere in Italia / G. Maranini. — Firenze, 1983. — P. 10.
10. *Shumpeter I.* Capitalism, Socialism, Democracy / I. Shumpeter. — N. Y., 1962. — P. 250.
11. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. — М., 1993. — С. 273.
12. *Бегунов Ю. К.* 13 теорий демократии / Ю. К. Бегунов, А. В. Лукашев, А. В. Пониделко — СПб, 2002. — С. 8.
13. *Витченко А. М.* Теоретические проблемы исследования государственной власти / А. М. Витченко. — Саратов, 1982. — С. 131.
14. *Гамильтон А.* Федералист: Политэссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Д. Джея. — М., 2000. — 590 с.
15. *Даль Р. А.* Введение в теорию демократии / Р. А. Даль. — М., 1992. — 158 с.
16. *Даль Р.* Введение в эконоическую демократию / Р. Даль. — М., 1993. — С. 49.
17. *Джефферсон Т.* Томас Джефферсон о демократии / Т. Джефферсон. — СПб, 1992. — 394 с.
18. *Ковлер А. И.* Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. — С. 15–23.
19. *Майроф Б.* Лики демократии / Б. Майроф. — М., 2000. — 475 с.
20. *Монтескье Ш.* О духе законов / Ш. Монтескье // Избр. произв. — М., 1955. — С. 169.
21. *Сіленко А.* Політичні чинники формування держави загального добробуту / А. Сіленко // Людина і політика. — 2001.— № 5. — С. 142.
22. *Турен А.* Что означает демократия сегодня? / А. Турен // Международный журнал социальных наук. — 1991. — № 1. — С. 19.
23. *Шляхтун П. П.* Политология (теория та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. — К, 2002. — С. 399.
24. *Эптер Д. Э.* Пересмотренный институционализм / Д. Э. Эптер. // Между-народный журнал социальных наук— 1991. — № 2. — С. 38.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДУМКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Наталія Гедікова, доктор політичних наук,
професор кафедри політичних наук, декан факультету післядипломної освіти
та роботи з іноземними громадянами Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».
УДК 32:94(477) 18/19”

У статті досліджуються особливості процесу становлення української ліберальної думки у другій половині XIX — початку XX ст. Аналізуються основні підходи українських учених, політиків та громадських об'єднань щодо вирішення політичних, правових, національних і соціальних проблем в Україні в історичний період, що розглядається.

Ключові слова: українська ліберальна думка, ліберальний рух, ліберальні ідеї, орієнтири.

В статье исследуются особенности процесса становления украинской либеральной мысли во второй половине XIX — начале XX ст. Анализируются основные подходы украинских ученых, политиков и общественных объединений к решению политических, правовых, национальных, социальных проблем в Украине в рассматриваемый исторический период.

Ключевые слова: украинская либеральная мысль, либеральное движение, либеральные идеи, ориентиры.

The features of the process of becoming Ukrainian liberal thought in the second half of XIX — the beginning of the twentieth century are investigated in the article. The main approaches of Ukrainian scientists, politicians and public organizations concerning the decision of the political, legal, national, social problems in Ukraine are analyzed in the reporting period of history.

Key words: Ukrainian liberal thought, the liberal movement, liberal ideas, guideline.

Ліберальні ідеї другої половини XIX — початку XX ст. для сучасної України, що створює свою державність на основі ліберально-демократичної моделі суспільного розвитку й державного управління, є надзвичайно актуальними й нині. Вони стали основою в процесі модернізації української державності, в процесі написання статутів і створення програм партій ліберальної спрямованості (і не тільки) і положень ряду документів національного і державного значення, перш за все, Конституції. Окрім цього, ліберальні ідеї й концепції у всій своїй сукупності, створені в процесі зародження і становлення української ліберальної думки у другій половині XIX — початку XX століття, і досвід їхнього практичного розв'язання є базою для сучасних науково-практичних дій у процесі побудови українського демократичного суспільства, в основі якого лежить все той же історичний принцип — політико-правова й соціальна єдність нації в рамках суверенної, самостійної української держави.

Значущий внесок у вирішення означеної проблеми зробили Т. Андрусак, М. Жиленкова, М. Кармазіна, А. Катренко, А. Пашук, О. Редькіна, М. Чорний, Г. Шабельник та ін.

Історія української ліберальної думки — це тисячолітній процес, який з моменту свого зародження (автор цього дослідження вважає правомірним вести відлік з часів Київської Русі, але цей процес має і більш глибоке коріння), становлення й розвитку, незважаючи на всілякі історичні умови й багатогранну систему поглядів, завжди має безперервний, поступальний й еволюційний характер. Кожний новий його етап спирався на попередні досягнення конкретної епохи, збагачувався і доповнювався як власними накопиченими традиціями, так і досягненнями світової ліберальної думки.

Зародження і розвиток ліберальної думки в українському опозиційному русі з середини другої половини XIX століття стало закономірним явищем, зумовленим об'єктивними факторами, які

перш за все склалися у самому українському суспільстві. В її основу були покладені традиції, створені попереднім поколінням представників українського ліберального толку, зокрема ідеологами першої половини XIX ст. (Т. Шевченком, М. Костомаровим, Г. Андрузським, П. Кулішом та ін.).

І разом з тим слід зазначити, що ліберальний рух в Україні (у цілісній територіальній її єдності), який став основною передумовою у процесі зародження й становлення української ліберальної думки на новому етапі історичного розвитку, розвивався у стіснених двома імперськими режимами умовах, з обмеженою соціальною базою, яка не мала гідної підтримки ні з боку уряду, ні з боку народних мас, тому багато положень класичного лібералізму були тут інтерпретовані відповідно до місцевих умов. В цілому ж з підготовкою і відміною кріпосного права, проведенням інших прогресивних реформ лібералізм набув більш оформленого характеру, посилював свої ідейні позиції, ставав політичною течією, з якою вимушені були рахуватися. У таких умовах лібералізм почав відходити від суто теоретичного напрямку до діяльності, пов'язаної з нагальними потребами і державного устрою і суспільного руху. Відбувалася відмова від початкової байдужості до соціальної сфери; почала виявлятися багатогранність лібералізму; виникла потреба пошуку опори для своїх ідей у структурах самодержавного режиму [1, с. 5].

Саме у цей період було закладено підґрунтя, на якому в подальшому розвивалася, модифікувалася і видозмінювалася українська ліберальна думка. Подальше її становлення йшло за двома напрямками: революційно-демократичним і національно-ліберальним.

Ідейні основи нового напрямку в українській ліберальній думці у другій половині XIX століття формувалися у таємних товариствах, створених у багатьох містах України і очолюваних Київським товариством (яке часто згадується істориками як «старе»), у товаристві «Просвіта», організаціях народництва та інших громадських об'єднаннях.

Суспільно-політична діяльність прибічників ліберальних ідей у цей період почала проявлятися у земствах, опозиційно налаштованих проти самодержавного режиму. Їхні представники виступали з вимогою впровадження народного представницького органу із законодавчими функціями, який став би виразником громадської думки; за припинення адміністративного насилля і бюрократії; за обмеження дій адміністративної влади; впровадження громадського контролю; реформування податкової системи, захист інтересів селян; за гласність і свободу слова; надання демократичних свобод усім індивідам, народу право на самоврядування і встановлення конституційного ладу через реформування усіх сфер життєдіяльності тощо. При цьому, віддаючи належне земствам у цьому питанні не варто перебільшувати їхнє значення для формування українського ліберального руху, оскільки, як справедливо зазначає С. Донченко, український лібералізм спирався більше на громади, а на земства — російський, саме це й заклало розбіжності між російськими і українськими ліберальними партіями в розумінні багатьох проблем [2, с. 30].

Розвиткові основ української ліберальної думки у цей період часу сприяли ідеї М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Зібера, В. Антоновича, М. Туган-Барановського, Б. Кістяківського, М. Старицького, А. Желябова, І. Петрункевича, І. Франка та інших. Вчені були свідомо орієнтовані на демократично-радикальні рухи Заходу того часу й ідейно підготовлені до практичних перетворень усієї системи українського суспільства в інтересах народу. Незважаючи на те, що зазначені й багато інших українських ідеологів були представниками різних соціально-політичних течій і рухів, все ж слід визнати той факт, що їхня заслуга в історії становлення і розвитку української ліберальної думки полягала в тому, що вони своєю суспільно-політичною і науковою діяльністю затверджували історичну і культурну самобутність українського народу, сприяли зростанню його національної самосвідомості, об'єднанню представників різних течій на всій поділеній території України, обґрунтовували проекти майбутньої української державності, правової держави і громадянського суспільства, розвитку економіки за законами вільного ринку і конкуренції. І хоча ідеї і конкретні завдання мислителів того часу далеко не завжди отримували втілення, вони стали тією науково-практичною базою, на основі якої формувалося ядро української ліберальної думки третьої декади XIX століття і навіть більш того — двох наступних століть.

При цьому, незважаючи на те, що багато українських теоретиків в історичний період часу, що розглядається, у своїх поглядах спиралися на базові ліберальні цінності і принципи, вони мали власні вельми різноманітні підходи у питанні вирішення національних і політичних проблем. Так, істотною відмінною особливістю в процесі реалізації їх ліберальних поглядів став неоднозначний погляд на те інституціональне середовище (у цьому разі мається на увазі державний устрій), у якому вони можуть бути здійснені. Отже, якщо М. Драгоманов відстоював позицію незалежності України в межах федеративної моделі розвитку суспільства, при цьому, віддаючи належне політичній і на-

ціонально-територіальній автономії майбутньої української держави, у виборі політичної стратегії і тактики мислитель наполягав на пріоритетності гуманістичного підходу, то В. Антонович «відстоював «австрійський» варіант українського автономізму, тобто план об'єднання українських земель військовою силою Австро-Угорщини і створення української автономії в межах цієї держави» [3, с. 117]. У подальшому ідейні розходження між ними набули характеру політичного конфлікту і навіть особистісного протистояння. Їхній сучасник М. Грушевський наслідував ідеї автономного розвитку, але на етнічних принципах. Він створив ідею про створення Балтійсько-Чорноморської федерації у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусі й України. Ця його ідея у подальшому була підтримана і розвинута С. Рудницьким. С. Шелухін припускав думку про створення Чорноморсько-Адріатичної федерації. Найбільш істотну відмінну особливість мали погляди І. Франка і М. Міхновського. І. Франко, відстоюючи принцип федеративно-громадського устрою, один із перших з числа представників української ліберальної думки того часу вивів і обґрунтував концепцію про політичну самостійність України, вбачаючи саме в ній основне джерело соціально-економічного і культурного розвитку народу, національної самореалізації, інструмент реалізації ідеалів політичних і економічних прав і свобод, соціальної рівності. Що ж стосується безпосередньо федерального устрою, то ідейна позиція І. Франка чітко простежується у його такому висловлюванні: «Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів» [4, с. 10].

Свою позицію з цього питання висловлює і М. Міхновський. Оцінюючи процеси, які настали за підписанням у 1654 р. Переяславського договору між Україною і Росією і самі його положення, він вказує на те, що, згідно з цим документом, «державна наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, се є то, дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей» [5, с. 14]. Відповідно до цього положення кожна нація у міжнародних відносинах повинна мати форму незалежної, самостійної держави, оскільки тільки така держава може дати своїм членам нічим не обмежену можливість всебічного розвитку і досягнення найкращого способу життя, розквіт індивідуальності, турбота про яку є метою держави. А це, у свою чергу, дасть зрозуміти, що «державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнаціональних відносин.

Разом з тим, незважаючи на низку розбіжностей у концепціях українських політиків і вчених, вони були об'єднані спільною ідеєю радикального реформування соціальної сфери, ідеєю конституціоналізму, затвердження прав і свобод у рамках ліберальної традиції. У подальшому самі реалії життя переконали їх переглянути свої позиції і схилитися до ідеї про повну самостійність української державності. Ця ідея почала набувати своєї значимості напередодні Лютневої революції 1917 р., коли українські інтелектуали усвідомили той факт, що «Україна не може йти второваними шляхами — ні тими, які силоміць нав'язувалися Московським урядом, ні тими, якими йшли держави Заходу, тому потрібно йти тією дорогою, яку вказали реальні обставини життя» [6, с. 60]. Після революції акцент було перенесено з ідеї «федералізації» і «європеїзації» на власні джерела саморозвитку України. У цьому зв'язку ідея суверенного, самостійного розвитку України набувала першочергового значення і була законодавчо закріплена на державному рівні Конституцією УНР [див: 7, с. 15].

На межі XIX–XX ст. українська ліберальна думка вступила у якісно нову фазу свого розвитку. В рамках її загальної еволюції відбулася зміна переважних орієнтирів — відхід від абсолютизму і культурництва і орієнтація на політичні проблеми країни, прослідковуються тенденції часткової радикалізації ліберально-демократичної течії, у якій відчутніше почали проявлятися тенденції соціал-демократії, націоналізму і консерватизму. Це було закономірним процесом, який створювався і регулювався суспільною думкою і суспільно-політичним рухом. Тим більше, що багато мислителів — представників ліберального толку 50–80-х років XIX ст. підтримували низку позицій соціал-демократії і марксизму, націонал-демократії.

Це був новий етап у розвитку свідомості і світогляду українського народу і суспільно-політичної думки в цілому. Важливим був і той факт, що лави інтелігенції поповнювалися вихідцями з народу, перш за все, сільського населення.

На рубежі цих століть (будучи більше продуктом західноєвропейської суспільної думки) оформились основні напрями української політичної думки і основні українські політичні ідеології: лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм, націоналізм, марксизм тощо. Це, без сумніву,

є показником початку диференційованого процесу, тенденції якого проявилися у процесі інтелектуальної еволюції людства. Разом з тим представники нового етапу еволюційного розвитку української ліберальної думки змогли регенерувати і перетворити ряд нових ідей, які вироблялися як європейськими, так і власними політичними течіями. Саме у цей період в Україні ідеологія стає рушійною силою історії.

Так, генератором ліберальних ідей і об'єднувальним центром представників цілої низки ідеологічних течій виступили масонські ложі, які на рубежі століть активізували свою діяльність, надавши їй політичного і національного характеру.

Від початку масонство організовувалося як братство рівних, незалежно від кольору шкіри, соціального становища, переконань тощо. І за родом своєї діяльності переважно було направлено на пізнання устрою світу, на основі езотеричних знань, не використовуючи політичну практику і навіть забороняючи обговорення питань, пов'язаних з цією сферою суспільного життя у своїх колах (лишаючись вірними цим традиціям протягом усієї історії існування цього таємного товариства). Незважаючи на це, під час Великої французької революції його члени брали найактивнішу участь у політичній боротьбі, основним мотивом якої став принцип рівності, в ході цих подій виникли нові думки і напрями в самому братстві.

Час виникнення масонства в Україні визначається істориками, починаючи з часів Б. Хмельницького, і вважається наступником братських організацій в Україні XV–XVII століть.

Але як перші політичні товариства, масонські братства, набуваючи форми лож, виникають в Україні у першій половині XVIII ст. у Лівобережній її частині. У політичних питаннях були орієнтовані, перш за все, на Польщу і меншою мірою цікавилися суспільними проблемами в Україні і знаходилися далеко від народних мас. Ці та інші моменти в історії українського масонства розглянуті й проаналізовані українським вченим С. Єфремовим в роботі «Масонство на Україні» [8]. Але із зміною геополітичних обставин, які безпосередньо торкнулися Польщі, українські масони змінили свої позиції і почали перейматися ліберальними ідеями.

Масони іноді бували фанатичними проповідниками своїх поглядів і у своєму захопленні вони часом дотримувалися різних поглядів: від ліберальних до консервативних. Проте вони сформуливали ліберальний світогляд і навіть більше, вони створили універсальне етико-філософське вчення, яке стало підґрунтям для зародження нових наукових ідей у наступному процесі розвитку ліберальної думки в Україні. Саме в масонстві закладені витоки поглядів видатних українських учених і політиків XIX — початку XX ст. (П. Гулак-Артемівського, М. Котляревського, Т. Шевченка, В. Лукашевича, Т. Падура, І. Франка, М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського та багатьох інших), до праць яких дедалі частіше почала звертатися сучасна українська наука.

Членів масонського руху в Україні цікавили ті ж самі питання, що й усю суспільно-політичну думку в цілому — єдність нації, соціально-економічний і культурний прогрес, створення громадянського суспільства, законодавча база, що служить на благо індивіда та їх більшості, досягнення політичної і державної незалежності своєї країни, об'єднання слов'янських народів у федерацію під проводом України. Поряд із цим вони зберегли спадковість моральних традицій, проповідуючи у своєму вченні ідеї рівноправ'я людей, віротерпимість, терпимість національну, свободу думки й дій, природно, обмежених мораллю й законом, самопізнання кожним індивідом через роботу над собою і своїм оточенням. Вони щиро вірили в прогрес цивілізації, який може бути досягнутий завдяки розуму, науці і самовдосконаленню як кожного окремого індивіда, так і усього суспільства в цілому.

В цілому ліберальні ідеї українського масонства з другої половини XIX століття свідчать про те, що українське суспільство на цьому етапі свого розвитку вже проявило «готовність громадян до діалогу, повагу не тільки до цілого, але і його складових, здатність до соціальної і політичної консолідації на основі широкої суспільної злагоди. Система владних органів при цьому повинна структурно вибудовуватися так, щоб максимально забезпечити права і свободи людини, задовольнити інтереси розвитку суспільства. У такій системі суспільних відносин на перше місце неминує виходить вільна, відповідальна і самоврядна особистість — рушійна сила суспільства і держави» [9, с. 71].

Масонство в Україні проіснувало до початку 30-х років XX ст.

Головною особливістю етапу становлення української ліберальної думки у період часу, що розглядається, стало зародження політичних партій, у програмних проектах і документах яких визначилися її основні положення і напрями. Це істотно відрізняло її від попереднього етапу, в якому основні ліберальні ідеї створювалися окремими мислителями і генерувалися у громадських об'єднаннях. Наступною особливістю стало те, що почала створюватися ліберальна політична еліта, яка

мала своє представництво в органах влади і мала право голосу і вибору, хоча не завжди її благі наміри були здійсненими.

Отже, виходячи з положень, розглянутих у цій статті, можна зазначити, що особливість української ліберальної думки у другій половині XIX — початку XX ст. полягає в тому, що заслуга українських учених і політиків, які були кращими її виразниками кінця XIX — початку XX ст., в історії становлення української ліберальної думки є незаперечною. Їхні ліберальні ідеї і проекти набули винятково поширення в українській суспільно-політичній і правовій думці і знайшли своє практичне застосування в процесі подальшого будівництва української державності. Саме це й зумовлює особливість української ліберальної думки в історичний період, що розглядається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Российские либералы : [сб. статей / под ред. Итенберга Б.С., Шелохаева В.В.]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. — 576 с.
2. Донченко С. Український лібералізм / С.П. Донченко // Грані (Дніпропетровський державний університет, Центр соціально-політичних досліджень). — 2008. — № 3 (59). — С. 30–33.
3. Круглашов А. Михайло Драгоманов: державницький виклик XX століттю / Анатолій Круглашов // Віче. — 2000. — № 3 (96). — С. 106–119.
4. Франко І. Про українську самостійність / Іван Франко. — ХМД, 1991. — 23 с.
5. Міхновський М. Самостійна Україна / Микола Міхновський. — ХМД, 1991. — 23 с.
6. Кармазин О. Еволюція поглядів Михайла Грушевського на українську державу / Олена Кармазин // Людина і політика. — 1999. — № 2. — С. 57–61.
7. Конституція Української Народної Республіки // Розбудова держави. — 1992. — № 5. — С. 15–20.
8. Єфремов С. Масонство на Україні // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії /
9. Аринин А.Н. Права и свободы человека и эффективное развитие России / А.Н. Аринин // Общественные науки и современность. — 2002. — № 1. — С. 68–79.

КОНСЕРВАТИВНА ДЕРЖАВНИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ В. КУЧАБСЬКОГО

Михайло Давиденко, аспірант кафедри суспільно-політичних наук,
глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»
УДК 32.001

Стаття присвячена одному з яскравих представників консервативної школи в українській історико-політичній науці — Василю Кучабському, який посідає почесне місце поряд із такими дослідниками, як В. Липинський та С. Томашівський. Розглянуто політичні погляди В. Кучабського на майбутню форму української держави як «мілітарної монархії». Досліджено місце і провідну роль еліти та військової аристократії у державному творенні, концепцію «позитивного мілітаризму», а також ідею визначення Західної України (Галичини) як місця, звідки можна зорганізувати решту України на визвольну боротьбу — «український П'ємонт». Актуалізовано здійснений В. Кучабським критичний аналіз доктрини і практики більшовицької партії у національному житті. Наголошується, що чимало ідей науковця співзвучні сьогоденню і не втратили своєї актуальності на сучасному етапі українського державотворення.

Ключові слова: «позитивний мілітаризм», українська еліта, Галичина — «український П'ємонт», більшовицька доктрина у національному житті.

Статья посвящена одному из ярких представителей консервативной школы в украинской историко-политической науке — Василию Кучабскому, который занимает почетное место рядом с такими исследователями, как В. Липинский и С. Томашевский. В статье рассмотрены политические взгляды В. Кучабского на будущую форму украинского государства как «милитарной монархии». Исследованы место и ведущая роль элиты и военной аристократии в государственном созидании, концепция «позитивного милитаризма», а также идея определения Западной Украины (Галичины) как места, откуда можно организовать остальную Украину на освободительную борьбу — «украинский Пьемонт». Актуализирован осуществленный В. Кучабським критический анализ доктрины и практики большевистской партии в национальной жизни. Отмечается, что многие идеи ученого созвучны настоящему и не потеряли своей актуальности на современном этапе украинского государства.

Ключевые слова: «положительный милитаризм», украинская элита, Галичина — «украинский Пьемонт», большевистская доктрина в национальной жизни.

This article is devoted to one of the brightest representatives of the conservative school of Ukrainian history and political science — Basil Kuchabskyi which takes pride of place alongside researchers such as W. Lipinski and S. Tomaszewski. In article V. Kuchabskoho political views on the future shape of the Ukrainian state as a «military monarchy.» Investigated the place and leading role of the elite and the military aristocracy in the state creation, the concept of «positive militarism» and the idea of the definition of Western Ukraine (Galicia) as a place where you can organize the rest of Ukraine on the liberation struggle — «Ukrainian Piedmont». Last update occurred V. Kuchabskyi critical analysis of the doctrine and practice of the Bolshevik Party in national life. It is noted that many of the ideas in tune with the present and the scientist are still relevant at present Ukrainian state.

Key words: «positive militarism» Ukrainian elite, Galicia — «Ukrainian Piedmont» Bolshevik doctrine of national life.

Перші ідейні впливи, що спричинилися до формування світогляду Кучабського, визначилися ще в юнацькі роки. Вісімнадцятирічним юнаком, одягнувши мундир січових стрільців, він глибоко проникся ідеологією цього військового об'єднання. Думки про особливу роль армії у державному творенні, військовій традиції увійшли у плоть і кров майбутнього вченого, вплинули на всі його подальші наукові пошуки.

Аналіз наукових праць Кучабського засвідчує, що вирішальний ідейний вплив на формування світогляду вченого справила концепція його вчителя Липинського, зокрема, теорії аристократії,

політичної культури, ірраціональних впливів, орієнтації на власні сили, постанови держави шляхом завоювань тощо.

У своїй політичній концепції української держави Кучабський проводить думку, що всі держави хоча й мають багато спільного між собою, водночас різняться традиціями, культурою, історичними долями. На відміну від Томашівського і Липинського, які у своїх теоріях державного будівництва спиралися на ідеї «клерикальної монархії» та «легітимної трудової монархії», Кучабський називає свою концепцію «позитивним мілітаризмом». На думку вченого, особливу роль у заснуванні монархічної держави покликана відігравати провідна верства суспільства — люди військового духу та організації, люди «найрозумніші, найліпші, найтвердіші». Ці «вожді свого народу» понад усе ставлять перед собою вимоги честі, обов'язку і слави; смерті фізичної вони не бояться, лише духовної. Їм «зовсім байдуже, чи життя буде «щасливе» чи «нешасливе», себто чи комусь буде житися на світі «добре» чи «зле», — головна річ: сповнити свій життєвий сенс і ставлену до себе вимогу» [5]. Іншими словами, провідниками нації має стати когорта людей з героїчним, аристократичним ставленням до життя.

Поняття «нація» Кучабський визначає як «психічний стан своєрідного національного комплексу почувань, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання цієї суспільності» [2]. У праці «Первні нинішньої нашої національної політичної структури» він віддає належне стійкості та відпорності (здатності до опору) української нації: «Цей народ ще зберіг багато дечого так із прастарого аристократичного хліборобського етносу, як і з глибокої, століттями оформленої культури духа, чим він безумовно перевищає сусідні етнічні маси. Як довго цей етнос і ця культура живі, так довго має цей нарід якісь по правді таємні відпорні сили, наче несе в собі якусь вічність. Ці таємні відпорні сили нашої Матері-Землі з'єдналися в цьому народі так нероздільно з нашою національною ідеєю, що поки що можемо бути спокійні: національна зрада в цьому середовищі все ще досить поверхове явище, яке ще далеко не запустило коріння в самі глибші нідри, в сам живий живчик цього народу. Ми все ще розпоряджаємо в ліпшій мірі, ніж сусідні нації, дійсним народом, який стихійно хоче і єдиного національного проводу і твердої всенациональної дисципліни і супроти якого стихійної сили, всякі явища національного розкладу є справді проблемою» [8].

Кучабський вважає, що справу утворення української держави може вирішити не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування дійсного психічного складу нації в якомусь одному певному місці її скупчення. Тобто для початку потрібен своєрідний «український П'ємонт», яким може бути Галичина, Київщина або навіть Кубань, і який зможе, так само як колись П'ємонт в Італії, організувати решту України на визвольну боротьбу.

Єдиним позитивним наслідком для українців у катастрофі 1917–1920 рр. була, на думку Кучабського, щаслива випадковість, яка відкинула Галичину до польської держави і захистила від безпосереднього нівелюючого впливу політики Радянської Росії. Польща, як прогнозував дослідник, виходячи з історичних традицій Речі Посполитої, буде забороняти національні українські прояви, тим самим лише скріплюючи почуття індивідуальності української нації. Інакше стоїть питання з «українізуючим» більшовизмом, який нищить саме почуття індивідуальності української нації, замінюючи його почуттям інтернаціональної солідарності, що дає можливість будь-який національний прояв визначати як зраду інтересам всесвітнього братства робітників. «Більшовизм б'є власне в сам недорозвиток почуття української національної індивідуальності і тому можливість його денационалізуючої перемоги є надзвичайно велика» [2].

Поширення ідеї українського П'ємонту, роль якого волею історичних обставин мала здійснити Галичина, на думку вченого, ґрунтувалося передусім на засаді існування провідної аристократичної верстви — людей, спроможних здійснити цю ідею і повести за собою інших. Ця провідна верства має вождівський сильний характер, військовий хист, аристократизм національного почування, «для якого не всі шляхи є добрі, а лише ті, які скріплюють суспільнотворчі, організаційні здібності населення, і які на всю національну боротьбу кладуть відбиток не сліпого істеричного бунту, а лише етично високого лицарського подвигу» [4]. В листі до Томашівського від 4 лютого 1925 р. Кучабський писав з цього приводу: «Підстава моєї праці: аристократичне відношення: не маси варті, лиш варті вожді» [9].

Обґрунтовуючи роль Галичини як українського П'ємонту, Кучабський бере до уваги не лише несприятливі для східних українців історичні умови — окупацію Наддніпрянської України більшовицькими військами, а й державотворчі якості галицьких мас. Позитивними рисами населення Галичини дослідник вважає працьовитість і «слухняність», вміння господарювати, розпорядливість,

енергію, цілеспрямованість, поміркованість і патріотизм, які за умови кваліфікованого керівництва могли б стати добрим підґрунтям для самостійного державного творення. Порівнюючи державотворчий потенціал Галичини, Наддніпрянщини й Польщі, він доходить висновку, що основною вадою інтелігенції Великої України було недолуге народництво, анархічність і хаотичність самого населення.

Водночас Кучабський спростовує твердження Липинського про те, що більшовицький лад ліквідується сам по собі, не встигнувши завдати великої шкоди державницьким силам Наддніпрянщини. Сприятливим підґрунтям для української державно-національної політики залишалася, на його думку, лише Галичина, адже як би не трансформувався більшовицький лад, Москва ніколи не буде зацікавлена в реальному відновленні України. Це реальне відновлення наступить лише тоді, коли станеться «така переміна, яка б створила на Україні людей зовсім нового духовного і політичного типу» [6].

Потужним джерелом поширення в національній свідомості антимосковських настроїв стала Галичина. Цього, правда, було недостатньо, і Кучабський слушно передбачав, що більшовизм ще проіснує досить довго і встигне за цей час знищити провідні сили українського народу. Саме з цих міркувань Ризький мирний договір 1921 р. був щасливою випадковістю, оскільки виводив частину недержавного українського народу з його кволим почуттям національної самосвідомості з-під шкідливого впливу більшовиків. Це дало змогу націоналізмові Західної України проникати через більшовицький кордон на схід, допомагаючи їй у радянській Україні подальшій кристалізації почуття української національної індивідуальності.

У доповіді «Завдання української суспільності під теперішній момент» на студентському з'їзді у Львові, що відбувся на початку липня 1921 р., молодий ще Кучабський заявив, що реальний шлях до державної незалежності лежить через революцію, через боротьбу. Проте історик відкидав необдумані насильницькі ідеї, які нічим не були одухотворені: збройна боротьба не повинна бути «вибухом ентузіазму й інстинктів, кавалерійською атакою», а лише «завершенням усього комплексу національної праці, всього процесу національного самовизначення...».

Кучабський визначив чотири першочергові заходи, які, на його думку, могли би сприяти підготовці галичан до національно-визвольної боротьби: 1) відмовитися від ілюзорної надії на чужу допомогу; 2) орієнтуватися виключно на власні сили; 3) визнати шкідливими поодинокі виступи, зокрема терористичні акції, які не підтримані масовою активністю трудящих; 4) знищити гіпноз страху перед польською тюрмою і психічно підготуватися до складніших і ризикованіших масових виступів у майбутньому [8].

На відміну від В. Липинського та С. Томашівського, які у своїх політичних концепціях спиралися на історичні дослідження монархічних традицій держави Б. Хмельницького та Галицько-Волинського князівства, Кучабський будує свої політичні висновки на основі дослідження історії української державності в 1917–1920 рр. Історичні події, що відбувалися в Україні в зазначений період, простежуються вченим у двох великих працях: «Вага і завдання Західноукраїнської держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/19 року» та «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в рр. 1918–23».

За словами І. Лисяка-Рудницького, Кучабський не обминув своєю увагою ні світової війни, ні Паризької конференції, ні російської революції, вважаючи, що від них залежала доля України [7]. Характеризуючи українську інтелігенцію, що творила основні кадри так званого свідомого українства, вчений зазначав, що в ролі будівничого української держави вона себе уявити не могла. Слова універсалу «від нині самі будемо творити наше життя» не відповідали реальним можливостям українства. Вони швидше означали гучне гасло, незвичайний порив ентузіазму української громадськості, яка на перших порах беззастережно визнавала Центральну Раду національним урядом. Творити своє життя власними силами, спираючись не лише на моральний авторитет, сформований мітинговими настроями, а й на авторитет державної влади — це був єдино правильний шлях для Центральної Ради.

Основними причинами поразки національної держави у формі народної республіки Кучабський вважав домінування у політичній думці України (особливо Наддніпрянської) ідеї української автономії у складі демократичної Росії та ідеї соціалістичної революції. Саме завдяки домінуванню цих ідей у свідомості української народної інтелігенції, що виконувала роль політичного керівника у Центральній Раді, не вдалося організувати армію, державний апарат, провести соціально-економічні реформи, консолідувати соціальні верхи та соціальні низи навколо соціальної ідеї.

Кучабський докладно аналізує причини поразки ЗУНР, виокремлюючи основні внутрішні слабкості цього недовговічного державного об'єднання. Вони полягали перш за все у відсутності керів-

ного й авторитетного державного проводу, спроможного здійснювати політику, що відбивала б інтереси всього краю, а не окремих його частин, який міг би скеровувати зусилля місцевих політичних діячів, громадських організацій і т. д. Кучабський вважає, що відсутність кваліфікованих державних політиків у середовищі західноукраїнської інтелігенції була закономірним явищем. Причини такого становища, на думку вченого, крилися в інтелектуальній обмеженості і малодушності галицької інтелігенції, відсутності у ній шляхетності і громадської моралі. До цього додавалися ще й брак героїчних якостей, військового духу й досвіду воєнного будівництва та організації, безвідповідальність, невимогливість до своїх власних державних функціонерів, призвичаєння місцевих органів до абсолютної безкарності за помилки і некваліфікованість, безчесність і продажність багатьох представників західноукраїнської бюрократії, «що пояснювалось її матеріальною бідністю і скупою оплатою, а також потягом значної її частини до «панського» життя, яке імпонувало значній частині галицької інтелігенції і якого вона ніколи не зазнавала».

Поряд із тим в її середовищі слабкими були моральні категорії особистої гідності й честі, які традиційно плекалися в аристократичних «панських» верствах. Подібне прагнення до матеріального добробуту за відсутності особистої та громадської моралі сприяло, на думку Кучабського, поширенню серед значної частини інтелігенції таких негативних рис, як політична і особиста продажність і навіть злодійкуватість [3].

Попри критику хиб галицької інтелігенції, Кучабський у своїх працях переконливо доводить, що Західна Україна щодо відродження державності випереджала сусідні країни. Вона, на думку вченого, належала до провідних країн Центральної та Східної Європи, які піднімалися з розрухи до організованого і міцного ладу. Більше того, народ західноукраїнських земель цілком був здатний на невеликій східногалицькій території розгорнути силу, яка не тільки була б вирішальною для розвитку всієї України, а й була би спроможна суттєво впливати на долю тогочасної Східної Європи. Роль України в політичній історії ХХ ст., її історичну місію вчений вбачає в тому, що, по-перше, західноукраїнська держава впродовж свого недовгого існування заслонила Польщу і Чехословаччину від більшовизму; по-друге, Україна, зосередивши на собі «увагу» Москви і прийнявши на себе її удари, врятувала Західну Європу від небезпеки більшовицької світової революції. Вчений вважав, що в майбутньому становище у Східній Європі будуть визначати вже не тільки Росія і Польща, а, як і в ХVІІ ст., — «три елементи, хоча й неоднозначно рівні: Москва, Польща і Україна» [10].

Не втратив своєї актуальності і здійснений Кучабським аналіз доктрини і практики більшовицької партії в національному житті. «Життєвий смисл» більшовизму вчений вбачав передусім у тому, що він був міцно організований «релігією» зла, а тому сподіватися на його швидкий занепад не доводиться. Більшовицький інтернаціоналізм Кучабський розглядав передусім як світогляд національний — російський, корені якого слід шукати у російському деспотизмі, що, у свою чергу, ґрунтується на монголо-візантійських деспотичних традиціях. Він був першим, хто зумів глибоко й проникливо розкрити суть лицемірного гасла про «право націй на самовизначення», яке використовувалося більшовицьким режимом для прикриття брутальної шовіністичної політики. Вчений проаналізував погляди більшовиків на державу взагалі й на суверенність національних держав зокрема. Оглядаючи працю В. Леніна «Держава і революція», аналізуючи проблеми, пов'язані зі становленням держави диктатури пролетаріату, він дійшов висновку, що більшовики є ворогами суверенності будь-якої національної держави.

Більшовики, зазначав Кучабський, ніколи не заявляли, що виступають проти відокремлення України, а лише створювали враження, ніби вони б'ють не саму українську державну суверенність, а лише «реакційність» українських урядів. Таким чином, «самостійність» більшовицької України з її «самостійними закордонними представниками» і пропагандою «радянської державності» була, на думку Кучабського, нахабною провокацією. Домогтися своєї мети більшовикам допомагали хитання українських урядів між інтернаціональною революційністю і національним державництвом, безсистемність та непередбачливість державної організації і політики.

У праці «Большевизм і сучасне завдання українського Заходу» (1925) Кучабський висміяв намагання певних політичних сил у Галичині переконати світ у тому, що колишньої Росії вже немає, а є держава Україна, що вороття до «неділимой» неможливе, а тому слід привчати світову громадську думку до нових політичних реалій. Вчений передбачав, що червона Москва без вагань готова втопити в крові всю Україну. Мета більшовизму, на думку Кучабського, полягала в тому, щоб не дати змоги народам викристалізуватися в нації. А позаяк нації творяться у боротьбі, то потрібно було будь-якою ціною нейтралізувати змагання за національні інтереси.

Отже, головною метою більшовицької національної політики було приспати національні почуття народів Росії, не дати їм використати боротьбу за мову для формування національної індивідуальності. Друга мета більшовиків зводилася до того, щоб облудно «дозволити» вияв «етнографічно-національних» почуттів з таким розрахунком, щоб спрямувати їх у русло популяризації більшовицької ідеології рідною мовою. Отже, мета більшовицької національної політики, зокрема «українізації», полягала в тому, щоб не допустити формування української нації як політичної потуги й зупинити її на рівні «культурних націй» [1].

Еліту Кучабський розумів як аристократичну верству, здатну розв'язати назрілі питання сучасності. Її поява можлива внаслідок зміни духовної суті народу. Українську еліту 1917–1921 рр. він охарактеризував як таку, що не володіла державно-владними рисами, а більше схилася до анархізму, продажності, відчуженості, матеріального комфорту. На думку вченого, високо розвинену духовну еліту можна сформувати тільки на засадах консерватизму та патріотизму. Вивчаючи проблему лідерства, Кучабський пов'язував визначних осіб із відповідною історичною ситуацією, психічним станом нації. Він виділив три типи лідерів: пророчі, Богом натхненні постаті, героїчні реформаторські особистості й ті, хто можуть очолити натовп, збурити його інстинкти, запалити на руйнівну стихію [1].

Підсумовуючи, зазначимо, що на відміну від С. Томашівського і В. Липинського, які у своїх державотворчих концепціях спиралися на ідеї «клерикальної монархії» та «легітимної трудової монархії», Кучабський називає свою концепцію «позитивним мілітаризмом». За цією концепцією провідну роль у побудові монархічної держави має відіграти військова еліта із сильним вождистським характером, військовим хистом та аристократизмом національного почуття. Кучабський дотримувався ідеї «українського П'ємонту», виходячи з того, що завдання державотворення може виконати не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої може бути сформований лише на певній території. Таким П'ємонтом, на його думку, могла стати Галичина, в якій склалися для цього найсприятливіші умови.

Надзвичайно актуальними і для сьогодення залишаються думки Кучабського стосовно того, що основною проблемою для українською державності є не вплив зовнішніх сил, а внутрішня слабкість самого українського народу та невідповідність національної еліти тій державотворчій, історичній місії, яка на неї покладена. А також те твердження, що вирішення всіх державотворчих питань для України можливе за умови створення суверенної незалежної держави, де спільною ознакою для людей різного національного походження, різних релігій і мов стане державна приналежність до України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її внесок в історичну науку): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. — К., 1999. — С. 16.
2. *Кучабський В.* Більшовизм і сучасне завдання українського Заходу / В. Кучабський. — Львів, 1925. — С. 16–19, 35–37.
3. *Кучабський В.* Вага і завдання західно-української держави / В. Кучабський // Дзвони. — 1932. — Т. 1. — С. 112–120.
4. *Кучабський В.* Зміна поглядів на політику як науку / В. Кучабський // Політика. — 1925. — Ч. 1. — С. 14–16.
5. *Кучабський В.* Первні нинішньої нашої національної політичної структури / В. Кучабський // Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ століть: Хрестоматія. — Львів: Світ, 1996. — С. 483, 485.
6. *Кучабський В.* Українська державна путь / В. Кучабський // Дзвони. — 1934. — Т. 4. — С. 68.
7. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : пер. з англ. М. Бідак та ін.: у 2 т. — К. : Основи, 1994. — С. 222.
8. Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ століть: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. — Львів: Світ, 1996. — С. 479.
9. Центр. держ. арх. України у Львові. — Ф. 368, оп. 1, спр. 176, арк. 76.
10. *Kutschabsky W.* Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. — Berlin, 1934. — S. 3.

Розділ III

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Олександр Анастасов, кандидат політичних наук,
доцент, доцент кафедри політології Донецького національного університету
Юрій Коваль, кандидат політичних наук,
асистент кафедри політології Донецького національного університету
УДК 32-027.21:352.071

У статті проаналізовано рівень впливу досвіду місцевого самоврядування у країнах ЄС на українську практику та з'ясовано вектори трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні. Обґрунтовано авторську методологічну позицію у питаннях дослідження процесів реформування на місцевому рівні.

Ключові слова: місцеве самоврядування, принцип субсидіарності, моделі місцевого самоврядування, процеси реформування, кластерна методологія.

В статье проанализирован уровень влияния опыта местного самоуправления в странах ЕС на украинскую практику и определены вектора трансформации института местного самоуправления в Украине. Обоснована авторская методологическая позиция в вопросах исследования процессов реформирования на местном уровне.

Ключевые слова: местное самоуправление, принцип субсидиарности, модели местного самоуправления, процессы реформирования, кластерная методология.

In article level of influence of experience of local government in EU countries on the Ukrainian practice is analysed and are defined a vector of transformation of institute of local government in Ukraine. The author's methodological position in questions of research of processes of reforming at local level is proved.

Key words: local government, principle of subsidiarity, model of local government, reforming processes, cluster methodology.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що Україна, обравши проєвропейських шлях свого розвитку зіштовхується з такою складною проблемою, як нерозвиненість інститутів місцевого самоврядування. Корінь цієї нерозвиненості полягає в тому, що органи місцевого самоврядування з одного боку, не мають фінансових ресурсів для вирішення місцевих проблем, а з іншого боку, вони залишаються структурним елементом центральної влади, й тому, загальноєвропейська практика громадської участі у вирішенні місцевих питань в Україні не розвивається. Як наслідок відсутності вдалого менеджменту на місцевому рівні, місцеве самоврядування України повністю (або більш ніж на 85%) залежить від трансфертів з центрального бюджету [1] (наприклад, в Австрії це становить 15–20%, а у Швеції — 11–15% [2]).

Переважає кількість українських учених вважає, що реальною причиною недієздатності місцевого самоврядування у вигляді прямої залежності місцевих фінансів від центрального бюджету є проблема значних відрахувань місцевих бюджетів до центрального (деякі регіони відраховують до 95% місцевих доходів) [3, с. 45]. Як аргумент дослідники приводять положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4]. Так, згідно з ст. 16 п. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеві бюджети є вільними і не включеними до системи центрального бюджету, ст. 28 п. 2 навіть дозволяє органам місцевого самоврядування встановлювати тарифи на побутові та комунальні послуги, але при цьому дається посилання, що центральна роль у вирішенні цього питання належить державі [4]. Тобто, за законом, органи місцевого самоврядування можуть вільно користуватися власним бюджетом, а фактично, Законом України «Про місцеве самоврядування» встановлено цілий ряд обмежень, що не тільки унеможливають ефективну роботу місцевого самоврядування, а взагалі не дозволяють йому розвиватися як інституту політичної системи. Яскравим прикладом цього можна назвати положення про місцевий референдум. Так, ст. 7 п. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», де встановлено, що порядок призначення та проведення референдуму [4], а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом, визначаються Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», у якому йдеться про право громадян скасовувати політичні рішення місцевої органи влади [5], тоді як загальноєвропейські принципи «громадянського аудиту» чи «формування місцевих бюджетів» залишилися відкрити.

Отже, головна мета нашого дослідження визначити вектори трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні у контексті європейського досвіду крізь призму аналізу сучасного стану українських реалій у сфері місцевого самоврядування.

Проблема трансформації місцевого самоврядування в Україні представлено достатньо широко. Спектр проблем, який досліджуються в Україні, досить різноманітний і включає в себе правовий, економічний, податковий та соціологічний аспекти поглядів на функціонування місцевого самоврядування в Україні [6, с. 92–93]. При цьому, на нашу думку, політологічний підхід слід розглядати дещо окремо, оскільки місцеве самоврядування як одиниця аналізу має досліджуватися на стику правових, економічних та інших наук, але при цьому необхідно враховувати політичну площину досліджуваної проблеми. Отже, політологічний підхід дослідження місцевого самоврядування в Україні представлено трьома підходами — загальним (дослідження теоретичних моделей місцевого самоврядування та їх описання), процесуальним (дослідження аспектів впливу зарубіжного досвіду місцевого самоврядування на українську специфіку), та комплексний (врахування досвіду дослідження місцевого самоврядування фахівцями інших наук, широке використання кластерної моделі аналізу, дослідження етапів розвитку місцевого самоврядування в Україні у контексті запозичення досвіду країн Європи) [7, S. 35–36]. Таке різноманіття підходів свідчить про те, що проблема місцевого самоврядування не є поодиноким випадком у науці, й вимагає від дослідника принципу методологічної чіткості при формуванні проблеми дослідження. Ігнорування цього принципу може призвести до дослідження багатоаспектної проблеми місцевого самоврядування тільки з однієї позиції. Щоб уникнути зазначеної методологічної неточності, ми пропонуємо досліджувати проблему місцевого самоврядування як кластерну ланку політичної системи з урахуванням аспектів впливу європейського досвіду (запозичення та адаптації).

Кластерна методологія дозволяє нам розглядати місцеве самоврядування як упоряджену систему кластерів, які діють взаємопов'язано й перебувають у прямій залежності один від одного. Йдеться про фінансову, бюджетну, економічну, політичну, соціальну, інформаційну та інші системи кластерів. Окремо ми не можемо аналізувати будь-який кластер, бо, на думку О. Сидоренка та нашу думку теж, такий аналіз призведе до політичних парадоксів, які ми спостерігаємо в Україні, де, незважаючи на декларовану роль незалежності місцевого самоврядування, ми бачимо як його залежність, так і неефективність [8, с. 161].

Отже, виходячи з мети нашої роботи до існуючих кластерів ми додаємо кластер запозичення та адаптації зарубіжного досвіду, але варто тут зробити деякі зауваження. По-перше, зарубіжна модель місцевого самоврядування (у нашому випадку акцент робиться на моделі місцевого самоврядування Швеції) також є кластерною моделлю, яка вже включає в себе кластери економіки, політики, фінансів тощо, без урахування цього факту ми можемо лише або порівнювати, або протиставляти дві моделі місцевого самоврядування. Названа ситуація, на нашу думку, є методологічно невірною, бо через це ми не зможемо проаналізувати вектори трансформації місцевого самоврядування в Україні у контексті досвіду європейських країн. По-друге, будь-яке іноземне запозичення повинно пройти фазу адаптації без проходження її, і тут ми погоджуємося з думкою О. Мірошникова, ми отримуємо ще більш парадоксальну ситуацію — наприклад існування як двох систем місцевого самоврядування, так і супереч-

ності у їхньому законодавчому забезпеченні [9, с. 38]. По-третє, аналіз векторів трансформації має відповідати на суспільне замовлення будь-якого європейського суспільства у послідовності та компетентності у впровадженні реформ, які є невід'ємною частиною процесу трансформації.

Таким чином, переходячи до реалізації мети дослідження, ми пропонуємо такі етапи дослідження трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні у контексті європейського досвіду (на прикладі Швеції):

- аргументація вибору досвіду Швеції;
- аналіз вад та недоліків шведської моделі інституту місцевого самоврядування;
- визначення ступеня запозичення шведського досвіду місцевого самоврядування в українських умовах;
- аргументація ризиків впровадження досягнень шведської системи місцевого самоврядування в Україні.

Обрання прикладом для України шведської моделі місцевого самоврядування не є випадковим з таких причин. Місцеве самоврядування у Швеції є одним з давніх у Європі та налічує більше 300 років практики й називається фахівцями з місцевого самоврядування однією з еталонних моделей [10, р. 315]. Головним досягненням шведської моделі, на нашу думку, є гармонійне поєднання національних традицій місцевого самоврядування, загальних європейських тенденцій розвитку місцевих громад та впровадження положень Європейської Хартії місцевого самоврядування як законних та підзаконних актів [11; 12]. Головний принцип, який було закладено у фундамент розвитку місцевого самоврядування Швеції, є створення дієвої, незалежної та підконтрольної для більшості громадян місцевої влади. Головний шлях реалізації цього принципу дуже широко прописано у Законі Швеції «Про місцеве самоврядування» гл. 3 та гл. 9, де визначено, що «діяльність місцевого самоврядування здійснюється на засадах громадянської участі та громадянського аудиту» [11]. Система місцевого самоврядування у Швеції має два рівні, які не підпорядковані між собою і діють за принципом співпраці. Отже, найнижчий рівень — це муніципалітети, проміжний — ландстингами й найвищий — це держава, котра не є «вершиною ієрархії», а лише гарантією національної безпеки та індикатором політичної стабільності [10, р. 321].

Варто зазначити, що тут в жодному разі не варто ідеалізувати досвід Швеції, оскільки в цій країні, як і в Україні, є комплекс невирішених питань, серед яких є й актуальна для нашої держави проблема фінансових стосунків місцевої влади з центральною, бо в країні діє відразу дві податкової системи — місцева і центральна. Проте, це не означає, що населення має сплачувати відразу два податки, навпаки, законом «Про місцеве самоврядування Швеції» прописується чіткий розподіл податкових витрат між муніципалітетами та ландстингами, де згідно з гл. 19 визначено: для муніципалітетів податкова сфера обмежується будівництвом, транспортом, зборами, орендною платою за користування земельними та іншими природними ресурсами, а до ландстингів віднесена сфери державних дотацій та планування [11]. Таке розподілення зовні виглядає ідеальною моделлю місцевого самоврядування, де за муніципалітетами на рівні закону закріплено право проводити власну податкову та фінансову політику, тоді як внутрішній бік названої моделі залишається поза увагою дослідника. Незважаючи на названі досягнення, структура доходів місцевого самоврядування Швеції дозволяє нам зробити доить обережні висновки. Так, структура доходів муніципалітетів виглядає так: податки (в тому числі і місцеві) — 68%, державні дотації — 11%, оплата і місцеві збори — 7%, спеціальні державні дотації — 5%, плата за оренду — 3% [9, с. 39]. Тоді як до ландстингів віднесена більше функція витрат, з яких 80–90% становить медицина, решта — освіта [9; с. 39]. Застосовуючи кластерну методологію аналізу, ми можемо зробити висновок, що шведська модель місцевого самоврядування на рівні муніципалітетів являє собою такий набір кластерів: фіскальний — 78–80%, державно-дотаційний — 16–20%, це означає, що з таких кластерів як політичний, соціальний, економічний, Швеція обрала гармонійне поєднання економіки та соціальної сфери з акцентом на останні, при цьому політична сфера залишилася прямим зв'язком між муніципалітетами та державою, водночас за проміжним рівнем місцевого самоврядування (ландстинги) залишилась роль як аудитора, так і охоронця соціальної сфери (освіта, медицина). Для України досвід Швеції корисний тим, що українська практика значних перерахувань міських бюджетів до центрального, в Швеції взагалі має ситуативний характер, тобто застосовується тільки у разі необхідності, іншими словами, у Швеції не робили з цього значної проблеми у вигляді подолання негативного явища значних відрахувань місцевих бюджетів до центрального. Замість цього шведські реформатори законодавчо закріпили принцип партнерства та взаємодії місцевої влади та центральної, що в результаті багаторічної практики принесло позитивні результати [10, р. 322]. Також, на нашу думку, українським реформаторам

дуже часто бракує досвіду при реформуванні такої багатоаспектної сфери, як місцеве самоврядування, й тому вони діють переважно дуже емоційно. Наприклад, відомий дослідник В. Журавський, аналізуючи актуальність реформування місцевого самоврядування, зазначив, що «в державі існує реальна необхідність створення матеріальної і фінансової незалежності місцевого самоврядування зі створенням умов розширення його компетенції» [14, с. 24]. Причому, що саме слід робити першим: розширювати компетенцію, чи створювати фінансову незалежність, українські реформатори не визначають. Також не визначають, що за кластерною моделлю розширення повноважень місцевого самоврядування має включати в себе активну участь громадян, а в контексті європейського досвіду названий тренд набуває особливого значення. Дослідники названого тренду С. Могильний [15, с. 146] та А. Ант [16, с. 25] визначають, що втілення в життя загальноєвропейських практик реформування місцевого самоврядування в українських умовах унеможлиблюється самою моделлю місцевого самоврядування, яка не створює:

– умов реалізації принципів субсидіарності (передача місцевим органам влади прав щодо вирішення важливих місцевих питань. Відмінність субсидіарності від делегування повноважень полягає в тому, що субсидіарність — це визначений європейським досвідом набір критеріїв та параметрів незалежності місцевих органів від центральних у фінансовій, соціальній, бюджетній та інших сферах) [15, с. 149].

– функції громадянського суспільства у сферах контролю та експертизи за діяльністю влади на місцевому рівні (причому не визначається, що саме в себе має включати громадський контроль) [16, с. 26].

У європейській практиці (Австрія, Польща, Швеція) громадський контроль включає в себе як підзвітність місцевої влади громадянам у вигляді підготування щоквартальних або щорічних звітів (переважно в електронній формі), так і проведення так званого громадянського аудиту [13, S. 41]. Громадянський аудит, на нашу думку, являє собою один із найскладніших кластерів місцевого самоврядування, бо він включає в себе декілька важливих аспектів. Перший, і він є фундаментальним, це громадська участь у вирішенні місцевих питань, тобто європейська практика вчить громадян делегувати місцевим органам влади певні права, а потім вже це робить держава. На практиці це не означає, що саме громадяни прописують у компетенцію місцевим органам влади, наприклад у Польщі, яка має спільний з Україною досвід побудови соціалізму, громадянами делегують місцевій владі право розподіляти бюджетні кошти на певні витрати, але при цьому місцева влада має навести на це певні аргументи [13, S. 40]. По-друге, громадянський аудит — це право громадян щорічно перевіряти діяльність місцевої влади, звертаючись для цього до акредитованих аудиторів. Третій аспект включає в себе аргументацію необхідності проведення контролю та призиву до підзвітності, оскільки європейська практика у разі порушення законодавства чиновником автоматично запускає процедуру його відкликання, тому у своїй діяльності місцева влада у країнах Європи зацікавлена проводити більш зрозумілу та прозору політику, бути більш відкритою для громадян, ніж це відбувається в Україні.

Таким чином, аналіз кластерів місцевого самоврядування дозволяє нам визначити, що європейський досвід розвитку місцевого самоврядування пройшов значний історичний шлях свого становлення, де певна модель та досвід є унікальними. Для України, яка має більше 20 років незалежності, це означає, що фахівцям, державним службовцям та реформаторам варто звертати увагу не на принципи, за якими працює система місцевого самоврядування, а більше на внутрішню логіку адаптації певних досягнень до українських умов. Йдеться в цьому разі про механізми адаптації реформ, які б визначили певні напрями трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні. Перш ніж здійснити аналіз, варто розуміти, що застосований нами кластерний підхід є методологічно універсальним засобом дослідження місцевого самоврядування, оскільки дозволяє нам аналізувати певну сферу місцевого самоврядування, зберігаючи при цьому цілісність місцевого самоврядування як політичного інституту.

На нашу думку, реформування місцевого самоврядування в Україні без орієнтирів як з боку держави, так із боку громадян — це шлях до політико-правового тупика, бо влада при слабкому громадянському суспільстві в Україні має за мету побудову потужної вертикалі влади, у якій місцеві органи влади відіграють лише роль додатку, або засобом перерахування частки місцевого бюджету до центрального. Така модель теж має право на існування, оскільки її досягненням є безконфліктність, орієнтація на виконання поставлених центральною владою завдань. Головний недолік цієї моделі — це її загальна неефективність та нездатність вирішувати місцеві питання й значна фінансова залежність від центральної влади. Доказом нашої тези є думка відомих українських фахівців В. Бакуменко, О. Оболенського, С. Могильного, С. Серьогіна та інших у дослідженні стосунків місцевої та центральної влади, місцевої влади і місцевої громади, де було визначено, «яким саме шляхом варто забезпечити в Україні членам територіальної громади можливість поєднувати колективне обговорення питань і прийняття рішень

з їх особистої активністю та ініціативністю» [15, с. 150]. Складність ситуації полягає в тому, що ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування» дозволяє територіальним громадам один раз на рік проводити громадські слухання з посадовцями місцевої влади [4]. Законом навіть закріплено положення, що результати громадських слухань мають позачергово розглядатися на засіданні місцевих рад, але самого механізму, порядку реалізації цього права не існує, й замість його розроблення цього пропонується запровадити ідею референдуму, коли в більшості проблемних запитань (громадський аудит, розподілення бюджету тощо) він не потрібний. Отже, в Україні гостро постала проблема функціонального навантаження місцевого самоврядування як інституту державної влади. З одного боку, і це природно, міська влада має стати продовженням центральної, а з іншого боку, за діючим у нашій країні законодавством, місцева влада не виконує тих функцій, які закріплені в Європейській Хартії місцевого самоврядування, де закріплено принципи місцевої автономії [5].

Якщо у разі орієнтування трансформації місцевого самоврядування обрати реалізацію положень Європейської хартії місцевого самоврядування (яка, до речі, не є обов'язковою для виконання), то ми можемо звести проблему трансформації місцевого самоврядування до штучного вибору певної моделі місцевого самоврядування, а процес його реформування звести до нормативно-правової та процедурної адаптації певної моделі. А це за європейської практикою місцевого самоврядування є неправильно, і тільки призведе до більшого поглиблення неефективності місцевої влади в Україні. Отже, головним орієнтиром при реформуванні органів місцевого самоврядування в Україні має стати, на нашу думку, відповідь на суспільний запит у побудові в Україні ефективної влади на всіх її рівнях. У цьому разі під ефективністю варто розуміти як орієнтацію місцевої влади на створення інвестиційного клімату на певній території, так і орієнтацію громадянського суспільства в участі у соціально-політичному житті своєї території. Варто зауважити, що мова не йде про розширення прав громадянського суспільства у сфері управління, як і не йдеться про популярну в Україні ідею відриву місцевої влади від центральної. Акцент має робитися саме на принципах гнучкості, мобільності, зрозумілості, відкритості та авторитету місцевої влади в очах громади (а не виборців). Тому при підході до реформування місцевого самоврядування в Україні ми маємо розуміти, що реформування — дуже складний і вартісний процес, який, незважаючи на позитивну логіку свого втілення, може призвести до негативних явищ, це означає, що реформу треба проводити в декілька етапів. На нашу думку, головне питання тут є не сам процес реформування, а процеси адаптації тих рішень, нововведень, які несе реформування. З огляду на це ми пропонуємо при реформуванні місцевого самоврядування виділяти два рівні адаптації реформ: експериментальний (коли здійснюється спроба на теоретичному рівні запровадити певне перетворення) та адаптаційний (коли реформа, показавши перші позитивні результати, має розширюватися в глибину). Проте у процесі реформування залишається невирішеною низка запитань, серед яких є найбільш актуальними: підготовка державних службовців працювати у перехідному стані реформи або бути повністю компетентними у нових умовах. Показовим у цьому аспекті є досвід Польщі, де влада, розуміючи, що на кінцевому етапі реформування місцевого самоврядування реформа може згорнутися через нездатність державних діячів працювати у нових умовах, знайшла такий вихід, за результатами дослідження відомого фахівця Х. Дейнеки: держава запровадила три рівні підготовки та перепідготовки державних службовців. Також було розроблено і втілено в практику багаторівневу систему практичних тренінгів з підготовки державних службовців: центральні тренінги (планує й організовує центральна влада з метою підготовки державних службовців до втілення на практиці прийнятих змін), генеральні тренінги (організовує і проводить Офіс Генеральних директорів з метою підготовки державних службовців до вимог не тільки світових стандартів службовців, а й провідних топ-менеджерів), навчання за індивідуальними параметрами (у разі необхідності державний службовець може пройти програму додаткової підготовки), спеціалізовані тренінги (організатором може виступати сама громада, мета таких тренінгів — підвищення рівня оперативності державних службовців) [17, с. 157–158]. Тобто головною метою реформування якості місцевого самоврядування в Польщі стало впровадження ідеї перетворення службовців на менеджерів, тобто фахівців, які не тільки обирають нестандартні рішення, а вміють їх утілювати у життя.

Проте в Україні склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, реформування, як вектор трансформації місцевого самоврядування у самостійний інститут, уже назріли, про що неодноразово наголошував і Президент України [18], а з іншого боку, деякі державні посадовці на місцях вбачають, що місцеве самоврядування — це підконтрольна державі система влади [19, с. 110–111].

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, варто зазначити, що застосування кластерної моделі для аналізу стану місцевого самоврядування дозволяє нам розуміти місцеву владу як складний елемент політичної системи країни, який включає в себе кластери фінансових, податкових,

економічних, соціальних та політичних функцій, які не можна розглядати окремо, оскільки названі системи є взаємозалежними. Такий аналіз призведе до ряду недопустимих при реформуванні помилок. У свою чергу реформування системи місцевого самоврядування являє собою багатоаспектний процес як оновлення, так і впровадження певних новацій. Також, процес реформування, особливо в умовах України, порушує дві актуальні проблеми — запозичення/копіювання зарубіжного досвіду та спроби адаптувати його до українських умов, що, на нашу думку, є шляхом до політико-правового тупика, котрий ще більше поглибить й без цього складні умови існування місцевого самоврядування.

Варто зробити акцент на тому, що реформування як політичний процес є одним з компонентів загальної трансформації, а це дозволяє нам розглядати реформування як поетапний процес переходу українського місцевого самоврядування з одного стану в інший, а включає: аналіз суспільного замовлення на реформування, підготовка експериментальної моделі реформи, багатоетапний процес впровадження реформи (офіційне трактування реформи); інформаційне забезпечення тлумачення мети реформи; професійну підготовку посадовців та громади, яка дозволить уникнути складнощів у взаєморозумінні громади та влади; корекцію наслідків та подальшого вектора реформи; просторово-часове обґрунтування реформи, йдеться про проектний час її втілення в реальне життя та розрахунок необхідного на це часу, і заключний етап — це реалізація реформи (повна реалізація, часткова реалізація, провал реформи). Тому, щоб уникнути провалів чи мати більше часу для корегування реформи, орієнтиром мають слугувати кластери взаємодії державного менеджменту з активним громадянським суспільством у системі фінансової незалежності органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за I півріччя 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=348825.
2. Австрійський досвід місцевого самоврядування. Візит українських міських голів до Австрії, 27 квітня — 2 травня 2009 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2009/5-6/200914.html>.
3. Досвід місцевого самоврядування у посткомуністичних країнах Європи та роль молоді у його застосуванні в Україні / упоряд. Любомир Грицак. — К.: Агентство Україна. — 2005. — С. 45.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
5. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1286-12>
6. Скопич О.Д. Теоретико-правовий аналіз контролю в системі місцевого самоврядування / О. Д. Скопич // Статистика України. — 2007. — № 2. — С. 91–94.
7. Janowska-D rbska B. Podstawy prawne wspu dyia ania samorz du terytoralnego. // Samory d terytorialny III Pzeczyposto litej. Lublin — 2002. — S. 33–41.
8. Сидоренко В.В. Еволюція місцевого самоврядування з точки зору спіральної динаміки / В.В.Сидоренко, В.І.Слуговін // Удосконалення механізмів державного управління соціально-економічним розвитком підприємств і галузей економіки / гол. ред. О.С. Поважний. — Донецьк, 2011. — С. 161.
9. Мірошник О. Інститут місцевого самоврядування у Швеції // Національна безпека і оборона. — 2009. — № 1. — С. 37–39.
10. Graves C.W. The Never Ending Quest: Dr.Clare W.Graves Explores Human Nature. / Clare. W. Graves; with Christopher C. Cowan, Natasha Todorovic, Eds. — Santa Barbara, CA: ECLET Publishing, 2005. — 470 p.
11. Local and regional democracy in Sweden — CG (12) 7 Part II REV // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=889905&Site=COE>
12. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
13. Sobczak Jacek Kontytucyjne podstawy reform samorządowych w Polsce // Samory d terytorialny III Pzeczyposto litej. Lublin. — 2002. — S. 40–41.
14. Журавський В. Питання реформи місцевого самоврядування в Україні / В. Журавський // Право України. — 2005. — № 11. — С. 24.
15. Могильний С. Інноваційні технології роботи місцевої влади з органами самоорганізації населення / С. Могильний // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2011. — № 3. — С. 144–151.
16. Ант А. Чи буде самоврядування в Україні європейським? / А. Ант // Віче. — 1998. — № 10. — С. 25–26.
17. Дейнега Х.М. Особливості підготовки державних службовців у Республіці Польща / Х. М. Дейнега // Економіка та держава. — 2011. — № 2. — С. 156–159.
18. Янукович говорит, что местные советы будоражат народ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_yanukovich-govorit-chto-mestnye-sovety-budorazhat-narod/385346
19. Матвієнко П. Діяльність органів місцевого самоврядування як об'єкт контролю / П. Матвієнко // Вісник прокуратури. — 2011. — № 2. — С. 97–111.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ УРЯДУ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ БІЛОРУСЬКОГО ДОСВІДУ

Олег Долженков, доктор політичних наук,
професор кафедри політичних наук Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса)
УДК 342.03 (477)

Виявлено зміст політичних процесів, пов'язаних з юридичним місцем уряду у системі поділу влади в Україні. Зроблено спробу екстраполяції досвіду еволюції статусу уряду у сусідній Білорусі для прогнозування та уточнення місця уряду України в межах суперпрезидентської системи влади, що складається де-факто.

Ключові слова: уряд, поділ влади, парламент, президент, конституційна реформа.

Вьявлено содержание политических процессов, связанных с юридическим местом правительства в системе разделения властей в Украине. Сделана попытка экстраполяции опыта эволюции статуса правительства в соседней Беларуси для прогнозирования и уточнения места правительства Украины в рамках складывающейся де-факто суперпрезидентской системы власти.

Ключевые слова: правительство, разделение властей, парламент, президент, конституционная реформа.

The essence of political processes connected with the place of Cabinet of Ministers in Ukrainian system of division of power is discovered. The attempt is made to give prognosis and to precise the place of Ukrainian Cabinet in de-facto super presidential system of power, by extrapolating the experience of evolution of the Cabinet' status in neighboring Belarus.

Key words: Cabinet, division of power, parliament, president, constitutional reform.

Дискусії, що останні майже 20 років точаться в науковому середовищі щодо місця українського уряду у системі поділу влади, поряд зі спробами уточнити це місце через прийняття змін до Конституції, переконують у тому, що консенсус у цьому питанні досі не знайдено. Поряд із цим соціально-економічне становище у державі, постійна критика діяльності уряду як з боку Президента України, так і в парламенті, і в суспільстві в цілому, зумовлюють підвищену увагу до політичних та теоретичних питань поділу влади, усвідомлення сутності та змісту діяльності її вищих органів, спроб окреслити перспективи їхньої еволюції та визначити її бажаний напрям.

Місце уряду України в системі поділу влади тією чи іншою мірою досліджували і продовжують досліджувати багато вчених, з кола яких можна виділити Г. Атаманчука, К. Ващенко, В. Кампо, А. Коваленка, М. Козюбру, А. Колодій, Р. Мартинюка, С. Сороку, С. Чикурлія, В. Шаповала та інших.

Слід відзначити, зокрема, роботи С. Кисіля «Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток», А. Коваленка «Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика», монографію за редакцією О. Кордуна «Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні», де докладно аналізується статус, роль та місце уряду України у системі стримувань та противаг, поставлено відповідні проблеми, що потребують вирішення.

Досить глибоко проаналізовано проблеми дуалізму виконавчої влади у низці наукових робіт В. Кампо, відповідальності уряду — у роботах Р. Павленка.

Цікавість викликає дискусія щодо зміни статусу уряду у процесі обговорення, прийняття, а потім і скасування конституційної реформи в Україні у 2003–2010 роках, у якій взяли участь, крім вищезазначених науковців, і Т. Грозінська, В. Шатіло, В. Романов, Ю. Тодика, В. Скрипнюк та багато інших. Попри увесь спектр точок зору, як вектори цієї дискусії можна було виділити необхідність корекції нормативного статусу уряду України, його інституціоналізацію як самостійної гілки влади, уточнення та удосконалення механізмів формування уряду та його відповідальності.

Водночас неочікуване повернення у 2010 р. до старої редакції Конституції України, формування у 2012 р. де-факто однопартійної більшості у Верховній Раді, перетворення Кабміну на суто технічного виконавця політики Президента і для нього ж таки на «хлопчика для побиття», на якого списуються всі недоліки та провали державної політики, вимагає постановки дослідницької цілі — системного переосмислення та концептуалізації очевидної еволюції ролі та статусу уряду України як політичного інституту у більш широкому, політичному та історичному, контексті, що його можна було б охарактеризувати як фактичний перехід до суперпрезидентської системи влади з сильними елементами авторитаризму. Відповідно до такої цілі, виокремлено завдання статті:

- розглянути хід еволюції статусу уряду України;
- порівняти її з аналогічним процесом у Білорусі, де перехід до суперпрезидентської системи влади відбувся раніше і у найбільш довершених з-поміж наших сусідів формах;
- шляхом екстраполяції білоруського досвіду на українські реалії, окреслити найбільш очікувані зміни статусу та способу функціонування уряду України як політичного та державного інституту.

Загалом у системі розподілу влад виконавча влада покликана відігравати вирішальну роль, оскільки саме від неї залежить адекватність втілення у життя правових норм і управлінських рішень. Однак виконавча влада, яка сформувалася в більшості країн, що виникли на пострадянському просторі, по суті «випала» із класичної концепції поділу влад. Згідно з радянською традицією, як зазначають українські дослідники, «глава держави (одноосібний чи колективний) і уряд (Рада Міністрів) не склали єдиний механізм виконавчої влади, а були штучно розведені у дві різні групи органів держави (відповідно, органи державної влади і органи державного управління)». Звідси, як наслідок: «Після 1990 р. в Україні (як і у більшості пострадянських держав) відбулося, по суті, відтворення такої ненормальної з точки зору політичної логіки системи. Посаду першого секретаря було замінено посадою президента, але намагання керувати «всім і вся», не відповідаючи ні за що, не полишає нинішніх пострадянських правителів. Президент як «глава держави, гарант дотримання конституції і арбітр нації», тобто глава виконавчої влади (Кабінету Міністрів), фактично не несе політичної відповідальності перед будь-ким за діяльність керованого ним уряду» [1, с. 68–69].

Непідготовленість України до незалежного розвитку й, зокрема, до необхідності реального управління суспільними процесами, кардинальної перебудови державного механізму, зумовила форсоване формування особливої форми правління як основи функціонування виконавчої влади в нових умовах. Ці умови «призвели до фактичного дрейфу у бік президентсько-парламентської форми правління, як найбільш оптимальної для України» [2, с. 32]. Остаточне закріплення системи державного правління в Україні сталося з ухваленням Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14.02.1992 р. За цим законом Президент України як глава держави та глава виконавчої влади отримав повноваження:

- здійснювати і спрямовувати виконавчу діяльність Кабінету Міністрів;
- очолювати систему органів державної виконавчої влади;
- пропонувати Верховній Раді для призначення кандидатури Прем'єр-міністра й подавати пропозиції щодо його звільнення;
- пропонувати на затвердження Верховній Раді кандидатури керівників силових міністерств і державних комітетів;
- визначати кількісний склад Кабінету Міністрів України;
- утворювати, реорганізовувати та ліквідувати міністерства, відомства та інші органи державної виконавчої влади.

За укладенням 8 червня 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом Конституційним Договором «Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» Кабінет Міністрів визначався як центральний колегіальний орган виконавчої влади, підпорядкований Президентові України і відповідальний перед ним, а не перед Верховною Радою, як раніше. При цьому роль глави уряду — Прем'єр-міністра України, який діяв у межах, визначених Президентом, зводилася фактично лише до координації і організації роботи Кабінету Міністрів.

Конституція України 1996 р. закріпила нові засади організації діяльності уряду. Його було визначено як: вищий орган у системі органів виконавчої влади; колегіальний орган з особливою роллю Прем'єр-міністра; орган загальної компетенції, який охоплює своєю структурою та діяльністю всі галузі державного управління; орган, відповідальний перед Президентом України та у визначених Конституцією межах підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Принципові новели щодо діяльності Кабінету Міністрів не змінили основну тенденцію, відповідно до якої «правовий статус Президента визначається тим, що він, структурно не входячи до жодної

«гілки» влади, виступає як глава держави із значними преференціями у сфері виконавчої влади (тобто є функціонально інтегрованим до системи виконавчої влади), а правовий статус уряду на чолі з Прем'єр-міністром — тим, що є вищим органом у системі органів виконавчої влади, на який покладається основний обсяг організаційної роботи по реалізації функцій і повноважень виконавчої влади». Отже, Кабінет Міністрів «є своєрідною верхівкою виконавчої влади України, який, однак, при здійсненні своїх владно-політичних та владно-адміністративних функцій (виходячи із зазначених повноважень глави держави у сфері виконавчої влади і переслідуючи мету дотримання внутріполітичної державної стабільності) має враховувати позицію президента з відповідних питань» [2, с. 35–36].

Таким чином, в Україні законами 1991–1992 рр. було закладено, а потім збережено й зафіксовано Конституційним договором 1995 р. та новою Конституцією 1996 р. так звану біцефальну структуру виконавчої влади із сильним, але не відповідальним політично президентом, та слабким і залежним від нього прем'єр-міністром. При цьому Кабінет Міністрів України фактично перебуває в ситуації подвійного підпорядкування, орієнтуючись, звичайно, на більш впливового суб'єкта реальної влади — у цьому випадку на президента. Як зазначив Р. Маринюк, «розділ VI Основного Закону на самому загальному рівні з'ясовує лише питання про структуру системи органів виконавчої влади. Однак питання про те, хто визначає і формує цю систему, реально контролює її діяльність і кому вона підпорядкована, залишається висвітленим украй фрагментарно» [3, с. 663]. Хоч в Україні глава держави за чинною конституцією й не є представником виконавчої влади, фактично всі реальні важелі впливу на неї перебувають у його руках, оскільки саме йому належать ключові кадрові та політичні повноваження. До останніх належать: право призначати і звільняти Прем'єр-міністра; призначати членів Кабінету Міністрів, голів інших центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій; призначати і звільняти Генерального прокурора; призначати половину складу Ради НБУ, Голову Фонду державного майна, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення, Голову Антимонопольного комітету, половину складу Національної ради з питань телебачення та радіомовлення; призначати та звільняти вище командування Збройних сил України та глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; призначати третину складу Конституційного Суду; пропонувати парламенту кандидатури на посаду Голови НБУ, кандидатури членів Центральної виборчої комісії та ініціювати їх звільнення парламентом; формувати персональний склад РНБОУ.

Наявність в Україні потужної «президентської влади», наділеної багатьма традиційними виконавчими функціями, зумовлює ситуацію, яка, за визначенням В. Чиркіна, «в багатьох випадках перетворює посаду прем'єр-міністра в суто адміністративний інститут» [4, с. 288]. Існуючий дуалізм виконавчої влади призвів до фактичної відсутності самостійних владних повноважень у міністра України як глави уряду, що не сприяє посиленню ролі Кабінету Міністрів України як основного механізму всієї системи державної влади. Посилення ролі Кабміну, як слушно зазначав С. Чикурлій, повинне відбуватися за допомогою внесення певних коректив до конституційного механізму призначення, функціонування та звільнення Прем'єр-міністра України. «Дані корективи, — зазначає дослідник, — повинні бути внесені шляхом прийняття відповідного закону, адже розділ 6 Конституції України не в змозі охопити всіх сторін діяльності Кабінету Міністрів України». Отже, при формуванні Закону України «Про Кабінет Міністрів України» необхідно передбачити ряд положень. «Особливо ретельно повинно бути врегульовано припинення повноважень Кабінету Міністрів України. Якщо Президент України реалізовує своє право за власною ініціативою відправити Уряд у відставку, необхідно законодавчо закріпити, в яких випадках у нього виникає дане право. Таке законодавче закріплення надасть механізму припинення повноважень уряду більш правовий, а не політичний характер. Те ж саме повинно бути зроблено щодо повноваження Президента України про скасування актів Кабінету Міністрів України, яке на сьогодні і реалізовується абсолютно довільно і вказівка будь-якої мотивації не обов'язкова» [5, с. 132].

Ситуація, коли Президент України та Адміністрація Президента практично діяли як паралельна урядові виконавча влада, наділена широкими повноваженнями щодо прийняття державних рішень і при цьому залишалися безвідповідальними, призвела до того, що в Україні існує досить слабка виконавча вертикаль. По суті, як зазначає В. Шульженко, відбулося «тактичне пристосування старої системи управління до нових суспільних відносин» [6, с. 4]. А це, у свою чергу, засвідчує «неспроможність державної влади ефективно реалізовувати функції поточного суспільно-політичного управління і державного регулювання» [7, с. 389]. Звідси — висновок фахівців Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: «Останнім часом рівень функціонування виконавчої влади не задовольняє потреби динамічного розвитку громадянського суспільства, енергійного формування соціально-економічного складу та демократичної, правової держави в Україні» [8, с. 250].

Вище зазначені міркування стали підґрунтям для спроби запровадження політичної реформи, ключовим елементом якої у 2006–2010 рр. було зміщення центру реальної влади від президентських структур до політично відповідального уряду, який формувався парламентською більшістю. Згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» (від 08.12.2004 р.), Кабінет Міністрів України ніс відповідальність не тільки перед Президентом України, а й перед Верховною Радою України (ст. 113). Кабінет Міністрів України складав повноваження перед новообраною Верховною Радою України (ст. 115). Проте внаслідок її скасування наша держава повернулася до ситуації, коли, за Р. Мартинюком, «наслідком абсолютного домінування Президента України в питанні визначення і здійснення урядової політики стало усунення дуалізму виконавчої влади — ще одного сутнісного атрибуту змішаної форми правління» [9, с. 292].

На цьому тлі певні процеси в нашій державі доцільно концептуалізувати у контексті порівняння з процесами у сусідній Білорусі, як найближчій до нас за географічними, ментальними, політичними характеристиками пострадянській країні. Лише у контексті порівняльного аналізу стає зрозумілим, що є наслідком дії специфічно українських факторів, а в чому відображаються об'єктивні потреби або прорахунки пострадянського розвитку.

Уряд Республіки Білорусь на початку 1990-х років перебував у ситуації втрати важелів керівництва економікою. Не отримавши від вищого законодавчого органу необхідної правової бази реформ, він не адаптувався до ролі виконавчого органу. Його діяльність цього періоду нерозривно пов'язана з втратою керованості суспільним організмом. Перші кроки Ради Міністрів зовнішньо були націлені саме на децентралізацію системи управління. Намічалось розмежувати функції державного управління і безпосереднього господарювання, забезпечити перехід від переважно вертикальних до переважно горизонтальних зв'язків, що повинні були сприяти розвитку асоціативних форм організації господарської діяльності. Функції і завдання міністерств і відомств передбачалося уточнити шляхом ліквідації тих структур і підрозділів, яким були властиві адміністративно-командні методи управління.

Предметом особливої турботи вважалася промисловість. Великий обсяг роботи належало здійснити у зв'язку з передачею у відання республіки підприємств із союзного підпорядкування, визначенням форм і методів взаємодії з відповідними міністерствами і відомствами СРСР і місцевими радами народних депутатів, безпосередньо з виробничими ланками — асоціаціями, концернами тощо. При цьому всі підприємства місцевої промисловості, що обслуговують потреби відповідних територій, планувалося передати в безпосереднє ведення рад народних депутатів. Отже, простежується чітка орієнтація на модернізацію урядової влади: її децентралізацію, створення гнучких організаційних структур, демократизацію системи управління народним господарством.

Ця тенденція логічно пов'язувалася з основними напрямками економічної реформи, зокрема, із плануванням заходів щодо роздержавлення економіки, розвитком підприємництва, необхідністю подолання монополізму, оздоровленням фінансів, кредитного і грошового обігу. Відповідно міг би змінитися сам принцип державного регулювання економіки: він мінімізував би адміністративне втручання і передбачав би ринкові стимули.

Але сутність кризи влади полягала не лише у руйнації авторитарних основ управління, але й у однокчасній відсутності необхідної для державних реформ законодавчої бази. За цих умов, зазнаючи тиску з боку галузевих лобістських груп, Радмін повертається до знайомого і, як йому здавалося, оперативного шляху: відновлення адміністративних механізмів. Проте в контексті діалектичного аналізу його можна визначити як шлях «підміни». Тому що йдеться не про усунення першопричини кризи (тобто не про уточнення політики реформ), а про локальне, механічне протистояння процесам руйнації влади.

Антикризова урядова програма містила два напрями. Перший — подальший розвиток реформ: сприяння підприємству, розкріпачення підприємств як за оплатою праці, так і за цінами на промислову продукцію. Через позики, пільгові кредити, приватизацію планувалося одержати основну масу прибутку і відрхувань до бюджету. Другий — заходи фіскального характеру, як-от: вилучення коштів від необґрунтованого підвищення цін; залучення ресурсів від конверсії оборонних підприємств; обмеження непершочергових витрат на підприємствах усіх форм власності; налагодження торгівлі гостро дефіцитними товарами. Або, як зауважив глава уряду, «... необхідно на певний строк піти не тільки на збереження, але і на деяке посилення непопулярних сьогодні адміністративних заходів ...». Саме на останніх робився акцент. Саме для їх легітимізації уряд виступив із законодавчою ініціативою про перерозподіл повноважень між вищими державними органами республіки, що фактично полягало в наданні уряду додаткових повноважень з регулювання в народному господарстві. Верховна Рада у результаті тривалих дебатів 27 червня 1991 р. ухвалила Закон «Про надання

Раді Міністрів Білоруської РСР додаткових повноважень у 1991–1992 роках». У 1993 р. цей закон був продовжений парламентом до закінчення строку повноважень Верховної Ради Республіки 12-го скликання. І тоді ж, у 1993 р., переглядався закон про Раду Міністрів, доповнення й зміни до якого були знову-таки спрямовані на розширення повноважень уряду. Мова йшла не тільки про адміністративний контроль, а й про адміністративну регламентацію, адміністративне коригування низки найважливіших аспектів господарської діяльності. Коло наданих уряду повноважень перевершило по суті сферу компетенції, узаконену в старій і ще радянській конституції Республіки (коли, як відомо, Рада Міністрів була одним із стовпів адміністративно-командної системи). Тобто вироблений урядом адміністративний курс зумовив перехід Ради Міністрів від виконавчих до фактично керівних державних функцій. Відповідно, це стало підґрунтям для ідеї «пересадити» фактичного главу держави В. Кебіча в крісло юридичного глави держави — Президента, з передачею йому ролі фактичного глави виконавчої влади паралельно з виконанням ним обов'язків глави держави. Згідно зі ст. 106 Конституції, Кабінет Міністрів Республіки Білорусь створювався «при Президентові Республіки Білорусь». Отже, Кабінет Міністрів формувався не як самостійний уряд, а лише як один з органів підпорядкованої президентові виконавчої влади. Білоруський дослідник В. Кодавлович цілком справедливо зазначає «виконавча влада в Білорусі мимоволі виключалась із числа суб'єктів, через які народ міг здійснювати народовладдя; зовсім невизначеною залишалась правова природа виконавчої влади; формально народ не делегував їй свого права на здійснення частини суверенної влади, належної тільки йому» [10, с. 68].

У новій редакції Конституції Республіки Білорусь (прийнята на республіканському референдумі 24 листопада 1996 р.) була уточнена редакція ст. 106 Конституції, згідно з якою зазначається: «Виконавчу владу в Республіці Білорусь здійснює Уряд — Рада Міністрів Республіки Білорусь — центральний орган державного управління». Разом з тим у цій же статті зазначається: «Уряд у своїй діяльності підзвітний Президентові Республіки Білорусь і відповідальний перед Парламентом Республіки Білорусь». Отже, — як зазначає В. Кодавлович, — можна говорити про певний дуалізм виконавчої влади в Білорусі, основу якого «становить конституційно-правова компетенція уряду і президента» [10, с. 72].

Оскільки Рада Міністрів перебуває у прямій залежності від президента Республіки Білорусь, можна стверджувати, що вона займає другий щабель у системі (ієрархії) очолюваної президентом виконавчої влади. Уряд складається з 38 членів. До складу цього широкого колегіального органу входять не лише міністри, а й керівники інших органів державного управління, інші особи — голова правління Білоруського республіканського союзу споживчих товариств, глава Адміністрації президента, голова Комітету державного контролю. Отже, склад білоруського уряду відрізняється від уряду України не лише кількісно, але і якісно.

Невід'ємною частиною білоруського уряду є Президія Ради Міністрів у складі прем'єра, його заступників, визначених Президентом Міністрів (загальний склад — 11 осіб). Водночас статус президії не визначено достеменно: її можна розглядати і як самостійний державно-владний інститут, і як одну з організаційних форм роботи Ради Міністрів.

Основною формою роботи Ради Міністрів є засідання для колегіального вироблення та прийняття рішень. При цьому цікаво зупинитися на такій своєрідній формі роботи білоруського уряду, як опитувальний порядок ухвалення постанов. Як правило, це відбувається шляхом візування членами президії проектів постанов. Постанова вважається ухваленою шляхом опитування, якщо її завізувало шестеро з 11 членів президії. При цьому постанова виступає як акт Ради Міністрів, яка, нагадаємо, складається з 38 осіб. Таке порушення колегіальності не можна пояснити нічим, окрім «технічного» статусу уряду, який не виробляє власної політики, а лише відповідає за втілення у життя політики президента.

Ще однією специфічною формою прийняття рішення засідання (наради) у Прем'єр-міністра та його заступників, за результатами яких можуть ухвалюватися рішення та оформлюватись у вигляді протоколів. Оскільки ці рішення є обов'язковими для їхніх адресатів, вони є нормативно-правовими актами. Проте протокольні рішення не публікуються, не мають відповідних реквізитів нормативних актів, чим порушують закон «Про нормативно-правові акти Республіки Білорусь». Перед нами, таким чином, ще один інструмент «ручного управління» процесами в економіці та соціальній сфері, характерний для білоруської моделі організації виконавчої влади.

При Раді Міністрів діють структури, які на громадських засадах сприяють уряду у виробленні економічної та соціальної політики: експертна рада з економічного розвитку, національна комісія зі сталого розвитку, комісія з координації діяльності різних видів транспорту, міжвідомча комісія з організації громадського харчування, міжвідомча комісія з питань якості харчування, міжвідомча

комісія з проблем використання брухту кольорових металів та ін. Проте ці експертно-консультаційні структури мають винятково технократичний характер, не слугують точкою дотику інтересів держави та громадянського суспільства — представники профільних громадських організацій та об'єднань практично у них не представлені.

Таким чином, аналіз практики функціонування урядів України та Білорусі, розгляд еволюції їхнього юридичного та політичного статусу дозволяє зробити певні висновки.

Визначені Конституцією структура та механізми функціонування виконавчої влади в Україні є недосконалими, оскільки зумовлюють нестабільність та безвідповідальність як цієї гілки влади, так і системи державної влади в цілому. Оскільки Президент як фактичний глава виконавчої влади не несе відповідальності перед народом України чи представницьким органом за діяльність підпорядкованого йому уряду, саме його діяльність та необмежені можливості владного впливу є основою для більшості суперечностей і протистоянь у схемі наявних в Україні політико-правових відносин.

Щодо Білорусі, то, за висновками члена президії Верховної Ради Республіки Білорусь 13-го скликання С. Калякіна, у системі оптимізації форми правління країни одне з найважливіших місць належить виконавчій владі, що об'єктивно потребує: деконцентрації президентських повноважень; широкого розвитку місцевого управління і самоврядування, децентралізації державного управління і розвитку локальної демократії, тобто реального самоврядування; реформи виконавчої влади, насамперед уряду [11, с. 43]. У першу чергу це зумовлено тим, що за чинною Конституцією уряд Республіки визначений як центральний орган виконавчої влади «при Президентові Республіки Білорусь». Відповідно до цього, а також внаслідок стійкої тенденції нині діючого президента О. Лукашенка до адміністративно-командного стилю управління, виконавча влада потрапила в цілковиту залежність від владно-вольових зусиль, компетенції та специфіки діяльності глави держави та виконує, по суті, технічну роль у реалізації політики президента — здійснює поточне керівництво народним господарством.

Отже, після нетривкого етапу політичних коливань та конституційних експериментів, якими відзначений початок 1990-х років, статус урядів пострадянських країн утвердився як, по суті, другорядний відносно президента та президентських структур. Така схема, яка стала відповіддю на певні потреби антикризового управління та інтереси консолідації нового владного прошарку, разом із тим засвідчила і свої цілком очевидні іманентні вади, невдалою спробою подолати які була запроваджена в Україні так звана конституційна реформа.

Цей тип відносин уряду з іншими гілками влади, попри те що він уже встиг стати традиційним для згаданих країн, є об'єктивним гальмом у подальшій демократизації, зокрема щодо вироблення механізмів політичної відповідальності та ефективної партійної системи. Тому повернення до спроб закріпити схему, яка б передбачала пряму залежність формування й діяльності уряду від підсумків парламентських виборів та розстановки політичних сил у парламенті є лише питанням перспективи: для України — найближчої, для Білорусі — більш віддаленої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: монографія / О.О. Кордун, К. О. Ващенко, Р. М. Павленко; за заг. ред. О.О. Кордуна / О.О. Кордун. — К.: МАУП, 2000. — 248 с.
2. *Кисіль С.П.* Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток / С.П. Кисіль. — К., 1999. — 80 с.
3. *Мартинюк Р.С.* Органи виконавчої влади у системі поділу влади України / Р. С. Мартинюк // Держава і право. — 2005. — Випуск 28. — С. 662-668.
4. *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран / В.Е. Чиркин. — М., 1999. — 435 с.
5. *Чикурлій С.О.* Конституційна модель організації виконавчої влади в Україні та шляхи її подальшого розвитку / С.О. Чикурлій // Держава і право. — 2001. — Випуск 15. — С. 126-133.
6. *Шульженко Ф.* Виконавча влада: діяти на підставі і для виконання закону // Федір Шульженко // Віче. — 1998. — №3. — С. 3-7.
7. *Коваленко А.А.* Виконавча влада в сучасних умовах: проблеми розвитку / А.А. Коваленко // Держава і право. — 2003. — випуск 18. — С. 383-390.
8. Органи державної влади України / за ред. В.Ф. Погорілка: монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — 592 с.
9. *Мартинюк Р.* Дилема політики і права в новітньому вітчизняному конституційному процесі / Р.С. Мартинюк // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Політичні науки»). — 2010. — Випуск 4. — С. 290-300.
10. *Кодавбович В.А.* Конституційний статус Совета Министров Республики Беларусь / В. А. Кодавбович // Гуманітарна-економічно-правознавчий збірник. — 1998. — № 2. — С. 68-73.
11. *Калякин С.* Проблемы развития демократии и оптимизация формы правления в Республике Беларусь / С. Калякин // BelarusMonitor. — 1998. — № 3. — С. 38-43.

ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Олександр Семченко, кандидат політичних наук,
здобувач кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова

В статье рассматривается формирование имиджа государства в контексте политической модернизации Украины. Политическая модернизация исследуется как важнейший ресурс наполнения позитивным содержанием имиджа государства. Предлагаются авторские определения понятий «имидж государства», «информационно-коммуникационное обеспечение политической модернизации».

Ключевые слова: имидж государства, политическая модернизация, информационно-коммуникационное обеспечение политической модернизации, внутренняя политика, внешняя политика.

У статті розглядається формування іміджу держави в контексті політичної модернізації України. Політична модернізація досліджується як найважливіший ресурс наповнення позитивним змістом іміджу держави. Пропонуються авторські визначення понять «імідж держави», «інформаційно-комунікаційне забезпечення політичної модернізації».

Ключові слова: імідж держави, політична модернізація, інформаційно-комунікаційне забезпечення політичної модернізації, внутрішня політика, зовнішня політика.

The article deals with the formation of the image of the state in the context of political modernization of Ukraine. Political modernization is studied as an essential resource containing filling positive image of the state. The author's definitions of «the image of the state», «information and communication support of political modernization.»

Key words: image of the state, political modernization, information and communication of political modernization, domestic policy, foreign policy.

Нині час в Україні відбуваються важливі й політичні трансформації, що потребують наукового осмислення, та які викликані невідповідністю політичної системи, що сформувалася в 1990-і роки, її демократичних (за формою) інститутів імперативам реального політичного процесу. У ході цих трансформацій перевірки на міцність піддаються не тільки виниклі в цей період політичні інститути, традиції й норми функціонування політичної системи, але й діюча Конституція України. При цьому істотні зміни відбуваються з інститутом політичних партій, з інститутом парламентаризму та інш., охоплюючи також сферу політичної культури й політичного поведіння елітних і масових прошарків суспільства.

Від того, як презентована політична модернізація держави, як описуються процеси, що протікають у ній, який ступінь демократичності в інформаційно-комунікативних потоках, багато в чому залежить формування й розвиток позитивного іміджу України, що є важливою умовою соціальної стабільності всередині країни й успішного міжнародного співробітництва за її межами.

Актуальність статті обґрунтована тим, що на основі іміджу складається репутація держави, оцінка її внутрішньої й зовнішньої політики. Тому не випадково, сьогодні проблема формування позитивного іміджу України займає важливе місце в системі пріоритетів держави. Отже, актуальним є аналіз динаміки іміджу України, що на сучасному етапі має не тільки теоретичний, а й практичний інтерес.

Мета статті: розглянути формування іміджу держави в контексті політичної модернізації України. Завдання статті: досліджувати політичну модернізацію як найважливіший ресурс наповнення позитивним змістом іміджу держави; сформулювати визначення «імідж держави», «інформаційно-комунікаційне забезпечення» політичної модернізації.

Політична модернізація є важливим ресурсом наповнення позитивним змістом іміджу держави (внутрішнього й зовнішнього), тому що вона містить у собі як внутрішній зміст, так і зовнішній, що адресований міжнародному співтовариству, у якому домінує нормативне уявлення про модернізацію як про процес становлення сучасної, ефективної відкритої держави, що вміє працювати

в режимі діалогу із суспільством. Це означає, що в Україні домінує розуміння модернізації як досягнення певних політичних параметрів розвитку, присутніх у західному світі.

Модернізація існуючих політичних інститутів і механізмів в Україні дозволить зняти бар'єри між державою й суспільством, забезпечити реальну участь громадян країни в політичному управлінні, оскільки активність громадянського суспільства — потужний ресурс модернізації країни.

Суб'єктом продукування й трансляції іміджу держави є політична еліта, що здійснює це за допомогою телебачення, газет і журналів, в інтернет-просторі. Саме від того, який імідж формується в еліті, як він ретранслюється в ЗМІ і яке відображення він знаходить у масовій свідомості, залежить і подальший розвиток політичної модернізації, рівень економічного зростання, ступінь довіри й підтримки влади населенням. Водночас сама українська політична еліта й гальмує процес створення позитивного іміджу України, оскільки не може дійти згоди щодо оцінок історичного минулого й бажаного майбутнього Української держави.

Для формування іміджу держави в сучасних умовах необхідна громадянська участь. Практика показала, що є громадяни й громадські організації, яким небайдужий імідж України. Однак їхня діяльність щодо формування іміджу держави була б більш ефективною, якби підтримувалася державними структурами, що працюють у цій сфері.

В інформаційному суспільстві будь-яка значна політична реформа може бути успішною тільки за наявності відповідного інформаційно-комунікаційного забезпечення, одна із цілей якого — переконання населення в необхідності певних дій влади щодо здійснення змін. Тому взятий Україною курс на політичну модернізацію повинен супроводжуватися системою заходів, спрямованих на формування позитивного сприйняття населенням заходів і програм, реалізованих державою.

Аналіз ступеня розробленості проблеми формування іміджу держави показало, що, як правило, предметом досліджень є імідж держави в зовнішньому середовищі. Однак уявляється, що дослідження іміджу держави повинне враховувати обидві його спрямованості — у світі (зовнішній імідж) і всередині (внутрішній імідж), які часто можуть містити суперечливі, різноспрямовані тенденції. Внутрішньополітичний імідж держави — це засіб налагодження діалогу, зворотного зв'язку з населенням, залучення його у свою діяльність, форма управління його настроями, спосіб проектування соціальних проблем на політику.

Поняття «імідж держави» пропонується розуміти як сукупність реальних і штучно створених характеристик системи державних інститутів, політичних, правових, економічних систем, інформація про які направляється в інформаційно-комунікаційний простір з метою впливу на суспільну свідомість усередині держави й за її межами.

Імідж держави є чинником інформаційно-комунікаційного забезпечення політичної модернізації, оскільки має інформаційно-комунікаційну сутність і природу. Імідж держави розуміється як: 1) стереотипний образ у масовій свідомості; 2) емоційно забарвлені уявлення про державу; 3) відображення взаємодії між об'єктом і суб'єктом за допомогою інформації й комунікації в умовах інформаційного суспільства. Саме цей аспект сприйняття іміджу держави є інформаційно-комунікаційним.

Під поняттям «інформаційно-комунікаційне забезпечення політичної модернізації» пропонується розуміти сукупність інформаційних потоків, які формуються навколо рольових, функціональних або цілеспрямованих взаємодій політичних акторів. Інформаційно-комунікаційне забезпечення політичної модернізації відображає повсякденну практику функціонування політичних суб'єктів усіх типів за рішенням широкого кола внутрішніх соціально-політичних проблем. Іміджева складова політичних інститутів — це інформація про рольові, функціональні й цілеспрямовані взаємодії політичних суб'єктів, що спрямована в зовнішній інформаційний простір. Цей процес здійснюється через канали передачі, оброблення, накопичення й поширення інформації через міжособистісні контакти й технічні засоби зв'язку (інформаційна складова) і підвищення рівня інформування громадськості про політичну модернізацію (комунікаційна складова) [1, с. 93].

Інформаційно-комунікаційне забезпечення політичної модернізації — поняття, що служить для пояснення впливу інформаційного простору (у першу чергу — його суб'єктів) на процес політичної модернізації України. Інформаційно-комунікаційне забезпечення політичної модернізації має місце тоді, коли вплив на останню з боку інформаційного простору помітний й приводить до істотних змін у політичній системі. Інформаційний простір, що розширюється, полегшує для багатьох суб'єктів участь у процесі політичної модернізації.

Сучасні процеси політичної модернізації припускають трансформацію політико-комунікаційної діяльності органів державної влади. Основною формою роботи в мережі є офіційні сайти, які ведуться чиновниками. Деякі керівники створюють своє представництво в мережі у формі блога або мікроблога Twitter.

Формування іміджу держави відбувається під впливом факторів: 1) внутрішніх (внутрішня політика, суспільна думка населення, виступи політиків, персоніфікація влади і т.д.), які залежать від процесів, що відбуваються усередині держави; 2) зовнішніх (зовнішня політика, суспільна думка населення іноземних держав, іміджева політика головного зовнішньополітичного відомства тощо), які залежать від процесів, що відбуваються за межами держави. Зовнішній і внутрішній фактори характеризуються рисою, що полягає в можливості переходу одних в інші залежно від ситуації [2, с. 649].

Основною причиною, що ускладнює процес формування позитивного іміджу України за кордоном, є незавершеність процесу демократизації, що відображається в нестабільності й непередбачуваності внутрішньої (політична криза) і зовнішньої (відмова від вступу в НАТО, намір здійснювати політику нейтралітету) політики держави; крім цього, імідж України активно знижується українською опозицією.

Можна зробити висновок про провідну роль рівня розвитку демократичних інститутів у системі умовно-динамічних характеристик іміджу держави, серед яких політико-правова система, рівень розвитку економіки. Так, основні інститути українського суспільства оцінюються сьогодні за прийнятими у західному світі критеріям. Саме зниження рівня демократії в Україні ускладнює будь-які спроби поліпшити міжнародний імідж України як рівного партнера. Підвищення значимості демократичної складової як у структурі внутрішньо-, так і зовнішньополітичного іміджу держави дає підставу виділити демократичний імідж держави як самостійну наукову категорію.

Таким чином, без повноцінної демократії створити позитивний імідж України в очах західної демократичної громадськості практично неможливо.

Створення позитивного іміджу України є одним із найважливіших інструментів просування інтересів тих груп, які представляють її у світовому політичному й економічному просторі.

Населення України недостатньо інформовано про діяльність органів державної влади. Низький рівень інформованості населення є причиною слабкого інтересу й байдужості до проведених політичних реформ. А виходить, формування позитивного внутрішнього іміджу України стає досить проблематичним.

Засоби масової інформації й комунікації (ЗМК) являють собою один із найважливіших інститутів українського суспільства, що здатний змінювати відносини між людьми, впливає на умови й спосіб життя. При цьому ЗМК в умовах ринку багато в чому втратили свої найважливіші функції, зокрема, освіти в інтересах держави й суспільства. Сьогоднішні ЗМК — це у першу чергу бізнес, головна мета якого — одержання прибутку. У цих умовах у завдання держави входить максимізація корисної й мінімізація шкідливої інформації, що дозволить поліпшити імідж Української держави. Саме від інформаційної політики ЗМК багато в чому залежить успіх його просування.

Інформація, розповсюджувана вітчизняними засобами масової комунікації, як джерело використовується закордонними засобами масової комунікації. Таким чином, внутрішній імідж держави, який формується, у тому числі й засобами масової комунікації, впливає на її зовнішній імідж. У зв'язку із цим підвищується відповідальність українських ЗМК, прямо причетних до формування національного іміджу. Однак доводиться визнати той факт, що засоби масової комунікації України в цілому практично не ведуть політику формування позитивного іміджу Української держави. Переважно всі стратегії розвитку вітчизняних ЗМК орієнтовані на забезпечення й функціонування ринкових і виборних механізмів, де ЗМК виступають основним засобом їхнього інформаційного забезпечення, насамперед за рахунок маніпуляційного інформування громадян.

Дослідження іміджу України в інтерпретації закордонних ЗМІ (американських, європейських) показало перевагу недружнього сприйняття української тематики. Закордонні ЗМІ формують імідж України як країни з недемократичною, корумпованою державною системою, вказують на зростаючий тиск держави на громадянське суспільство й порушення прав людини. Підкреслюються недоліки в політичному, економічному, соціально-культурному житті Української держави. У сфері зовнішньої політики акцент робиться на непередбачуваності й нестабільності України як міжнародного партнера. Нині значне поширення одержав комплекс стереотипів: Україна — корумпована країна з неефективною владою, українська демократія не відповідає західним стандартам, в Україні виборче правосуддя [3, с. 43].

Таким чином, важливим завданням інформаційної політики України повинне бути здійснення заходів щодо цілеспрямованого формування грамотного комунікаційного інструментарію, що супроводжував би людину із самого дитинства, фокусував його на завданнях підтримки виробництва знань, трансферу їх в інноваційний розвиток, створення й просування ідей інноваційності. Сучасні ЗМК можуть зробити значний внесок у культивування в суспільстві позитивного іміджу України, що стимулює інновацію й прогрес.

Отже, імідж України — це не тільки форма презентації держави у світовому інформаційному просторі, а й сигнал для його громадян щодо позитивних перспектив розвитку країни. Позитивний імідж держави усередині України — це застава стабільного, стійкого внутрішнього розвитку, відсутності громадських конфліктів, гарантія підтримки населення.

Таким чином, позитивний імідж держави здатний мобілізувати суспільство на рішення проблем, пов'язаних із політичною модернізацією українського суспільства.

Україна має потребу в цілеспрямованій, послідовній і систематичній роботі з оптимізації державного іміджу всередині країни й за рубежом. Така робота повинна розглядатися як найважливіша складова інформаційно-комунікаційного забезпечення політичної модернізації української держави.

Новий імідж держави повинен демонструвати усьому світу, що Україна — демократична, економічно успішна держава, що динамічно розвивається і претендує на своє гідне місце в Європі.

Поліпшення репутації України як усередині країни, так і в системі міжнародних відносин вимагає не тільки економічного зростання й технологічного розвитку, а й реальної модернізації існуючої політичної системи. Водночас слід зазначити, що якщо на формування позитивного сприйняття держави у світі більшою мірою впливають результати демократичної трансформації, то усередині країни — насамперед рівень соціального самопочуття громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Семченко О.А. Імідж держави: структура та механізми формування / О.А. Семченко // Перспективи. — 2012. — № 2. — С. 92–97.
2. Семченко О.А. Перспективні напрямки сучасних досліджень іміджу держави / О.А. Семченко // Держава і право : зб. наук. праць : Юридичні і політологічні науки. — Вип. 58. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. — С. 648–653.
3. Харламова Ю. СМИ как инструмент реализации государственной политики / Ю. Харламова // Власть. — 2012. — № 8. — С. 41–45.

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЯК ФЕНОМЕН ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Вікторія Бокоч, аспірантка кафедри суспільно-політичних наук,
глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»

У статті досліджено зв'язок електоральної культури, електорального процесу та демократичного політичного маркетингу.

Ключові слова: демократія, електоральна культура, електоральний процес, політичний маркетинг.

В статті досліджена зв'язок електоральної культури, електорального процесу та демократичного політичного маркетингу.

Ключевые слова: демократия, электоральная культура, электоральный процесс, политический маркетинг.

The paper investigates communication electoral culture, electoral process and democracy political marketing.

Key words: democracy, electoral culture, electoral process, political marketing.

Винахід та використання у світовій суспільно-політичній практиці демократичних процедур формування органів політичної влади є одним із засадничих політико-технологічних винаходів, який дозволяє залучити до управління суспільством значно більшу кількість людей, ніж при так званому «елітарному» правлінні, коли владу здійснюють царі, королі, аристократи, олігархи чи тирани [3; 4].

Відомий політолог Р. Даль у своїй роботі «Про демократію» виокремлює три джерела теорії і практики демократії, серед яких він виокремлює республіканську традицію Риму та італійських міст-держав, ідеї й інститути представницького правління та засади політичної рівності [8].

Проте, незважаючи на своє досить давнє (античне) історичне походження (I тис. до н.е.), демократична виборча процедура у вигляді рівного виборчого права стала відносно популярною і масовою в політичній практиці лише через дві з гаком тисячі років — у XX столітті.

Рівне виборче право, втім — лише для чоловіків, разом із скасуванням майнового цензу вперше було запроваджено у Франції та Швейцарії у 1848 р. Жінки ж отримали виборче право в цих країнах лише після Другої світової війни, на відміну від Австрії (1902 р.) та Фінляндії (1906 р.).

У цьому зв'язку варто згадати, що політична процедура електорального таємного голосування вперше була використана на локальних (місцевих) виборах у Південній Австралії (1858 р.), Великій Британії (1872 р.) та в США (1884 р.) [3].

У сучасних умовах будь-яка держава, яка прагне називатися демократичною, відповідно до певних міжнародних стандартів проводить переважно прямі вибори своїх органів представницької влади (центральної, регіональної та місцевої) на основі таємного голосування, без використання матеріальних чи освітніх виборчих цензів.

Проте загальна демократична практика все-таки характеризується використанням певних вікових обмежень (18 років чи 21 рік), часового цензу громадянства (наприклад, 5-річний термін з часу отримання громадянства) та законодавчі обмеження виборчих прав хворих осіб, визнаних судом не дієздатними.

Оскільки ідеальних форм політичного правління у світі не існує, тому, попри всі відомі недоліки демократичної форми правління, в сучасному суспільстві вона лишиться найефективнішою (хоча й не єдиною) формою управління суспільством.

Вже згаданий вище Р. Даль називає такі переваги демократії:

- позбавлення від тиранії;
- дотримання основних прав і свобод людини;
- свобода особи; самовизначення;

- моральна автономія;
- можливість розвитку особи;
- захист основних інтересів особи;
- політична рівність;
- прагнення до миру;
- процвітання [8].

Українське суспільство, котре переживає непростий шлях трансформації від тоталітаризму — через авторитаризм — до демократії, не є якимось особливим винятком із світової політичної практики та відповідних стандартів реалізації політичного процесу, що тісно пов'язаний із специфікою використання в політичному житті нових електоральних політичних технологій.

Зрозуміло, що дослідження вказаних політико-технологічних технологій має здійснюватися на принципових концептуальних засадах електорального процесу та його складових чинників, оскільки від набутого суспільного досвіду і часу та тривалості використання демократичних виборчих процедур у політичному житті суспільства залежить і формування відповідної моделі демократичної політичної культури.

У цьому зв'язку нам надзвичайно важливо визначити основний зміст і сутність таких фундаментальних понять, як *політичний процес* і *електоральний процес* та розглянути їхні базові чинники.

Власне *процес* у перекладі з латини (*processus*) означає не що інше, як *просування*. Політологічні словники традиційно визначають *політичний процес*, з одного боку, як форму функціонування політичної системи суспільства, що еволюціонує в просторі і часі; з іншого боку, як вид суспільного процесу; і в третьому вимірі — як означення конкретного процесу з кінцевим результатом: формуванням певної партії, проведенням виборів, створенням урядової коаліції, досягненням відповідних результатів на загальнонаціональному чи локальному референдумі чи вступі до певної міжнародної організації [12].

На думку І. Поліщука, *політичний процес* є сукупністю дій інституціоналізованих і неінституціоналізованих суб'єктів політики щодо реалізації своїх специфічних функцій (дисфункцій) у сфері влади, які в кінцевому підсумку забезпечують розвиток (або занепад) політичної системи [14]. Хоча, на нашу думку, орієнтація на кінцевий результат та обов'язкове завершення політичного процесу не є такою вже й обов'язковою, оскільки політичний процес може бути достатньо складним і тривалим.

Результат політичного процесу залежить від об'єктивних чинників (наявність необхідних ресурсів, характер умов, зовнішнє оточення, непостійні фактори) та суб'єктивних чинників (неправильно обрані засоби та методи досягнення цілі, малоефективні відносини та політичні комунікації між суб'єктами політичного процесу).

Сучасні політичні процеси зазвичай характеризуються такими тенденціями:

- раціоналізацією політичного життя і, зокрема, політичних процесів, які відбуваються в політичній сфері суспільства;
- відмовою (в основному) від силових методів здійснення політики;
- використанням і удосконаленням політичних технологій формування та реалізації влади;
- активною участю в політичній діяльності широких народних мас (особливо під час виникнення кризових явищ та загострення ситуації);
- професіоналізацією суб'єктів політичного процесу [12; 13].

Електоральний процес є одним із найважливіших видів політичного процесу, насамперед через те, що:

- вибори є засадничою політичною процедурою демократичної системи правління;
- демократична форма політичного режиму довела свою найбільшу ефективність не тільки в політичному, але і в соціально-економічному плані, оскільки більшість найпотужніших держав світу належать до розвинутих демократій (хоча й досвід таких азійських країн, як КНР, заслуговує на особливий розгляд та увагу).

Український дослідник І. Поліщук [14; 15] відмічає, що в дослідженні електорального процесу виокремлюються такі концептуально-методологічні підходи:

– *інституційний підхід* (М. Дюверже, Р. Таагепери, М. Шугарт, В. Лисенко, Г. Голосова), який характеризується політико-правовими дослідженнями особливостей функціонування виборчих систем у рамках функціонування політичних інститутів суспільства;

– *соціологічний підхід* (Б. Берельсон, П. Лазарсфельд, С. Ліпсет, С. Роккан), який передбачає дослідження специфіки соціетальних розколів, що викликані спрямованою діяльністю правлячих політичних еліт;

– *соціально-психологічний підхід* (О. Мелешкіна, Д. Дмитрук), який вивчає проблеми політико-партійної ідентифікації в електоральному процесі;

- *раціонально-економічний підхід* (А. Даунс, М. Фіоріна, В. Нечаєв), який передбачає розгляд базових чинників електорального процесу через намагання індивідів мінімізувати свої власні витрати та оцінити в найближчій та віддаленій перспективі своє та суспільне економічне положення;
- *регіональний підхід* (В. Колосов, Р. Туровський, Н. Петров, В. Лісничий), в якому розглядається регіональна специфіка голосування виборців;
- *синтетичний підхід* (Т. Колтон), який досліджує комплексну дію різноманітних факторів в електоральному процесі;
- *когнітивний підхід* (Д. Норт, Н. Бірюков, В. Сергеев), який досліджує когнітивні настанови електорату та лідерів, щоб зрозуміти логіку поведінки виборців та здійснити реконструкцію діяльності політичних лідерів у процесі виборів;
- *виборчо-метафоральний підхід* (М. Блек, Дж. Лакофф, М. Джонсон), котрий полягає в проведенні аналізу політичних метафор виборів (часто на підсвідомому рівні), через які індивід інтерпретує те чи інше явище, що визначають у результаті й логіку його політичної поведінки під час електорального процесу.

Водночас, незважаючи на досить насичену джерельно-фактологічну базу електоральної демократії, електоральні (виборчі) процеси поки що залишаються напрямком політичного аналізу, теоретико-методологічна база та методично-дослідницький інструментарій якого розроблені далеко не в повному обсязі і несуть на собі відбитки певної еклектичності і фрагментарності.

Хоча загалом електоральні процеси в різних умовах їхньої реалізації є предметом дослідження достатньо великої кількості вчених, зокрема, особливої уваги заслуговують наробки у системному дослідженні електоральних процесів та виборчих технологій в контексті національної ментальності та політичної культури виборців — В. Бебика [3], політичної іміджології — Г. Почепцова [17; 18], діяльності політичних партій в електоральних процесах — М. Примуша [19], А. Романюка і Ю. Шведа [20], оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі — О. Чемшита [25], політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду — Н. Ротар [21] тощо.

Загалом, як справедливо відмічає І. Поліщук [14], методологія дослідження чинників впливу на електоральний вибір вперше була запропонована А. Кемпбелом у межах соціально-психологічної моделі («воронка причинності») і передбачала дослідження електорального процесу за такими рівнями змінних чинників електорального процесу:

- зовнішні чинники (вплив та підтримка міжнародних фінансово-промислових груп того чи іншого суб'єкта політики, пряий чи прихований тиск зарубіжних урядів, зацікавлених у результатах виборів у певних країнах тощо);
- загальнонаціональні чинники (соціально-економічний стан суспільства, політико-правові умови здійснення виборчого процесу, соціальна стратифікація суспільства, політична культура та політична соціалізація електорату, використання адміністративного ресурсу під час проведення виборчої кампанії, участь у виборчих перегонах певних політичних партій та виборчих блоків);
- регіональні чинники (діяльність регіональних структур політичних партій, регіональної управлінської та політичної еліти, соціально-демографічні характеристики населення регіону, релігійні та етнічні чинники тощо);
- чинник впливу малих соціальних груп, до яких належать громадяни (трудові колективи, академічні групи, сім'ї, коло друзів і т. ін.);
- індивідуально-психологічні характеристики регіонального електорату.

Якщо із зовнішніми чинниками впливу на національний електоральний процес все більш-менш ясно, в контексті політико-культурного впливу на результати виборів варто згадати слова великого філософа Платона (Аристокла), який писав, що майбутні виборці мають бути добре виховані в дусі законів, щоб шляхом осудження або схвалення обрати чи відкинути претендентів — зважаючи на заслугу кожного [12; 13].

З ним згоден і сучасний дослідник впливів політико-культурних чинників на електоральні процеси Ж. Сегела, який переконує нас у тому, що політична культура суспільства відіграє одну з головних ролей на всіх етапах виборчого процесу, надаючи йому національної специфіки в тій чи іншій країні [23].

Водночас, ніхто й не збирається применшувати вагомість політико-правових чинників, які, за твердженням Р. Даля, попри все, забезпечують функціонування поліархії як системи розвинутої демократії:

- виборче право, яке набуло глобального поширення в сучасному суспільстві, набуваючи рис універсального чинника;

- право на участь громадян у суспільних справах;
- проведення справедливо організованих виборів без насильства та примусу;
- забезпечення захисту свободи думки, включаючи критику влади, панівної ідеології, режиму, уряду;
- наявність конкурентних джерел інформації, не підконтрольних уряду;
- високий рівень свободи у створенні суспільних організацій, включаючи опозиційні політичні партії;
- залежність уряду від громадської думки виборців та результатів голосування на виборах [8].

Укоріненню демократичних процедур формування влади в більшості сучасних країн світу передувала тривала історія боротьби пересічних громадян за отримання політичних, у тому числі виборчих, прав та скасування різноманітних майнових, соціальних, расових, національних, освітніх та інших обмежень (цензів).

Унаслідок цієї тривалої боротьби в сучасних конституціях переважної більшості демократичних країн світу було законодавчо закріплено використання виборчих прав за всіма повносправними і повнолітніми громадянами (за винятком тих, що визнані судом недієздатними) незалежно від статі, соціального походження, суспільного статусу, національності, расової чи мовної приналежності, приналежності до певної релігійної громади тощо.

А успішне й ефективно з точки зору легітимності проведення виборів, які визнаються суспільством законними і справедливими, вважається важливою ознакою рівня демократичності та відкритості вказаного суспільства та його здатності досягати суспільного консенсусу й вирішувати всі конфліктні ситуації мирним способом.

У суспільних науках існує чимало визначень терміна *вибори* [11; 12; 13], але практично всі вони ґрунтуються на розумінні виборів як демократичної технології формування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Наприклад, І. Поліщук стверджує, що поняття *політичні вибори* є ідентичним поняттю *електоральний процес* і визначає його як періодичну послідовність подій, сукупність різноманітних форм взаємодії та конкуренції між політичними акторами, послідовні дії з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі представницької частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними [14].

Варто відзначити, що *електоральний процес* є важливою формою взаємодії громадянського суспільства і держави, яка полягає у здійсненні технологічної процедури передачі влади через реалізацію електоральної процедури [10; 11].

Аналізуючи основні чинники електорального процесу, слід відзначити, що вказані чинники реалізації виборчих політичних технологій відтворюють їхні ідеальні (знання, ідеологія, політична культура) чинники та матеріальні (фінансові, організаційні та матеріальні ресурси) основи. А ідейний зміст конкретної виборчої кампанії має відповідати очікуванням виборців та домінуючим у суспільстві настроям.

Будь-яке національне виборче законодавство завжди формується під впливом міжнародних (глобальних чи регіональних) політичних стандартів та усталених народних традицій здійснення демократичної процедури в тій чи іншій країні.

Водночас, як і будь-який інший політичний документ, виборчі закони (закони про вибори президента, парламенту, місцевої влади) є наслідком досягнення певного політичного компромісу між найбільшими політичними силами країни щодо основних правил «електоральної гри» [13].

Цей політичний компроміс є комбінацією політичної кон'юнктури та національних традицій, в разі невідповідності яким виборці можуть просто проігнорувати вибори, тим самим поставивши під сумнів легітимність майбутніх виборів.

Підсумки виборів по суті є результатами тотального (в межах явки виборців на вибори) «соціологічного опитування», яке дає інформацію про стан національної політичної культури певного суспільства в конкретний історичний момент.

- Визначальними чинниками електорального процесу, на думку дослідників, є такі чинники:
- характер політичних режимів і систем, державних устроїв і форм правління, які використовуються в тих чи інших країнах;
  - особливості ідеологічних орієнтацій та цінностей;
  - ієрархічний рівень виборів (загальнонаціональні й місцеві);
  - особливості виборчого законодавства;
  - специфіка мас-медійного супроводження електорального процесу;
  - лідерські ресурси суб'єктів політики тощо.

Наприклад, президентська система передбачає концентрацію зусиль суб'єктів політики навколо невеликої кількості провідних кандидатів на посаду президента. А федеративний устрій сприяє децентралізації партійно-політичних структур, що беруть участь в електоральному процесі.

Особливості партійно-політичних систем також суттєво впливають на специфіку електоральних процесів і конкретних виборчих кампаній.

Зокрема двопартійна система вимагає безкомпромісної битви із супротивником. А в багатопартійній системі, яка використовується у більшості країн Європи, політичні партії повинні зважати на вірогідність коаліційного партнерства, що робить політичне протистояння менш жорстким та принциповим.

У партійно-політичних системах з домінуванням однієї партії спостерігається прагнення самотужки чи в блоці з лояльними владі політичними партіями використовувати комбінацію двох згаданих сценаріїв електоральної боротьби.

В цих умовах, зазвичай, одна потужна опозиційна партія чи виборчий блок переслідують мету позбавлення влади правлячої партії чи коаліції, а менші політичні партії вишукують собі варіанти утворення майбутньої коаліції.

Всі зовнішні чинники електоральної поведінки поділяють на керовані (на які кандидат та його команда можуть впливати) і некеровані (які не піддаються впливу учасників електорального процесу).

До керованих чинників електорального процесу можна віднести передвиборчу програму кандидата чи партії, політичний імідж суб'єктів виборчої кампанії, менеджмент виборчої кампанії (стратегія, тактика, організація), матеріально-фінансове забезпечення, опанування проблемного поля електорату, організація політичної підтримки суспільно-політичними організаціями тощо [4].

До некерованих чинників відносять, перш за все, геополітичні та гео економічні умови проведення виборів, соціальну, демографічну та соціально-економічну структуру адміністративно-територіальної одиниці, де проводяться вибори, сезонні та погодні умови.

Як наслідок, результат політичного процесу залежить не тільки від суб'єктивних, а й від об'єктивних чинників. До об'єктивних чинників політичного і, зокрема, електорального процесу, відносять політичну культуру, яка є базовим фактором електоральної поведінки, позаяк вбирає в себе всі найважливіші соціально-психологічні чинники індивіда, групи, суспільства.

Досліджуючи методологічно-категоріальну базу електорального процесу, варто відзначити, що в сучасній науковій літературі і досі немає чіткого розмежування таких ключових понять, як *виборчий процес* і *виборча кампанія*.

Зазвичай, ці поняття розглядаються як тотожні. Але більш правильно, на нашу думку, розглядати виборчі кампанії як своєрідні елементи в єдиному ланцюгу, котрий зветься електоральним процесом, що дозволяє більш чітко визначити масштаб конкретної виборчої кампанії в рамках масштабу електорального процесу.

Таким чином, методологічно коректним виглядає розгляд виборчої кампанії як один із складових елементів електорального процесу, а сам електоральний процес — як сукупність виборчих кампаній [14], які в цілому виступають як надзвичайно важливий чинник демократизації суспільств, що через вибори отримують потужні імпульси для якісних трансформацій вказаних суспільств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
2. Балашова А.Н. Технология избирательной кампании в западной политической науке / А.Н. Балашова // Вест. Моск. ун-та. Сер. 12: полит. науки. — 2000. — № 2. — С. 62–75.
3. Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна : підручник / В.М. Бебик. — К.: Каравела, 2009. — 496 с.
4. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: навч.-метод. посіб [для студ. вищ. навч. закл.]. / В.М. Бебик. — К.: МАУП, 2001. — 216 с.
5. Білівітіна А.С. Особливості політичного маркетингу в сучасній Україні / А.С. Білівітіна // Політологічний вісник: зб-к наук. праць. — К.: ІНТАС, 2009. — Вип. 45. — С. 375–385.
6. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. — М.: Socio Logos, 1993. — 336 с.
7. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. — М.: Политиздат, 1979. — 476 с.
8. Даль Р. О демократии / Р. Даль. — М.: Аспект-Пресс, 2000. — 208.
9. Королько В. Г. Загальні принципи організації та проведення передвиборчих кампаній / В.Г. Королько // Політичний маркетинг та електоральні технології. — Запоріжжя: Гарт, 2002. — С.7–30.
10. Лікарчук Н.В. Вплив політичного маркетингу на політичний процес: позитивний досвід / Н.В. Лікарчук // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. — 2009. — Вип. 17. — С. 168–175.

11. Лисовский С.Ф. Избирательные технологии: история, теория, практика: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / С.Ф. Лисовский, В.А. Евстафьев. — М.: РАУ, 2000. — 294 с.
12. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. (у співав.) — К.: Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
13. Політологічний Енциклопедичний словник / [упоряд. В.П. Горбатенко]. — 2-ге вид., переробл. і доп. / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
14. Поліщук І.О. Вибірчий процес як детермінанта сучасної політики / І.О. Поліщук // Політичний менеджмент. — 2005. — № 3. — С. 137–146.
15. Поліщук І.О. Демократична традиція як фактор сталого розвитку Української державності / І. О. Поліщук // Сталій розвиток територіальної громади : управлінський аспект : [наук. моногр.] — Х. : Магістр, 2008. — С. 59–75.
16. Полторац В.А. Избирательные кампании: научный поход к организации / В.А. Полторац, О.В. Петров. — К.: Знання України, 2004. — 120 с.
17. Почепцов Г.Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века / Г.Г. Почепцов. — К., 1999. — 201 с.
18. Почепцов Г.Г. Символы в политической рекламе / Г.Г. Почепцов. — К., 1997. — 207 с.
19. Примуш М.В. Політичні партії : механізми інституціоналізації і структурної трансформації : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / М.В. Примуш. — Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. — 32 с.
20. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів : Астролябія, 2005. — 348 с.
21. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: моногр. / Н. Ю. Ротар. — Чернівці: Рута, 2007. — 472 с.
22. Санистебан Л.С. Основы политической науки / Л.С. Санистебан. — М., 1992. — 312 с.
23. Сегела Ж. Национальные особенности охоты за голосами: Так делают президентов / Ж. Сегела. — М.: Вагриус, 1999. — 264 с.
24. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. — М. : Прогресс, 1995. — 375 с.
25. Чемшит О.О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О.О. Чемшит. — Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. — 37 с.
26. Duverger M. The Idea of Politics / M. Duverger. — London : Columbia Univ. Press, 1978. — 275 p.

ІДЕОЛОГІЧНІ МЕТАМОРФОЗИ НОВОГО ПАРЛАМЕНТУ

Катерина Меркотан, кандидат політичних наук
УДК 329: 321

Статтю присвячено питанням ідеологічної розбудови на прикладі парламентських партій України. Проаналізовано передвиборчі програми чинних парламентських партій з метою визначення їх ідеологічних перспектив.

Ключові слова: ідеологія, політична партія, парламент, передвиборча програма.

Статья посвящена вопросам идеологической развита на примере парламентских партий Украины. Проанализированы предвыборные программы действующих парламентских партий с целью определения их идеологических перспектив.

Ключевые слова: идеология, политическая партия, парламент, предвыборная программа.

The article is devoted to the ideological development of the example of the parliamentary parties of Ukraine. Election programs existing parliamentary parties are analyzed to determine their ideological perspectives.

Key words: ideology, political parties, parliament, election program.

Восени 2012 р. в Україні відбулися чергові парламентські вибори. Їх наслідком стала дещо нова конфігурація політичних сил, які протягом найближчих п'яти років намагатимуться принаймні законодавчо змінити імідж України. В цьому контексті йдеться про широке тлумачення слова «законодавчо». Це означає, що новообрані народні депутати України безпосередньо (через нормотворчу діяльність) і опосередковано (завдяки впливу на суспільство та громадськість) докладатимуть зусиль щодо реалізації своїх передвиборчих програм. Відтак постає питання про ідеологічні засади нового складу парламенту, що так чи інакше може вплинути на подальший розвиток політичних процесів у державі. Тому метою цієї статті є аналіз програмових положень політичних партій у складі Верховної Ради України VII скликання з точки зору подальшої ідеологічної розбудови в Україні.

Черговий раз акцентуючи увагу на суттєвих змінах у сучасному ідеологічному дискурсі, доводиться визнавати дедалі більшу популярність його інструментальних складових. Свідченням цієї тези слугує, зокрема, стратегія сучасних масових партій — прагматизм вищий за ідеологічні засади, а політичний маркетинг важливіший за повсякденну роботу з виборцями [1, с. 312]. Загалом ідеологія перестає бути колективною утопією і здебільшого перетворюється на певну програму вирішення політичних, економічних, соціальних та інших проблем суспільства.

Разом з тим сучасне тлумачення поняття «ідеологія» набуває ознак універсальності як з огляду цінностей, так і щодо механізмів її масового розповсюдження. Дедалі частіше звучить так звана «загальнонаціональна ідеологія», тобто здійснюється спроба пошуку суспільного консенсусу шляхом штучного поєднання різних культурних кодів, соціальних архетипів, ціннісних орієнтацій тощо. Принагідно актуалізується міфологічна свідомість, наукові концепції (для обґрунтування ідеологічної доктрини), аж до релігійного почуття віри. Однак майбутнє такої (інтегрованої) ідеології безпосередньо залежить від політичних традицій тієї чи іншої держави, від рівня та якості політичних комунікацій. Йдеться, насамперед, про те, чи в стані опозиційні партії ефективно співпрацювати з партією (партіями) влади, чи готові переможці парламентських виборів підтримати прогресивні наробки попередників. Таку політичну спадкоємність можемо спостерігати на теренах Західної Європи, що позитивно позначається не лише на якості партійних взаємодій і на роботі парламенту, але в цілому на якості життя в багатьох західноєвропейських країнах.

Зрозуміло, що ідеологія — це складний світоглядний продукт, певна символічна структура. Тому наразі не існує (і навряд чи існуватиме) концепції чи теорії, що могла би слугувати теоретичним підґрунтям для створення дієвої ідеології. Праці відомих дослідників торкаються тих чи інших окремих аспектів вивчення ідеології, зокрема взаємообумовленості ідеології та утопії (К. Мангейм,

З. Бауман, Дж. Александер, Т.А. ван Дейк, І. Валлерстайн, А. Грамши, У. Матц та ін.); взаємодії ідеології та політичних міфів (Ж. Сорель, А. Кол'єв, А. Цуладзе, Е. Кассіер та ін.); історичної самосвідомості (Т. Карлейль, Д. Мілль, Г. Маркузе, О. Шпенглер та ін.); політичної символізації (Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодрійяр та ін.) тощо.

Власне теоретичні конструкти цікавлять переважним чином політологів. У площині практичної політики в пошані здебільшого маркетинговий підхід. Партії-учасники виборчого процесу сегментують ринок електорату і пропонують передвиборчі програми як товар. Громадяни свідомо чи несвідомо купують передвиборчі лозунги, віддаючи за них свої голоси.

У такий спосіб відбувається своєрідний взаємообмін. Виборці вкотре намагаються повірити в краще майбутнє. Натомість кандидати у народні депутати «малюють» для громадян певну ідеальну картину світу, шляхи досягнення цього ідеалу, вирішення проблем, задоволення потреб тощо. Наявність у політичній системі декількох партій, тобто інституту багатопартійності, створює можливість (або ілюзію) існування альтернатив для досягнення поставлених цілей.

Таким чином, за допомогою технологій політичного маркетингу штучно сконструйована ідеологічна концепція спрямовується на особистісний життєвий простір громадянина, змушує його вкотре повірити у світле майбутнє, запропоноване тією чи іншою політичною силою.

Водночас почуття віри пронизує сакральними мотивами ідеологію політичних партій, вживлює в неї ідею спасіння, яка, за М. Вебером, стає винагородою за негаразди та нещастя, що супроводжують людину протягом життя. Німецький дослідник наголошував, що свого суттєвого значення «концепція спасіння» досягає лише тоді, коли виступає як систематично розроблена «раціональна картина світу» з відповідним ставленням до неї [2, с. 756].

Отже, для політичних партій ідеологія слугує певним технологічним інструментом, що допомагає у формуванні відповідного електорального сегмента своїх прихильників. Але у зв'язку з тим, що сповідувачів якоїсь «чистої ідеї» на сьогодні майже не зустрінеш, створюються так звані гібридні, інтегровані ідеології. Пов'язано це не в останню чергу з тенденцією світової глобалізації, а також з більш швидкою зміною стереотипів у епоху інформаційного суспільства. Політики теж при звичаються створювати ідеологічні конструкти типу *ad hoc*, тобто від виборів до виборів. Це така собі «ідеологічна пігулка», або, за влучним висловом російського соціолога І. Задоріна, «ідеологічний фаст-фуд», яким принаймні кожні п'ять (раніше чотири) років майбутні парламентарії «годують» електорат.

Вибори народних депутатів України, що відбулися 28 жовтня 2012 року, стали яскравим свідченням застосування ідеологічного маркетингу та пропонування не лише «фаст-фуду», а й «ідеологічного коктейлю», націленого на залучення більшого числа виборців.

Вдалося небагато. Лише п'ять політичних партій вибороли перемогу та увійшли до складу нинішнього парламенту з можливістю формування фракцій¹.

Таблиця 1 — Склад Верховної Ради України VII скликання (станом на 29.01.2013 р.)²

Фракції	Кількість осіб	% до заг. кількості
Партія регіонів	208	46,8
ВО «Батьківщина»	99	22,3
УДАР (Український демократичний альянс за реформи) В. Кличка	42	9,5
ВО «Свобода»	36	8,1
Комуністична партія України	32	7,2
Позафракційні	27	6,1
Разом	444	100

Як свідчать дані табл. 1, Партія регіонів знову отримала суттєву перевагу і намагатиметься впливати на ухвалення законодавчих рішень. Якою є ідеологія Партії регіонів? Важко відповісти, бо ні в програмі, ні в статуті партії вона (ідеологія) чітко не визначена.

¹На час виборів в Україні налічувалося 202 політичні партії, на кінець січня 2013 року — 200 (згідно з даними Державної реєстраційної служби України — <http://www.drsv.gov.ua/party>)

²За даними з офіційного веб-порталу Верховної Ради України — <http://portal.rada.gov.ua/>

У Статуті Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» зафіксовано: «Партія за своїм характером та ідейно-політичною спрямованістю є демократичною» (п. 2.2) [3]. На жаль, таке формулювання не розкриває ідеологічної сутності «Батьківщини».

УДАР теж прямо не вказує своєї ідеологічної приналежності.

Мабуть, у випадку і Партії регіонів, і Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», і Українського демократичного альянсу за реформи сміливо можна послугуватися популярним остатнім часом і вищезгадуваним поняттям «загальнонаціональна ідеологія».

Натомість насправді ідеологічними в нинішньому парламенті виявляються Всеукраїнське об'єднання «Свобода» і Комуністична партія України. Як не дивно, але кількісна різниця у складі їхніх фракцій становить чотири особи (голоси) — 36 і 32 відповідно.

Комуністи традиційно сповідують ліву ідеологію, свободівці ж уособлюють право-радикальну націоналістичну течію.

Цікаво, що комуністи у своїй передвиборчій програмі знову пропонують будувати соціалізм в Україні³. При цьому називають його демократичним суспільством, суспільством справедливості та гуманізму «без експлуатації людини людиною», з «ліквідацією диктатури капіталу і встановленням справжнього народовладдя». Програмове (одночасно передвиборче) гасло «Уперед, до соціалізму!» супроводжується численними обіцянками покращення життя, зокрема «забезпечення щорічних інвестицій у розвиток села не менше 7% ВВП; надання медикам, працівникам культури та освіти, які працюють у державних установах, статусу державних службовців; встановлення орендної плати за житло на рівні не вище 10% від прожиткового мінімуму; збільшення чисельності та рівня фінансування державних культурних установ, бібліотек, книжкових магазинів» та ін.

Таке собі утопічне есе, до того ж не найкращого гатунку. Втім обіцянками рясніють всі без винятку передвиборчі програми. І Партія регіонів, і «Батьківщина», і Комуністична партія України пропонують виборцям «якісну освіту сьогодні» (Партія регіонів), «освіта стане доступною і сучасною» («Батьківщина»), «доступність якісної освіти» (КПУ). Партія регіонів обіцяє збільшення аж до 75 % держзамовлення у ВНЗ, а КПУ — повернення до державної безкоштовної вищої освіти (це при зростанні кількості безробітних серед випускників!). І вже майже традиційно — доступне житло для молоді, комп'ютеризація шкіл, підвищення зарплат, пенсій тощо.

Деякі програмові тези викликають неабияке здивування. Так, «УДАР» пропонує «впровадити механізми прямої народної дії» через «народну законодавчу ініціативу», «народне вето», «народний вотум недовіри», тобто повернення до прямої демократії, що по суті неможливо (але ідеологам новоствореної партії, мабуть, бракує часу для з'ясування відмінностей між прямою та представницькою демократією).

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» намагатиметься «у середній школі реалізувати програму «Знай англійську як українську». А що робити тим, хто не знає української, або тим, хто прагне вивчати не англійську, а французьку чи китайську? Більше того, незрозуміло, що означає: «Наповнимо реальним змістом статус української мови як єдиної державної»? І остаточно збиває з пантелику теза: «Чисте повітря, чиста вода, чисті міста і села — наша мета»? Здавалося, що мета політичної партії — це щонайменше сприяння вираженню і формуванню політичної волі громадян. Наразі захист довкілля є лише тактичним інструментом, і то здебільшого для партій екологічного спрямування.

Читаючи передвиборчу програму Партії Регіонів «Від стабільності до добробуту», складається враження, що потрапляєш в чергову утопію. Може, не таку яскраву як у Анрі Сен-Сімона або Джорджа Оруела, але масштабну з «середньою зарплатою 8000 грн у 2017 році; з 100% забезпечення ліками хворих на онкологічні, серцево-судинні захворювання, туберкульоз, ВІЛ/СНІД; з 20 000 систем централізованого очищення питної води; з розбудованою соціальною інфраструктурою сільської місцевості (автодоріг, лікарень та шкіл); з новим швидкісним залізничним сполученням між столицею та регіонами» тощо.

Окремим приводом для здивування є програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Щоправда, в цьому разі виникають різні почуття — не лише здивування, а й неабияке занепокоєння. Одразу впадає в очі «Програма захисту українців» особливо з огляду на те, що Україна є багатонаціональною державою. Далі привертає увагу теза «Ліквідувати соціальну прірву між багатими та бідними...». Читається вельми неоднозначно і, як не парадоксально, дуже нагадує комуністичну

³Передвиборчі програми партій-переможниць парламентських виборів-2012 взято з офіційного веб-серверу Центральної виборчої комісії — www.cvk.gov.ua

(соціалістичну) ідеологію. Заради справедливості треба сказати, що друга частина фрази стосується «стимулювання розвитку середнього класу». Але видається, що змістово і комуністи, і свободівці малюють одну й ту ж картину світу.

Відстоюючи імідж радикальної партії, ВО «Свобода» пропонує здійснити досить абсурдальні заходи, як, наприклад, «забезпечити пільгові умови повернення на Батьківщину всіх українських заробітчани» (*немає жодних перешкод для їхнього повернення, для чого створювати пільги*); «встановити п'ятикратне співвідношення між максимальною і мінімальною погодинною заробітною платою у працівників бюджетної сфери» (*звідки взялася така цифра, може, все-таки краще визначати залежність зарплати від якості виконаної роботи*); «регламентувати вживання української мови у ЗМІ відповідно до кількості українців — не менше, ніж 78% від друкованої площі та ефірного часу» (*а може, краще від попиту на засоби масової інформації?*).

Загалом актуальність радикалізму на українських теренах, а точніше, перемога ВО «Свобода» на паламентських виборах є прогнозованим результатом. Це своєрідна відповідь на посилення кризових явищ в українському суспільстві та неспроможність чинної влади запропонувати ефективні засоби подолання кризи. Але це ще не означає, що «Свобода» створює певні загрози для подальшого розвитку України. Українське суспільство є досить поміркованим, тому подальший перебіг подій відбуватиметься згідно з відповідною «ідентифікаційною матрицею», вибираючи «засоби змін, адекватні цій матриці, бо в нас не спрацювали б ні польський, ні китайський варіанти радикального реформування суспільства» [4]. У зв'язку з вищезазначеним, свободівцям варто ретельно обміркувати та вибудувати таку стратегію своєї парламентської діяльності, яка дозволить не розгубити свій електорат за час нинішньої каденції.

Це потребує певної ідеологічної гнучкості, бо так чи інакше доведеться об'єднуватися з іншими парламентськими фракціями, принаймні для ухвалення законопроектів, що відповідають програмовим засадам «Свободи». Власне таке об'єднання відбулося ще напередодні парламентських виборів 2012 р. внаслідок підписання Політичної угоди про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді VII скликання⁴.

Таким чином, на практиці спостерігаємо формування так званої інтегрованої ідеології, хоча її майбутнє бачиться досить сумнівним. Досвід парламентської діяльності в Україні свідчить про нетривалість існування різних передвиборчих об'єднань, а на утвердження певної ідеології потрібен час...

Власне тому непереконливо сприймаються результати окремих соціологічних досліджень, проведених напередодні виборів. Йдеться про зростання впливу програмно-ідеологічного чинника на електоральний вибір громадян. Зокрема, за даними Центру Разумкова, 45% українців, здійснюючи вибір, орієнтувалися на ідеологію та виборчу програму партії (кандидата) [6]. Невже громадяни України дали себе ошукати, вкотре повіривши в передвиборчі обіцянки. Бо як ті програми уважно прочитати, то одразу було б зрозуміло, що просто недоцільно (якщо не небезпечно) довірити таким кандидатам управління державою. Натомість вибір зроблено. Наскільки він був вдалий, покаже час...

Наразі, підсумовуючи викладене, доводиться визнавати, що на сьогодні партійна ідеологія не є засадничим фактором політичних комунікацій на теренах українського парламентаризму. Неідеологічне джерело політичних комунікацій є перешкодою для ідентифікації партій, відтак для ідеологічної розбудови в Україні. Але навіть ті партії, що так чи інакше визначилися зі своєю ідеологічною платформою, доволі легко «перекрашуються» залежно від кон'юнктури. Це сприяє посиленню ідеологічної невизначеності або формуванню ідеологічних симбіозів (ВО «Батьківщина» та ВО «Свобода»). Радикальні настрої останньої навряд чи створюватимуть загрозу розвитку української держави, а ефективна робота парламенту стане запорукою для визначення ідеологічних пріоритетів на майбутнє.

Як би не розгорталася подальші події, нові обличчя в українському парламенті — це добрий знак для формування нової генерації політиків. Можливо, їм вдасться зламати стереотипи чинного владарювання і змусити нас повірити в те, що влада може бути чесною, що вона турбується про добробут кожного з пересічних громадян. Натомість громадяни стануть впевненішими у собі, а відтак і вимогливішими до себе й до влади. Бо, як відомо, народ заслуговує на таку владу, яким є сам.

⁴ Угоду підписали ВО «Свобода» та Об'єднана опозиція ВО «Батьківщина», у складі партій ВО «Батьківщина», Громадянська позиція, Європейська партія України, «За Україну!», Народний Рух України, Народна самооборона, Реформи і порядок, Фронт змін [5]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Меркотан К. Партії у пошуках дієвої ідеології / К. Меркотан // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. — К.: ІПіЕНД, 2012. — С. 310–318.
2. Давыдов Ю.Н. «Картины мира» и типы рациональности (новые подходы к изучению социологического наследия М. Вебера) // Вебер М. Избранные произведения / [пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко]. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Социологическая мысль Запада).
3. Статут Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://byut.com.ua/statute.html>.
4. Черевко А. Загроза чи виклик? // День. — № 221. — 2012. — 4 грудня.
5. Політична угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді VII скликання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://byut.com.ua/direct_language/12719.html.
6. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування. Інформаційно-аналітичні матеріали (Робоча версія) до Круглого столу на тему «Україна напередодні парламентських виборів: чи справдяться очікування громадян». Центр Разумкова, 26 вересня 2012р. // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/Przh_Partii_2012_fnll.pdf.

Розділ IV

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

СВОБОДА РЕЛІГІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Микола Палінчак, професор,
директор Інституту економіки та міжнародних відносин
Ужгородського національного університету
УДК 322:261.7+172.3

Здійснено політологічний аналіз феномену свободи релігії, яка є однією з засадничих принципів демократичного суспільства, в контексті глобалізаційних процесів. Розкрито суть трьох основних теоретичних підходів до питання свободи релігії у вітчизняній науці: етикоцентричного, релігієцентричного та нормоцентричного.

Ключові слова: релігія, свобода, свобода совісті, толерантність, глобалізація.

Политологический анализ феномена свободы религии, которая является одной из основоположных принципов демократического общества, в контексте глобализационных процессов. Раскрыто суть трёх основных теоретических подходов к вопросу свободы религии в отечественной науке: этикоцентрического, религиозноцентрического и нормоцентрического.

Ключевые слова: религия, свобода, свобода совести, толерантность, глобализация.

Political analysis of the freedom of religion phenomenon as one of the basic principles of democratic society in times of globalization. Examined three theoretical approaches to issue of freedom of religion in Ukrainian science: ethics-, religious-, and norms centred.

Key words: religion, freedom, freedom of religion, tolerance, globalization.

Поза сумнівом як в історичному, так і сучасному звучанні проблема свободи релігії залишається актуальною, оскільки в демократичних системах релігія може виконувати соціальні функції, задовольняти релігійні потреби громадян. Відтак свобода буття релігії може реалізуватися як демократичний принцип лише в рамках таких правових категорій як «свобода совісті». Особливого значення питання свободи релігії набуває в контексті демократичних перетворень та посткомуністичних релігійних змін, що відбулися в Центрально-Східній Європі після падіння Берлінського Муру. Важливе значення мають фундаментальні теоретичні праці західних політологів і релігієзнавців другої половини ХХ ст. З. Бжезинського [7-9], О. Зинов'єва [13], Д. Белла [4, 5], Г. Кокса [15], Г. Олппорта [17], Д. Поллака [23], М. Л. Готьє [20], С. Рамет [22] та ін. Узагальнено дані з проблеми, що містяться в нещодавно опублікованій (за редакцією відомого німецького дослідника Герхарда Робберса) книзі «Держава і релігії в Європейському Союзі» [18].

Метою статті є з'ясування ролі свободи релігії та свободи совісті в сучасному світі саме в їхньому глобальному вимірі в конкретних виявах у тій чи іншій державі.

Зрозуміло, що свобода буття релігії залежить від багатьох факторів:

- від характеру взаємовідносин держави та релігійних організацій, ставлення останньої до релігії;
- місця і функціональної ролі в суспільстві, правового статусу релігії і церкви;
- нормативного простору діяльності тих чи інших релігійних організацій та рівня можливості реалізувати ними свої функціональні можливості в суспільстві;
- рівня прав і свобод громадян в їхньому ставленні до релігії та церкви, умов і можливостей їхньої вільної самореалізації в системі релігійних чи арелігійних координат [1, с. 665].

Проблеми свободи релігії та свободи совісті є сьогодні надзвичайно актуальними в теоретичному і практичному сенсі. Вчений М. Бабій виокремлює низку обставини і причин, які детермінують значну лематизацію означених проблем у міжнародному та національних дискурсах [2, с. 6–7].

По-перше, це глобалізаційні процеси, які у своєму узагальненому сутнісному вияві постають як фактор «зростання й ущільнення мережі світових соціальних взаємин» [11, с. 14]. Глобалізація суттєво впливає як на соціально-економічні, політичні, так і духовні, зокрема релігійні, процеси на їхню екзистенційну складову.

По-друге, появилися серйозні новації, підходи в експлікації та розумінні феномена особистості. Відчутними постають антропологічний поворот у філософії, релігієзнавстві, «прогресуюча індивідуалізація» нашого буття. Людина дедалі більше звільняється від тиску різних суспільних форм і дедалі більше перетворює їх у засоби свого самоствердження, самореалізації, зокрема в духовній, в т.ч. й релігійній, сфері.

По-третє, наявність феномена поліконфесійності та тенденції до її розширення, а також проблемних питань міжконфесійних відносин, їх толерантизації. Толерантність сьогодні постає однією із найбільш важливих проблем у теоретичному й практичному вимірах. Вельми помітним є зростання уваги до неї та поглиблення процесу її осмислення в гуманітарному дискурсі. Важливість і детермінаційна здатність толерантності в соціальній та духовній сферах людського буття є екстраординарною, оскільки вона стосується майже кожної людини, яка живе в поліконфесійному, полікультурному світі. В цьому контексті толерантність може означати потенціальну позицію прийняття множинності, поліваріантності, гетерогенності вибору [11, с. 14], разом з тим і рівності свободи совісті та свободи релігії для кожного. Основа толерантності — визнання права на інакшість.

По-четверте, релігія і релігійні організації, незважаючи на наявність кризових явищ у своєму середовищі, постають нині значним фактором у житті людини та суспільства, активним суб'єктом духовного, соціального буття останнього.

По-п'яте, проблеми свободи совісті та свободи релігії були й залишаються в ХХІ ст. одними з центральних глобальних питань, від розв'язання яких значною мірою залежить і вирішення інших загальнолюдських проблем. Зауважимо, що свобода совісті конституїрована нині в більш ніж 120 державах світу [19, с. 26]. Створена система міжнародно-правових і державно-правових актів, а також організацій, яка покликана сприяти захисту й реалізації свободи релігії та свободи совісті, ліквідації всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії або переконань. При цьому береться до уваги, що релігія чи інші світоглядні переконання є для кожної людини, яка їх дотримується, одним з основних елементів розуміння нею життя та його смислу. Ці процеси, розвиток міжнародних та національних інститутів прав людини (в т.ч. й права на свободу совісті, релігії) значною мірою сприяють зміцненню й поглибленню глобальної універсалізації цих прав, їх стандартизації. Останні тенденції не завжди корелюються з традиціями, ментальністю окремих народів, етно-національних утворень і, зрозуміло, викликають супротив як з боку окремих релігійних спільнот, так і їхніх вірних.

По-шосте, маємо взяти до уваги (в аспекті тематизації проблем свободи релігії та свободи совісті) конституювання у більшості країн світу принципу відокремлення релігійних організацій від держави, а в широкому вимірі — розмежування світоглядної сфери й владних інститутів, утвердження її світоглядного нейтралітету, світськості. В контексті останньої забороняється будь-який примус при визначенні особою свого ставлення до релігії, інших переконань, участі і/або неучасті в публічних богослужіннях, релігійних обрядах, церемоніях тощо. Релігія постає як особиста справа людини як у процесі її віросповідного самовизначення, так і самореалізації [2, с. 7].

Сфера свободи совісті, віросповідання, поза сумнівом, стосується найбільш делікатної, інтимної ділянки людського буття, царини духу, вияву свободи особистості. Науковцями, теологами, політиками вона визнається такою, що має фундаментальний характер. Не випадково свобода совісті розглядається як базова в системі інших свобод, тому що «вільна совість у вірі є вищою понад усе» [2, с. 7].

Схожі думки висловлював і український філософ-правник Б. Кістяківський. Ще в 1906 році він надрукував статтю в журналі «Вопросы философии и психологии», в якій зазначав, що основним принципом правової або конституційної держави є встановлення меж для державної влади, за які вона не має права виходити, визнаючи за особистістю невід'ємні, непорушні й недоторканні права. «Уперше в правовій, або конституційній, державі визнається, що є певні сфера самовизначення і самовиявлення особистості, у яку держава не має права втручатися. Невід'ємні права людської особистості не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю привласнені особистості» [14, с. 144].

Цю сферу український філософ-неокантіанець пов'язує з поняттям свободи совісті: «Уся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безумовно недоторканою для держави. Звідси виникає визнання релігійної свободи вірувати або не вірувати; змінювати релігію, створювати свою власну релігію і оголошувати себе не приналежним до жодного віросповідання; сюди ж слід віднести свободу культів, тобто право для всіх віросповідань відправляти свої богослужіння» [14, с. 144]. Звернімо увагу, що ці слова були написані за трохи більше ніж десять років до початку жорстоких переслідувань Церкви та віруючих «безбожною» більшовицькою владою, наслідки панування якої добре відомі — моральна деградація суспільства і майже повне духовне спустошення населення. Тож Б. Кістяківський не лише подавав ідею правової держави, а й застерігав від тих небезпек, на які може наразитися держава, якщо тотально втручатиметься в усі сфери особистісного життя людини, зокрема життя релігійного.

Християнське розуміння свободи совісті — якщо абстрагуватись від конфесійних відмінностей — ґрунтується на трьох фундаментальних засадах. Насамперед, кожна людська особа незалежно від статусу й роду активності має трансцендентний вимір. Наділена гідністю згори, ця особа має коло прав, які виправдані і вкарбовані сакрально. По-друге, людина народжена вільною і покликана реалізувати себе як син або донька Господа. По-третє, людина є соціальною одиницею, вона створена для життя в гармонії з іншими особами в любові і справедливості. Ці три фундаментальні цінності — гідність, свобода та соціальність і становлять підвалини розвитку прав людини в історичній земній перспективі [12, с. 152].

Слід особливо наголосити: те, що людина має права тільки тому, що вона є людиною — не батьком чи матір'ю, не роботодавцем чи робітником, не громадянином навіть, а просто людиною, — вже сама така постановка питання є революційною. Один Бог, який викликав до життя цілісне творіння і створив людину за своєю подобою — ось джерело розуміння природності й невідчуженості прав людини. Освячення натурального права Божим атрибутом, санкцією, яка виходить поза межі буденної марноти, робить це право непідсудним ані урядам, ані суспільству. Без релігійного духу, без трансцендентного виміру найдосконаліші правові документи стають папірцями, якими брутально нехтують. Це розуміли тисячі років, до цього вимушені повернутися і на початку III Мілєніуму. «Політики можуть тисячі раз повторювати, що новий світовий порядок має ґрунтуватися на повазі до людських прав, — зазначив свого часу Вацлав Гавел, — але це нічого не означатиме доти, доки такий імператив не впливатиме з поваги до таємниці буття, таємниці універсуму і природи, нашої власної таємниці» [21].

У вітчизняній науці існує декілька підходів розуміння сутності феномену свободи совісті в контексті її філософського осмислення — етикоцентричний, релігієцентричний та нормоцентричний.

В етичному аспекті свободу совісті визначають як здатність людини свідомо формувати й реалізувати у своїй поведінці власне розуміння моральної необхідності [16]. В основі релігієцентричного розуміння феномену свободи совісті лежить ставлення особи до релігії — можливість бути або не бути релігійним. Нормоцентричний підхід ґрунтується, як правило, на нормативному визначенні свободи совісті, тобто передбачає забезпечення відповідних прав особи у сфері світоглядних переконань.

У західному релігієзнавстві, політології, теології поняття свободи совісті відображає правове забезпечення свободи релігії або права бути релігійним і відправляти культ певної релігії.

Вочевидь, свобода совісті є інтегрованою філософською категорією, що, однак, має власний зміст і значення, адекватне і вичерпне визначення якого навряд чи можливе в межах цієї роботи. Однак видається можливим встановити її сутнісне ядро, яким є відношення «людина — граничні, смисложиттєві засади її буття». Виходячи з цього, у загальному вигляді свободу совісті можна визначити як філософську категорію, що відображає здатність людини самостійно обирати (формувати) уявлення про світ, сенс і мету свого життя, добро і зло, справедливість, інші абсолютні смисли, тобто здатність мати власну систему (сукупність) світоглядних принципів, цінностей, ідеалів, вірувань і можливість діяти відповідно до неї.

Останніми роками в релігієзнавчих дослідженнях, у правовому, філософському, політологічному дискурсах значна увага приділяється теоретичному осмисленню проблем свободи релігії, складових її парадигми. В цьому аспекті важливим є понятійне визначення свободи релігії в площині нових культурно-історичних умов. Наша увага до такого визначення зумовлена тією обставиною, що в більшості публікацій, аналітичних матеріалів, правових документів міститься невиправдане отождошення таких понять, як «свобода совісті» та «свобода релігії». При цьому не береться до уваги, що категорія «свобода совісті» співвідноситься з широкою сферою духовного світоглядного, морального буття людини, в якій вона вільно самовизначається і самоактуалізується.

Свобода релігії є свободою вибору певного (конкретного) віросповідання, а також можливістю вільної релігійної самореалізації віруючої особистості в координатах свого вибору, приватно чи разом з іншими. Натомість свободу совісті можна розглядати як юридичний вимір світоглядного самовизначення особистості в його широкому вимірі. Свобода совісті, як справедливо відзначає російський дослідник С. Бур'янов, постає як системотвірне право в системі прав людини, як основоположне невідчужуване право кожної людини на вільний світоглядний вибір [10, с. 6]. У цьому контексті свобода релігії є лише певною, надзвичайно важливою структурною складовою свободи совісті.

Парадигмальне ядро поняття «свобода релігії» включає у свій зміст свободу особистості мати або прийняти, або змінити релігію чи вірування за своїм вибором та свободу індивідуально чи спільно з іншими, публічно чи приватно сповідувати свою релігію шляхом богослужіння, навчання, релігійних обрядів і здійснення ритуалів. Це поняття «стосується того, що є благом людського духу», всього того, що стосується вільного функціонування релігії в суспільстві.

Свобода релігії має як внутрішній, так і зовнішній аспект вияву, а саме: свободу вибору певного релігійного світогляду і публічне сповідання релігії. Для віруючої людини важливе значення має «зовнішнє сповідання віри», яке християнство вважало і вважає за суттєву ознаку християнської совісті і розглядає його як необхідну умову перебування у християнстві (Рим 10: 10–11). До речі, ще в перші десятиліття свого існування християнська церква вважала, що справжня релігійна совість не може «існувати потаємно, а має являти себе зовні».

Свобода релігії виявляє себе як на особистісному рівні, так і на рівні віросповідних спільнот. У цьому аспекті науковець М. Бабій виділяє три структурні складові поняття «свобода релігії»: «свобода віросповідання», «свобода церкви» і «свобода в релігії» [2, с. 3].

Таким чином, філософська категорія свободи совісті проявляється у єдності внутрішнього і зовнішнього аспектів, перший з яких характеризує складний процес самовизначення особистості у просторі світоглядних парадигм, другий — її вияв у процесі творчої самореалізації особистості в системі координат свого світоглядного вибору [3, с. 35]. Встановлено, що дослідження посткомуністичних трансформацій в релігійній сфері, які розпочалися практично одночасно з демонтажем комуністичних режимів у Європі, дозволили дослідникам релігії різних країн з більшою або меншою впевненістю говорити про корельованість характеру систем державних і церковно-суспільних відносин країн центрально-східної Європи та специфікою їхньої посткомуністичної еволюції; про присутність значної кількості паралельних процесів цієї еволюції для суспільств різної релігійної культури.

Увага дослідників передусім сконцентрована на спільних рисах та специфічності державно-церковних відносин транзитних країн, інституційних перетвореннях, політичному залученні релігійних інституцій, політико-правових і філософсько-соціологічних перспективах релігійної свободи та новітніх релігійних рухах. Малодослідженими залишаються сутність змін у релігійній свідомості, загальне і особливе в характері релігійності посткомуністичних суспільств, соціокультурні аспекти релігійних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство: підручник. — К.: Світ знань, 2000. — 862 с.
2. Бабій М. Свобода релігії: проблемні питання теоретичного осмислення, практичної реалізації та захисту // Релігійна свобода: наук. щорічник. — 2001. — № 16. — С. 3.
3. Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. — К., 1954. — С. 35.
4. Белл Д. Щодо великої відбудови: релігія і культура в постіндустріальну добу / Д. Белл // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. — 1997. — № 1(5). — К.: Генеза 1997. — С. 52–65;
5. Белл Д. Культурные противоречия капитализма / Д. Белл // Этическая мысль. — М., 1990.
6. Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность / Н. А. Бердяев — М., 1999. — С. 70.

7. *Бжезинський З.* Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезинський. — Львів; Івано-Франківськ, 2000.
8. *Бжезинський З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. — М.: Междунар. отношения, 1999.
9. *Бжезинський З.* Великі перетворення / З. Бжезинський // Політична думка. — 1994. — № 3.
10. *Бурьянов С.А.* Конституционные гарантии, законодательство, законотворчество в сфере свободы совести // Свобода убеждений, совести и религии в современной России: монография. — М., 2007. — С. 6.
11. *Гюфе О.* Демократія в епоху глобалізації / О. Гюфе. — К., 2007. — С. 14.
12. *Єленський В.* Релігія після комунізму / В. Єленський. — К., 2002. — С. 152.
13. *Зиновьев А.* Посткоммунистическая эпоха / А. Зановьев // Политическая мысль. — 1994. — № 2.
14. *Кистьяковский Б.А.* Государство правовое и социалистическое / Б.А. Кистьяковский // Вопросы философии. — 1990. — № 6. — С. 144.
15. *Кокс Х.* Мирской град. Секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте / Х. Кокс. — М., 1995.
16. *Новиков М.А.* Свобода совести как философско-этическая категория / М.А. Новиков. — М, 1980.
17. *Оллпорт Гордон В.* Личность в психологии / В. Оллпорт Гордон. — М., 1999.
18. *Робберс Г.* Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений) / Г. Робберс. — М.: Институт Европы РАН, 2009. — 719 с.
19. *Цепкова И.* Власть и религия: от тоталитаризма к гражданскому обществу / И. Цепкова // Религия и право. — 2008. — № 1. — С. 26.
20. *Gautier M.I.* The Church in Post-Transition Societies: Evidence from Eastern Europe / M.I. Gautier. — Dusseldorf, 1996.
21. *Havel V.* A Sense of the Transcedent / V. Havel // Cross Currents. — Fall 1997. — Vol.47. — Issue 3.
22. *Ramet Subrina P.* «Nihil obstat». Religion, politics, and Social Changes in East-Central Europe and Russia. Durham & London, 1998.
23. *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Landern Ost- und Mitteleuropas.* — Wurzburg, 1998.

Розділ V

ПОЛІТИЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Олег Ткач, доктор політичних наук,
професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК332

У статті розглядаються особливості соціальної політики України в умовах глобалізаційних процесів, можливості застосування політичного маркетингу в розвитку української держави. Проаналізовано поняття: соціальна політика, вирішення політичних конфліктів. Розглянуто політичні передумови та чинники внутрішньополітичних стратегій України, проблеми реалізації політичних стратегій залежно від моделей демократизації.

Ключові слова: соціальна політика, соціалізація, соціалізаційна ефективність політичних систем, соціальна держава, соціальна модель соціальної політики, політичний маркетинг.

В статье рассматриваются особенности социальной политики Украины в условиях глобализационных процессов, роль социальной политики как стратегии гражданского общества. Проанализированы понятия: социальная политика, разрешение политических конфликтов. Рассмотрены политические предпосылки и факторы политических стратегий Украины.

Ключевые слова: социальная политика, социализация, социализационная эффективность политических систем, модель социальной политики, политический маркетинг.

The article is about following aspects: The social integration not only joins the general process but becomes the priority of the 21st century capable of becoming a connecting link of all aspects of the integration, moreover, of influencing their efficiency and progressive development. political effectiveness of social politics upon conditions of market transition: problume of socialization of ŷconomie development. The term «social dimension» introduced into the scholar language a few years ago has embraced all the social problems as well as the theory and practice of social planning.

Key words: social state, social policy, social partnership, democratic political regime, legal state, liberal state, social democracy.

У сфері соціальної політики ключовим фактором, що виправдовує конкретні методи і форми діяльності, традиційно вважається ефективність. Актуальність цієї проблеми зростає в умовах постіндустріального суспільства. Все це висуває на передній план проблему соціалізації економіки, розвитку її системи заради людини та задоволення культурних, духовних та матеріальних потреб. Соціальна політика в комплексі забезпечує підвищення рівня інтегральної (загальної) ефективності функціонування систем.

Цій темі присвячені роботи таких зарубіжних вчених як: Т. Ганслі, Г. Беккер, М. Блеунт, Дж. Мінцер, Р. Бар, М. Блауг, Р. Гейлбронер, Л. Тароу, Є. Долан, Дж. Сакс та інших. Значний внесок у поглиблення цієї теми зробили такі вітчизняні вчені, як: І. Лукінов, М. Долішній, Л. Безчасний,

С. Злупко, І. Мандибура, В. Куценко, С. Вовканич, Г. Башнянин, Д. Неліпа, О. Панкевич, Я. Пасько, Т. Перглер, А. Плехник, Т. Семігіна, А. Сіленко, В. Скуратівський, О. Скрипнюк, В. Цвих, Л. Четвериков та інші. Проте здебільшого соціальна політика аналізувалася в літературі з позицій соціологічних обстежень впливу на соціальні результати функціонування, розвитку систем.

Основними цілями соціальної політики на сучасному етапі є: максимальне збереження фізичного, інтелектуального, духовно-етичного потенціалу країни; формування ефективної системи трудової мотивації, яка відповідає вимогам легального ринку, орієнтована на позитивне розширене відтворення «людського капіталу» України. Без цього неможливий економічний підйом, ефективна економіка, повноцінний ринок; створення інституціональних і соціально-економічних передумов для реалізації громадянами, різними суспільними прошарками і групами населення своїх потреб та інтересів, прояву своєї активності й розкриття особистості. Саме це створює передумови громадянського суспільства, особистої свободи, реальної демократії.

Можна виділити три типи системних моделей, кожний з яких базується на організаційних принципах, вироблених відповідно: «класичною школою», кібернетичним підходом, синергетичним підходом. Механічний тип організаційної системи характеризується вкрай слабкою структурною реакцією на зміни середовища. Для організаційних систем такого типу характерними є невеликий інноваційний потенціал і незначні можливості реалізації. Конфлікт між бюрократією і змінами (інноваціями) є досить відчутним. Адаптивний тип організаційної системи характеризується пристосуванням до змін зовнішнього середовища. Організаційні системи такого типу реагують, намагаючись пристосувати свою організаційну структуру до нових умов. Тип зворотного зв'язку в цьому випадку є негативним.

Інноваційний тип системи характеризується активною роллю і гнучкою організаційною структурою. Організації такого типу орієнтовані на внутрішньоорганізаційний розвиток і розвиток зовнішнього середовища. Вони здатні оперативно змінювати як мету діяльності, так і структуру. Тип зворотного зв'язку в цьому разі є позитивним [1, с. 34].

Середній розмір призначених місячних пенсій усім категоріям пенсіонерів у 2011 р. перевищив розмір загального прожиткового мінімуму (відповідно 1253 та 1017 грн) [2, с. 156].

Одночасно дослідники враховують зростання споживчих цін, при цьому ціни (тарифи) на споживчі товари (послуги) у 2011 р. зросли на 4,6%, що майже вдвічі менше за відповідний показник 2010 р. У перерахунку на долари США на початок 2011 р. середній розмір пенсій усіх категорій пенсіонерів в Україні становив 144,7, що менше, ніж у Білорусі (194,9) та Росії (249,3) [3, с. 155].

Невідповідність матеріальних потреб пенсіонерів розміру винагороди за багаторічну працю (а серед пенсіонерів 4,5 млн ветеранів праці) є однією з причин того, що ці люди продовжують працювати після досягнення ними пенсійного віку. Так, за даними вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, середньомісячна кількість економічно активного населення віком 15—70 років у 2011 р. становила 22,1 млн осіб, з яких 1,8 млн — особи пенсійного віку [2, с. 157].

Ефективна соціальна політика визначає модель взаємодії держави й суспільства, економіки й людини. Визначення спрямованості соціальної політики передбачає стратегію соціально-політичного маркетингу. Розглянемо критерії ефективності соціальної політики у співвідношенні із соціально-політичним маркетингом [4, с. 118].

Існують загальносоціологічні теорії, які, аналізуючи ефективність соціальної політики, спираються на концепцію солідарності Е. Дюркгейма, підхід В. Зомбарта, структурно-функціональний аналіз Т. Парсонса, аналіз класових відносин та ідею зменшення ролі держави К. Маркса, системний підхід Н. Лумана до інституціоналізації форм допомоги у розвитку суспільства, аналіз взаємодії системного і життєвих світів, проаналізованих Ю. Хабермасом. Проаналізовано проблематику ефективності соціальної політики й перспектив її розвитку в працях таких західних соціологів, як П. Абрахамсон, П. Алкок, П. Бурдье, Н. Дікін, П. Розанваллон, Р. Титмусс, С. Хорт, Г. Еспін-Андерсон [5, с. 87].

Об'єктом соціальної політики є відносини, процеси діяльності соціуму, що безпосередньо чи опосередковано впливають на формування безпеки людини, задоволення соціальних потреб та інтересів, освоєння соціальних цінностей через забезпечення чіткого функціонування соціально-політичних інститутів, суб'єктів соціальної політики, координації, узгодження діяльності системи, спрямування на формування оптимального співвідношення пропорцій між елементами, дій усіх її учасників, форм, методів і засобів соціальної політики, забезпечення соціальної стабільності, соціальної безпеки.

Держава як суб'єкт реалізації соціальної політики гарантує можливість ефективної взаємодії соціальних груп та інших елементів соціальної структури як суспільно впорядкованого і суспільно захищеного системного процесу, тобто соціальної політики в масштабах країни. Тобто держава є га-

рантом здійснення соціальної політики і головним суб'єктом. Поєднання у державі функцій гаранта реальних можливостей для регулярного здійснення соціальної політики та функцій одного з суб'єктів соціальної політики є маловірогідним. Отже, у громадянських суспільствах державна соціальна політика здійснюється у багатосуб'єктному середовищі, її цілі і зміст формуються як результат взаємодії держави із суб'єктами громадянського суспільства та їхніми представниками.

Соціальна політика не сприяла демократизації українського суспільства. Соціально-економічна криза, яка боляче вдарила по широких верствах населення, змушувала людей більше думати про власне виживання, індивідуальну адаптацію до нової ситуації, ніж про демократичні реформи. Деінституціоналізація, слабкість центральної влади, корупція державного апарату і правоохоронних органів висунули проблему відновлення елементарного порядку в країні в ранг першочергової суспільної потреби. Це пріоритетне завдання налаштовує суспільну думку на користь жорсткості влади і стимулює авторитарні тенденції.

Моделі соціальної політики соціальних держав пройшли тривалий процес еволюції. Внаслідок цього соціальній державі вдалося усунути асиметрію прав та обов'язків громадян, поєднати **принципи солідарності та особистої відповідальності**, досягти втілення як ліберальних, так і соціальних цілей. У сучасних умовах в основі виклику соціальній моделі, наприклад Німеччини, є уповільнення темпів зростання ВВП, інші фактори є похідними [6, с. 246].

Моделі соціальної політики виходять із сутності соціальної держави, яка може бути визначена як демократична, правова держава, що характеризується спрямуванням соціальної політики на досягнення в суспільстві соціальної злагоди, соціальної справедливості та забезпечення добробуту всіх верств населення завдяки ефективній реалізації політики соціального партнерства, організацію та здійснення державної влади на демократичних, правових засадах, досягнення соціальної справедливості, яка виявляється через оптимальне поєднання соціальної рівності та економічної свободи.

Існування в державі демократичного політичного режиму з наявним розвиненим громадянським суспільством й реалізація основних засад правової держави, виступаючи необхідними умовами діяльності соціал-демократичних партій і створюючи можливості поєднання ефективної економіки та ефективної соціальної політики, виступають одночасно політичними передумовами виникнення та розвитку базових принципів соціальної держави. Реалізація принципу людської гідності, соціальної справедливості, субсидіарності, соціального партнерства й принципу державного втручання в економіку можливі лише у разі, з одного боку, створення необхідних умов для соціальної та економічної активності громадян шляхом реального гарантування особі, окрім громадянських та політичних, основних економічних, соціальних і культурних прав, а з іншого — визнання особи найвищою суспільною цінністю й запровадження державного піклування про становище кожного громадянина. Сприяючи на етапі становлення соціальних держав консолідації суспільних вимог і наполягаючи на розширенні числа тих, хто претендував на соціальну допомогу, інститути громадянського суспільства прискорили перетворення держави на соціально відповідальний інститут, у подальшому здійснюючи контроль за діяльністю владних структур у соціальній та економічній сфері.

Формування демократичного політичного режиму зумовило реалізацію базових реформ у політичній та соціальній сферах, що призвело до створення необхідних умов зародження основ соціальної держави в Україні. Зокрема, такі зміни в політичній сфері, як послаблення централізованого державного управління та руйнація авторитарно-бюрократичної системи, відмова від панування командно-адміністративних методів, формування нового підходу до розуміння основних прав і свобод людини й громадянина та обов'язків держави щодо їхнього гарантування, призвели до зростання ступеня залучення громадян до суспільного життя, орієнтацію на саморозвиток індивідів. В економічній сфері з переходом до демократичного політичного режиму розпочались процеси роздержавлення, приватизації, дерегуляції, поширення свободи підприємництва, торгівлі, запровадження елементів вільної ринкової економіки з притаманним їй принципом приватної власності, що заклало економічні підвалини формування соціальної держави в Україні. Завдяки переходу до демократичного політичного режиму та відмови від тоталітарних методів досягнення консенсусу шляхом диктату було створено необхідні умови для заснування соціально-трудова відносин на засадах соціального діалогу та розвитку системи соціального партнерства.

Це зумовлює активну участь держави у розвитку системи соціального партнерства, що дає змогу стверджувати про формування в Україні тристоронньої моделі такої системи. Політика соціального партнерства як система дій, спрямованих на гармонізацію соціально-трудова відносин і попередження конфліктів між найманими працівниками та роботодавцями, досягнення між ними миру й співробітництва, гарантування прав і свобод обох сторін, стала чинником розбудови західних моделей соціальної політики.

За умов недостатнього рівня розвитку громадянського суспільства, слабкої правової захищеності населення та відсутності глибоких демократичних традицій організації соціального, економічного й політичного життя, підвищення ролі держави, як гаранта рівноправної участі всіх сторін системи соціального партнерства у переговорах, є важливим чинником розбудови соціально орієнтованої економіки, утвердження економічної демократії та становлення соціальної держави в Україні. З цією метою політика держави має спрямовуватись на забезпечення всіх необхідних умов розвитку профспілок і організацій роботодавців як суб'єктів соціального партнерства, гарантування економічної свободи громадян і запровадження тарифної автономії, утвердження солідарної системи участі суб'єктів соціального партнерства у виробленні соціальної політики та вирішенні соціально-трудових спорів [7, с. 98].

Це зумовлено відсутністю чіткої концепції розвитку України як соціальної держави та відповідної їй соціальної політики, яка б мала статус офіційного, обов'язкового до виконання, правового документа. Водночас здійснення соціальної політики відповідно до страхових принципів у поєднанні з адресним захистом малозабезпечених категорій громадян, яке на сьогодні відбувається в Україні, дає змогу стверджувати, що соціальна політика є необхідним чинником розбудови основ соціальної держави.

Висновки. Однією із найхарактерніших особливостей функціонування та розвитку сучасних систем є соціальна політика як процес використання певної частини чистого грошового доходу на потреби соціально-матеріального і соціально-духовного розвитку людини, колективів і суспільства. Вона має три основні типи: соціально-економічна як процес розширення інституту суспільної власності; функціональна як процес використання частини чистого грошового доходу на потреби соціально-матеріального й соціально-духовного розвитку людини; формаційна як процес розширення суспільного й квазісуспільного секторів національної економіки. Соціальна політика проявляє себе на мікроекономічному, а формаційна — на макроекономічному рівнях.

Критерієм ефективності соціальної політики є підвищення соціальної відповідальності держави, бізнесу й особи за стійкість населення і країни до соціальних збурень, зміни соціально-економічних факторів розвитку, соціальна безпека. Критерієм ефективності консервативної, соціально-демократичної і ліберальної моделей соціальної держави є забезпечення соціальної безпеки суспільства і окремої особи, що втілюється через соціальну політику держави і регіонів, спрямовану на реалізацію взаємопов'язаних захисної функції і функції розвитку.

Чинниками ефективності соціальної політики є, наприклад, рівень індивідуального добробуту, освітньо-професійний рівень, стан здоров'я, вікова категорія, загальнокультурний рівень, індивідуальні психофізіологічні особливості, індивідуальна система цінностей і життєвих пріоритетів.

Інституціональні перетворення вимагають розширення соціальних зобов'язань держави, додаткових витрат на врегулювання проблем безробіття, працевлаштування і перенавчання працівників, які втратили місце роботи в результаті роздержавлення. У ряді випадків держава повинна була взяти на себе надання послуг транспорту і зв'язку жителям малонаселених районів, не вигідних для бізнесу. Великий прорив у лібералізації і глобалізації фінансових ринків також викликав спочатку посилення їхньої нестабільності, коливань валютного курсу, погіршення в ряді випадків обслуговування населення тощо. Проведення реформ ускладнювалося фрагментарністю прийнятих заходів, недоліком політичної й адміністративної свободи і рішучості, відсутністю системного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Семигіна Т. В. Порівняльна соціальна політика / Семигіна Т.В. — К.: МАУП, 2005. — К.МАУП, 2005. — 246 с.
2. Качалова І. Соціальні індикатори рівня життя населення: статистичний збірник. — К.: 2012. — 249 с.
3. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство : співпраця versus протистояння / Я. І. Пасько. — К.: ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
4. Сіленко А. Соціальна політика та її пріоритети у перехідному суспільстві / А. Сіленко // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С. 118–128.
5. Макарьська О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика, розробки та оцінки : монографія. — К: Ліра. — К., 2004. — 328 с.
6. Кремень В. Г. Україна: ідентичність у добу глобалізації: (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. — К.: Т-во «Знання» України, 2013. — 415 с.
7. Березовська-Чміль О. Соціально-політична складова в ідеології ліберально-демократичних та консервативних партій / О. Березовська-Чміль // Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія. — 2009. — Вип. 11. — С. 89–94.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЗГОДА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ТА ЇЇ РОЛЬ: ОСНОВНІ СКЛАДОВІ

Тетяна Хлівнюк, кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціальних теорій Інституту післядипломної
та інноваційної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Руслан Карагіоз, кандидат політичних наук,
викладач кафедри соціальних теорій Інституту післядипломної
та інноваційної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
УДК: 32.019.51

У статті обґрунтовується нетотожність суміжних понять — політична згода, консенсус, ідеологічний плюралізм, ідеологічна конвергенція. Аналізується феномен суспільно-політичної згоди як відсутності конфронтації, а також спосіб консолідації суспільства на плюралістичній основі при вирішенні його найважливіших проблем.

Ключові слова: згода, політична згода, національна згода, громадська та суспільна згода, консенсус, конфлікт, конфронтація, плюралізм.

В статье обосновывается нетождественность смежных понятий — политическое согласие, консенсус, идеологический плюрализм, идеологическая конвергенция. Анализируется феномен общественно-политического согласия как отсутствия конфронтации, как способ консолидации общества на плюралистической основе при решении его важнейших проблем.

Ключевые слова: согласие, политическое согласие, национальное согласие, гражданское та общественное согласие, консенсус, конфлікт, конфронтація, плюрализм.

The unidentity of contiguous concepts — political consent, consensus, ideological pluralism, ideological convergence is grounded in the article. The phenomenon of social and political consent as absences of confrontation, as method of consolidation of society is analysed on pluralism basis at the decision of his major problems.

Key words: consent, political consent, national consent, civil that public consent, consensus, конфлікт, confrontation, pluralism.

Згода є міждисциплінарною категорією, яка досліджується філософами, соціологами, культурологами, економістами, юристами, психологами, конфліктологами, політологами та фахівцями інших галузей. Переважно вчені розуміють під згодою гармонію, єдність, цілісність, порядок, стабільність, рівновагу, інтеграцію, адаптацію, солідарність, договір, ідеал, дружбу, любов. Деякі автори бачать джерела згоди в природі людини, її прагненнях, інші — виводять згоду із властивостей соціуму, або пов'язують природу згоди з єдністю світу.

Необхідність практичного вирішення проблеми підштовхнула до осмислення суспільно-політичної згоди та її категорій вітчизняними дослідниками. З'явилися праці, присвячені тим або іншим проблемам досягнення суспільної, соціальної та національної згоди в Україні. При цьому поняття «політична згода» як самостійна категорія не виділялася, її найчастіше ототожнюють із консенсусом, а також національною або суспільно-політичною згодою.

Метою статті є визначення ключового поняття «згода», зокрема, «суспільно-політична згода» у контексті теорій конфлікту та консенсусу, політичної стабільності та демократичного розвитку, зазначення ролі цього феномена в соціально-політичному житті суспільства.

Цей феномен став об'єктом уваги українських учених в останні десятиліття. Так, Н. Дубовик розглядає ідеї національної згоди в рамках теорії консенсусу політичної еліти, простежуючи становлення та розвиток зазначеної ідеї в історії світової політичної думки та обґрунтовуючи поняття «недемократичний консенсус» [1]; П. Вознюк розглядає саме консенсус як принцип сучасної

демократії [2]; В. Можаровський аналізує взаємовідношення конфлікту й консенсусу як соціальних феноменів, які розглядаються на підґрунті сучасних теорій соціального конфлікту. Згаданий автор доводить, що консенсус є не тільки протилежністю конфлікту, а й необхідним елементом його структури (внутрішній консенсус, консенсус механізму і консенсус розв'язання), засобом управління ним, шляхом розв'язання або локалізації [3]; М. Потураєв вивчає консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму як необхідну умову досягнення згоди у суспільстві. На підставі аналізу політичної комунікації розкриває функціональні риси комунікативного механізму формування ідейно-ціннісного консенсусу та встановлює головні тенденції вироблення державної політики в умовах ідеологічної конвергенції [4].

Заслугує уваги аналіз громадянської згоди, проведений М. Арудовим, який розглядає громадянську згоду як передумову громадянського суспільства в Україні на основі досвіду політичного аналізу в Криму [5].

Цікавими також є роботи російських науковців. Так, проблеми природи, структури та типів політичної згоди розглядали такі вчені, як І. Базильова, Н. Варламова, Н. Крісюн та багато інших.

Проблема згоди активно розроблялася в рамках теорій конфлікту, політичного конфлікту, політичної стабільності, структурного функціоналізму, позитивізму, демократії, громадянського суспільства символічного інтеракціонізму, комунікації, в школах синергетики, герменевтики, етнометодології, феноменології і т. п.

Насамперед, варто зазначити, що не слід ототожнювати такі суміжні поняття, як політична згода, консенсус, національна, громадська та суспільна згода. Відповідно до загального визначення, *громадська згода* — це відсутність конфронтації в суспільстві, а також спосіб консолідації суспільства на плюралістичній основі при вирішенні його найважливіших проблем. При визначенні громадської згоди слід виходити з єдності громадян щодо найбільш значимих питань, що стосуються їхнього існування та життєдіяльності, коли згода виникає як ініціатива «знизу», що не залежить прямо від держави.

Під *національною згодою* розуміється єдність усіх націй, або різних груп, що становлять населення багатонаціональної держави, відповідно до яких-небудь життєво важливих питань як результат політики національного примирення. Національна згода є політичним принципом, яка проголошена громадськістю, партіями або/і урядами в надзвичайних, складних обставинах, та прийнята більшістю народів як єдино можливий вихід із соціально-політичної ситуації. Національна згода — це наявність між різноманітними етносоціальними групами єдності з основних питань спільної життєдіяльності, єдності, спільності міркувань на шляху їх вирішення. Національна згода проявляється в політичній реальності у відображенні повної гами національних почуттів, породжених історичними, економічними, політичними, етнопсихологічними, культурними, побутовими та іншими факторами. Природа національної згоди така, що її легко зруйнувати навіть не дією, а лише вербальним неформальним засобом, і результатом може бути дуже різкий та агресивний національний конфлікт.

При визначенні *політичної згоди* слід акцентувати увагу на феномені «політичний», який при всій багатозначності тлумачення містить основне його розуміння — як особлива сфера життєдіяльності людей, пов'язана з владними відносинами, державою та державним устроєм, з тими інститутами, принципами, нормами й т. д., які покликані гарантувати життєздатність того або іншого співтовариства людей, реалізацію їхньої загальної волі, інтересів та потреб. Залежно від ступеня важливості проблем, що зачіпаються, суспільна та громадська згода можуть виступати як самостійні категорії, а можуть і становити політичну згоду. Водночас, що стосується національної згоди, то вона завжди буде політичною.

Найпоширенішим у науковій літературі є ототожнення політичної згоди з *консенсусом*. Слово «консенсус» походить від *consentio*, що з латинського означає спільність почуттів і думок, взаєморозуміння. За іншою версією консенсус походить від латинського *consedo* і означає форму вираження згоди з аргументами супротивника в суперечці. У пізньому стоїцизмі *consensus genitium* був критерієм істини, за якою теза вважалася правдивою настільки, наскільки з нею збігалася думка всіх людей або більшої частини з них. Консенсус стосується в першу чергу поєднання намірів і бажань: це угода, в якій є збіг думок і суджень. Консенсус у другому значенні стосується вирішення та схвалення, які треба прийняти або відкинути при самому консенсусі, вимагаючи та домагаючись його.

Інший підхід до поняття сутності консенсусу в рамках *громадської згоди* — це засіб вирішення конфліктів. Йдеться, зокрема, про згоду відносно: а) принципів функціонування конкретної системи, що втілюється в демократичних структурах влади, керування суспільством; б) правил і механізмів, що регулюють вирішення конкретних конфліктів.

В енциклопедичному словнику з політології консенсус — це: 1) наявність між двома або більше індивідами подібних пізнавальних і практичних орієнтацій, що дозволяють їм установити взаєморозуміння та/або взаємодію в якому-небудь відношенні; 2) у більш вузькому змісті консенсус — це згода значної більшості будь-яких співтовариств щодо найбільш важливих аспектів його соціального порядку, що одержує вираження в погоджених діях людей, які обумовлюють існування та функціонування цього співтовариства [6, с. 543].

Поняття «політичний консенсус» вживається переважно у двох змістах: по-перше, як спосіб прийняття різних політичних рішень, за якого чітко виражена політична воля більшості, що беруть участь у його прийнятті, та врівноважується відсутністю заперечень із боку хоча б одного з учасників. У цьому ж змісті говорять про консенсус у вирішенні спорів та конфліктів. Також під консенсусом розуміється громадська згода, яка формується в *суспільну згоду*.

Дослідницьку традицію з проблеми консенсусу науковці ведуть, починаючи з О. Конта. Термін «консенсус» був уперше введений у науковий обіг саме цим французьким дослідником, але над проблемою суспільної (громадської) згоди, стабільності, конфлікту та інтеграції міркували й до нього.

Сьогодні існують дві дослідницькі традиції. Одна виходить із того, що протягом багатьох століть світ наповнювався ворожістю та ненавистю. Таку ситуацію Т. Гоббс оцінював як «природний стан індивідів». Саме страх насильства та смерті спонукає людей жити разом. Щоб перебороти небезпеку самознищення, люди добровільно підкоряють свою пристрасть до насильства легальної влади держави. Політичне суспільство породжує соціальний порядок, можливість взаємодіяти, утворювати стійкі соціальні спільності [7, с. 9]. Таким чином, нормативний порядок на соціетальному рівні можна розглядати як вирішення проблеми, поставленої Т. Гоббсом — як вберегти людські відносини від виродження.

Інша традиція виходить із автономії людини, заснованої на моральній позиції як людській якості, яка дозволяє виділитися з природної спільності собі подібних, перебороти стадно-комунальну ідентифікацію. Мораль може бути тільки універсальною. Лагідність, терпимість, довіра, солідарність роблять можливими людські взаємозв'язки, асоціації та одночасно виявляються значимими людськими суспільними якостями.

Європейські мислителі Нового часу — Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо — вже не розглядають державу, владу та право як результат божественного промислу, а трактують їх як прояв людського розуму, як здатність індивіда до свідомого та цивілізованого спільного проживання.

Дж. Локк зазначає такий важливий принцип консенсусу, як принцип більшості. Дж. Локк згадує також про інший важливий принцип консенсусу — добровільності в його досягненні: «оскільки люди за своєю природою є вільними, рівними і незалежними, то ніхто не може бути виведений з цього стану та стати підлеглим політичній владі іншого без своєї власної згоди» [8, с. 317]. Тобто це згода з іншими людьми щодо об'єднання їх у співтовариство для того, щоб зручно, благополучно та мирно спільно жити, спокійно користуючись своєю власністю та перебуваючи в більшій безпеці, ніж хто-небудь, хто не є членом суспільства.

На думку Ж.-Ж. Руссо, загальна воля може існувати не стільки кількістю голосів, скільки наявністю спільного інтересу, що поєднує голосуючих, тому що кожний у разі необхідності підкоряється умовам, які він сам робить обов'язковим для інших [9, с. 203].

О. Конт дає два трактування консенсусу. Під впливом біології він розуміє під консенсусом структурну погодженість частин соціального цілого. Консенсус — це загальна взаємодія, що характеризує будь-який організм, як біологічний, так і соціальний, частини якого безупинно впливають один на одного, сприяючи та протидіючи один одному [10, с. 117]. Таким чином, О. Конт не зводить консенсус тільки до взаємодії та пошуку згоди, але включає сюди й протидію, тобто конфлікт. Іншими словами, консенсус є невід'ємною частиною конфлікту, і навпаки.

Друге визначення консенсусу подається О. Контом як суб'єктивна згода (збіг думок, мислення, звичок), тобто форми солідарності, особливим способом поєднання людства в єдиний колективний організм.

Ці тлумачення мають не тільки прихильників, а й критиків, насамперед серед неокантианців. Саме вони вказували на розбіжність між двома тлумаченнями консенсусу. Як показав розвиток соціології, перша версія в структурному функціоналізмі Т. Парсонса й Р. Мертона вилілася в поняття «інтеграція», а друга версія вийшла на перший план у роботах представників психологізму та емпіризму, які звузили об'єкт соціології до розмірів малої групи, до комбінацій міжособистісних взаємодій. Після Другої світової війни саме таке поняття консенсусу стало центральним. Тобто консенсус — це соціально-психологічний феномен з різними рівнями і відмінною природою походження та досягнення.

Звичайно, не всі суспільні дії ґрунтуються на згоді, але лише ті, які усереднено орієнтуються на шанси згоди. Учасники дій, заснованих на згоді, можуть переслідувати спільні зовнішні інтереси, однак це необов'язково. Стосовно політики цей підхід може бути інтерпретований у такий спосіб: незалежність і самостійність будь-якого суб'єкта політичної діяльності в реалізації власних політичних інтересів в умовах єдиного, інтеграційного суспільного організму є відносною. В остаточному підсумку вона визначається необхідністю урахування всієї різноманітності суспільних зв'язків і залежностей, в яких об'єктивно перебуває цей суб'єкт. Найважливішого значення набуває співвідношення інтересів окремо взятого суб'єкта з об'єктивними потребами, інтересами суспільства в цілому. Без розвитку соціальної цілісності суспільства неможливі не тільки істотний прогрес, але й необхідна політична стабільність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дубовик Н.А.* Ідеї консенсусу в концепціях політичних еліт: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Н.А. Дубовик. — К., 2003. — 15 с.
2. *Вознюк П.Ф.* Консенсус як принцип сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / П.Ф. Вознюк. — К., 2004. — 14 с.
3. *Можаровський В.А.* Соціальний конфлікт і консенсус: історико-соціологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / НАН України; Інститут соціології / В.А. Можаровський. — К., 1999. — 18 с.
4. *Потураєв М.Р.* Основні концептуально-методологічні напрямки теорії масової комунікації в американській політології / М.Р. Потураєв // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Соціологія. Філософія. Політологія. — 2004. — Вип. 11. — С. 246–253.
5. *Арудов М.С.* Громадянська згода як передумова громадянського суспільства в Україні (досвід політологічного аналізу в Криму): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського / М.С. Арудов. — Сімферополь, 2004. — 18 с.
6. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядн. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-ге вид., доповн. і переробл. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
7. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения: в 2 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1991. — С. 3–590.
8. *Локк Дж.* Два трактата о гражданском правлении / Дж. Локк // Сочинения в трех томах. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. Кн. П. Гл. VIII. — 668 с.
9. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо: пер. с франц. А.Д. Хаятина и В.С. Алексеева-Попова // Об общественном договоре: Трактаты. — М.: Канан-пресс, Кучково поле, 1998. — 416 с.
10. *Конт О.* Общий обзор позитивизма // Гл. XIV: Альтруизм как истинное основание личной морали // Родоначальники позитивизма / О. Конт. — Вып. 4–5. — СПб.: «Брокгауз и Ефрон», 1912. — С. 116–117.

Розділ VI

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ГЛОБАЛЬНОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

ВІЗІЇ УКРАЇНИ В ЄВРАЗІЙСЬКОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНОМУ ПРОСТОРІ

Василь Куйбіда, доктор наук з державного управління,
професор кафедри суспільно-політичних наук,
глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»
УДК 316.33: 327 (477.25)

Стаття присвячена теоретичному осмисленню глобальних тенденцій розвитку сучасного світу, в якому Україна може і повинна стати активним геополітичним гравцем. Обґрунтовується необхідність прийняття нової політичної стратегії утвердження української нації-держави у складних реаліях сьогодення. Проаналізовано перспективи глобалізації Києва відповідно до критеріїв оцінювання глобальних міст та зроблено висновок про пряму залежність майбутнього прогресивного розвитку України від глобалізаційних процесів у столиці.

Ключові слова: геополітика, глобалізація, глобальна мережа, глобальне місто, транснаціональна компанія, фокусний вузол, біфуркація.

Статья посвящена теоретическому осмыслению глобальных тенденций развития современного мира, в котором Украина может и должна стать активным геополитическим игроком. Обосновывается необходимость принятия новой политической стратегии утверждения украинской нации-государства в сложных реалиях. Проанализированы перспективы глобализации Киева в соответствии с критериями оценки глобальных городов и сделан вывод о прямой зависимости будущего прогрессивного развития Украины от глобализационных процессов в столице.

Ключевые слова: геополитика, глобализация, глобальная сеть, глобальный город, транснациональная компания, фокусного узел, бифуркация.

Article is devoted to the theoretical understanding of global trends in the modern world, in which Ukraine can and should become an active geopolitical player. The necessity of adopting a new political strategy for strengthening Ukrainian nation-state in the complex realities of today. Analyzed the prospects of globalization Kyiv under the evaluation criteria of global cities and concluded that a direct correlation future progressive development of Ukraine of globalization in the capital.

Key words: geopolitics, globalization, global, global city, multinational company, focal node bifurcation.

Спостерігаючи занепад України на тлі прискореного розвитку країн Західної Європи, Північної Америки та Китаю, багато людей розпачливо опускають руки. Інтелектуальній особистості з почуттям розвиненого громадянського обов'язку нестерпно бачити, як його країна повільно сповзає на периферію планетарного життя. Ситуація складна, але не безнадійна. І, як писав Р. Кіплінг, «коли ти годен правди пильнувати, з якої вже зискують махлярі, розбитий витвір знову доробляти, хоча начиння геть уже старі» [1], тоді нам є про що поговорити.

Передусім нам необхідно зрозуміти, що наші негаразди коріняться не у випадкових причинах, а в деформованій політичній системі. Вона фальшива наскрізь, бо, незважаючи на формальний плюралізм, позбавлена первинної ланки демократії — демократичних політичних партій, що трансформують народне волевиявлення у проекти політичних рішень. Замість них існують політичні структури, що обслуговують олігархічний капітал (як провладні, так і опозиційні). Рух уперед можливий лише за умови виправлення деформації.

Збігнев Бжезинський у книзі «Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади» пише, що основною тенденцією міжнародної політики на наступні декілька десятиліть буде перерозподіл світової влади із Заходу на Схід — від Атлантичного союзу до Китаю та інших азійських велетнів. На думку автора, цей процес містить у собі як низку загроз, так і ряд можливих позитивних наслідків для цивілізації. Уникнути катастроф і зберегти прогрес можна лише через посилення Заходу як головного носія демократичних цінностей [2].

З. Бжезинський реанімує давню ідею «Заходу від Ванкувера до Владивостока», резонно доводячи, що до цієї спільноти необхідно приєднати Туреччину і Росію. Він, звичайно, обізнаний з неореваншистськими настроями серед еліти та широких мас російського суспільства, але, на його думку, зростаюча загроза втрати Російською Федерацією Сибіру і Далекého Сходу і розвиток середнього класу як потенційного носія демократичних цінностей, змінять згодом ставлення до цього проекту російської влади.

Геополітичний проект передбачає розвиток глобальної лінії «Захід — Схід» від Лондона, Парижа і Берліна до Варшави, Києва і Москви, і далі, через освоєння багатих ресурсами, але пустельних сибірських просторів, аж до Владивостока. Чи відбудеться інтеграція цього євразійського простору, залежить від багатьох обставин, зокрема, і від напряму розвитку України, наголошує З. Бжезинський: «Навіть якщо Росія не стане членом ЄС, нова геополітична спільнота за інтересами між США, Європою та Росією (від Ванкувера на схід до Владивостока) створить формальні умови для перемовин щодо спільної політики. Рухаючись на Захід, Росія буде змушена примиритися з Україною (а то й зробити це від самого початку), тому колективний дорадчий орган (можливо, спочатку це буде Рада Європи) переміститься до Києва (давньої столиці Київської Русі, що тисячу років тому мала королівські взаємини із Заходом). Якщо цей орган розміститься на теперішньому Сході Європи, на північ від Туреччини, це символізуватиме, що Захід знову стає життєздатним і розширює свої територіальні межі...

Усі сторони отримають від цього вигоду. Такий розвиток подій відповідатиме вимогам часу, соціальним змінам і модернізації. Туреччина, і особливо Росія, зміцнять своє становище в сучасному демократичному світі, тоді як приєднання України гарантуватиме її національну незалежність. Перед Європою відкриються нові привабливі шляхи можливостей і пошуків» [3, с. 121–122].

Звичайно, сьогодні головні загрози національній безпеці України надходять з боку Росії, і ми зобов'язані на них адекватно реагувати, створивши цілісний пакет контрзаходів — це аксіоми. Але коли ми говоримо про геополітичні проекти розвитку світу, то тут замість політичних рефлексій на зовнішні подразники використовуються інші інструменти, а саме: ідеологія творення нових світових форм. Творення світу, в якому Україна має стати активним геополітичним гравцем.

Окрім глобального вектора розвитку «Захід — Схід», що має пройти через Київ, для нас надактуальним є напрям «Північ — Південь» (поза Росією). Українські геополітики Степан Рудницький і Юрій Липа слушно зауважили, що українське суспільство інтенсивно розвивалось, коли українці починали колонізувати південні території, або долучались до розвитку континентальних комунікацій. Власне, саме у період функціонування одного із перших «глобальних» торговельних шляхів «із варягів у греки» Київ перетворився із невеличкого укріпленого містечка у столицю Східної Європи.

Українська класична геополітика інтенсивно розробляла концепцію об'єднання двох важливих комунікаційних регіонів: Балтійського і Чорного морів.

Створення міждержавного об'єднання ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан та Молдова) було, якоюсь мірою, спробою реалізувати ту саму геополітичну ідею в нових умовах. Можливо, ініціатори навіть не здогадувалися про неї, але сама політична географія знову підказала їм напрям раціональних дій.

Життєздатним цей проект стане тоді, коли ми трансформуємо його повноформатний склад, долучивши до названих чотирьох суб'єктів потужні країни Балтійського регіону, Польщу та Швецію, і регіонального лідера Чорноморського басейну — Туреччину. Такий формат відкриває прямий вихід країнам Північної, Центральної та Східної Європи до трьох частин Близького Сходу: Турецького, Іранського та Арабського, а багатому фінансами і енергоносіями азійському регіону — до технологічно розвиненої Північної та Центральної Європи.

Місце перетину цих двох глобальних мереж (Захід — Схід, Північ — Південь) отримає кумулятивний ефект розвитку. Київ може поступово перетворитися у геополітичну та гео економічну вісь Західної Євразії.

Сучасна геополітика тісно переплітається з глобалістикою, доповнюючи одна одну і видозмінюючись, тому для з'ясування цілісної картини світу необхідно враховувати обидва підходи.

Каркасом світової економічної системи виступають глобальні міста. «Вони є місцезошенням ключових індивідуумів, установ і організацій, які управляють, маніпулюють, диктують і визначають спосіб формування та відтворення капіталізму у всьому світі. Ці міста є свого роду командними і контрольними пунктами глобальної економічної системи. Така непропорційно виняткова важливість окремих агломерацій дозволяє говорити про їхнє домінуюче становище у міській ієрархії планети», стверджує відомий дослідник урбаністичних процесів Микола Слука [4].

Те, що в політичній географії називається «геополітичною віссю» центром, біля якого формується певний політичний простір планети, в глобалістиці називається «фокусним вузлом» місцем, в якому зосереджуються штаб-квартири ТНК і ТНБ, місцем, з якого детермінується глобальне структурування світу. Глобальне місто є синонімом поняття «фокусний вузол». Воно є локомотивом науково-технічного прогресу, що стрімко мчить уперед.

Більшість дослідників зараховують до першої п'ятірки глобальних міст Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо, Гонконг.

Виникає запитання: які з українських міст є у цьому ранжирі найвпливовіших міст світу?

Якщо ми звернемося до нещодавно опублікованого Індексу глобальних міст за 2012 р. (А.Т. Kearney Global Cities Index, 2012), то серед 66-ти опублікованих позицій жодного українського міста не знайдемо [5].

Інша дослідницька група, Globalization and World Cities Study Group (GAWC), із Університету Лафборо у Великій Британії, розташувала Київ у рейтингу за 2010 р. на 73-му місці [6].

З українських міст лише Київ реально претендує на статус глобального міста. Подивимось на його перспективи крізь критерії оцінювання глобальних міст, здійснених компанією А. Т. Kearney [7]. Найважливішою категорією тут виступає ділова активність у місті: враховуються розміри фондових та товарних ринків, кількість пропонованих бізнес-послуг, обсяг зовнішньоторговельних потоків вантажів, але головним критерієм вважається присутність штаб-квартир найбільших транснаціональних компаній світу.

Варто уточнити, що діяльність ТНК відбувається в двох напрямках: а) просторовий поділ корпорації через збільшення філій та б) зростання інтеграції центральних функцій, що зосереджуються в матірній структурі. І чим більше у корпорації філіалів у різних частинах світу, тим складніші функції управління корпорацією. Саме біля цих центральних офісів корпорацій згромаджується весь інтелектуальний, креативний склад працівників компанії. Тут акумулюється більша частина фінансів, що надходять від прибутків у всьому світі. Біля них нарощується прошарок високоспеціалізованих компаній, яким через аутсорсинг передається частина функцій управління. Центральна, матірня частина ТНК, створює умови для технологічного розвитку саме у регіоні її розташування. А у філіалах реалізуються окремі проекти, оптимізуються витрати і доходи, через різну вартість робочої сили та сировини в різних регіонах планети, наповнюються ринки збуту готовими товарами.

Самі філіали можуть бути різними: і технологічно розвиненими, здатними стимулювати конкуренцію і розвиток у країні перебування, і банальними перевальними пунктами готової продукції.

За даними консалтингової компанії CB Richard Ellis (CBRE), «Київ займає 42-е місце у світі за розташуванням офісів найбільших міжнародних компаній».

Відомий економіст Володимир Лановий у статті «Український бізнес — афера століття. Чим загрожує некерована експансія транснаціональних корпорацій» констатує, що «українські відділення світових корпорацій належать саме до їхніх низькотехнологічних додатків з недостатніми капітальними ресурсами, обмеженою кваліфікацією менеджерського складу. А тому інноваційні зрушення майже на всіх підприємствах ТНК у нашій країні поки що неможливі в принципі» [8].

Важливим аспектом глобалізації економіки є наростання суперечності між світовими корпораціями та інтересами суверенних націй. Національні виробництва з різних причин починають програвати у змаганні з транснаціональними корпораціями. Потрібно квапитись, щоб не потрапити під роздачу.

Професор соціології Чиказького університету Саскія Сассен пише: «Постійне підкреслення значущості транснаціоналізації та надрухливості капіталу формує відчуття безсилля серед інших локальних акторів, відчуття марності опору цій силі. Але аналіз, який підкреслює значення «місія», припускає, що нова глобальна мережа стратегічних центрів може виступати простором для політики і владної діяльності. Втрата влади на національному рівні робить можливим утворення нових форм влади і політики на субнаціональному рівні. Більш того, тоді як національна держава «дає тріщину», відкриваються можливості нової політичної географії, що розглядає транскордонні зв'язки субнаціональних просторів. Міста є ключовими об'єктами у цій новій географії. Можливо, ми присутні при формуванні нового виду транснаціональної політики, яка локалізується в цих містах» [9, с. 9–27].

Наочним прикладом ефективності такої трансформації може бути Японія, яка, залишаючись виразно національною державою, перетворилася в один із наймогутніших глобальних центрів світу. Із 500 найбільших промислових корпорацій світу штаб-квартири 50-ти знаходяться сьогодні в Токіо і всі вони японські Mitsubishi, Hitachi, NipponSteel, Nissan, Fuji, Toshiba, Daiichi, Honda, Sony...

У чому причина успішності японців (як в індустріальний, так і в глобалізаційний періоди)? Це змістовно важливе питання, бо правильна відповідь зумовлює пріоритети.

Окубо Тошімічі член японської делегації, що прибула до Німеччини в кінці XIX століття для перейняття німецького досвіду, згадував, що, відповідаючи на різні запитання, німецькі вчителі щоразу їм повторювали одну фразу: «Передусім зосередьтесь на будівництві могутньої держави».

Українці повинні, передусім, змінити ставлення до світу. Замість пасивної адаптивної форми сприйняття світу перейти до наступальної, творчої. А це передбачає, у свою чергу, посилення української держави: нам потрібна Велика Україна як цивілізаційний центр Східної Європи. Країна, що не запрошує «варягів» на свою територію, а створює власні надпотужні суб'єкти економічної діяльності. Для цього необхідно розробити законодавчі і виконавчі інструменти посилення національного виробника, стимулювання найбільш здібних до об'єднання, навіть вкладаючи в них державні кошти.

Україні необхідно ініціювати утворення Міждержавної корпорації прокладання сучасної залізничної та автомобільної магістралей Гданськ — Мінськ — Київ — Одеса і далі, морським сполученням: одна гілка до турецького порту Самсун— Багдад — Кувейт, і друга гілка до грузинського порту Поті — Баку — Тегеран. Проект повинен бути відкритим, прозорим, взаємовигідним і довготривалим. Він матиме світове значення, бо передбачає інтеграцію неспокоїного і багатого енергоносіями та фінансами Близького Сходу до технологічної Європи.

Важливим сектором докладання наших зусиль всередині міждержавного об'єднання «Північ — Південь» мають стати бізнес-послуги. Україна, Центральна та Північна Європа погано знають потреби Туреччини, країн Близького Сходу та Кавказу, і, відповідно, останні недостатньо орієнтуються в можливостях перших. Необхідно заповнити цю прогалину, створивши міжгалузеву структуру (із підрозділів НАН України, МЗС України, СБ України, вітчизняного та іноземного бізнесу і т.д.), що спеціалізуватиметься на вивченні та створенні ринку посередницьких послуг.

Скептикам зауважимо, що великі плани здаються нездійсненними, доки їх хтось вперше не реалізує. Власне, у нас немає іншого вибору: або перетворюємось у біоматеріал для життєдіяльності світових націй і гинемо, або дерзаємо.

Важливою передумовою перетворення Києва у глобальне місто є розбудова сучасної інфраструктури (від доріг до Інтернету). Потрібно розробити новий Генеральний план розвитку Києва до 2025 року, заклавши в його основу глобальні підходи.

Зростання міської агломерації є одним із важливих чинників розвитку міста, особливо на початкових його етапах. Не секрет, що мешканці навколишніх містечок цілими поколіннями працюють у Києві. Місце їхнього проживання є межею функціонування основної частини робочої сили, важливої складової ефективності будь-якої урбанізованої системи. Необхідно на основі Вишгорода, Ірпеня, Обухова, Борисполя, Броварів розбудувати сучасні комфортабельні райони Києва, з'єднавши їх із центром швидкісним багатоканальним транспортним сполученням. Одночасно для збереження екології та історичної спадщини ввести мораторій на забудову центра міста та перенасичених житлових масивів років на десять.

Україна і Київ взаємозалежні величини, і розвиток одного без іншого неможливий. Різні міжнародні організації прогнозують наближення світової продовольчої кризи. А наші чорноземи за відповідної організації та технологічного оснащення сільгоспвиробника, можуть прогодувати до 500 мільйонів людей фактично усю Європу. Це дарований нам Богом ресурс для майбутнього розвитку, це може бути вигідніше, ніж торгувати золотом, нафтою і газом.

При повноцінному функціонуванні сільського господарства із сучасним переробним виробництвом та різноманітними товарними біржами, наш бюджет виросте в кільканадцять разів, а це пенсії, зарплати працівників освіти та культури, лікарів, держслужбовців. Це, власне, ресурс для глобальних реформ і якісного життя в Україні. Не допустити захоплення сільськогосподарської землі олігархічними кланами (усіх барв) є обов'язком кожного громадянина. У цьому питанні не може бути компромісів.

Другою категорією оцінювання глобальних міст є якість людського капіталу. Основним критерієм тут виступає вища освіта. Від чисельності людей з вищою освітою залежить здатність спільноти вдосконалюватися. Українська освіта та наука — найвагоміша запорука нашого руху вперед. Криза в нас виникла не через відсутність розумних людей в науці чи освіті, а через небажання до них прислухатися можновладців. Прошу згадати ідеї Президента НАН України п. Бориса Патона щодо створення технополісів або, світлої пам'яті, Миколи Амосова, який в 90-х роках писав про необхідність ідеології «поміркованого націоналізму» як політичної передумови успішного проведення реформ.

Будь-яку справу потрібно спочатку ретельно продумати і проговорити. Ця стаття, власне, і є ескізом до такої розмови: в ній у найзагальніших формах накреслено декілька тем для фахової дискусії про загрози і завдання, що постали перед українською нацією в сучасних умовах. Наступним кроком може стати вироблення Національної програми розвитку України.

У теорії самоорганізації світу використовують поняття «біфуркація» — це коли динамічна система стає нестійкою відносно флуктуацій (лат. fluctuatio — коливання) і виникає невизначеність, чи впаде вона в хаос розпаду, чи підніметься на вищий рівень впорядкованості. Якщо застосувати цей спосіб аналізу до нашого суспільства, то за ним ми перебуваємо в стані невизначеності (роздвоєності), але, я переконаний, що цей період української історії незабаром закінчиться і почнеться якісно новий етап розвитку. Почнеться він з якоїсь нестандартної події, яка детермінує процес нового структурювання світу, нової впорядкованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Kinling Д.-Ж.* Синові [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printthebookzl.php?id=203&bookid=2&sort=0>
2. *Бжезинський З.* Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Збігнев Бжезинський; пер. з англ. Г. Лелів. — Львів : Літопис, 2012. — 167 с.
3. *Бжезинський З.* Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Збігнев Бжезинський; пер. з англ. Г. Лелів. — Львів : Літопис, 2012. — 167 с.
4. *Слука Н.А.* Эволюция концепции «мировых городов» / Николай Слука // Региональные исследования. — 2005. — № 3. — С. 19–37.
5. A.T. Kearney GlobalCitiesIndex, 2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.atkearney.com/documents/10192/dfedfc4c-8a62-4162-90e5-2a3f14f0da3a>.
6. Світ за GaWC 2010. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2010t.html>.
7. A.T. KearneyGlobalCitiesIndex, 2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.atkearney.com/documents/10192/dfedfc4c-8a62-4162-90e5-2a3f14f0da3a>.
8. *Лановий В.Т.* Український бізнес — афера століття. Чим загрожує некерована експансія транснаціональних корпорацій [Електронний ресурс] / Володимир Лановий // Український тиждень. 2012. — № 42 (259). — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Economics/63267>.
9. *Сассен С.* Глобальный город: введение понятия // Глобальный город: теория и реальность ; под. ред. Н.А. Слуки. М. : ООО Аванглион, 2007. — С. 9–27.

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ В ООН У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Марина Зигор, здобувач Інституту економіки
та міжнародних відносин Ужгородського національного університету
УДК 327.334

У статті висвітлюються особливості політичного та дипломатичного визнання незалежної України державами світу, утвердження її на міжнародній арені, співпраця незалежної України та ООН.

Ключові слова: ООН, основні напрямки діяльності ООН, участь України в діяльності ООН, Програма розвитку ООН.

В статье освещаются особенности политического и дипломатического признания независимой Украины государствами мира, утверждение ее на международной арене, сотрудничество независимой Украины и ООН.

Ключевые слова: ООН, основные направления деятельности ООН, участие Украины в деятельности ООН, Программа развития ООН.

The article highlights the particular political and diplomatic recognition of an independent Ukraine nations of the world, establishing it on the international arena, cooperation of independent Ukraine and the United Nations.

Key words: United Nations, the main activities of the UN, Ukraine's participation in UN activities, United Nations Development Programme.

З проголошенням незалежності 24 серпня 1991 р. розпочинається якісно новий етап діяльності України на міжнародній арені: вона стала здійснювати самостійну зовнішню політику, перетворилась на активного учасника важливих подій світового рівня.

Вже з перших днів незалежності, коли розглядалося питання про політичне і дипломатичне визнання України державами світу, велику роль в утвердженні її на міжнародній арені виконувала ООН. Проголошення незалежності України збіглося з перебуванням у Києві Голови 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Г. де Марко; 24 серпня 1991 р. його прийняв Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Г. де Марко привітав голову українського парламенту з прийняттям історичного документа — Акта про незалежність України, висловив задоволення з приводу того, що його перебування збіглося з важливою історичною подією. У відповідь Л. Кравчук наголосив, що український народ з особливим задоволенням сприймає той факт, що першим іноземним діячем, який вітає незалежну Україну, є Голова Генеральної Асамблеї ООН. Наступним кроком, закладеним у фундамент співпраці, визнання й взаємодовіри між Україною та ООН, став виступ Голови Верховної Ради Л. Кравчука на 46-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1 жовтня 1991 р. Багатьох країн світу, зазначив він, особливо стривожив той факт, що після розпаду СРСР Україна стала володарем ядерної зброї, яка є на її території лише тимчасово. Україна має намір дотримуватися політики нейтралітету і виступає за нерозповсюдження ядерної зброї у світі. Україна не просто поміняла табличку зі своєю назвою у залі засідань ООН, а докорінно змінила ставлення до низки міжнародних проблем. Таку позицію України схвалила і підтримала більшість членів ООН [8, с.174].

В реалізації нової економічної політики уряд України сподівався і на підтримку ООН, яка, беручи до уваги міжнародний досвід, розробляє програми ефективного використання природних, людських і фінансових ресурсів країн, а також міжнародної науково-технічної співпраці.

Нового імпульсу набула участь України в ЮНЕСКО після створення в листопаді 1995 р. Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. Українські наукові й освітні установи виконують оригінальні проекти в межах програм ООН, беруть участь у спільних дослідженнях. З 1991 р. за-

початковано позабюджетну програму «ЮНЕСКО — Чорнобиль», проект якої спрямований на ліквідацію наслідків аварії [2, с. 29].

Визнанням авторитету і внеску України у програмну діяльність ООН стало обрання її 1995 р. до Виконавчої ради ЮНЕСКО і до Міжнародного комітету з питань повернення культурних цінностей. Через ООН здійснюється популяризація української культури, історії, духовного життя народу. Лише в останні роки з допомогою ООН видано англomовну монографію про творчість Т. Шевченка, іспаномовну антологію української поезії, відеокасети із записами українських народних пісень і музики. ЮНЕСКО брала участь у святкуванні 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького та П. Могилы. Україна звернулася до ООН за допомогою у розв'язанні такої складної проблеми, як облаштування депортованих кримських татар. У квітні 1996 р. у Женеві відбулася конференція під егідою ООН, яка виділила 2 млн дол. для фінансування окремих проектів облаштування кримських татар.

На теперішній час в Україні діє мережа наукових і культурно-освітніх осередків ЮНЕСКО, що забезпечують участь у програмній діяльності та ефективно використання потенціалу цієї організації. У вишах і наукових закладах України функціонують 11 кафедр ЮНЕСКО, налічується 35 асоційованих шкіл і майже 30 клубів цієї організації. Участь України в ЮНЕСКО сприяє розв'язанню такої складної проблеми, як зміцнення національного інтелектуального потенціалу та його інтеграції у світовий науково-технічний прогрес [7, с. 46].

Визнанням авторитету України на міжнародній арені під егідою ООН було рішення східноєвропейських держав висунути кандидатуру міністра закордонних справ України Геннадія Удовенка на посаду Голови Генеральної Асамблеї 1997 р. Визначною подією у житті міжнародного співтовариства стала 52-а сесія Генеральної Асамблеї ООН, оскільки саме під час її роботи було схвалено кардинальні рішення про глибоку перебудову її структур.

Діяльність Голови Генеральної Асамблеї зосереджувалася на формуванні спільних підходів серед держав — членів ООН у розв'язанні пріоритетних питань. Проводився активний діалог з представниками найвпливовіших об'єднань, таких як ЄС, Рух неприєднання та ін.

Посада Голови Генеральної Асамблеї надала додаткової можливості для активізації двосторонніх контактів України на різних рівнях. За існуючою традицією, Голова Генеральної Асамблеї повинен зустрічатися з усіма учасниками загальних дебатів, у яких мали виступати 18 глав держав, 14 прем'єр-міністрів, 111 міністрів закордонних справ [11, с. 185].

Члени української делегації брали активну участь у переговорному процесі. В контексті загального реформування ООН підвищену увагу на 52-й сесії Генеральної Асамблеї викликало обговорення питання про справедливе представництво у Раді Безпеки та розширення членського складу. В обговоренні взяла участь рекордна кількість делегацій — 71. Це питання можна вважати одним із ключових у всьому комплексі перебудови ООН.

Зважений підхід до розв'язання нагальних питань порядку денного сесії Генеральної Асамблеї, досягнення необхідних компромісів ще раз підтвердили послідовність зовнішньої політики України, сприяли зростанню її авторитету як надійного члена ООН у вирішенні важливих міжнародних конфліктів.

У 1999 р. Україна обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2000—2001 рр. Країни (158), які віддали голос за обрання України непостійним членом Ради Безпеки ООН, підтвердили авторитет нашої держави на світовій арені [13, с. 13].

За період діяльності представника України в Раді Безпеки у 2000—2001 рр. було успішно реалізовано низку міжнародних ініціатив нашої держави, зміцнено її статус у розв'язанні глобальних і регіональних проблем, істотно розширено коло двосторонніх контактів із багатьма країнами світу.

За період членства у Раді Безпеки суттєво розширилася участь України в миротворчих операціях ООН у Боснії та Герцеговині, Македонії, Грузії, Конго, Ефіопії, Лівані, Східному Тиморі, Сьєрра-Леоне, Анголі, Бурунді. Під час головування України в Раді Безпеки, яке здійснюється по чергово всіма постійними і непостійними членами, до пріоритетних напрямів діяльності української делегації віднесено комплекс питань із балканської проблеми: термінове засідання, присвячене розгляду кризової ситуації у Македонії та Косово, а також з близькосхідного врегулювання [12, с. 283].

Після проведення терористичних актів 11 вересня 2002 р. у США Рада Безпеки активізувала діяльність в організації безпеки і перетворилася в Координаційний центр боротьби проти тероризму. Вже 12 вересня Рада Безпеки ухвалила резолюцію, де рішуче засуджувалися терористичні напади, містився заклик до всіх держав вжити негайних заходів для покарання організаторів, виконавців і спонсорів терористів. При Раді Безпеки було засновано Антитерористичний комітет, на засідання якого подано доповіді про національні антитерористичні заходи 130 країн, зокрема й України.

Антитерористична діяльність Ради Безпеки була тісно пов'язана з розглядом ситуації в Афганістані. Впродовж вересня-грудня 2001 р. афганська проблема стала основною в роботі Ради Безпеки, зокрема планувалося застосування примусових заходів проти руху Талібан.

Коли визначалися основні напрями діяльності ООН на ХХІ ст., Україна, яка є членом майже 20 спеціалізованих установ цієї організації, а також 60 її постійних і тимчасових комітетів, стала одним із найважливіших чинників у міжнародній політиці. Україна вже зробила внесок у миротворчу діяльність на Балканах, Близькому Сході, в Африці, а її спеціальні підрозділи діють у складі військ ООН. Україна докладає всіх зусиль, щоб у ХХІ ст. ООН стала оновленою і перетворилася в надійніший інструмент співпраці, гарант миру і безпеки. Вона є активним прихильником реформування ООН, виступає за необхідність посилення швидкого реагування для попередження конфліктів. Українська делегація запропонувала вжити заходів для демократизації роботи Ради Безпеки. Україна виступає за обмеження права вето постійних членів Ради Безпеки при ухваленні надважливих рішень. Започаткування Україною нової програми для ООН «Світ ХХІ століття без ядерної зброї» передбачає встановлення особливого статусу з міжнародними гарантіями безпеки для країн, що відмовилися від ядерної зброї. Друга важлива пропозиція України — створити в межах ООН новий орган — Раду Економічної Безпеки, яка б зосередила діяльність у встановленні сприятливого режиму інтеграції в міжнародну спільноту постсоціалістичних країн. Україна докладає всіх зусиль, щоб у ХХІ ст. найуніверсальніша міжнародна організація ефективно розв'язувала сучасні проблеми задля миру і співробітництва всього людства [14, с. 101].

Україна є учасницею більшості міжнародних договорів, депонованих у Генерального секретаря ООН.

Україна є членом Ради ООН з прав людини (обрана вдруге поспіль у травні 2008 року на 2009–2011 рр.). Україна входила до складу ЕКОСОП п'ять разів, востаннє — у 2002–2004 рр., і на сьогодні час бере участь у її роботі як спостерігач. Висунуто кандидатуру нашої країни до Ради Безпеки ООН (вибори на термін 2016–2017 рр. відбудуться у жовтні 2015 р.; за час членства в ООН Україна тричі була обрана непостійним членом РБ ООН, востаннє — на 2000–2001 рр.).

У 2008–2009 рр. Україна була членом більшості функціональних комісій ЕКОСОП: Комісії з народонаселення і розвитку, Комісії з наркотичних засобів, Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя, Комісії сталого розвитку, Комісії соціального розвитку (членство в останній завершено 13 лютого 2009 р.). Протягом 2004–2007 рр. Україна входила до складу Статистичної комісії. Наша країна також представлена у складі Комітету з програми й координації та Комітету по внесках.

Представлення нашої країни в керівних органах спеціалізованих установ ООН є таким: із 14 автономних організацій мають українських представників у керівних органах шість — Всесвітній поштовий союз (Адміністративна рада ВПС), Всесвітня організація інтелектуальної власності (всі три керівні органи ВОІВ), Міжнародна організація праці (Адміністративна рада МОП), Міжнародний союз електров'язку (Рада МСЕ), Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (Рада ФАО), Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (Програмний та бюджетний комітет ЮНІДО). Крім того, Україна представлена у керівному органі Всесвітньої продовольчої програми ООН.

Протягом поточного десятиріччя представники України входили до складу керівних органів таких структур: Програми розвитку ООН та Фонду ООН у галузі народонаселення (Виконавчої ради ПРООН/ЮНФПА), Дитячого фонду ООН (Виконавчої ради ЮНІСЕФ), Всесвітньої туристичної організації (Виконавчої ради ЮНВТО), Міжнародного агентства з атомної енергії (Ради керуючих МАГАТЕ), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (Виконавчої ради ЮНЕСКО) [1, с. 18].

Україна бере участь у діяльності Європейської економічної комісії ООН, спрямованій на зміцнення регіонального співробітництва у сфері енергетики, транспорту, екології. ЄЕК ООН є для нашої країни одним із важливих джерел технічної допомоги у вищевказаних галузях.

Останні роки були позначені ефективною взаємодією України зі спеціалізованими установами ООН з багатьох питань глобального порядку денного, включаючи боротьбу з бідністю, охорону навколишнього середовища, вдосконалення системи охорони здоров'я. Важлива роль у здійсненні цієї взаємодії належить Офісу ООН в Україні, який забезпечує реалізацію проектів Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН), активно співпрацюючи з Міністерством економіки, Міністерством охорони навколишнього природного середовища України, Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту, іншими українськими відомствами. Крім ПРООН, Офіс координує діяльність в Україні Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), МАГАТЕ, МОП, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Об'єднаної програми ООН з питань ВІЛ/СНІД (ЮНЕЙДС), ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ.

Прикладом успішної участі України в діяльності міжнародних організацій також може слугувати різнобічна взаємодія з ЮНЕСКО, спрямована на розширення міжнародного співробітництва наукових, освітніх, культурних інституцій.

Завдяки послідовній та виваженій позиції України в ООН та інших міжнародних організаціях, наша країна отримує значну технічну допомогу з боку спеціалізованих установ ООН, її фондів та програм. Свідченням визнання позитивних зрушень у нашій державі стало схвалення програм співпраці України з ПРООН та ЮНФПА на 2006–2010 рр., сумарний бюджет яких перевищував 90 млн. дол. США [3, с. 16].

Пріоритетне місце в сучасному міжнародному співробітництві посідає проблематика сталого розвитку та охорони навколишнього середовища, протидія глобальній зміні клімату. Головну роль на цьому напрямі відіграє ООН як найважливіше джерело міжнародного природоохоронного права. Україна є стороною понад 40 глобальних та регіональних природоохоронних конвенцій та угод, активним учасником переговорного процесу щодо підготовки нової міжнародної угоди, яка прийде на зміну Кіотському протоколу до Рамкової конвенції про зміну клімату. Досить динамічно розвивається співробітництво української сторони з Форумом ООН з лісів та Комісією сталого розвитку ООН (крім екологічних питань, у рамках Комісії Україна залучається до обговорення питань сільськогосподарського та промислового розвитку, продовольчої та енергетичної безпеки). З Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) Україна співпрацює в рамках тристоронньої ініціативи з довкілля та безпеки ЮНЕП, ПРООН та Організації безпеки та співробітництва в Європі — ОБСЄ) [5, с. 18].

Українська сторона виступила ініціатором розробки Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатської конвенції) та головувала у Карпатській конвенції в період з грудня 2006 по червень 2008 р. Розглядається питання про розміщення Секретаріату Конвенції на території нашої країни. На сьогодні представники України входять до складу Комісії по захисту Чорного моря від забруднення, створеної відповідно до Бухарестської конвенції, та консультативних груп цієї Комісії, Бюро Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Комітету з дотримання Картахенського протоколу з біобезпеки до Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Наглядного комітету спільного впровадження Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату, Бюро Угоди про збереження китоподібних та Постійних комітетів ще двох регіональних природоохоронних Угод. Значний обсяг роботи Мінприроди та інших українських відомств є пов'язаним з участю в Конференції сторін Конвенції про доступ до інформації, участі громадськості в прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (Орхуської конвенції) [16].

Слід відзначити високу активність української сторони в міжнародному співробітництві в галузі охорони здоров'я, особливо в рамках ВООЗ. Україна залучалася до розробки низки договірних та стратегічних документів ВООЗ, у тому числі Рамкової Конвенції ВООЗ з боротьби з тютюном, резолюцій Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я. Взаємодія з Міжнародною федерацією товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця чимало сприяє боротьбі з туберкульозом та ВІЛ/СНІДом, готовності української сторони до оперативних дій в умовах епідемій грипу [4, с. 145].

Завдяки активній позиції України у міжнародних організаціях наша країна отримала значну технічну, матеріальну та фінансову допомогу, зокрема, з боку Програми розвитку ООН (ПРООН), Глобального екологічного фонду, МАГАТЕ, Міжнародної організації праці (МОП), ЮНКТАД, ЮНІДО, Фонду ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА), Міжнародного союзу електров'язку (МСЕ), Всесвітнього поштового союзу (ВПС), Всесвітньої організації інтелектуальної власності та інших. З 1993 року в Україні функціонує Представництво ООН, під прапором якого здійснюється ціла низка важливих проектів і програм ООН, її органів та спецустанов у галузі соціально-економічних перетворень, розвитку підприємництва, охорони природи, вирішення актуальних демографічних проблем [6, с. 246].

Активну участь Україна бере у міжнародному процесі щодо впровадження політики стабільного розвитку з метою комплексного вирішення завдань охорони довкілля та економічного зростання людства на глобальному рівні. Делегація України вищого рівня брала активну участь у основоположній Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. («Саміт планети Земля»). На 19-й спеціальній сесії ГА ООН із всебічного огляду та оцінки здійснення «Порядку денного на XXI століття» («Ріо+5», 1997 р.) Президент України Л. Кучма виголосив низку міжнародних ініціатив природоохоронного характеру [9, с. 303].

Другим, не менш важливим питанням екологічного напрямку, є участь України у міжнародному процесі імплементації положень конвенцій ООН у сфері охорони природи, зокрема, Рамкової

конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі, Конвенції про біорізноманіття тощо.

Україна стала повноправним членом міжнародного співтовариства і володіє в повному обсязі міжнародною правосуб'єктністю. Володіння повною міжнародною правосуб'єктністю розкриває перед Україною широкі можливості для активної участі у всіх сферах міжнародного життя. Україна дуже широко використовує ці можливості. Для підтвердження цього достатньо сказати, що на сьогоднішній день Україна є членом близько 30 міжнародних організацій, бере участь у близько 250 міжнародних договорах, має дипломатичні відносини більш ніж із 150 державами і бере активну участь у роботі ООН та її робочих органів.

Отже, незалежність, здобута Україною в 1991 році, не тільки розпочала нову сторінку в історії розвитку країни, а й визначила низку завдань, без вирішення котрих можливості інтегрування України у світове суспільство значно зменшуються.

З'явилися питання щодо модернізації всієї інфраструктури країни до рівня міжнародних стандартів, особливо у сферах економіки, медицини, освіти та в суспільно-політичній сфері — щодо досягнення відкритого, демократичного суспільства, охорони природних ресурсів, управління людськими ресурсами та розвиток нових інформаційно-комунікаційних технологій. [15, с.78]

Україна — це держава, яка на сьогодні підписала сім ключових міжнародних угод та конвенцій ООН по правам людини. Україна разом з 188 іншими країнами, які підтримали і зобов'язались втілювати в життя Декларацію Тисячоліття та Цілі Розвитку Тисячоліття, що були затверджені на Генеральній Асамблеї ООН.

Після оголошення незалежності молода країна почала відчувати значну кількість економічних, соціальних та політичних проблем, які могли бути вирішені тільки з використанням нових підходів, заснованих на принципах відкритого суспільства та поваги до прав людини. Для того щоб прискорити інтеграцію України у світове суспільство, потрібно було бажання людей, а також — підтримка міжнародних організацій. Організація Об'єднаних Націй стала однією з перших у наданні такої підтримки, відкривши свій офіс у Києві в 1992 році. Беручи до уваги, що в Україні під «одним дахом» працюють кілька агенцій ООН, у червні 1999 року, Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан надав київському офісу Організації статус Представництва ООН. Офіційна церемонія відкриття Представництва ООН в Україні була проведена 14 червня 2000 року. Сьогодні, блакитний прапор ООН здіймається над будинком, що знаходиться за адресою Кловський узвіз, 1 [10, с. 293].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Декларація ООН про право на розвиток 1986 р. // Політика і час. — 2004. — № 8. — С. 18–27.
2. Декларація ООН про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами 1965 р. // Політика і час. — 2001. — № 5. — С. 29–32.
3. Резолюція 2542 (XXIV) Генеральної Ассамблеї ООН. Декларація соціального прогресу і розвитку // Юридична Україна. — 2010. — № 16. — С. 16–18.
4. *Авдокушин Е.Ф.* Международные экономические отношения / Е.Ф. Авдокушин. — М., 2003. — 190 с.
5. *Бруз В.* Проблема санкцій ООН: їх доцільність і ефективність // Політика і час. — 2009. — № 5–6. — С. 18–20.
6. *Буглай В.Б.* Международные экономические отношения / В.Б. Буглай, Н.Н. Ливенцов. — М., 2005. — 370 с.
7. *Бутрос Гали Б.* Повестка дня для мира. Декларація Генерального секретаря ООН // Вестник МИД РФ. — 2008. — № 13–14. — С. 46–48.
8. Курс международного права: в 7 т. — Т. 5 / отв. ред. Верешетин В.С. — М., 2007. — 421 с.
9. Международное публичное право: сб. документов. — М.: БЕК, 2008. — Т. 2. — 390 с.
10. Міжнародне право: навч. посіб. / за заг. ред. Буроменського М.В. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 336 с.
11. Міжнародне право. Основи теорії / за ред. Буткевича В.Г. — К.: «Либідь», 2007. — 608 с.
12. Организация Объединенных Наций: краткий справочник. — К., 2010. — 410 с.
13. *Полянський П.* Вступ України до ООН / П. Полянський // Нова політика. — 2008. — № 4. — С. 13–15.
14. *Петровський Г.* ООН и проблемы войны и мира / Г. Петровський — К., 2009. — 110 с.
15. Словарь международного права / отв. ред. Корецький В.М. — К., 2009. — 389 с.
16. Офіційний сайт Державного зовнішньо інформаційного агентства України — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ukrdzi.com.ua

Розділ VII

МІЖНАРОДНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ЯК СУБ'ЄКТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Лідія Гревцова, аспірантка
Національного інституту стратегічних досліджень
УДК 32.019.51

Розглядається громадянське суспільство в умовах демократичного розвитку та його вплив на формування системи національної безпеки держави. Визначаються основні принципи формування єдиної політичної нації. Аналізується процес становлення громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, система забезпечення національної безпеки, державна ідеологія, політична культура.

Рассматривается гражданское общество в условиях демократического развития и его влияние на формирование системы национальной безопасности государства. Определяются основные принципы формирования единой политической нации. Анализируется процесс становления гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, система обеспечения национальной безопасности, государственная идеология, политическая культура.

However, the communication between the state and society is an important condition of political culture and political nation formation. Stable social development guarantees installation of the dialog between the state and society which prevents external and internal national security collapse.

Key words: civil society, the system of national security, state ideology, political culture.

Громадянське суспільство його цінності та пріоритети формують національні інтереси держави. Вони полягають у забезпеченні національної безпеки, економічного розвитку, поширення духовних та культурних цінностей. Становлення політичної нації залежить від забезпечення національних інтересів. Важливим елементом державотворення виступає процес залучення громадянського суспільства до законотворчої діяльності. Ведення ефективного діалогу між державою та суспільством сприяє формуванню ефективної системи забезпечення національної безпеки держави.

Проблему становлення громадянського суспільства досліджено у працях М. Сунгуровського, де визначено основні причини виникнення політичних та економічних загроз, їхню класифікацію та формування системи забезпечення національної безпеки. І. Розпутенко дослідив принципи формування громадянського суспільства в Україні в умовах глобалізаційного розвитку. В. Фесенко розглянув еволюцію громадської думки в Україні в період незалежності. С. Матушак описав вплив

українського бізнесу на формування української політичної нації, означив присутність бізнесових кіл у ЗМІ, політичних партіях та українській економіці.

Сутність громадянського суспільства у своїх працях описали такі зарубіжні дослідники, як Ч. Беккаріо, Д. Віко, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк. Становлення громадянського суспільства та його вплив на формування державної політики досліджено в працях А. Дюркгейма, Г. Спенсера, Н. Лумана, Т. Парсонса, Р. Мертона. Р. Дарендорф дослідив суть соціального конфлікту, де розділив соціальні позиції та ролі у суспільстві. Л. Зідентоп визначив роль демократії у суспільному розвитку та розглянув поняття демократичної культури. Аналіз масової комунікації та комунікативні моделі відобразили у своїх працях Г. Ласуел, К. Шенон, В. Уївер, Б. Уетслі, П. Лазарсфельд. Діалог держави та суспільства як важлива складова державної комунікації досліджена М. Бубером, Ф. Ронцефвейгом, Ф. Ебнером, Г. Коеном, Ю. Лотманом.

Науково-теоретичне вивчення проблем становлення громадянського суспільства засновано на розумінні принципів функціонування засобів масової інформації, політичних партій, громадських організацій та їхній вплив на формування політичної культури в Україні.

Аналізуючи стан дослідженості цієї проблеми, варто зазначити, що громадянське суспільство як феномен здебільшого досліджується в контексті взаємодії із державними інституціями, ролі ЗМІ у розвитку громадянського суспільства, об'єднання громадян. Натомість вплив громадянського суспільства на формування політики безпеки практично не досліджений. Український дослідник О. Корнієвський визначив роль громадських об'єднань у процесі становлення політики безпеки держави. Він описав основні їхні функції та вплив на формування громадянського суспільства. Дослідник зауважив, що стан стабільності та безпеки держави визначається рівнем комунікації між державою та суспільством, а громадянський контроль є важливим чинником формування політики безпеки держави [3].

Метою цієї статті є визначення основних напрямів становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні і його вплив на формування системи забезпечення національної безпеки.

Громадська думка як важлива складова громадянського суспільства є необхідною умовою для ефективної взаємодії в державі. Об'єднання людей у суспільство, спричинене раціональним розрахунком, забезпечує виживання індивідів. Держава тут набуває свого значення через суспільну взаємодію для забезпечення політичної справедливості. Тому громадянське суспільство як посередник між державою та громадянином покликане здійснювати контроль за діяльністю влади та впливає на формування державної політики, зокрема системи забезпечення національної безпеки. Розвиток громадянського суспільства сприяє його взаємодії із державним апаратом. Коли громадянське суспільство є слабким, його інтелектуальна частина формує опозицію до влади та спонукає її до здійснення реформ. Тому формування громадської думки у суспільстві сприяє формуванню сильного громадянського суспільства, що здатне ефективно взаємодіяти із державою та забезпечує її стабільний розвиток [3, с. 90, 98].

Для розуміння принципів становлення громадянського суспільства в Україні та його впливу на формування векторів політики ми вважаємо за доцільне розглянути чинники, що впливають на формування громадської думки. Серед них виділимо: діалог держави та суспільства, прозорість усіх гілок влади, політику національної безпеки, державну ідеологію.

Концепція національної безпеки України визначає національну безпеку «як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей». Головними об'єктами визначаються: громадянин, суспільство та держава. Національні інтереси відображають основні прагнення та цінності українського народу. Системою забезпечення національної безпеки визначається сукупність державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, що об'єднані метою захисту національних інтересів.

Громадяни, їхні права та свободи становлять особливий суб'єкт системи забезпечення національної безпеки та визначають основні національні пріоритети державної політики. Загрози національній безпеці можуть бути у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній та інформаційній сферах [6].

Національна безпека відіграє важливу роль у процесі становлення громадянського суспільства. Громадяни визначають політичні пріоритети, що становлять національні інтереси. Вони у свою чергу формулюють складові національної безпеки держави. Процес забезпечення національних інтересів умовно можна поділити на чотири етапи: забезпечення життєдіяльності держави та нації в цілому; стабільний розвиток внутрішньо та зовнішньополітичних векторів; стійкість культурної,

ідеологічної, економічної та політичної систем функціонування держави. Національні інтереси виражають прагнення держави забезпечити стабільний суспільний розвиток, економічне процвітання.

Отже, національні інтереси формулюють громадяни, громадські організації, політичні партії, держава. Для ефективного визначення та формулювання національних інтересів державі необхідно налагодити «зворотний зв'язок» із суспільством та сприяти розвитку нації як виразника суспільних інтересів [9].

Інформаційна сфера є важливою складовою системи забезпечення національної безпеки. Діяльність ЗМІ впливає на формування політичної культури та національної ідентичності у суспільстві. В умовах розвитку сучасних інформаційних технологій контроль національного інформаційного простору став досить складним завданням. Державі необхідно виробити механізми реагування на процеси в інформаційній сфері для вчасного запобігання інформаційним атакам, що можуть призводити до дисбалансу в комунікаційних процесах між державою та суспільством, розповсюдженню терористичних настроїв, поширенню іншого стилю життя, інтернет-праці. Всі ці фактори здатні руйнувати національну ідеологію, суспільну єдність, дестабілізувати суспільство [7, с. 16–17].

Безпекова політика в інформаційній сфері є важливою площиною для забезпечення ефективної комунікації владних структур із громадянами та знаходження точок дотику між ними. ЗМІ регулярно висвітлюють інформацію про діяльність органів державної влади, проте громадяни менше стали реагувати на інформаційні потоки. Вони потребують чіткої виваженої політичної ідеї. Розрізненість інформації, її велика кількість не спонукає громадян до довіри уряду або іншим суб'єктам політичної діяльності. Інформаційна сфера діяльності є важливою складовою національної безпеки, оскільки ідеологія та політична культура в державі формуються за рахунок інформації, поширеної через ЗМІ. Мас-медіа як посередник між державою та суспільством доносить до громадянського суспільства ідеї та цінності, сформовані виробниками політики.

На сьогодні великі інформаційні потоки з різних точок світу за рахунок розрізненості інформації здатні створити хибне уявлення про діяльність владних структур. Вони дезорієнтують громадян в обранні власної позиції щодо правлячої еліти чи політичних процесів у державі. ЗМІ намагаються створити уявлення про прозорість роботи державної влади, але у суспільстві відбувається зворотний процес. Така ситуація призводить до розрізненої позиції громадян щодо роботи владних структур та не дозволяє звести громадську думку до спільної ідеї. Таким чином виникає нова масова культура. Вона руйнує соціальні зв'язки та не дозволяє становленню політичної культури в державі [1, с. 117–127].

Державна ідеологія є важливим елементом формування єдності громадянського суспільства та політичної культури. Вона як складова політичної культури, відіграє важливу роль у формуванні політичної нації. Її поширення залежить від інформаційних потоків та їхньої якості. Відсутність ідеології у національному інформаційному полі руйнує зміст інформації, поширюваної серед громадян, вони не реагують на подану інформацію, стають інертними до неї. Така ситуація сприяє відсутності комунікації правлячої еліти із населенням, не спонукає громадян до активності та провокує підрив національної безпеки у соціальній та інформаційній сфері.

Ефективна інформаційна діяльність полягає у донесенні цінностей правлячою елітою до громадян. Для цього національне інформаційне поле не повинно бути перевантаженим інформацією. Важливо виробити принцип відбору інформації для зосередження уваги громадянського суспільства на нагальних питаннях державної політики. Це сприятиме становленню політичної активності громадян, змусить їх реагувати на подану інформацію, що сформує змістовність інформативної діяльності. Звуження кола проблем, поданих через ЗМІ, становлення державної ідеології, формування відчуття приналежності громадян до власної держави та означення смислу інформації є ключовими елементами становлення сильної політичної нації.

Наступним чинником, що впливає на формування політичної культури та забезпечення національної безпеки, є формування прозорості роботи державного апарату та зрозумілості діяльності правлячої еліти. Довіра громадян до державного апарату є запорукою становлення діалогу держави та суспільства, формування політичної нації та стабільності суспільних відносин. Зниження довіри до правлячої еліти може спричинити дестабілізацію внутрішньодержавних відносин, розвиток сепаратистських настроїв, мітингів, демонстрацій, руйнування довіри до державного апарату з боку громадян. Така ситуація може призвести до кризи державного управління, що негативно відіб'ється на системі забезпечення національної безпеки.

Для кращого розуміння принципів ведення діалогу між державою та суспільством, ми вважаємо за доцільне розглянути приклад сприяння підвищенню рівня довіри громадян до правлячої еліти в країнах Західної Європи. Рівень довіри до держави в цих країнах знизився внаслідок невдоволення громадян щодо форм функціонування демократії в їхніх державах. Тому для удосконалення

демократичних процесів було створено дві перехідні моделі «Вестмінську» та «Американську». Вони містили механізми для вдосконалення демократії в державі. Серед них визначимо: звуження сфери діяльності держави, впровадження змагальності влади, прозорість механізмів державного управління, надання більшої свободи державним менеджерам у політичній діяльності, використання інформаційних технологій, передачу виконання окремих функцій приватним установам, узгодження державних програм із очікуваннями громадян. У Вестмінській моделі мало приділялось уваги реформам бюрократії, а Американська модель, навпаки, передбачала такі реформи, але упускала реструктуризацію управлінських процесів [10, с. 4–5].

Безпосередня участь громадян у проведенні реформ є необхідною умовою для визначення векторів державної політики. Державні реформи мають відповідати ціннісним орієнтаціям у суспільстві. Транспарентність влади забезпечує взаємодію громадян із державним апаратом, сприяє зрозумілості та доступності влади та активізації контролю за її діяльністю. Це позитивно впливає на становлення та розвиток демократичних цінностей та сильного громадянського суспільства в державі [10, с. 9–10].

Із отриманням незалежності першочерговим завданням політичної еліти України стало налагодження діалогу із суспільством. Цей процес вимагав часу та зусиль. Політичні та адміністративні реформи, відкритість та зрозумілість роботи влади, стабілізація економіки, підвищення рівня життя мали налагодити стосунки держави із суспільством. Натомість, багато реформ були проведені швидко та недостатньо кваліфіковано. Наприклад, процес приватизації підприємств, заводів, фабрик, що відбувся у 1990-х рр., був зорієнтований на перехід до ринкової економіки, але не було передбачено захисту працівників та збереження робочого процесу повною мірою. В результаті було втрачено багато робочих місць та відбулась руйнація української інфраструктури.

Бюрократизація державного апарату, хабарництво у вищих ешелонах влади, недосконалість податкової системи, призвели до становлення тіньової економіки, неофіційного працевлаштування. Внаслідок цього знизився рівень надходжень до державного бюджету. Така ситуація не просто завадила становленню діалогу між політичною елітою та громадянами, а й значно знизила рівень довіри громадян до політичних сил у державі. Громадянське суспільство стало проводити діяльність, відокремлену від держави [12, с. 13–23].

Перехід до демократичного розвитку сприяв формуванню нових ціннісних орієнтацій у суспільстві та нових політичних векторів. Оскільки старий бюрократичний апарат не було повністю ліквідовано, така невідповідність спричинила політичну кризу державного управління у 2004–2005 р. Налагодження діалогу із українським суспільством та проведення ряду адміністративних реформ було необхідним, щоб запобігти сепаратистським настроям, дисбалансу суспільних відносин, а також був важливим для формування системи забезпечення національної безпеки України. Завданням політичної еліти стало створення прозорого та зрозумілого політичного управління та знаходження точок дотику із громадянами. Така система мала сформувати довіру громадян до владної еліти. Стратегія співпраці державного апарату із громадянами потребує злагодженості роботи всіх гілок влади в державі та взаємодії із громадянськими інституціями. Виконавча гілка влади як така, що має безпосередній контакт із громадянами, потребує найбільше реформ у напрямі прозорості її діяльності.

Демократичні перетворення передбачають розширення сфер соціальної взаємодії, що дає змогу громадянам брати активну участь у діяльності соціальних інституцій та контролювати роботу державної влади. Така діяльність створює гарантії збереження прав та свобод громадян [2, с. 3–10].

Іншою проблемою діалогу держави та суспільства в Україні виділимо залучення великого бізнесу до державного апарату. В процесі становлення державності в результаті приватизації підприємств з'явилися власники великого бізнесу, що стали залучатись до політичних процесів. Таким чином, державна економіка стала пов'язаною із бізнесом, але формування законодавства відбувалось відповідно до потреб бізнесу [12, с. 64].

Захист прав громадян, а також малого та середнього бізнесу був недостатньо врахований у роботі державного апарату. Таким чином, громадяни стали невдоволеними роботою влади. Тому в українському суспільстві рівень довіри до політичних сил довгий період часу лишався низьким. Така ситуація спостерігалась у 1994 та у 2011 роках, натомість 2004–2005 роки відзначили високий відсоток прихильників окремих політичних сил. Оскільки новий уряд зміг реформувати бюрократичний апарат у напрямі захисту малого та середнього бізнесу, громадянське суспільство стало більше залученим до політичних процесів у державі. Це вказує на те, що громадянське суспільство стає більш активним та має високий рівень комунікації із політичною елітою в разі згуртування навколо спільної проблеми або організації політичних акцій [11].

Криза державного управління у 2004 р. спонукала громадян до активних дій у напрямі захисту власних прав та свобод. В результаті громадяни об'єдналися на знак протесту проти діяльності правлячої еліти, недотримання прав та свобод громадян, недосконалої законодавчої діяльності, відсутності підтримки малого та середнього бізнесу, високого рівня безробіття. В боротьбі за спільну мету та відстоювання своїх прав народ України набув рис громадянського суспільства. Це стало поштовхом до формування нового типу соціальних відносин, становлення національної ідентичності та структури громадянського суспільства [2, с. 10].

Українське суспільство задля формування політичної нації має бути об'єднаним спільними цінностями та пріоритетами. На сьогодні суспільство є поділеним у політичних поглядах, обранні векторів зовнішньої політики, а також спостерігається великий розрив між бідними та багатими та відсутній принцип захисту національного виробника. Виконавча гілка влади не користується довірою серед громадян. Корупційність владних структур і передусім виконавчої гілки влади руйнує довіру громадян, а як наслідок руйнується комунікація держави із суспільством. Це призвело до руйнування національної ідентичності в Україні та несприйняття держави як батьківщини [4, с. 76–77].

Національна ідея є важливим елементом формування нації, її самосвідомості. Вона є важливою і для формування національної ідеології, і для консолідації української нації. Національна ідеологія передбачає захист національного виробника, внутрішнього ринку, інформаційного простору та добробуту нації.

На сьогодні на ринку України необхідно стимулювати поширення українського капіталу, збереження кадрового потенціалу, поширення національних цінностей та культурних надбань у вітчизняних ЗМІ. Ці проблеми є важливими для розв'язання питань про національну ідею, ідеологію, державну політику та національну безпеку. Саме національна ідея формує сильну консолідовану націю [7, с. 121–131].

Діяльність політичної еліти, спрямована на вдосконалення системи державного управління, відіграє важливу роль і для становлення сильної політичної нації. Проголошення національної ідеї, виражена адміністративна та економічна політика сприяє утвердженню національної безпеки держави. По-перше, робота державного апарату, націлена на розвиток економіки, не тільки стимулює розвиток внутрішнього ринку, а й зберігає кадровий потенціал країни. По-друге, технологічний розвиток в державі сприяє створенню нових робочих місць, підвищенню рівня ефективності виробництва. Для запобігання негативним наслідкам відкритості економіки України необхідно запровадити механізми державного контролю за ціноутворенням, транзитом імпорто-експортних товарів та трансформацією суспільства під впливом зовнішніх факторів. По-третє, підтримка національного товаровиробника створить конкурентоспроможність українських товарів, стимулює притік капіталу; запобігатиме впливу зовнішніх факторів на громадянську культуру. Ці чинники стимулюють становлення єдиної політичної нації, сприяють формуванню спільних цінностей у суспільстві, національної ідеї та стимулює розвиток економічних та соціальних процесів, що стабілізує національну безпеку України [7, с. 10–18].

Зовнішньополітична діяльність як одна із сфер політики безпеки держави потребує уваги. Із виходом на міжнародну арену як незалежного актора міжнародних відносин Україна проголосила розвиток західного вектора зовнішньої політики. Оскільки уявлення про інтеграцію до євроатлантичних структур було позитивно сприйняте у суспільстві, громадяни підтримували такий вектор зовнішньої політики України.

Колишній Президент України Л. Кучма у 2002 р. подав до Верховної Ради документ під назвою «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», що затверджував прагнення України інтегруватись до євроатлантичних структур та передбачав план дій для економічного та соціального розвитку України. Впевнене проголошення прозахідного вектора зовнішньої політики Президентом держави сприяло підтриманню цього політичного курсу громадянами [8, с. 512; 519–520].

Важливим завданням було вдосконалити систему державного управління, враховуючи показники економічного та соціального розвитку України. Необхідно було врахувати ряд факторів, а саме: рівень дієздатності держави, форми нагромадження капіталу після переходу до ринкових відносин, недосконалість проведення процесу приватизації, рівень тінізації економіки, зрощування олігархічного капіталу із бюрократичним апаратом, підпорядкування державного управління корпоративним інтересам.

Суспільний розвиток став першочерговим завданням для політичної еліти із затвердженням прагнення інтеграції до євроатлантичних структур. Передбачалось провести ряд перетворень у економічній, соціальній, політичній та духовній сферах. Вдосконалення реформ, визначених у Посланні, мало забезпечити громадську підтримку та затвердити стандарти європейської якості життя [5].

Дослідження громадської думки щодо бачення зовнішньополітичних векторів проводилось Інститутом соціології НАН України. У 2002 р. інтеграцію до євроатлантичних структур підтримувало близько 50% опитуваних громадян. Проте позитивне ставлення громадян до західного вектора зовнішньої політики України більшою мірою базується на становленні кращого рівня життя та привабливих економічних та соціальних стандартах. На сьогодні Україна потребує чітко окресленого політичного курсу та державної ідеології для визначення основних векторів внутрішньої та зовнішньої політики [11].

Правляча еліта визначає вектори внутрішньої та зовнішньої політики держави. Її завданням є вдосконалення системи державного управління та створення позитивних умов суспільного розвитку. Таким чином, громадянське суспільство, оцінюючи роботу державного апарату, схильне виражати підтримку правлячій еліті. Об'єднання громадян навколо загальної ідеї спонукає до підвищення рівня довіри до правлячої еліти та формує ефективний діалог держави та суспільства. Українська політична еліта має проаналізувати всі можливі вектори зовнішньополітичного курсу, що може відповідати можливостям України, ресурсній базі, та вибрати вектор співпраці на міжнародній арені в тому напрямі, що може допомогти в економічному та політичному розвитку держави. Для успішного досягнення поставленої мети важливо проводити цілеспрямовану роботу в обраному напрямі.

Отже, комунікація держави та суспільства є необхідною умовою формування політичної культури та політичної нації. Стабільний суспільний розвиток гарантує становлення діалогу держави та суспільства, що попереджає порушення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави.

Національне інформаційне поле є важливою площиною, де формується комунікація правлячої еліти із громадянами. Політична активність громадян, їхнє залучення до законотворчих процесів, формування національної ідеології формують у громадян відчуття національної ідентичності та створюють єдність громадянського суспільства, що є важливим елементом формування системи забезпечення національної безпеки.

Формування громадянського суспільства є процесом поступовим. В Україні становлення громадянського суспільства відбувалося паралельно із демократичними перетвореннями та переходом до ринкових відносин. Об'єднання громадян з метою захисту власних прав та свобод сприяло набуттю політичної активності та об'єднанню в єдину політичну націю, що є суб'єктом політики безпеки держави.

Для ефективного формування політики національної безпеки в Україні необхідно зробити більш прозорою діяльність виконавчої гілки влади, чітко окреслити національну ідею та державну ідеологію, підтримувати розвиток та захищати національного виробника, визначити вектори внутрішньої та зовнішньої політики держави та вдосконалити принципи демократичного розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бодріяр Ж.* Симулякри і симуляція [Текст] / пер. з фр. В. Ховхун / Ж.Бодріяр — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 230 с.
2. Держава і громадянин: шлях до співпраці: наук.-метод. матеріали з питань орг. громад. слухань [Текст] / уклад.: Е.А. Афонін, Л.В. Гонюкова — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — 84 с.
3. *Корнієвський О.А.* Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія [Текст] / О.А. Корнієвський. — К.: Альтерпрес, 2010. — 396 с.
4. *Нагорна Л.П.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань [Текст] / Л.П. Нагорна, — К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. — 272 с.
5. Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02/page2>
6. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ від 18 липня 1995 р. № 532-95-п. [Електронний ресурс] // режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/law/97_bez.html
7. *Розпутенко І.* Український «Challenge» [Текст] / І. Розпутенко — К.: «К.І.С.», 2010. — 158 с.
8. *Солдатенко В.Ф.* Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій [Текст] / В.Ф. Солдатенко та ін., НАН України, — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 536 с.
9. *Сунгуровський М.В.* Методологічний підхід до формування системи національної безпеки України [Текст] / М.В. Сунгуровський // Стратегічна панорама. — 2001 — № 3–4. — с. 46–54.
10. Транспарентність влади в контексті європейської інтеграції України : конспект лекції до короткотермінового семінару в системі підвищення кваліфікації кадрів [Текст] / уклад : Е.А. Афонін, О.В. Суший. — К.: НАДУ, 2010. — 48 с.
11. *Фесенко В.* Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>
12. *Matuszak S.* Demokracja oligarchiczna wpływ grup biznesowych na ukraińską politykę [Текст]/Sławomir Matuszak / Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia Centre for Eastern Studies, Warszawa, 2012. — 113 s.

Розділ VIII

РЕГІОНАЛІСТИКА

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇЇ КРЕАТИВНЕ ВТІЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Світлана Наумкіна, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук ПНПУ імені К. Д. Ушинського,
Тетяна Бризгунова, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології
Ростовського на Дону державного будівельного університету
УДК: 321.02:352 (477)

У статті розглядаються основні моделі місцевого самоврядування (горизонтальна чи континентальна та дуалістична чи англосаксонська), які є класичними на європейському просторі. Аналізуються позитивні й негативні наслідки розвитку системи місцевого самоуправління в Україні.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громада, державна влада, муніципалітети, територіальні утворення, управління, сепаратизм.

В статье рассматриваются основные модели местного самоуправления (горизонтальная или континентальная и дуалистическая или англосаксонская), которые являются классическими на европейском пространстве. Анализируются позитивные и негативные последствия развития системы местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: местное самоуправление, громада, государственная власть, муниципалитеты, территориальные образования, управление, сепаратизм.

The basic models of local self-government (horizontal or continental and dualistic or anglo-saxon), which are classical on European space, are examined in the article. Pozitivye and negative consequences of development of the system of local self-government is analysed in Ukraine.

Key words: local self-government, mass, state power, municipalities, territorial educations, management, separatism.

Підвищення ефективності забезпечення участі народних мас в управлінському процесі завжди була і є актуальною проблемою соціально-політичного розвитку будь-якого суспільства. Тому метою статті є аналіз класичного досвіду розвинених країн та його креативне втілення в українській політичній реальності.

У вітчизняній політичній науці цій проблемі приділяли увагу Л. Дунаєва, О. Євтушенка, Ю. Крестева, Г. Лебединська, К. Михайловська, А. Некряч, О. Ніколаєв, А. Осипов, Д. Співак, О. Яцунська та ін. Але вважати її вирішеною немає практичних підстав, і тому вона залишається в полі зору науковців і політичних діячів. Аналіз зарубіжного досвіду і його креативне втілення в політичну практику країн пострадянського простору, зокрема України, є теоретичним і практичним завданням сучасного соціально-політичного розвитку.

У державах континентальної Європи склалася система місцевого самоврядування, характерною рисою якої є «вилучення» з громад сформованої в них публічної влади (позбавлення права формотворчості, перетворення місцевої юрисдикції у функцію винятково державної влади, наявність опіки з боку урядових чиновників і т. д.). Ця система широко розповсюдилася завдяки колоніальній експансії Франції та Німеччини. Але в рамках системи місцевого самоврядування муніципалітети відіграють велику роль у політичному житті держави, у вирішенні проблем адміністративно-правового характеру в межах відповідних територіальних утворень [1, с. 5].

До найважливішого принципу організації та діяльності муніципалітетів належить їхня підпорядкованість і підконтрольність місцевому населенню. Історія показує, що муніципалітети завжди були основою у боротьбі центральної влади проти феодального сепаратизму, на їхній основі виросла державність американського народу. Демократичні сили завжди бачили в муніципальній автономії протипагу різним сепаратистським устремлінням екстремістських сил. Формування централізованої держави завжди означало дедалі більше «переміщення» у центр від громад функцій публічної влади (інколи й насильницьким шляхом), перетворення громад у територіальні колективи, які повинні були забезпечувати реалізацію юридичних настанов центру. «Залишок» публічних повноважень в органів місцевого самоврядування, їхня підконтрольність центральній владі визначали й визначають ступінь демократизму самоврядування і його автономії.

Континентальна модель побудована на основі державної теорії самоврядування, сутність якої полягає у тому, що органи місцевого самоврядування є органами державного управління, що їхня компетенція не є особливо самотутньою, природною, а цілком і повністю створюється й регулюється державою. Самоврядування — в цьому випадку — є різновидом державного управління [2, с. 34].

Вважається, що саме горизонтальна (або континентальна) модель набула у теперішній час найбільшого поширення в процесі розвитку місцевої влади. Ця модель покладена в основу систем місцевого самоврядування в більшості європейських країн, у франкомовних країнах Африки, ряді країн Латинської Америки, більшою часткою в постсоціалістичних країнах. Дуалістична (англосаксонська) модель відповідає найстарішій системі місцевого самоврядування, яка відрізняється від інших систем місцевого самоврядування, що зумовлено історичними особливостями її розвитку. За сучасних умов отримала значного поширення в «переселенських» країнах та країнах, що входили до складу Британської колоніальної системи, в межах якої відбулося впровадження цієї моделі або значної частини її елементів. На думку К. В. Михайловської, запозичення елементів іншої моделі (зразка) у власну національну систему призводить до гібридизації системи та виокремлення іншої — «змішаної» моделі, яка також стала моделеутворюючою системою-образом. Змішана модель з домінантною домішкою елементів континентальної моделі відрізняється від змішаної моделі з домінантною домішкою англосаксонської моделі більш високим ступенем централізації влади, наявністю так званої адміністративної вертикалі. Відмінність також і в поєднанні місцевого самоврядування з прямим державним управлінням на місцях, які здійснюють державний нагляд над місцевими органами самоврядування, тобто дозволяється робити все, що не заборонено законом. Найбільшого поширення змішана модель набула в Німеччині, Австрії, Японії та ін., а її гібриди існують у більшості країн світу [3, с. 88].

У науці також є визначення поняття місцевого самоврядування, засновані на європейській континентальній концепції. Так, прихильниками англосаксонської і європейської континентальної концепцій часто використовуються ті самі терміни: «влада»; «публічна влада»; «управління»; «діяльність», здійснювана громадянами, що проживають у межах муніципального утворення; «питання місцевого значення»; «інтереси місцевого населення» і т. д. [4, с. 12]. Але при цьому вони вважають, що місцеве самоврядування є або продовженням державного управління, або воно і є державним управлінням, здійснюваним місцевими жителями в межах муніципального утворення.

Прихильники європейської континентальної моделі, заснованої на теорії державного самоврядування, вважають, що державна влада нерозривно пов'язана з місцевим самоврядуванням наявністю загальних функцій, поєднанням загальнодержавних і місцевих інтересів у вирішенні завдань місцевого значення, досягненням єдиної мети — поліпшення добробуту громадян.

У свою чергу прихильники англосаксонської моделі виключають участь місцевого самоврядування в здійсненні державних функцій і вважають, що державні органи не можуть втручатися в справи місцевого значення. Варто помітити, що англосаксонська модель фактично не може бути реалізована в Україні. Вона розрахована на більш розвинені в економічних відносинах країни.

Суть розуміння місцевого самоуправління, яке засноване на європейській континентальній моделі, в тому, що місцеве самоврядування розглядається як установа державою місцева публічна

влада. Вона реалізується на території відповідного муніципального утворення шляхом управління, здійснюваного жителями, що проживають у межах цього муніципального утворення, органами та посадовими особами місцевого самоврядування. При цьому для здійснення своїх функцій місцеве самоврядування має реальну матеріально-фінансову базу.

В такому розумінні місцевого самоуправління поєднуються багато елементів надбудовних і базисних відносин, які перебувають у нерозривному зв'язку. Місцеве самоврядування здійснюється шляхом управління. Виходить, у наявності сукупність управлінських відносин, які виступають як категорія, що гарантує зв'язок і взаємодію базису та надбудови, керованої й керуючої систем. Варто підкреслити, що в цьому визначенні поняття місцевого самоврядування відбиті й основні його ознаки:

– це різновид публічної влади, що встановлена органами державної влади в законах. Отже, введення місцевого самоврядування в суспільстві залежить від органів державної влади, які ухвалюють закони. Діюча природа місцевого самоврядування полягає в тому, що воно є, з одного боку, аналогом центрального уряду, а з іншого — формою народовладдя, що забезпечує реалізацію прав громадян на місцеве самоврядування, а місцевому населенню — можливість перетворення своєї волі в публічну владу;

– наявність цієї публічної влади, закріпленої за громадянами в законі, дає їм можливість здійснювати управління значною частиною державних справ, реалізувати державні функції в межах відповідного муніципального утворення;

– межі владних повноважень громадян, органів місцевого самоврядування й посадових осіб місцевого самоврядування обмежуються територією муніципального утворення. Всі рішення, прийняті при реалізації різних форм здійснення місцевого самоврядування, діють тільки в межах муніципального утворення;

– публічна муніципальна влада належить жителям і здійснюється ними безпосередньо й через створювані ними органи місцевого самоврядування або посадових осіб місцевого самоврядування;

– влада ця встановлена законом і повинна здійснюватися в рамках закону. Тим самим підкреслюється, що місцеве самоврядування здійснюється на основі чинного закону, але не виходячи з доцільності або яких-небудь інших умов.

– місцеве самоврядування як різновид публічної влади має достатню матеріально-фінансову базу у вигляді муніципальної власності, місцевого бюджету, цінних паперів і т. д. Ця влада ухвалює рішення й відповідає за свої дії своїм майном.

– поєднуються місцеві і загальнодержавні інтереси при здійсненні місцевого самоврядування [Див. докладніше: 5].

Що ж стосується визначення поняття, заснованого на англосаксонській концепції, то досить замінити в цьому визначенні термін «вирішення значної частини державних завдань» терміном «вирішення завдань місцевого значення».

Для визначення поняття місцевого самоврядування, заснованого на сполученні двох основних концепцій, необхідно вказати на поєднання завдань державного й місцевого значення. Таким чином, поряд із державною публічною владою існує муніципальна публічна влада.

Сучасним міжнародно-правовим документом, що найбільш повно викладає поняття й принципи місцевого самоврядування, звичайно вважають Європейську хартію про місцеве самоврядування 1985 р. Відповідно до офіційної версії Хартії, місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом [6].

Нескладно виявити в цьому визначенні порушення норм логіки: поняття визначається саме через себе — місцеве самоврядування через діяльність органів місцевого самоврядування. Однак, слід враховувати, що ця логічна невідповідність міститься в перекладному тексті. Першоджерела Хартії — автентичні тексти французькою й англійською мовами. Виходячи з найменування Хартії, «місцеве самоврядування» є перекладом англійського «local self-government» і французького «Tautonomie locale». Слова у викладеному визначенні, перекладені як «органи місцевого самоврядування», у французькій версії звучать як «collectivites locales», а в англійській — «local authorities». Поряд з цим перекладом, їх можна перекласти також як «місцеві влади», «місцеве начальство», «влада на локальній території». Таким чином, у цьому разі йдеться не стільки про установи, скільки про місцеве населення, об'єднане з метою здійснення владних повноважень для захисту інтересів, обумовлених

в основному фактором проживання на певній, відособленій (локальній) території, тобто про населення як про суб'єкт влади. У зв'язку з цим видається більш прийнятним використовувати переклад «local authorities» і «collectivites locales» як поняття «місцеве співтовариство».

Принципово важливим в цьому визначенні є поняття самостійності. Під самостійністю місцевого самоврядування розуміється право населення муніципального утворення безпосередньо або через своїх представників відповідно до діючих законів без втручання яких-небудь інших владних структур визначати коло питань, прийнятих до свого ведення, і вирішувати їх.

Визначення, викладені в Європейській хартії, підкреслюють і ще один важливий аспект організації місцевого самоврядування — йдеться про діяльність під свою відповідальність. Тобто тягар наслідків за рішення, прийняті в межах питань, прийнятих до свого ведення, лягає повною мірою на місцеве самоврядування.

Місцева муніципальна влада повинна разом з органами державної влади управляти як державними, так і місцевими справами, виходячи не тільки з місцевих інтересів, особливостей і традицій, а й із загальнодержавних. При цьому управління на місцях повинне здійснюватися на основі закону. Тоді буде досягнута єдність в управлінні на території всієї країни і відбудеться скорочення розриву між суспільством і органами державної влади.

У конституціях сучасних держав закріплене та гарантоване місцеве самоврядування як одна з основ демократичної системи управління. Поняття «місцеве самоврядування» відображає складне й різноманітне явище, формування та розвиток якого залежить від цілого комплексу історичних, географічних, політичних, економічних та інших особливостей території. Воно найповніше дозволяє реалізувати положення про те, що єдиним джерелом влади є народ.

У більшості цивілізованих країн у великих адміністративно-територіальних одиницях, у межах складових їхніх територій, аж до низової ланки (невеликих міст, сіл, приходів, комун і т. д.) публічна влада реалізується не державними органами, а місцевим населенням безпосередньо або утвореними ними органами (посадовими особами) [7, с. 82].

Ця влада здобуває властивості самоорганізованої публічної влади, що здійснює управлінські функції, визнані й закріплені юридично центральною владою. У зв'язку з цим, у місцевому самоврядуванні парламентський принцип відокремлення управління від правотворчості є майже неможливим. Саме тому в законодавстві розвинених країн зарубіжні муніципалітети закріплені як корпорації публічного права, тобто установи, яка володіє правами публічної установи (суб'єкта адміністративно-правових відносин) і правами юридичної особи (США, Великобританія й ін.). У такій правоздатності муніципального утворення й проявляється його політико-правова природа як організації публічної влади на місцях. І хоча умови генезису, історичного становлення й еволюції цього інституту були різними у відповідних країнах, у цілому їхня політико-юридична сутність і функції однакові. Наприклад, історична роль німецького місцевого самоврядування в державній історії країни принципово відрізняється від впливу англійського місцевого самоврядування на форму правління у Великобританії. Але водночас ці органи здійснюють ті самі функції й однакові завдання, забезпечуючи життєдіяльність населення місцевих громад на основі законів та інших нормативних актів державних органів та власних юридичних рішень, прийнятих у межах своєї компетенції.

Місцеве територіальне самоврядування має прямий стосунок до проблеми організації народоладдя в державі. Держава, будучи виразником спільного інтересу народу, забезпечує реалізацію цього інтересу, насамперед, у формі закону. Виконання законів здійснюється відповідними органами, у тому числі й органами населення міст, районів та інших поселень. Останні з'єднують цю діяльність із конкретними інтересами місцевого населення, більше того, населення може бути основним суб'єктом цієї державної діяльності [8, с. 6]. Отже, місцеве населення може ставати основним суб'єктом управлінських, адміністративно-правових відносин, що є першою характерною рисою муніципального управління.

Друга характерна риса муніципального управління впливає з першої. Державно-правова природа місцевого самоврядування визначається не тільки децентралізацією публічної влади, а й організацією державної влади взагалі, що є більш значимою проблемою [9, с. 7]. Самоврядування повинне бути у функціональному відношенні досить результативним. Особливу роль у вирішенні цього питання покликано зіграти законодавство про місцеве самоврядування. На цьому етапі формування системи місцевого самоврядування повинні бути досить високими політична активність населення та його самоорганізація. Відомо, що самоврядування неможливе без юридично оформлених інститутів, без відповідних органів місцевого самоврядування й посадових осіб й організаційної діяльності депутатів представницьких органів муніципалітетів [10, с. 255].

Вихідною теоретико-методологічною основою формування публічної, у тому числі самоврядної, влади в Україні є громадська та природно-правова концепція влади та самоврядування. Ці ідеї гуманізують публічну владу, роблять її більш наближеною до громадян, їхня реалізація істотно розширює сферу свободи індивіда, його соціальної дії, формуючи істотний сегмент його соціальної взаємодії з державою, у результаті якої оптимально здійснюються індивідуальні та колективні права особистості. Влада за таких умов відбиває не тільки специфічний образ мислення та форму реалізації волі конкретної людини, груп людей до життя й життя свого нащадка. На локальному рівні за допомогою такої влади складатиметься та функціонуватиме цілісна система соціальних зв'язків, що фактично формують реальне громадянське суспільство [11, с. 9].

Запозичення досвіду від різних систем самоврядування, що визнані моделюючими (зразковими), призвело до порушення логіки розвитку національної моделі самоврядування як цілісної, системно пов'язаної з інститутами держави, політичною культурою населення. Проблемою стала варіабельність законодавця у визначенні місцевого самоврядування, що призвело до фіксації «громадської» теорії самоврядування у Конституції України 1996 р., а в профільному законі — «державної» теорії самоврядування. На практиці це обумовило поєднання елементів від різних моделей самоврядування, що призвело до гібридизації української системи місцевого самоврядування, а в подальшому до її неефективності у вирішенні питань місцевого значення.

Адміністративне реформування щодо підвищення ефективності та вдосконалення системи державного управління, запропоновані конституційні зміни, на жаль, залишаються поверхневими, несистемними, нездатними до відновлення конструктивного балансу між державним управлінням та місцевим самоврядуванням.

Таким чином, місцеве самоврядування — це самостійна діяльність громадян з регулювання, управління та вирішення безпосередньо або через сформовані ними органи місцевого самоврядування значної частини питань місцевого значення в інтересах населення цієї території з урахуванням розвитку всього суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Григорьев В.А. К вопросу о местном самоуправлении: модели / В.А. Григорьев // Приднестровье. — 2009. — № 65 от 10 апреля.
2. Соловьев С.Г. Модели организации системы муниципальной власти: проблемы теории и практики / С.Г. Соловьев // Современное право. — 2006. — № 7. — С. 32–35.
3. Михайловська К.В. Онтологічні передумови місцевого самоврядування як політичного феномена та його концептуальні версії / К.В. Михайловська // Вісник Одеського національного університету. [Серія: Соціологія і політичні науки]. — О.: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2009 — Т. 14. — Вип. 2. — С. 84–90.
4. Біленчук П. Система міського самоврядування: деякі питання теорії та розвитку / П. Біленчук, В. Кравченко // Розвиток місцевої демократії: забезпечення прав громадян на здійснення місцевого самоврядування: зб. матеріалів конференції (21–22 грудня 1998 р., м. Київ). — К.: Перспектива, 1999. — С. 9–14.
5. Співак Д.П. Інститут місцевого самоврядування в комунікативному політичному процесі України: автореферат ... канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.02 — політичні інститути та процеси / Д.П. Співак. — Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 2013. — 17 с.
6. Шаповалова А.М. Управлінська модель послідовності реалізації програми спільних дій в територіальній громаді / А.М. Шаповалова // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. — № 1 (27). — С. 325–329.
7. Кампо В. Європейська модель місцевого самоврядування: проблеми і перспективи її реалізації в Україні / В. Кампо // Українсько-Європейський журнал міжнародного та порівняльного права. — 2001. — Т. 1. — Вип. 2. — С. 71–84.
8. Григорьев В.А. Дифференциация интереса в местном самоуправлении / В.А. Григорьев // Приднестровье. — 2009. — № 54 от 26 марта.
9. Григорьев В.А. К вопросу о местном самоуправлении: централизация и децентрализация власти / В.А. Григорьев // Приднестровье. — 2009. — № 55 от 27 марта.
10. Астапова Т.О. Споживацька модель діяльності органів місцевого самоврядування / Т.О. Астапова // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. — Вип. 1 (16). — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007. — С. 250–257.
11. Дунаєва Л.М. Місце та роль самоврядування в територіальній організації сучасних держав / Л.М. Дунаєва // Наукові праці. Навчально-методич. журнал. — Т. 110. — Вип. 97. — Політологія. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. — С. 6–10.

ВЧАСНЕ ТА ЕФЕКТИВНЕ РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАКОНОДАВСТВ ЯК ЧИННИК ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Костянтин Пальшков, аспірант кафедри політичних наук
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
УДК: 329.001

Як фактор, що сприяв показовій трансформації країн Центрально-Східної Європи, у статті розглядається вчасне та ефективне реформування національних законодавств. Виявляються загальні риси та специфічні практики у досвіді країн регіону.

Ключові слова: трансформація, реформування, законодавство, конституція, «круглий стіл».

В качестве фактора, способствовавшего показательной трансформации стран Центрально-Восточной Европы в статье рассматривается своевременное и эффективное реформирование национальных законодательств. Выявляются общие черты и специфические практики в опыте стран региона.

Ключевые слова: трансформация, реформирование, законодательство, конституция, «круглый стол».

The article considers the timely and effective reformation of national legislation as a factor that contributed to the revealing transformation of Central and Eastern Europe. An attempt was made to identify common features and specific practices in the experience of the countries of the region.

Key words: transformation, reformation, legislation, constitution, «round table».

Одним із першочергових завдань, що потребує розвинення та затвердження демократичних цінностей країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) після падіння «залізної завіси», стало реформування національних законодавств.

За темпами трансформації країни ЦСЄ з явною перевагою випереджають регіон СНД. Не знижуючи ролі різниці в рівні політичної культури та політичної свідомості, демократичних практик в історичному досвіді, тривалості знаходження у сфері впливу комуністичної ідеології тощо, серед чинників більш успішної трансформації політичних систем ЦСЄ автор знаходить ретельну підготовку правового поля трансформації.

Мета статті полягає у визначенні ролі реформування законодавства у трансформаційних процесах ЦСЄ.

На рівні з політичною організацією суспільства, засобами масової інформації, принципами та традиціями, політичною свідомістю та політичною культурою, до основних елементів політичної системи суспільства належать правові норми, обов'язковість виконання яких забезпечена силою державного примусу. В юридичній науці цей компонент поділений на різні галузі права: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне тощо. Провідне місце в регулюванні діяльності інститутів політичної системи суспільства належить саме конституційному праву, приписи якого закріплені конституціями, визначають первинні засади життя суспільства та регулюють відносини між вищими органами державної влади. Політичне життя також регулюється нормами моралі, нормами-звичаями, нормами-традиціями тощо.

Щодо виключного значення правової системи, Т. Парсонс зазначає: «Зважаючи на завдання, пов'язані із застосуванням сили й контролем над нею, політична організація завжди має бути об'єднана із правовою системою, яка займається реалізацією норм найвищого порядку, що регулюють поведінку одиниць у середині суспільства. Немає такого суспільства, яке б наважилось припустити,

що будь-який інший нормативний порядок взяв гору над порядком, санкціонованим політично організованим суспільством» [1, с. 588].

Абсолютно вірну взаємозалежність у співіснуванні законодавства та політичної системи підкреслює А. Француз. З одного боку, дослідник вбачає зумовленість правовими нормами процесів розвитку політичної системи, врегулювання відносин в її середині, визначення функціонування політичних інститутів та опосередкування характеру й динаміки політичних процесів, а з іншого — спричинення розвитком системи змін у законодавчій сфері [2, с. 6].

Досліджуючи політичну систему з точки зору її правового аспекту та вважаючи його найважливішим її чинником, В. Журавський виділяє правову основу (правові інститути) як окремий елемент структури політичної системи. У внутрішній ієрархії політичної системи, яку пропонує дослідник для розгляду, правова основа подається як вищий ступінь такої ієрархії [3, с. 21].

Розуміючи першочергове значення політико-правових норм в організації суспільно-політичного устрою держави, важливим кроком у процесі трансформації політичних систем нових еліт країн ЦСЄ стало реформування національних законодавств. Так, закріплення на законодавчому рівні провідних принципів демократії є необхідною умовою та запорукою для подальшого зміцнення її засад у суспільстві. Розуміючи це, демократично налаштовані та оновлені еліти країн ЦСЄ загалом у досить короткі терміни змінили законодавство як шляхом реформування конституційних засад цих держав, так і ухваленням цілої низки законів, спрямованих на регулювання окремих сфер життя суспільства, впровадження яких мало потягти великі політичні наслідки. Втім, навіть на етапі законодавчих змін, тоді коли необхідність упровадження як окремих норм, так і цілих правових інститутів, здавалося б, є очевидною та незаперечною, країни ЦСЄ продемонстрували і спільні риси, і істотні відмінності.

Реформування національних законодавств країн ЦСЄ почалося із змін на рівні Конституцій як головних законодавчих актів. Конституційне законодавство у цих країнах оновлювалось як внесенням численних змін до нього, так і шляхом ухвалення нових Основних законів. Враховуючи ж те, що, окрім конституційних положень, глибоких змін потребувала також ціла низка норм щодо регулювання відносин власності, діяльності політичних партій, засад організації та діяльності місцевого самоврядування тощо, чимало законодавчих ініціатив було реалізовано і в цьому напрямі.

Конституцію Чеської Республіки прийнято у грудні 1992 р., тобто ще за Чеської і Словацької Федеративної Республіки, що дало змогу 1 січня 1993 р. почати існувати новій державі вже за оформлених головних державотворчих норм, зокрема щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Показовим є факт включення до складу Конституції Декларації основних прав і свобод, ухвалення якої у 1991 р., на думку автора статті, мало в першу чергу політичний підтекст, що продемонстрував велику волю чеського та словацького народів у прагненні до демократичних цінностей та ідеалів.

Завдяки ухваленню Національною радою 1 вересня 1992 р. історичного рішення, з новою Конституцією розпочала свій незалежний шлях також Словацька Республіка.

Необхідним та цивілізованим кроком з боку обох національних еліт стало укладення договору про майбутні взаємовідносини між Чеською і Словацькою Республіками та досягнення згоди з питань поділу власності [4, с. 41]. Ці важливі домовленості сприяли швидкому та толерантному поділу майна Чеської і Словацької Федеративної Республіки, незважаючи на існуючі ускладнюючі обставини, зокрема, у сфері майна колишніх єдиних збройних сил, зарубіжних посольств і представництв, транспортної інфраструктури тощо. Показовим є те, що ці складнощі не наклали відбитку на відносини обох сторін, а, на думку вітчизняного дослідника В. Шумила, навіть створило певний політичний капітал в очах інших країн до цього маловідомий на міжнародній арені Словаччини [5, с. 12–21], а з тих же підстав і Чехії.

Як і у разі прийняття Конституцій, при впровадженні інших важливіших законодавчих актів найбільш далекоглядними та відповідальними політиками також проявили себе чеські та словацькі парламентарі, коли після «оксамитової революції» Федеральні збори Чехословаччини разом із національними парламентами Чехії та Словаччини вчасно ухвалили закони про політичні партії та рухи, нові закони про вибори до Федеральних зборів Чеської національної ради і Словацької національної ради. Важливими подіями стали також ухвалення законів про фундаментальні права і свободи громадян як впевненого кроку у затвердженні демократії та ухвалення законів про розвиток ринкових відносин і ринкової економіки, що мало полегшити зрушення в економічній сфері [4, с. 34–35]. Значущість прийняття наведених нормативно-правових актів важко переоцінити, адже

завчасне визначення таких важливих питань значно полегшило перші кроки молодих незалежних держав, адаптувавши їхні суспільства до прийдешніх змін.

Прийняття Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р., що визначила її як парламентську республіку, передувало впровадження цілої низки різних нормативних актів. Внаслідок зростаючих плюралістичних настроїв під час зміни режиму в Болгарії на законодавчі поступки змушено було піти само нове керівництво Болгарської комуністичної партії. Так, 15 січня 1990 р. парламентом було ухвалено закон про зміни в Конституції 1971 р., чим було скасовано керівну роль партії у суспільстві. Ухвалений 29 січня 1990 р. закон про збори, процесії та маніфестації, ввівши порядок повідомлення щодо проведення політичних акцій, розширив сферу політичної свободи. Прийняте ж та необхідне, на думку влади, рішення спеціального пленуму Центрального комітету Болгарської комуністичної партії 29 грудня 1989 р. про засудження політики проти болгарських турків та повернення їм права на вибір імен, яке мало послабити напругу у відносинах із тюркомовною спільнотою, вкрай неоднозначно було сприйнято болгарськими християнами. І все ж 6 березня 1990 р. Народними зборами було ухвалено закон про імена болгарських громадян, покликаний забезпечити національну рівність, відновлення їхніх порушених прав і законних інтересів. 7 березня 1990 р. ухвалено закон про вирішення колективних трудових спорів, що визначив порядок проведення страйків. Важливим у протилежному комуністичному минулому напрямі став ухвалений 3 квітня 1990 р. Закон «Про зміни і доповнення до Конституції 1971 р.», що містив низку радикальних новацій у регулюванні суспільних відносин та повністю виключав соціалістичну термінологію. Ним же було проголошено принцип розподілу влади, закріплено конституційні засади рівності політичних партій та надано однаковий правовий статус усім формам власності. Тоді ж ухвалено закони про політичні партії та про вибори. В 1991 р. ухвалено Закон «Про місцеве самоуправління та місцеву адміністрацію» [6, с. 143–145, 148, 150, 172].

Невдовзі після падіння комуністичного режиму у Румунії, національним парламентом було прийнято Конституцію від 21 листопада 1991 р. Однак, незважаючи на порівняно швидке прийняття Основного закону, особливості нормотворчого процесу у Румунії протягом початкового етапу посткомунізму були закладені самою революцією 1989 р., внаслідок якої влада перейшла до Фронту національного порятунку. Так, 28 грудня 1989 р. саме цей орган влади ухвалив Декрет, який визначав умови реєстрації і діяльності політичних партій.

Декретом Тимчасової ради національної єдності, створеної у лютому 1990 р. у складі Фронту національного порятунку (50% членів) та представників інших політичних партій (по 3 члени від партії), було запроваджено президентську форму правління, спосіб вибору глави держави (загальні та прямі вибори), двопалатний парламент та створення нових органів влади, зокрема, Вищої ради національної оборони [7, с. 332–333].

Не поспішаючи з прийняттям нової Конституції, своїм шляхом пішла Угорщина, де у 1989–1990 рр. було внесено численні зміни до Конституції 1949 р., яка пізніше також змінювалась, але діяла до набрання чинності новою Конституцією з 1 січня 2012 р.

На тлі ж наведених трансформацій національних законодавств на рівні конституцій до найбільш прагматичного підходу у конституційному реформуванні звернулися польські парламентарі, які до прийняття нової Конституції 1997 р. обмежились спочатку внесенням змін у 1989–1990 рр. до Конституції Польської Народної Республіки 1949 р., а потім прийняттям у 1992 р. Конституційного закону про взаємні відносини між законодавчою та виконавчою владою Польської Республіки, а також територіальне самоврядування (Мала конституція).

Разом з тим у реформуванні законодавчих систем в Угорщині та Польщі за особливості конституційних змін більше цікавить те, що на тлі розглянутих як показових, так і більш складних нормативних перетворень, саме в цих державах убачається найбільш культурним перехід до національної згоди, адже угоду про майбутнє країн тут було досягнуто в рамках проведення «круглих столів». У цьому разі авторський інтерес перш за все опосередкований розумінням глибокої саме політичної сутності законодавчих актів, що були ухвалені внаслідок проведення «круглих столів». На відміну від нормативних, у тому числі конституційних актів, що ухвалюються в стінах владних установ за процедурою чітко визначеною окремими регламентами, у цьому разі законодавча форма була надана суто політичним домовленостям, досягнутим між ідеологічно протилежними політичними силами за революційних обставин.

Так, у ході проведення угорського Національного круглого столу (НКС) між його учасниками, головними з яких була владна Угорська соціалістична робітничка партія та реформаторські полі-

тичні сили, було досягнуто згоди з економічних проблем, необхідних змін до діючої Конституції, питань діяльності політичних партій та інших позицій, що мали забезпечити мирний перехід до демократії. Переговори завершилися 18 вересня 1989 р. підписанням відповідної угоди. Історична роль та значення НКС, що фактично зіграв роль Конституційних зборів, були визначені у парламенті, коли Державні Збори Угорщини на початку жовтня 1989 р. затвердили тексти законопроектів [8, с. 278–279].

Усвідомити значущість, організованість та, що головне, результативність угорського НКС, можна також у порівнянні з подібними прецедентами в інших державах, коли майбутнє вирішувалось у рамках «круглих столів». Так, на прикладі демократичних революцій в країнах ЦСЄ набагато скромніше місце в історії посів болгарський НКС, за яким, хоча й було досягнуто низку важливих домовленостей, що згодом були реалізовані, залишилась маса негативу. Окрім невирішеного питання про власність, він запам'ятався тим, що «всі зусилля і боротьба велася навколо поганої, нікчемної держави, виборів, посад тощо» [6, с. 153]. На цьому ж тлі угорський НКС може бути взірцем прояву високої політичної культури та незаперечним доказом схильності суспільства до розвитку демократичних традицій.

Досить ефективно, якщо судити по результатах, була організована робота і польського «круглого столу», проведеного з 6 лютого по 5 квітня 1989 р. за участю Польської об'єднаної робітничої партії, «Солідарності» та Костьолу. Результатом його роботи стало узгодження механізму чотирирічного перехідного періоду, по закінченню якого мали бути проведені вільні партійні вибори. Зокрема, угодою, що була ухвалена Сеймом 7 квітня, передбачались: 35-відсоткова участь опозиції в Сеймі, вільні вибори до Сенату як нової палати парламенту, створення коаліційного уряду, очолюваного представником Польської об'єднаної робітничої партії, запровадження посади президента із сильними повноваженнями. Але разом з тим негативною характеристикою польського «круглого столу» стала відсутність гласності у його проведенні, що потім негативно відбулися на позиції польського виборця. Заборона до 1991 р. брати участь у виборах найбільш радикальним угрупованням опозиції зробила дистанцію між суспільством та владою ще більшою. Прихід же — за результатами виборів 1989 р. до влади нових політичних сил, тобто на чотири роки раніше, ніж передбачалося домовленостями «круглого столу», фактично розбалансував цю угоду.

Проте вже після історичних домовленостей «круглого столу» влада Польщі приступила до впровадження законодавчо оформлених норм. Так, перш за все йдеться про відомий «план Бальцеровича», згідно з яким, окрім змін в економічній сфері, основними напрямками трансформації стали: перехід від авторитаризму до демократії, закріплення багатопартійності, від партійної номенклатури до нових плюралістичних еліт, від партійного всевладдя до системи органів державної влади, від монополії адміністративної влади до територіального самоуправління [9, с. 117–119].

Незважаючи на загалом відповідний цивілізаційним зазіханням тон ухвалених рішень, необхідно відзначити і відсутність підстав стверджувати, що період реформування національних законодавств не супроводжувався ухваленням і таких ініціатив, які жодним чином не сприяли прийнятим тенденціям демократичних перетворень, адже така думка буде хибною. Яскравим зразком може бути період прем'єрства Владіміра Мечіара в Словаччині, коли численні нормативно-правові акти, що ухвалювалися владою, були покликані служити на користь її особистих інтересів, а для самої країни оберталися важкими політичними наслідками. Так, наприклад, глухим кутом для розвитку словацької багатопартійності міг стати ухвалений закон про вибори від 20 травня 1998 р., що передбачав усунення Центральної виборчої комісії від керівництва проведенням виборів з посиленням впливу на цей процес державних установ, створення єдиного загальнодержавного виборчого округу замість чотирьох та заборону подання спільного списку кандидатів для партій, які входили до виборчих коаліцій, коли кожна з партій мала подолати п'ятивідсотковий бар'єр [5, с. 12–21].

Проте, завершуючи огляд трансформації політичних систем країн ЦСЄ на законодавчому рівні, слід зазначити загальне розуміння оновленими елітами виключної важливості та первинності адаптації законодавчої бази до практичних змін в організації життя держави та суспільства.

Вчасне прийняття нових або внесення фундаментальних змін до діючих конституцій, врегулювання правовідносин шляхом оновлення правового поля у сферах прав та свобод людини, місцевого самоврядування, власності, діяльності політичних партій, гласності тощо стали запорукою декларованих демократичних прагнень.

Широке застосування одержала практика проведення «круглих столів». І якщо польські реформатори навряд чи можуть бути в повній мірі задоволені власним прецедентом, тоді як болгар

взагалі не здобули користі від цієї процедури, прикладом прояву гідного рівня політичної культури слід вважати досягнуті за «круглим столом» домовленості угорських еліт, яким було офіційно надано законодавчої форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Парсонс Т.* О социальных системах / Талкотт Парсонс ; под. ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. — М. : Академический Проект, 2002. — 832 с.
2. *Француз А.Й.* Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: (Концептуальний та нормативний аналіз) / Француз А.Й. — К. : Логос, 2006. — 516 с.
3. *Журавський В.С.* Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В.С. Журавський — К. : Парламентське вид-во, 1999. — 112 с.
4. *Шумило В.* Словаччина в період закладання основ демократичного устрою (1989–1992 рр.) / Віталій Шумило // Історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 32–41.
5. *Шумило В.* Словаччина в період неконсолідованої демократії (1993–1998 р.) / Віталій Шумило // Історичний журнал. — 2007. — № 4. — С. 12–21.
6. *Бурдяк В.І.* Республіка Болгарія на зламі епох : політична трансформація суспільства / Віра Бурдяк — Чернівці : Рута, 2004. — 520 с.
7. *Мельниченко Б.Б.* Демократизація в країнах світової системи соціалізму на рубежі 80–90 рр. / Б.Б. Мельниченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки» — 2009. — Т. 22 (61). — № 1.
8. *Ткач Д.І.* Реформування політичної системи Угорської Республіки в останні десятиріччя ХХ ст.: історичні передумови політичних трансформацій / Д.І. Ткач // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 2003. — № 16. — С. 267–281.
9. *Брусиловська О.І.* Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи : Навчальний посібник для студентів / О.І. Брусиловська. — О. : Астропринт, 2007.— 360 с.

Розділ ІХ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

ПОНЯТТЯ «ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО» У КЛАСИЧНИХ І СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

Володимир Коляденко, кандидат політичних наук,
професор кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. А.С. Попова
УДК 32.019.5

У статті розглядаються основні положення класичних і сучасних концепцій інформаційного суспільства, виділяються сутнісні риси інформаційного суспільства. Робиться висновок про те, що з погляду сучасної науки в інформаційному суспільстві економічний розвиток, соціальні зміни, якість і спосіб життя залежать від наукового знання й способу експлуатації інформації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, сутнісні риси інформаційного суспільства, класичні й сучасні теорії інформаційного суспільства.

В статье рассматриваются основные положения классических и современных концепций информационного общества, выделяются существенные черты информационного общества. Делается вывод о том, что с точки зрения современной науки в информационном обществе экономическое развитие, социальные изменения, качество и образ жизни зависят от научного знания и способа эксплуатации информации.

Ключевые слова: информационное общество, существенные черты информационного общества, классические и современные теории информационного общества.

This article provides an outline of the classical and modern concepts of the Information Society, highlighted the essential features of the information society. The conclusion is that from the point of view of modern science in the information society, economic development, social change, and the quality of life depend on the scientific knowledge and method of operation information.

Key words: information society, the essential features of the information society, the classical and contemporary theories of the information society.

Поняття «інформаційне суспільство» увійшло в науковий оборот не дуже давно. Його виробили й стали активно використовувати економісти й маркетологи, соціологи й філософи, програмісти й політики. Це поняття покликане відобразити об'єктивну тенденцію нового витка еволюції цивілізації, пов'язаного з появою нових інформаційних і телекомунікаційних технологій, нових потреб і нового способу життя. У науковій літературі спостерігається деяка розбіжність у думках щодо авторства поняття «інформаційне суспільство». Так, на думку одних дослідників, у науковий оборот поняття «інформаційне суспільство» увійшло наприкінці 60-х — початку 70-х років ХХ ст. Його автором став Ю. Хаяші, професор Токійського технологічного інституту. У розробленні цього по-

няття брали активну участь також організації, що працювали на японський уряд, серед яких: Агентство економічного планування, Інститут розробки й використання комп'ютерів, Рада зі структури промисловості. Зі звітів цих організацій за 1969–1971 р. випливає, що інформаційне суспільство — це суспільство, у якому процес комп'ютеризації дає людям доступ до надійних джерел інформації, рятуює їх від рутинної роботи, забезпечує високий рівень автоматизації виробництва. Як вважають автори нової концепції, «... виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, буде рушійною силою утворення й розвитку суспільства» [1, р. 29].

На думку других дослідників, зокрема, російського ученого В. Іноземцева, термін «інформаційне суспільство» був уведений у науковий оборот на початку 60-х років ХХ ст. фактично одночасно в США і Японії Ф. Махлупом і Т. Умесао. Так був покладений початок теорії, яка була розвинута такими відомими авторами, як М. Порат, Й. Масуда, Т. Стоуньєр, Р. Катц та ін. До напрямку, що розглядає еволюцію людства крізь призму прогресу знання, примикають і деякі інші теорії, наприклад, концепція технотронного суспільства, яка створена Зб. Бжезинським, а також теорії, що підкреслюють роль знань і сучасного соціуму («the knowledgeable society», «knowledge society», «knowledge-value society») [2, с. 21].

Старт великих програм, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства, стали 1993 і 1994 роки. Мається на увазі в першу чергу американська ініціатива щодо створення «Національної інформаційної інфраструктури», офіційно проголошена в Меморандумі Б. Клінтона й А. Гора (лютий 1993 р.) і європейська концепція «Інформаційного суспільства», що затверджена Комісією ЄС у грудні 1994 р. Крім цього, можна сказати, що тенденції розвитку інформаційного суспільства на найближчі десятиліття були визначені завдяки створенню в 1990–91 рр. технології World Wide Web (www — або «Всесвітня павутина»). Фактором прискорення розвитку www і всього Інтернету став винахід графічного інтерфейсу для перегляду HTML документів — броузера «Mosaic» в 1993 р. Так почалося експонентне зростання Інтернету, що поступово став асоціюватися з «Всесвітньою павутиною» як сукупністю web-серверів.

В. Іноземців відзначає, що концепція інформаційного суспільства була сформульована фактично в ході дискусії про продуктивну й непродуктивну працю й різних спроб структурування суспільного виробництва на сектори. Це й зрозуміло, з огляду на те, що концепція продуктивної праці в західній науковій літературі розвивалася в напрямі визнання продуктивним дедалі ширшого кола видів діяльності. Різні автори — від Т. Мальгуса й Дж. Мілля — сприяли формуванню теорії, що, виражена пізніше Ж. Гарньє, У. Джевонсом і А. Маршаллом, визнавала непродуктивною тільки активність, виражену в благах, які не мають актуальної корисності. Визнавши недоцільним розподіл народного господарства на галузі матеріального виробництва й невиробничу сферу, західні вчені перейшли до виділення трьох секторів суспільного виробництва — первинного, що охоплює сільське господарство й добувні галузі, вторинного, до якого належала насамперед обробна промисловість, і третинного сектора. Домінування останнього в структурі виробництва та зайнятості й розглядалося багатьма постіндустріалістами як важлива ознака постіндустріального суспільства. Однак 80-і роки ХХ ст. внесли уточнення в це уявлення. У другій половині 70-х років стало очевидно, що той технологічний прогрес, який був об'єктом дослідження постіндустріалістів, дедалі більш явно відображається в самостійному існуванні інформації й знань, які відіграють винятково важливу роль у виробничому процесі. До кінця 60-х років ХХ ст. частка тих галузей, які були безпосередньо пов'язані з виробництвом і використанням знань, у валовому національному продукті США оцінювалася в межах від 29 до 34,5 відсотка. Так була змінена структура суспільного виробництва [2, с. 37]. З цього моменту інформація й знання стали сприйматися не як субстанція, втілена у виробничих процесах або засобах виробництва, а як безпосередня продуктивна сила, що стала найважливішою фактором сучасного господарства.

Поняття інформаційного суспільства найбільш містко аргументоване Д. Беллом у теорії технологічного розвитку. Д. Белл розглядає три стадії суспільного розвитку: аграрне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне, або інформаційне суспільство.

Критерієм цієї класифікації є тип технології виробництва й надання послуг, що визначає ефективність виробництва, властиво побут і стиль життя суспільства.

З огляду на ту обставину, що більшість сучасних країн перебувають у стані переходу від індустріального до інформаційного суспільства, варто порівняти саме ці дві стадії з тим, що б краще визначити суть інформаційного суспільства в рамках концепції Д. Белла. Виходячи з результатів цього порівняння, можна виділити сутнісні риси інформаційного суспільства:

— пріоритетне значення інформації в порівнянні з іншими ресурсами;

- домінування інформаційного сектора в загальному обсязі ВВП;
- формування як головна цінність людини — економії часу за рахунок використання нових телекомунікаційних і комп'ютерних технологій;
- інформація, знання й кваліфікація суб'єкта стають головними факторами влади й управління.

З часом погляди Д. Белла набули технократичного відтінку. Тому що зміни, які настали в результаті глобальної інформатизації, виявилися значно глибшими, ніж це передбачалося, і торкнулися соціально-психологічних й політичних аспектів більшості розвинених країн. Так, концепція Д. Белла зазнала критики з боку так званої французької соціологічної школи, представники якої запропонували розглядати інформаційне суспільство в більш широкому змісті. На думку представників французької соціологічної школи, інформаційна революція, поширюючись на всі сфери життєдіяльності людини, дозволяє кожному усвідомити колективні обмеження, приводить до появи суспільства зробленого планування, де центр одержує від кожної підсистеми достовірну інформацію про локальні переваги, відповідно до яких розробляється загальна програма дій. Прихильники нової концепції стверджують про формування єдиної інформаційної єдності людської цивілізації, де реалізовано вільний доступ кожної людини до всіх інформаційних ресурсів. Домінуючими стають гуманістичні принципи управління суспільством, засновані на прозорості влади, загальному доступі до інформації, демократичності ухвалення суспільних рішень. Природно, що є й негативні явища, серед яких варто виділити зайвий вплив на суспільство засобів масової інформації (особливо реклами); небажане втручання в приватне життя людей та організацій на базі інформаційних технологій (наприклад, так зване «хакерство» через Інтернет); складність адаптації до середовища інформаційного суспільства; небезпека розриву між «інформаційною елітою» (людьми, що займаються розробленням інформаційних технологій) і простими споживачами.

У результаті порівняння «технократичного підходу» Д. Белла із соціологічним підходом французької школи можна зробити висновок, що в першому випадку базовою концепцією є ринкова (ліберальна) концепція, у другому — соціально-культурна концепція. В інформаційному суспільстві, за Д. Беллом, інформація управляє поведінкою виробників і споживачів, за французькою школою — задовольняє соціальні й культурні потреби. У першому випадку побудова суспільства заснована на ієрархічній структурі, у другому — організація заснована на добровільності й пріоритеті особистих прав. Влада заснована на інформації про локальні підсистеми. Влада «прозора» для демократичних інститутів. Якщо в першому випадку сутність інформації економічна, то в другому — комунікаційна [3, р. 156].

Природно, концепція інформаційного суспільства не повинна відрізнятися грубим технологічним детермінізмом. Вона повинна урахувати не тільки складність, багатогранність і суперечливість впровадження нових технологій у громадське життя, а й взаємодію різних факторів суспільного розвитку, серед яких визначальна роль належить людському фактору. На підтвердження цієї тези, досліджуючи найважливіші складові й детермінанти інформаційної революції, необхідно розглянути ті значні зрушення, які відбулися в пропорціях капіталонакопичення в провідних країнах світу. У структурі загального фонду розвитку, що включає інвестиції у звичайний фізичний капітал (основні фонди), а також вкладення у так званий неречовий капітал (витрати на освіту, підготовку й перепідготовку кадрів, охорону здоров'я), стала швидко збільшуватися частка останніх компонентів, пов'язаних зі збільшенням ролі саме людського фактора.

Трансформаційні процеси сучасного суспільства трохи відрізняються від того, якими їх бачили відомі теоретики інформаційного суспільства. У першу чергу варто згадати моделі в рамках структурно-функціонального аналізу як бази для глобальної парадигми постіндустріального суспільства. Зокрема, про системну модель Д. Істона, функціональну модель Г. Алмонда, кібернетичну модель К. Дойча, а також моделі віртуалізації Бюля й Вейнштейна. В основі моделей інформаційного суспільства цих авторів лежить стереотипне уявлення про суспільство як про систему інститутів, які виступають як об'єктивної стосовно індивіда реальності, а остання, у свою чергу, є результатом його самовідчуження. З погляду Белла й Тоффлера, інформаційне суспільство залишається суспільством інститутів. У контексті постмодерністської теорії індивід від них відчужується, а його інтереси переміщуються у віртуальний світ, що поступово поширюється на дедалі більшу частину повсякденності, припускаючи спілкування людини з образами, симуляціями, а не з реальними об'єктами.

Сучасні дослідники інформаційного суспільства пропонують покласти в основу поняття «інформаційне суспільство» уявлення про «колективний інтелект», або «колективний розум» як системну властивість сукупності індивідуальних розумів людей, здатних обмінюватися інформацією, формувати загальне світорозуміння, колективну пам'ять і приймати колективні рішення [4, с. 25].

На думку деяких учених, сама природа економіки інформаційного суспільства віддає пріоритет не державі, а особистості. При цьому основою інформаційного суспільства стане безпосередня демократія, демократія участі. При переході до інформаційного суспільства радикальні зміни політичної системи обумовлені зміною моделі поведінки громадян, їхньою переорієнтацією з матеріальних цінностей на цінності самореалізації.

Інформатизація суспільства дійсно проникає не тільки в бізнес, державу, безпосередньо у виробництво й сферу послуг, а й у побут і стиль життя. Можна без перебільшення сказати, що вона багато в чому змінила цінності людей. Деякі дослідники вважають, що в недалекому майбутньому утвориться єдине комп'ютеризоване й інформаційне співтовариство людей, що живуть у будинках, оснащених численними електронними приладами й комп'ютеризованими пристроями й зв'язаних телекомунікаціями.

З погляду сучасної науки, в інформаційному суспільстві економічний розвиток, соціальні зміни, якість і спосіб життя залежать від наукового знання й способу експлуатації інформації, що характеризується за такими ознаками:

- технологічний — поширення інформаційних технологій у суспільному житті (у виробництві, установах, системі освіти й у побуті);
- соціальний — інформація викликає зміни якості життя, формується «інформаційна свідомість», інформаційна культура в широкому й вільному доступі до інформації;
- економічний — інформація стає провідним ресурсом економіки;
- політичний — свобода одержання й поширення інформації впливає на політичний процес, зміни якого виражаються в зростанні участі й консенсусу між різними класами й соціальними верствами населення;
- культурний — визнання культурної цінності інформації сприяє утвердженню інформаційних цінностей в інтересах розвитку окремого індивіда й суспільства в цілому [5, р. 44].

Які ж тенденції розвитку майбутнього інформаційного суспільства?

По-перше, підвищується роль інформаційного сектора як у сфері послуг, так і в народному господарстві в цілому. В останні роки галузь зв'язку й інформатизації в Україні виступає лідером серед галузей, що найбільше динамічно розвиваються. Зростання ВВП нерозривно пов'язане зі зростанням обсягу телекомунікаційного ринку в більшості країн.

Подальше збільшення частки інформаційного сектора вплине на зміну структури факторів, від яких залежить прибутковість бізнесу й структура зайнятості. «Оцінки світового інформаційного сектора Міжнародного союзу електрозв'язку дають підставу припускати, що він зростає швидше, ніж економіка в цілому. Крім того, він не підпадає під вплив економічних спадів. У нього включають виробництво телекомунікаційних і комп'ютерних послуг і устаткування, аудіовізуальних розваг» (Інформаційне суспільство й держава. — www.tunis.tver.su).

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що всі інфраструктурні галузі, серед яких культура й освіта, туризм та охорона здоров'я, транспорт і торгівля, у своєму розвитку опиратимуться на досягнення інформаційної революції, і використовуватимуть інфокомунікаційні засоби й послуги у своїй діяльності.

По-друге, інтеграція телекомунікаційних та інформаційних структур приведе до появи нових галузей економіки, нових продуктів і послуг, задоволення нових потреб. Інтеграція технологій і послуг прискорить розвиток торгівлі, здійснення банківських, бібліотечних, освітніх, медичних та інших послуг. Все це приведе до прискорення розвитку суспільства.

По-третє, глобалізація інформаційних і телекомунікаційних секторів веде до створення й розвитку Глобальної інформаційної інфраструктури, у рамках якої утвориться Українська інформаційна структура. У результаті цього створюється єдиний інформаційний простір без кордонів.

Забезпечення входження України в Глобальну інформаційну систему, відкритого інформаційного обміну з іншими країнами має дуже важливе політико-правове значення. Підвищується правова грамотність населення, підсилюються процеси демократизації держави, поліпшуються можливості реалізації прав на свободу слова.

По-четверте, підвищується ефективність соціальної політики. Зокрема, змінюється структура розподілу часу між робочим часом і дозвіллям на основі появи нової форми зайнятості — «телероботи». Це робота без просторової прив'язки з використанням телекомунікаційних каналів оперативного доступу. Таким чином, люди, що мають фізичні недоліки, а також жителі регіонів з низьким рівнем зайнятості, одержують можливість здійснювати свою діяльність, не виходячи з будинку.

По-п'яте, з'являється нова політична культура з більш повною реалізацією принципів свободи слова через електронні засоби масової інформації. Водночас це актуалізує проблему визначення границь цензури. Розширюються можливості для прояву політичної активності громадян, що одержують більший доступ до державних нормативно-правових актів і висловлення своєї точки зору через засоби телекомунікацій (в Інтернет і т.д.).

По-шосте, з'являється нова інформаційна культура, що має на увазі вміння працювати з інформацією, використовувати її, обробляти, зберігати й передавати. Нова культура спілкування відкриває нові форми особистих і професійних зв'язків за допомогою електронної пошти, www, телеконференцій, тобто без особистої присутності, але в режимі діалогу.

Людина постійно зіштовхується із чимсь новим і несподіваним. Зникають колишні й з'являються нові види професійної діяльності, інституційна структура суспільства змінюється протягом життя одного покоління. Індивідууми привчаються жити в умовах невизначеності, а постійно зростаючий обсяг використання інформації є наслідком їхнього бажання зменшити цю невизначеність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Masuda Y.* Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda // Wash Word Future Soc., 1983. — 233 p.
2. Нова постіндустріальна хвиля на Заході. Антологія. — М.: Academia, 1999. — 640 с.
3. *Nora S.* The Computerisation of Society. A Report to the President of France / S. Nora, A. Minc. — Cambridge. — L., 1980; *Poster M.* The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. — Cambridge: Polity Press, 1990. — 343 p.
4. *Моисеев Н.Н.* Інформаційне суспільство як етап новітньої історії / Н.Н. Моисеев // Міжгалузєва інформаційна служба. ВИМИ. — 1995. — № 4. — С. 23–28.
5. *Martin W.* The information society / W. Martin. — L., 1998. — P. 44.

КОНВЕРГЕНЦІЯ МАС-МЕДІА І МЕДІАКОМУНІКАЦІЙ

Євген Цимбаленко, кандидат наук із соціальних комунікацій
УДК 070+575.834

У статті визначаються основні поняття, категорії, зміст, ознаки процесу конвергенції; на основі опитування експертів і практикуючих журналістів виявляються і систематизуються основні позитивні та негативні наслідки конвергенції та дигіталізації у медіакомунікаціях.

Ключові слова: медіакомунікації, конвергенція, дигіталізація, медіа.

В статье определяются основные понятия, категории, содержание процесса конвергенции; на основе опроса экспертов и журналистов определяются и систематизируются главные позитивные и негативные последствия конвергенции и дигитализации в медиакоммуникация.

Ключевые слова: медиакоммуникации, конвергенция, дигитализация, медиа.

The article defines the basic concepts, categories, content convergence process, based on a survey of experts and journalists; also identified and systematized the main positive and negative effects of convergence and digitalization in media communications.

Key words: media communications, convergence, digitalization, media.

Інформаційне суспільство з його орієнтацією на знання, інформаційні потоки та технології моделює низку трансформаційних процесів, що безпосередньо чи опосередковано стосуються мас-медійного сектора та комунікаційної галузі. Ці видозміни формулюють перед науковим товариством актуальні наукові проблеми, пов'язані з напрацюванням нового чи уточненням традиційного термінологічного апарату комунікативістики і медіазнавства. Інтернет та інші інформаційно-комунікаційні технології стимулювали революційні зміни у масовій комунікації, починаючи від переходу на цифрові форми подачі інформації й закінчуючи становленням нового виду медіа — інтернетжурналістики. Основним процесом, про який говорять у контексті глобальних трансформацій у медіакомунікаціях і який охоплює цифрові аспекти медіа, концентраційні спроби різних медіа-форматів, тяжіння до кросмедійності та ін., є конвергенція.

Конвергенція є актуальним явищем у теоріях і практиці медіакомунікацій (МК), що визначається перш за все низьким виявом й аргументацією проблем, що супроводжують медіа у процесі їхнього переходу на цифрові технології та модифікації базових ознак, властивих конкретному медіаформату. У такому контексті важливим виглядає з'ясування проблем конвергентної трансформації журналістської праці та медіасередовища, що формулює мету статті. Означена проблема потребує низки дій через конкретизацію завдань, у результаті виконання яких буде підтверджена чи відхилена гіпотеза, а також виконана мета:

- визначити основні поняття, категорії, зміст, ознаки процесу конвергенції;
- на основі опитування експертів і практикуючих журналістів виявити і систематизувати основні конвергентні етапи в роботі мас-медіа.

Гіпотеза — низькі темпи конвергенції в українських медіа є наслідком економічних та стратегічних проблем редакційної політики.

Для верифікації зазначеної гіпотези використовувалися такі методи наукового дослідження: метод анкетування для збору первинних даних; методи аналізу й порівняння у межах досліджуваних предметів для встановлення істинності отриманих даних; метод експертного опитування для з'ясування суті проблеми; метод узагальнення для встановлення загальних властивостей й ознак конвергенції.

Дослідженню питань конвергенції МК та конвергентної журналістики присвячували свої роботи українські та зарубіжні науковці: О. Вартанова, І. Фомічева, Х. Мензіс, В. Іванов, Г. Почепцов, Л. Федорчук та ін.

Конвергенція походить від латинського слова *convergo*, що означає «зближаю». Конвергенція — це не тільки комунікаційне явище. Процеси наближення властиві розмаїтим галузям: біології, культури, геополітики та ін. У комунікативістиці цей термін позначає «взаємодію й об'єднання розмаїтих каналів і засобів зв'язку в умовах розвитку мультимедійних процесів та інформаційних супермагістралей, що відбуваються завдяки масштабному втіленню нових технологій, які забезпечують застосування цифрової трансмісії інформації у комутуючих телекомп'ютерних і телефонно-кабельних лініях» [2, с. 83]. У результаті таких дій суттєво збільшуються інформаційні потоки і трансформуються наявні медіаформи.

Канадська науковець Хезер Мензіс, вважає, що конвергенцію слід розглядати не як об'єднання телебачення, преси й інших медіа, а як «корпоративні мережі для інвестицій і піклування про бізнес» [12]. Для обґрунтування такого тлумачення Х. Мензіс наводить низку аргументів. По-перше, з глобальної цифрової мережі капіталістична організація входить у постіндустріальну фазу віртуальності, замкненої на електронному зв'язку, а ідеологія матеріальних благ і послуг стає епічним феноменом, у центрі якого — клієнт та маркетингові відносини. По-друге, корпоративне і фінансове управління потоками, пов'язаними з глобальними мережами, інтранетом і бізнесовими інформаційними магістралями синтезуються з культурою, споживанням та громадськими інтересами, пов'язаними інтернетом. Обидва аргументи, по суті, зводяться до цифрової конс'юмеризації, чи персоналізації інформаційних потоків мас-медіа. І це відбувається не тільки на рівні контентної селекції, це стає бізнесовими правилами для медіаіндустрії.

Російська професорка Олена Вартанова зазначає, що конвергенція — процес, властивий розмаїтим галузям, напряму чи опосередковано пов'язаним з медіа, суть якого зводиться до поняття «злиття», «взаємопроникнення», «наближення» [1, с. 282]. У медіаекономіці термін позначає інтеграцію інформаційних та телекомунікаційних платформ, а також змісту, що транслюється через них. О. Вартанова пропонує розглядати конвергенцію як перетин трьох галузей, що мають спільні сектори перетинів: технології, індустрії, зміст. Така позиція не є унікальною. Британський науковець Террі Флю з посиланням на австралійського професора Тревора Барра вказує на основні сектори, що при перетині гарантують конвергентні процеси: комунікаційна мережа, комп'ютерні та інформаційні технології, контент медіа [10, с. 7]. До речі, Т. Барр розрізняє різні рівні конвергенції — інституціональну (продубльовану Т. Флю) та функціональну, складниками якої є медіа (контент), інформаційні технології (процес) та телекомунікації (транслятор) [8, с. 23–24].

У словнику «Соціальні комунікації» конвергенція розглядається з культурологічної точки зору як концепція, відповідно до якої розмаїті ознаки сучасного суспільства зрештою наближуються, в результаті чого виникає нове суспільство [5, с. 177]. Незважаючи на безпосередню комунікаційну декларацію словника, у визначенні жодним словом не згадується його тлумачення з точки зору мас-медіа та МК. Проте ще цікавішою є ситуація із довідковим виданням «Енциклопедичний словник ЗМІ» [3], в якому взагалі тлумачення конвергенції відсутнє і навіть не згадується в жодній тематично близькій статті.

Чи не єдиним довідковим виданням, в якому розміщена розгорнута стаття про конвергенцію у галузі медіа, є «Термінологічний словник у структурі Новітніх медіа та комунікаційних технологій». Автори визначають конвергенцію як процес інтеграції інформаційних і комунікаційних технологічних платформ, а також інформаційних продуктів, які вони передають [4, с. 366]. Через поняття «злиття» виділяються основні акценти конвергенції:

- 1) злиття технологій;
- 2) злиття раніше роз'єднаних і віддалених один від одного традиційних ЗМІ (періодичної преси, радіомовлення і телебачення);
- 3) злиття ринків — створюється новий інтегрований ринок, на якому раніше конкуруючі компанії об'єднуються з метою зниження фінансових ризиків;
- 4) злиття власне інформаційного продукту: текст, графіка, звук, відео інтегруються в єдиний інформаційний продукт, який позначають терміном «мультимедіа»;
- 5) уможливлення керувати мультимедійним інформаційним потоком із єдиного центру [4, с. 366–367].

У словнику «Медіа і комунікація» Марселя Денезі конвергенція тлумачиться двоюко: 1) ерозія традиційних відмінностей між ЗМІ у зв'язку з концентрацією власності, глобалізацією та фрагментацією аудиторії; 2) процес, за допомогою якого такі традиційні технології, як телебачення і телефон, об'єднуються на єдиній технологічній базі (оцифровка) або загальній промисловій стратегії [9, с. 77]. Такою досконалою синтезованою конвергентною технологією можемо вважати інтернет з його безмежними цифровими можливостями трансформації тексту, зображення, відео, звуку, даних й ін., а такі міжнародні та національні корпорації, як AOL чи KP Media є прикладами промислової

конвергенції, оскільки є об'єднаннями розмаїтих медіаплатформ і медіасистем, таких як інтернет-проекти, періодика чи телевізійні продукти.

Американський професор комунікації, журналістики, кіномистецтва, дослідник конвергенції в культурі і медіа Генрі Дженкінс під конвергенцією має на увазі потік контенту на різних платформах ЗМІ, співпрацю в різних галузях промисловості засобів масової інформації, і міграційну поведінку аудиторії медіа, які практично в будь-якому місці знаходять інформацію чи будь-які види розваг [11, с. 7–8]. Конвергенція це поняття, яке описує технологічні, промислові, культурні та соціальні зміни, залежно від того, хто говорить, і того, що думають інші про почуте.

Українська дослідниця Людмила Федорчук конвергенцію тлумачить як процес об'єднання різних медіаплатформ для найбільшого залучення користувачів до свого контенту [6, с. 209].

Конвергенція деякими науковцями зводиться до комп'ютеризації та технологізації медіа. В інших контекстах вона наближається до своєї суті і розглядається як «об'єднання різних медіаплатформ для найбільшого залучення користувачів до свого контенту», а конвергентна журналістика асимілюється з «новими медіа» [6]. За таких чи аналогічних гіпотез науковці виходять з технічних трансформацій журналістського виробництва. Натомість ми схильні розглядати технологізацію МК лише як базову категорію конвергенції, що веде до низки професійних змін з гуманітарним акцентом. До речі, комп'ютеризація та інтернетизація редакцій українських періодичних видань ґрунтовно досліджені й описані нами у монографії «Наукове розуміння інформатизації у теорії соціальних комунікацій».

Конвергенція в медіа — це процес, що безпосередньо стосується економічних, політичних і суспільно-політичних проблем, що формуються у внутрішньо- та зовнішньомедійному середовищах, починаючи від управління персоналом і закінчуючи інформаційно-комунікаційними потребами аудиторії та «страхом втратити цю аудиторію» [7, с. 34].

Історично розвиток конвергентних технологій можна систематизувати так:

- кінець 1940-х років: винахід цифрового зв'язку;
- кінець 1960-х років: винахід протоколу TCP / IP;
- початок 1970-х років: створення мережі ARPANET з ознаками інтернету;
- кінець 1970-х років: винахід персональних комп'ютерів;
- кінець 1980-х років: винахід протоколу HTTP;
- 1992 рік: відкриття інтернету для публіки і запуск браузера Mosaic.

Ці та інші технологічні нововведення стали основою для створення нового комунікаційного середовища з його унікальними характеристиками. Найпомітнішими серед яких є:

- індивідуальні повідомлення можуть одночасно доставлятися до мас;
- кожна людина залучається до акції взаємного контролю над цим змістом.

Отож, нове середовище поєднує в собі ознаки масового і міжособистісного спілкування, що дає можливості одночасної особистої інтеракції багатьом користувачам, а також масового поширення інформації для цільових і нецільових аудиторій.

Конвергенція змінила обличчя сучасної медіаіндустрії. Цьому сприяла потужна концентрація, у результаті якої заговорили про нові схеми мовлення. Наприклад, у США довгий час лідували на ринку телевізійної комунікації NBC, CBS та ABC, які навіть отримали назву «Велика трійка», проте у 1980-х роках, а особливо у 1990-х роках, вони вимушені були жорстко конкурувати з кабельними телекомпаніями та новими медіагігантами. І ця конкуренція була часто на користь останніх. З 1990-х років поступово домінування переходить до нових гравців — Fox, Warner Brothers, Paramount Communications, чия політика була більш гнучкою й легко адаптувалася до потреб масової аудиторії та конкретних глядачів.

З економічної точки зору концентрація означає інвестиції з боку великого бізнесу в невеликі підприємства з метою їхнього розвитку. Поряд із цим досить частим явищем є втрата самобутності й унікальності підприємства, підпорядкування корпоративній логіці організації й корпоративній культурі.

Яке значення концентрація має для медіаіндустрії? У багатьох випадках споживач навіть не уявляє, якому медіагіганту чи окремому видавцеві належить конкретний медіа. Вибираючи газету чи телеканал, він оперує низкою факторів, серед яких немала роль адресується звичці й елементарним уподобанням тематичного характеру. За результатами проведених нами опитувань за підтримки Академії Української Преси у лютому 2013 р. (в опитуванні взяли участь 446 осіб), було з'ясовано такі причини вибору джерела отримання інформації:

- випадковість 44% (198 респондентів) (випадково придбана газета дорогою додому, випадкова зацікавленість сюжетом під час перемикання теле- чи радіоканалу);
- передбачуваність 56% (248 респондентів) (свідомий вибір конкретного медіа).

У деяких прогнозах припускається, що конвергенція є тим процесом, який повністю видозмінить не тільки систему медіа, а й усі галузі, що безпосередньо чи опосередковано з ними пов'язані. Майже десять років тому письменник-фантаст Брюс Стерлінг започаткував проект «Мертве медіа». На його сайті пояснюється головна ідея: «централізовані динозаври-медіа один-до-багатьох, які панували і гули протягом усього двадцятого століття, погано пристосовані до постмодерністського технологічного середовища» (<http://www.deadmedia.org>). І далі йде прогнозування: традиційні медіа вимиратимуть, а їхнє місце поступово займатимуть нові інтерактивні форми комунікації з рівноправними відносинами виробника і споживача інформації. Безумовно, такі формулювання є вкрай дискусійними, особливо в контексті конвергенції медіа, коли традиційні ЗМІ активно пристосовуються до нових медійних умов.

Конвергентна редакція, як правило, у своїй роботі послуговується *системами управління контентом* (англ. *Content Management System*). Це своєрідні шаблони, за допомогою яких редактори додають форми даних для різноманітних видів контенту, виконують організаційні, адміністративні та архіваційні функції. Великим позитивом системи є наявність функції напівавтоматичного макетування, вкрай популярного при аргументуванні крос-медійності журналістики. Редактори конвергентної редакції — це спеціалісти, глибоко обізнані з технологіями отримання й опрацювання інформації. Крім спеціалізованих систем CMS, вони активно використовують так звані системи тикерів на основі супутникового чи мережевого зв'язку, які дозволяють отримувати прямий доступ до повідомлень інформаційних агентств. Одночасно редактори відстежують і перевіряють інформацію в інтернеті.

Цифрова форма подачі інформації, яка стала можливою з розвитком комп'ютерної техніки, повністю змінила природу медіа і змусила наукове і практичне товариство ввести в обіг, осмислювати й коментувати явище конвергенції. І це стосується не тільки соціалізації інтернету як цифрового медіасередовища. «Цифра» торкнулася абсолютно всіх процесів, починаючи від збору й опрацювання матеріалів на підготовчому редакційному етапі, поліграфії, радіопредставлення, телевізійної присутності та ін., і закінчуючи блогосферою і соціальними мережами. Кожен із зазначених процесів опирається на галузеві цифрові сегменти. Наприклад, для періодичних видань властиві такі виробничі етапи, замкнені на цифрових технологіях:

- *етап збору інформації*: записи інтерв'ю чи коментарів на цифрові диктофони, фотографування подій за допомогою цифрових фотокамер;
- *етап підготовки інформації*: опрацювання фотоілюстративних матеріалів у програмах растрової комп'ютерної графіки, створення графічних елементів (у тому числі — інфографіки) у спеціалізованих програмних продуктах й у програмах векторної графіки, набір текстів у текстових комп'ютерних редакторах;
- *етап редагування*: внесення змін у журналістський матеріал у відповідному програмному редакторі;
- *етап верстки*: підготовка макету медіа для передачі у друкарню в одній із комп'ютерних систем верстки;
- *поліграфічний етап*: кольороподіл і тиражування у цифровій поліграфії.

Не меншу кількість цифрових етапів проходить інформація на телебаченні та радіо. Це й запис матеріалів, їхнє опрацювання, й підготовка до ефіру за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення, пожвавлення програм дизайнерськими ефектами, створеними у комп'ютерних редакторах, і цифрове мовлення.

Безвідносно до вузької виробничої спеціалізації усі медіа мають спільний цифровий сегмент — *інтернет-етап*, чи розміщення інформації на сайті ресурсу.

Нині ми повністю чи частково можемо спостерігати ґрунтовні трансформації, що супроводжують систему медіа в інформаційно-комунікаційній інфраструктурі. Внаслідок упровадження ІКТ у повсякденний робочий цикл ми є свідками структурних змін у системі засобів масової комунікації за рахунок видового розширення медіа; зміни параметрів професіоналізації журналістів та виникнення об'єднання так званих вільних журналістів «фрілансерів»; перерозподілу ролі і значення центральних і регіональних видань та їх спрямування в інтернет; розроблення нових стандартів стилістики публікацій, особливо орієнтованої на мережеве товариство. Циркуляція медіаконтенту в різних системах ЗМІ багато в чому залежить від активної участі споживачів.

Конвергенція — це не тільки синтез традиційних і нових медіа. Це своєрідний синтез культури виробництва і споживання інформації у результаті компромісів, зумовлених специфікою комп'ютерно-опосередкованої комунікації у мережевому соціумі: споживач шукає нову інформацію і робить зв'язки між дисперсним медіаконтентом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вартанова Е.* Медиаэкономика зарубежных стран / Е. Вартанова. — М. : Аспект Пресс, 2003. — 336 с.
2. *Землянова Л.* Коммуникативистика и средства информации : Англо-русский толковый словарь концепций и терминов / Л. Землянова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. — 416 с.
3. *Князев А.* Энциклопедический словарь СМИ : Журналистика и лингвистика, коммуникативистика и право, история журналистики и технологии et cetera: дефиниции, термины, концепции, справочные материалы / А. Князев. — Бишкек : Изд-во КРСУ, 2002. — 164 с.
4. Новітні медіа та комунікаційні технології : комплекс навчальних програм для спеціальностей «журналістика», «видавнича справа та редагування», «реклама та зв'язки з громадськістю» / за заг. ред. В. Е. Шевченко. — К.: Паливода А. В., 2012. — 412 с.
5. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : Словарь — справочник / авт.-сост. В. Ильганаева. — Х. : Городская типография, 2009. — 392 с.
6. *Федорчук Л.* Журналіст конвергентної редакції : нові виклики професії / Л. Федорчук // Вісник Житомирського державного університету. — Серія: Філологічні наук. — Вип. 54. — 2010. — С. 209–212.
7. *Фомичева И.* Исследования СМИ : методология, подходы, методы : учебно-методическое пособие. Материалы лекций для аспирантов факультета журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова / И. Фомичева. — М. : Изд-во Моск. ун-та; Факультет журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова, 2011. — 236 с.
8. *Barr T.* Newmedia.com.au: The Changing Face of Australia's Media and Communications / Trevor Barr. — Allen & Unwin, 2000. — 268 p.
9. *Denesi M.* Dictionary of Media and Communication / M. Denesi. — New York : M.E. Sharpe, Inc., 2009. — 349 p.
10. *Flew T.* New Media. An Introduction / T. Flew. — [2-nd ed.]. — Oxford University Press, 2005. — 280 с.
11. *Jenkins H.* Convergence Culture. Where Old and New Media Collide/ Henry Jenkins. — New York : New York University Press, 2006. — 308 p.
12. Menzies Heather Digital Networks: The Medium of Globalization, and the Message / H. Menzies // Canadian Journal of Communication . — 1999 — Vol 24 — No 4.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ МЕРЕЖЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ: СВОБОДА СЛОВА

Леся Городенко, доктор наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри електронних видань і медіадизайну
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 342.727

Стаття присвячена тлумаченню міжнародних декларацій і теоретичних обґрунтувань основних концептів реалізації свободи слова у мережевій комунікації.

Ключові слова: свобода слова, мережева комунікація, медіа.

В статье рассматриваются толкования международных деклараций и теоретические обоснования основных концептов реализации свободы слова в сетевой коммуникации.

Ключевые слова: свобода слова, сетевая коммуникация, медиа.

The article deals with the interpretation of international declarations and theoretically conclusions implementation of the basic concepts of freedom of speech in network communication.

Key words: freedom of speech, network communication, media.

Демократія як суспільний устрій характеризується низкою прав для кожного індивіда. Серед базових привілеїв демократії чи не найважливіше місце відводиться свободі висловлювань власних позицій. Медіа — це не інструмент тотального впливу, це арена, за допомогою якої повинні реалізуватися базові парадигми демократії. У процесі видозміни векторів масової комунікації, з набуттям привілеїв персоналізації масової інформації у глобальному інформаційному просторі інтернету для теоретиків і практиків комунікативістики і медіалогії дедалі частіше формулюються проблеми, пов'язані з вільністю обміну інформацією у мережевому середовищі. Для деякого інтернет — це вершина демократичного розвитку, для інших — це інформаційна анархія. У такому багатоголосі позицій особливо *актуальним* виглядає осмислення практичних реалізацій декларативних положень міжнародних документів про реалізацію свободи слова.

Мета статті — тлумачення з позиції міжнародних декларацій і теоретичних обґрунтувань основних концептів реалізації свободи слова у мережевій комунікації.

Завдання:

- відстежити основні міжнародні декларативні положення та теоретичні обґрунтування щодо реалізації свободи слова у масовій комунікації;
- виділити наслідки вільного обігу інформації в інтернеті.

Недостатньо, щоб твої слова були сказані доречно, треба, щоб вони були звернені до людей. Так наголошував С. Лець, ведучи мову про особливе місце слова в структурі процесу спілкування, в системі формування громадської думки. Відомо, що основними формами її виявлення є вибори органів влади, участь мас у законодавчій та виконавчій діяльності, преса, збори, референдуми тощо [12, с. 108].

Однією з функцій ЗМК є висвітлення стану громадської думки, а це безпосередньо виявляє стан масової (політичної) свідомості. Хто володіє інформацією, той володіє світом. І не в останню чергу тому, що може засобами, формою подачі цієї інформації істотно, якщо не кардинально, вплинути на ситуацію, на думку суспільства чи певної групи людей, втягнути їх гру «ми вам — інформацію, ви нам — відповідний очікуваний ефект».

«Кожен має право на свободу вираження своїх поглядів», — так проголошує десята стаття Європейської конвенції про захист прав людини. Отже, світ визнає право людини вільно виявляти,

висловлювати погляди. Світ — так. А Україна, яка тільки 20 років тому стала на шлях незалежності, де-юре підтримуючи світові засади свободи слова, повинна де-факто ще навчитися по-європейськи цивілізовано будувати інформаційну політику. Незалежність засобів масової комунікації від нововладців — передумова демократії в суспільстві, правових відносин у ньому, гуманітарної спрямованості розвитку держави.

Свобода вираження поглядів визнається як фундаментальне право людини в численних міжнародних документах, присвячених правам людини. Загальна декларація прав людини 1948 р. у статті 19 проголошує: «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами незалежно від державних кордонів» [6].

Як справедливо зазначається захисниками свободи слова в інтернеті: «Прозорливе формулювання статті 19 («будь-якими засобами») робить його цілком придатним щодо свободи вираження за допомогою інтернет. Право «шукати» і «поширювати» інформацію виглядає особливо придатним для «серфінгу» в мережі і розміщення інформації для всіх на веб-сторінках для читання, у той час як право «одержувати» інформацію охоплює обмін електронною поштою і зчитування інформації» [17].

Майже аналогічна за змістом ст. 19 Міжнародного Пакту про громадянські й політичні права [9], однак у ній перелічуються випадки, які виправдовують застосування обмежень свободи вираження поглядів. Такі обмеження повинні передбачатися в законі і бути необхідними для поваги до прав чи репутації інших осіб; захисту національної безпеки, громадського порядку, суспільного здоров'я або моралі.

Більш детально виписані винятки з права на свободу вираження поглядів у Європейській Конвенції про захист прав людини й основних свобод. Стаття 10 Конвенції [7] проголошує:

- кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств;

- здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві.

Професор права й один із засновників Беркманського центру з вивчення взаємодії інтернету й суспільства у Гарварді Дж. Зітгрейн відзначає: «З одного боку, середній користувач отримав більше свобод: він може грати, спілкуватися, робити покупки, у нього набагато більше можливостей, ніж раніше. З іншого — не можуть не тривожити тенденції, що ведуть до нагляду за інформаційними потоками» [13].

Професор В. Шкляр, досліджуючи шлях еволюції української журналістики від ролі служниці тоталітарної радянської системи, до утвердження в Україні нової системи ЗМК, яка повинна відповідати найкращим європейським, всесвітнім гуманістичним традиціям, має будуватися на свободі слова, вільному висвітленні засобів комунікації, розкріпаченні журналістської діяльності, стверджує, що «гласність стала нормою життя. Журналістика вийшла на ринок і слово стало товаром» [16, с. 32].

Слушна думка. Але якщо є ринок і якщо є товар, то мусить бути його покупець. Покупець, який міг би заплатити справжню ціну за правдиве слово, покупець платоспроможний. І цим українське суспільство відрізняється від суспільства інших розвинених країн, де демократія давно вже стала нормою життя.

У бідному суспільстві вільне виробництво й споживання інформаційного продукту неможливе. Свобода слова прямо пропорційна добробуту рядових громадян, їх спроможності вибирати джерело інформації, платити за нього відповідну, часто дуже високу, ціну. В іншому разі обиватель змушений споживати ту інформацію, яку йому дають ЗМК, що контролюються і фінансуються владою чи певними олігархічними кланами.

Ця проблема має дуже багато тем і аспектів, зокрема й щодо можливості для журналіста в цих умовах зберегти почуття власної гідності і відповідати за сказане не тільки перед роботодавцями, але й перед Богом і власною совістю. Бо коли ми сприймаємо як первісно об'єктивну думку про те, що журналісти — люди однієї групи крові (а це передбачає певну професійну етику, почуття відповідальності, взаємовиручку і служіння її величності Правді), то тоді саме журналістська солідарність

не дозволила б власникам ЗМК постійно тримати журналістів у підвішеному стані, під загрозою звільнення, позбавлення засобів для існування. Бо тоді незаконне звільнення високопрофесійного фахівця тягнуло б за собою солідарну підтримку всіх творчих працівників. Але це тема іншого дослідження, яке, автор переконана, буде здійснене науковцями і практиками, якщо ми й справді прагнемо утвердити в Україні реальну свободу слова.

Як стверджує В. Шкляр, «інформаційна політика держави має базуватися і дотримуватися трьох принципів: об'єктивність, справедливість, повага свободи особистості» [16, с. 33]. Суть їх полягає у прагненні неупереджено, ґрунтуючись на істині, знаходити правильні відносини — ставитися до інформації згідно з вимогами служіння суспільним інтересам.

І тут на перший план виходить організація процесу спілкування влади з народом. Політики без засобів масової інформації життєво не здатні, без преси, телебачення, радіо вони не можуть існувати власне як політики. Як не дивно, соціологи відзначають таку ж тенденцію і в тих, хто споживає інформацію. Так, російський журнал «Власть» [5] стверджує, що серед переліку товарів, явищ дійсності на сторінках російського Інтернету найбільш часто зустрічаються саме засоби масової комунікації. За кількістю згадок вони стоять на першому місці і втричі випереджають такі суспільні явища, як «життя», уп'ятеро — «суспільство», «політику». Можна сказати, що у нашій країні до Інтернету мають доступ далеко не рядові і не бідні громадяни, однак, безперечно, рівень політичної активності залежить від діяльності ЗМК в суспільстві.

Маємо чимало прикладів взаємовпливу ЗМК і політики. Влада, як один із компонентів суспільства, який контролюється засобами масової комунікації, у свою чергу не може не зробити спроби контролю і впливу на них. І коли це їй вдається, стверджує А. Москаленко, «обов'язково порушується суспільна рівновага, а це часто призводить суспільство до зміщення у бік тоталітаризму» [11, с. 16].

Цікаві і нові підходи до оцінки ЗМК як влади висловили А. Чічановський та В. Шкляр. Загалом, вони згоджуються з тим, що засоби масової комунікації є частиною системи стримань і противаг, котрі в доповнення до класичної тріади гілок влади у державі — законодавчої, виконавчої і судової — забезпечують стабільність громадянського суспільства. Однак, зазначають ці дослідники, преса (ЗМК) не може бути власне четвертою за рахунком владою після перших трьох; вона є четвертою **поряд з ними**. Враховуючи, що перші три є гілками єдиного дерева державної влади, пресі, за загальними правилами, на цьому дереві місця нема. Вона повинна бути «поза», тобто рости на дереві **влади суспільства** (виділення — Л.Г.) і стежити, щоб дерево державної влади не загнивало. У цьому розумінні пресу правильніше іменувати не четвертою, а **першою суспільною владою** [14, с. 5]. ЗМК виступають у ролі регулятора відносин між громадянами і державними, політичними, соціальними інститутами суспільства.

Формуючи громадську думку, впливаючи на неї всім спектром засобів, національним ЗМК необхідно перейматися і проблемами власного іміджу, особливо враховуючи економічну ситуацію, за якої українська преса зазнає величезних економічних утисків порівняно з аналогічною продукцією з Росії (вартість паперу, інших друкарських матеріалів, вартість розповсюдження, податки). І хоча у розмовах найвищих державних достойників постійно чуємо про пріоритети для вітчизняних ЗМК, Указ Президента України щодо забезпечення свободи преси в Україні передбачає зниження мита на ввіз паперу і деякі інші фінансові спрощення, це ще не означає, що всі, від кого це залежить в Україні, відразу кинуться виконувати вказівки Президента. Тим більше, що ніхто їх особливо картати за невиконання не буде — аж до наступної хвилі журналістського невдоволення чи нового політичного скандалу.

Серед головних ідей, що знайшли своє відображення у культурних мережевих течіях, є теза чи гасло «інформація повинна бути вільною», доступ до неї не повинні обмежувати чи регулювати жодні владні структури.

Лідером думок про свободу комунікації у мережі є Дж. Барлоу з його «Декларацією незалежності кіберпростору», в якій відбивається звернення до урядів інформаційно-розвинених країн і в досить різкій формі проголошується побудова глобального соціального мережевого простору, незалежного за своєю природою від тиранії, в якому немає моральних прав для управління чи залякування громади: «Кіберпростір складається зі взаємозв'язків і відносин, мислить і вибудовує себе у комунікаційному сплетінні. Наш світ одночасно скрізь і ніде, але не там, де живуть наші тіла [...] Ми творимо світ, де будь-хто і будь-де може висловлювати свої думки, якими б екстравагантними вони не були, не відчуваючи остраху, що його примусять мовчати чи погодитися з думкою більшості» [3, с. 349–350].

Ідеї теоретика і практика мережевого лібералізму підхопили й розвинули як пересічні користувачі Інтернету, так і науковці й наукові спільноти. Автори концепції вільного потоку інформації як

соціального блага і продукту культури Т. Адорно й М. Горькаймер [1] ще у 1930-х роках справили негативний вплив на особистість з боку стереотипів масової культури, поширеної мас-медіа. Теоретики розглядали історичний процес просвітництва — постійне зростання та раціоналізацію контролю людини над природою та умовами людського існування. У ХХ ст., на думку авторів, «медіа з гаранта прогресу та демократії перетворилися на інструмент капіталістичного панування. Відповідно, медійний контент аналізується як товар, що гарантує несправедливість і експлуатацію, створюючи систему, в якій безнадійно заплутуються психіка та буденне життя індивіда» [4, с. 475].

Через специфічні ознаки МК, такі як деперсоналізм, анонімність, оперативність, позатериторіальність та загальнодоступність, інформаційні повідомлення в інтернеті, мобільних комунікаційних засобах, інтерактивному телебаченні мають нижчий рівень довіри, ніж новини, поширені традиційними ЗМІ. Хоча ситуація щодо довіри до інформації в мережі останнім часом змінюється, про що свідчать дані різних дослідницьких організацій, недостовірність, неповнота, упередженість чи сенсаційність стали візитівкою не для одного мережевого ресурсу. Оприлюднення секретних документів, що підривають авторитет організації чи навіть держави загалом, нині є інструментом інформаційних війн і засобом збагачення. Чи не найяскравішим прикладом, що ілюструє останню тезу, є проект «*WikiLeaks*», автори якого на своїх сторінках розмістили тисячі секретних матеріалів та приватне листування американських чиновників найвищого рангу, посадовців, військових, дипломатів. Причому розсекречення тих чи інших документів досить гучно анонсувалося різними засобами МК і на момент їхньої публікації кількість зацікавлених користувачів сягала сотень тисяч. Незважаючи на деактивацію материнського доменного імені *wikileaks.org* та спроби деяких країн (США, Великобританія, Австралія) зашкодити поширенню інформації через блокування доступу до сайту, проект продовжує своє існування на технічних потужностях інших країн. До речі, спираючись на першу поправку Конституції США, суд дозволив відновити первісну адресу сайту *www.wikileaks.org*, яка функціонує досі і має близько 1500 дзеркал у всьому світі.

Відправною точкою при побудові вільного мережевого суспільства прийнято вважати ідеї М. Маклюєна, так званого «*Галактика Маклюєна*» (за М. Кастельсом) про те, що з приходом електронних засобів масової комунікації завершується історичний етап панування культури, в якій превалує лінійний текст, так званого «*Галактика Гутенберга*», й починає розвиватися «постгутенбергерівська ера» з поступовим витісненням писемних і друкарських форм аудіовізуальними способами передачі (чи трансляції) інформації [8]. Технології, що стимулюють інтерес аудиторії до МК, базуються на принципах гіпертексту чи інтертекстуальності з їхніми нелінійними різномірними зв'язками і можливістю миттєвого переходу від однієї групи інформації до іншої.

Не менш актуальними у руслі нашого дослідження є ідеї німецького професора Ю. Габермаса про рівні можливості будь-якого мережевого користувача. На думку вченого, кожен голос, кожен вислів еволюціонує мережева комунікація, що гарантує можливість викласти свої ідеї чи думки у будь-який час і будь-де без жодних обмежень. На нашу думку, ця ідеальна модель розвитку мережевої комунікації насправді ще не має (і не відомо, чи матиме) основ для реалізації через низку істотних зауваг. Безумовно, це й нерівний доступ громадян до ІКТ, і різність освіти, знання мов, специфіка культур, і готовність до використання технологій та ін. Не менш важливою є інформаційна перенасиченість, коли інформаційні потоки не досягають (чи не знаходять) свого адресанта. Отож, користувачі отримують можливість вільно висловитися, проте відсутні гарантії, що їх почують.

На нашу думку, теорія мережевої комунікації повністю вписується у теорію егалітарної масової комунікації, запропоновану Ф. Шарковим. Головною тезою теорії є надання всім громадянам вільного доступу до мас-медіа і права вибору каналу доступу до ЗМК для отримання будь-якої інформації [Шарко]. Як розвиток цієї теорії є модель рівних можливостей, розроблена цим же автором. До зазначених пунктів додаються можливість висловлюватися у засобах масової комунікації, а також публікація в інших ЗМК будь-яких нестандартних, спірних точок зору [15].

Не менш важливе значення відводиться мережеві комунікації у теорії нетократії, розробленій О. Бардом та Я. Зодерквістом. У розумінні науковців, мережа є напівпрозорою системою, тому вона є осередком демократії та надає людям рівні можливості у спілкуванні, доступі до інформації та управлінні [2, с. 196]. Причому інтернет вважається чи не єдиним засобом масової комунікації, оскільки в ньому стирається межа між виробниками та споживачами інформації.

В. Шкляр та А. Чічановський, розмірковуючи над природою журналістського буття, зазначають: «Журналістська діяльність вбирає в себе два пласти усвідомлення своєї власної національної винятковості — психологічний та історико-культурний, пов'язаний з аксіологічними (ціннісними) та гносеологічними традиціями» [14, с. 14]. Для більшості мережевих субкультур ключовими є посту-

лати, якими декларується: максимальний рівень свободи слова і плюралізм висловлювань; загальний і необмежений доступ до інформації та знань; чітко сформульована власна думка і власні переконання, що базуються на розмаїтих джерелах інформації; незалежність та надмірне захоплення лібералізмом віртуального світу.

Свобода доступу до інформації у МК, окрім позитивів, характеризується цілою низкою негативних факторів, кожен з яких може дискутуватися і не підтримуватися частиною ліберально налаштованої інтернет-громади та деякими науковцями. Зокрема, сповідувана С. Дацюком та С. Корневим деперсоналізація автора веде до нівелювання таких традиційних цінностей, як авторське право та авторська винагорода (гонорар).

Не менш дискусійною, на нашу думку, є так звана громадянська журналістика, суть якої примітивно зводиться до тези: будь-хто, хто увійшов у мережу, може бути журналістом і, як наслідок, створювати, редагувати й поширювати інформацію. Ми вважаємо таке трактування абсолютно хибним, оскільки журналістику, як і будь-яку іншу професію, потрібно опановувати як у спеціалізованих навчальних закладах, так і в процесі професійної діяльності. Тим більше, що журналістика, хоч і вийшла з філології, є унікальною професією, а письменницькі спроби у блогах часто не можна навіть визначати як літературне явище. Вкрай цікаві думки з цього приводу зустрічаємо у сучасних німецьких журналістикознавців: «Підготовка журналістів у Німеччині поділяється на три сфери: *вища освіта* (університети та технічні університети), *позауніверситетська та комерційна підготовка* (школи журналістів, вільні установи), а також *волонтаріат* (підготовка у журналістських організаціях). Ці три сфери формують систему підготовки журналістів, науковим вираженням якої є журналістика як наука про журналістику та підготовку журналістів» [4, с. 354]. Отож, німецькі студії абсолютно чітко визначають професійну групу, що може називатися журналістами. І в цьому переліку відсутні категорії «вільних журналістів».

На підтвердження тези щодо самоусоблення блогерів із професійними журналістами наведемо результати соціологічних вивчень, проведених у 2010 р. агенцією *Media Survey*: приблизно половина американців та канадців, що мають власний блог, який постійно поповнюється новинними замітками, вважають себе справжніми журналістами. Громадянська журналістика, активне обговорення якої нині йде як у науковому товаристві, так і в користувацькому середовищі, не завжди дотримується традиційних журналістських цінностей. Для багатьох «вільних» журналістів чи «фрілансерів» на перший план виходять ідеї свободи обміну інформацією, за якої не може бути жодних обмежень при передачі, отриманні чи коментуванні інформаційних потоків.

Керівник електронного проекту *Uatoday.net* С. Моругін під час дискусії, організованої *Інтерн'юз Україна*, сформулював досить чітку тезу щодо відповідальності деяких МВ. Він стверджує, що не весь український інтернет є відповідальним: «Останнім часом виникають фальшиві інтернет-видання, які анонімно розповсюджують однобоку, тенденційну інформацію, або інформацію, що не відповідає дійсності. Ці ресурси активно рекламуються у мережі, а неправдива інформація через непрофесіоналізм чи корумпованість журналістів традиційних ЗМІ широко розходить серед українського суспільства. Більшість регіональних газет рясніє посиланнями на кшталт: «як писали в Інтернеті», «передано каналами Інтернет» тощо. Найбільш негативним наслідком такого явища стають випадки, коли за анонімки, знайдені в мережі, відповідати доводиться журналістам і юридичним особам традиційних засобів масової інформації» [10].

Підсумуємо: мережа гарантує будь-якому користувачеві можливість реалізації творчої (чи креативної) функції через письменство, образотворче мистецтво (фотографія, інфографія, малярство тощо), відео- чи кінопродукування. Споживач може висловити свої думки через текст, зображення, звук, відео, анімацію або поєднати різні компоненти. При цьому не слід розглядати будь-які поширені користувачем новини як журналістську діяльність.

Об'єктивність як принцип поширення інформації в інтернеті часто поступається оперативності. Усталені в традиційній журналістиці постулати перехресної перевірки даних тут замінюються кількісними показниками наповнення. Інформація продукується настільки швидко і в таких обсягах, що жоден користувач не в змозі сприйняти й опрацювати увесь інформаційний спектр.

Висновки. Свобода доступу до інформації вважається головним набутком демократичного світового устрою. Відповідно до цієї думки, інтернет є соціальним інститутом, побудованим винятково на засадах демократизму і плюралізму. В умовах вільного й неконтрольованого руху інформації можуть виникнути зародки інформаційної анархії. Таким чином, перед світовою мережевою спільнотою стоїть складне питання, суть якого зводиться до намагань знайти розумний компроміс між реалізацією максимального доступу до розмаїтої інформації, можливістю роботи з нею та регулюванням руху інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Адорно Т.* Диалектика просвещения / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. — М. : Медиум, 1997. — 311 с.
2. *Бард А.* Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист. — СПб. : Стокгольмская школа экономики в СПб., 2004. — 252 с.
3. *Барлоу Дж.* Декларация независимости киберпространства / Дж. Барлоу // Информационное общество. — М. : АСТ, 2004. — С. 349–352.
4. *Вайшенберг З.* Журналіст та медіа : Довідник / З. Вайшенберг, Г.Й. Кляйнштойбер, Б. Пьорксен; перекл. з нім. П. Демешко та К. Макеев. — К. : Центр Вільної Преси, Академія Української Преси, 2011. — 526 с.
5. Джерело: Журнал «Власть». — 16 листопада 1999 р.
6. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
7. Конвенція про захист прав людини і основних свобод [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.om-budsman.kiev.ua/visl_03.htm
8. *Мак-Люэн М.* Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. — М. Мак-Люэн; К. : Ника-Центр, 2003. — 432 с.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.
10. Правовий статус інтернет-видань [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://gipi.internews.ua/ubbt_forum/showflat.php?Cat=&Number=120&page=0&view=expanded&sb=5&o=&vc=1.
11. Современная журналистика / под. ред. В. Иванова. — К. : ЦСП, 1999. — 687 с.
12. Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. — К. : Головна редакція УРЕ, 1986. — 800 с.
13. *Целиков Д.* Лен Клейнрок: развитие Интернета сдерживают искусственные барьеры / Д. Целиков // Компьюлента. — 31 серпня 2009 р.
14. *Чічановський А.* Світ інформації: особистість суспільство, держава / А. Чічановський, В. Шкляр. — К., М. : Слов'янський діалог. — 1995. — 52 с.
15. *Шарков Ф.* Истоки и парадигмы исследований социальной коммуникации / Ф. Шарков // Социологические исследования. — 2001. — № 8. — С. 52–61.
16. *Шкляр В.* ЗМІ як інструмент політичного бізнесу / Нові тенденції розвитку ЗМІ / В.І. Шкляр / за ред. А. Москаленка. — К. : ЦВП, 1999. — С. 32–35.
17. *Dempsey J., Weitzner D.* Regardless of Frontiers / J. Dempsey, D. Weitzner. — GILC [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cdt.org/gilc/Regardless_of_Frontiers.pdf

КОНЦЕПЦІЇ КРЕАТИВНОСТІ ЯК УНІВЕРСАЛЬНОЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ТВОРЧОЇ ЗДІБНОСТІ У ТЕОРІЯХ МЕДІАКОМУНІКАЦІЙ

Аліна Мельниченко, аспірантка Інституту журналістики
Київського національного університету імені Т.Шевченка
УДК 377 + 007 : 304 : 004.9

У статті з'ясовується наукове тлумачення креативності з точки зору соціальних комунікацій. Відстежуються і систематизуються наукові уявлення про креатив у медіакомунікаціях. Уніфікуються найпоширеніші методи креативу.

Ключові слова: креативність, соціальні комунікації, медіа комунікації.

В статье исследуется научная трактовка креативности в теориях социальных коммуникаций. Отслеживаются и систематизируются научные взгляды на креатив в медиакоммуникациях. Унифицируются самые распространенные методы креативу.

Ключевые слова: креативность, социальные коммуникации, медиа коммуникации.

This article examines the scientific interpretation of creativity in the theories of social communications. Scientific views on creativity in media communications are tracked and organized. The most common methods of creative ideas are unified.

Key words: creativity, social communication, media communication.

Сучасні теорії медіакомунікацій визначають низку актуальних проблем, що стосуються розмаїтих аспектів, зокрема:

- поняттєво-термінологічні дискусії, пов'язані з виникненням низки нових термінів;
- опис трансформаційних процесів у медіаіндустрії (медіагалузі);
- поява нових медійних професій;

– уніфікація напрямів у комунікаційних моделях, за яких комунікант і масовий реципієнт стають взаємозамінними об'єктами та ін.

У межах нашого дослідження особливо *актуальними* виглядають *наукові проблеми*, зорієнтовані на з'ясування професійної трансформації у медіагалузі (обґрунтування доцільності виокремлення таких посад як креативний директор, креативний редактор чи спеціаліст креативного відділу), а також обґрунтування необхідності розроблення і введення у науковий обіг низки термінів, що визначають основні категоріальні перспективи розвитку творчості у медіадизайні і медіакомунікаціях.

Велике місце у дослідженнях креативності посідає визначення ролі цілеутворення. Більшість дослідників вважають, що творчий процес — це форма діяльності в проблемному пошуку, свідомо та цілеспрямована спроба розширити наявні межі знань, усунути обмеження (Ф. Баррон, Д. Харрінгтон, М. Шикшентмихалий, Х. Гарднер, Х. Грубер, С. Девіс, Д. Перкінс).

З іншого боку, існує точка зору, відповідно до якої творчі продукти є результатом випадкових змін стадій креативного процесу (Д. Фелдман, П. Ленглі, Р. Джонс, С. Тейлор).

Проміжна позиція полягає у тому, що креативний процес викликається невдалою спробою пояснення, або гіпотезою, яка не підтвердилася, або спробою прорватися за допомогою самоорганізації крізь наявний хаос (Ф. Баррон, Д. Фелдман, Х. Гарднер, П. Торранс, Р. Візберг).

Якщо Дж. Гілфорд і Е. Торренс розглядають креативність як здатність до творчого (дивергентного) мислення, то Ф. Баррон вважає центральним процес уяви і символізації, визначаючи креативність як внутрішній процес, який спонтанно продовжується в дії. Р. Стернберг наголошує на важливості

здатності створювати «продуктивні метафори», С. Меднік переконаний, що в основі креативності лежить здатність виходити за рамки стереотипних асоціацій, працювати з широким семантичним полем.

Інші автори ігнорують роль несвідомого у творчості. Окремо розглядаються несвідомі процеси. Зокрема, П. Ленглі та Р. Джонс приписують важливу роль несвідомим елементам у контексті активності пам'яті, яка відповідає творчому натхненню і робить доступною ту інформацію, яка свідомо не використовується.

Мета роботи — з'ясувати наукове тлумачення креативності з точки зору соціальних комунікацій.

Завдання роботи:

- відстежити і систематизувати наукові уявлення про креатив у медіакомунікаціях;
- уніфікувати найпоширеніші методи креативу.

Методологічну основу розв'язання поставлених завдань становлять принципи й методи *соціально-історичного, соціокультурного і соціально-психологічного аналізу*, загальні принципи *науковості, об'єктивності, єдності* логічного й історичного підходів у ході дослідження соціальних аспектів креативності. *Елементарно-теоретичний аналіз* допоміг узагальнити систему знань, відповідно до якої з'ясувалися базові категорії креативності у теоріях медіакомунікацій.

Креативність з наукової точки зору розглядається як складне, багатопланове, неоднорідне явище, що виражається в різноманітті теоретичних і експериментальних напрямів її вивчення. Від перших спроб вивчення творчих здібностей досі дослідники створили велику детальну картину феноменології креативності. З вивченням креативності безпосередньо чи опосередковано пов'язані роботи таких науковців, як З. Фрейд, К. Роджерс, Дж. Гілфорд, Е. Торренс, Р. Стернберг, Т. Амабайл, Я.А. Пономарьов, Д. Богоявленська, А. Матюшкін, С. Рубінштейн, А. Маслоу, Б. Теплов, В. Вишнякова, Р. Мей, Ф. Баррон, Д. Харрінгтон й інші. Незважаючи на ці напрацювання, поняття креативності на сьогодні не можна назвати чітко визначеним і сталим як у зарубіжних, так і у вітчизняних дослідженнях.

Всі дослідження, присвячені вивченню креативності, можна розділити на два напрями:

1) дослідження, що базуються на концепції креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності. Представники «пізнавального» напрямку досліджують взаємозв'язки між креативністю, інтелектом, когнітивними здібностями і реальними досягненнями. Найбільш яскравими представниками цього напрямку є: Дж. Гілфорд, С. Тейлор, Е. Торренс, А. Пономарьов, С. Меднік. У їх роботах представлено, в основному, вплив інтелекту на здатність продукувати нові ідеї;

2) інший напрям вивчає креативність з позиції своєрідності особистісних особливостей креативів. Чимало експериментальних досліджень присвячено створенню «портрета творчої особистості», виявленню властивих їй характеристик, визначенню особистісних, мотиваційних та соціокультурних корелятивів креативності. Найбільш яскравими представниками цього напрямку є Ф. Баррон, А. Маслоу, Д. Богоявленська.

Креатив як явище і креативність як процес є міждисциплінарними категоріями, які в основі своїх теоретичних розробок спираються на психологію, соціологію, комунікацію. Саме тому більшість наукових робіт виконуються на стику цих наук: психологія вивчає сприйняття відповідних елементів індивідуумами чи масовою аудиторією, соціологія з'ясовує соціальні аспекти цього сприйняття, а комунікація — специфіку креативності в комунікаційному процесі.

Поняття «креатив», як і велика кількість інших понять у теоріях медіакомунікацій і медіадизайну, є калькуванням англійського слова *creative* (від латинського *creatio* — створення) і дослівно означає «творчість» чи «творчий». У більш широкому тлумаченні його розуміють як «продукт діяльності людини, створеної способом, що відрізняється від аналогічних, новизною підходу, творчим рішенням» [3, с. 22]. У деяких наукових роботах під креативом розуміють творчість, поставлену на потік [8]. Іншими словами, креатив — це синонім слова «творчість».

Креативність (від англ. *creative* — створювати, творити) — здатність людини до нестандартного мислення та поведінки [5, с. 215]. Слід наголосити, що характер такого мислення та поведінки — конструктивний та комплексний. Креативність, на відміну від творчості, проявляється багатогранно. Це оригінальність та швидкість мислення, здатність знаходити неочікувані рішення у, здавалося б, безвихідній ситуації, багата уява, почуття гумору, оригінальність створюваних ідей та продуктів. Творчість є вродженою або набутою здібністю і проявляється в одному або декількох су- міжних видах діяльності.

Креативність реалізується у *творчому процесі* — процесі створення матеріальних цінностей і творів мистецтва, відкриттів у науці та ін. [6, с. 189]. Основними етапами творчого процесу є задум, робота, спрямована на його реалізацію, пошук оптимальних методів втілення задуму, обнародування результатів творення, реалістичне ставлення до їхнього оцінювання, удосконалення твору на базі критичних зауважень, доопрацювання, переробка твору тощо.

Сучасні словники, присвячені питанням теорії комунікації, під креативною, чи творчою, діяльністю розуміють напрям у дизайні, що займається розробленням стильових прийомів художнього оформлення реклами під управлінням креативних редакторів і креативних директорів [4, с. 85].

Прийнято розрізняти «креатив» (як результат або процес роботи) і різні методи отримання креативних ідей. Креативні ідеї часто втілюються в таких напрямках медіакомунікації і мистецтва як фотографія, живопис, скульптура тощо.

Відсутність загальної теорії при розмаїтті виявлених нових закономірностей і чинників вказує на труднощі цієї теми. Хоча дослідження креативності активно ведеться вже декілька десятиліть, накопичені дані не стільки прояснюють, скільки заплутують розуміння цього явища. Досить сказати, що ще сорок років тому було дано понад 60 визначень креативності, нині їх уже неможливо порахувати. При цьому деякі дослідники іронічно відзначають: «Процес розуміння того, що таке креативність, сам вимагає креативної дії» [3, с. 56].

Творчі компоненти інтелектуальних процесів завжди привертали увагу науковців. Однак у більшості досліджень творчості фактично не враховувалися індивідуальні відмінності в цих самих творчих здібностях, хоча й визнавалося, що різні люди наділені цими здібностями нерівномірно. Інтерес до індивідуальних відмінностей у творчих здібностях позначився у зв'язку з очевидними досягненнями у сфері тестометричних досліджень інтелекту, а також з не менш очевидними недоліками в цій сфері.

Американський психолог, автор психометричних учень людського інтелекту Джо Гілфорд вважається одним із засновників сучасних теоретичних досліджень креативності. Науковець виділив 16 інтелектуальних здібностей, що характеризують креативність. Серед них — швидкість (кількість ідей, що виникають за деяку одиницю часу), гнучкість (здатність перемикатися з однієї ідеї на іншу) й оригінальність (здатність продукувати ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих) мислення, а також допитливість (підвищена чутливість до проблем, що не викликає інтересу в інших), нерелевантна (логічна незалежність реакцій від стимулів).

Унікальністю теорій Джо Гілфорда є поділ мислення на два види — конвергентне та дивергентне. *Конвергентне* мислення спрямоване на аналіз усіх наявних способів розв'язання задачі, з тим, щоб вибрати з них єдиний правильний варіант. Конвергентне мислення лежить в основі інтелекту. *Дивергентне* мислення — це мислення, «що йде одночасно у багатьох напрямках» [9, с. 445], воно спрямоване на те, щоб породити безліч різних варіантів розв'язання задачі. Дивергентне мислення лежить в основі креативності.

Теорія структури Джо Гілфорда робить спробу визначити продуктивність інтелекту людини через розумові здібності й фактори інтелекту. У теорії розглянуто низку інтелектуальних здібностей, згрупованих за трьома категоріями — операційна, змістова і продуктивна [11, с. 1–4]. У процесі трансформації своєї моделі Дж. Гілфорд постійно виділяв нові елементи: оригінальна модель складалася зі 120 компонентів; згодом він додав слухові й зорові структури і модель збільшилася до 150 компонентів. Остаточна кількість — 180 складників — сформулювалася, коли науковець відокремив функції пам'яті.

У 1967 р. Дж. Гілфорд об'єднав ці фактори в загальному понятті «дивергентне мислення», яке відображає пізнавальний бік креативності і є різнонаправленим: «Під креативністю слід розуміти здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення. Основою креативності є дивергентне мислення...» [10, с. 50]. Аналогічно до Дж. Гілфорда розглядає креативність С. Тейлор — не як єдиний фактор, а як сукупність здібностей, кожна з яких може бути представлена в тій чи іншій мірі [2, с. 36].

Е. Торренс визначає креативність як здатність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин у знаннях, відсутніх елементів, дисгармонії, усвідомлення проблем, пошуку рішень, здогадів, пов'язаних із недостатнім для вирішення, формування гіпотез, перевірку і повторну перевірку цих гіпотез, їх модифікацію, а також повідомлення результатів. Модель креативності Е. Торренса включає три фактори: швидкість, гнучкість, оригінальність. У цьому підході критерієм є характеристики і процеси, що активізують творчу продуктивність, а не якість результату.

Спочатку Дж. Гілфорд включав до структури креативності, крім дивергентного мислення, здатність до перетворень, точність рішення й інші власне інтелектуальні параметри. Тим самим постулював позитивний зв'язок між інтелектом і креативністю. Але в експериментах виявилось, що високоінтелектуальні індивіди можуть не проявляти творчої поведінки при вирішенні тестів. Пізніше Еліс Пол Торренс сформулював на основі фактичного матеріалу модель відносин креативності та інтелекту: при IQ до 120 балів інтелект і креативність утворюють єдиний фактор, при IQ понад 120 балів креативність стає незалежним від інтелекту чинником.

Креативність і загальний інтелект є здібностями, які визначають процес розв'язання розумової задачі, але відіграють різну роль на різних його етапах.

В іншому підході до концепції креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності А. Пономарьова креативність досліджується як процес, в якому виділяються різні фази, рівні і типи творчого мислення: 1 фаза — свідомою робота (підготовка інтуїтивного проблиску нової ідеї); 2 фаза — несвідомою робота (інкубація спрямовуючої ідеї); 3 фаза — перехід несвідомого у свідомість (перенесення ідеї розв'язання у сферу свідомості); 4 фаза — свідомою робота (розвиток ідеї, її остаточне оформлення та перевірка) [8, с. 18]. Як «ментальну одиницю» виміру творчості розумового акту, «кванту» творчості А. Пономарьов пропонує розглядати різницю рівнів, що домінують при постановці та вирішенні завдання (завдання завжди вирішується на більш високому рівні структури психологічного механізму, ніж той, на якому купуються засоби до її вирішення).

С. Меднік також розглядає креативність як процес. Відповідно до цієї концепції креативність є процесом переконструювання елементів у нові комбінації, відповідно до поставленого завдання, вимог ситуації і деяких спеціальних вимог [2, с. 120]. Суть творчості, за С. Медніком, полягає в здатності долати стереотипи на кінцевому етапі розумового синтезу і в широті поля асоціацій.

Російський філософ В. Яковлев вважає, що нині ми є свідками «становлення нової світоглядної глобальної парадигми, яка виявляється у визнанні онтологічного статусу креативних процесів, їх першості як деякої надтотальності» [7, с. 98]. Така позиція науковця є вкрай радикальною, проте вона відбиває основні зміни, що відбуваються у медіакомунікаціях, коли творчість і творчі підходи (іншими словами — *форма відображення інформації у мас-медіа*) стають домінантними перед змістовим наповненням. Тобто інформація поступово стає ринковим продуктом, продаж якого передбачає «яскраву обгортку» і «красиву форму», а вже потім — її «смакові якості».

Багато досліджень креативності «особистісного» напрямку, а серед них слід виділити Ф. Баррона, вивчають роль мотивації у творчому процесі, а також вплив різних факторів соціального середовища на розвиток креативності. Оскільки психологічні дослідження досі не виявили успадкованих індивідуальних відмінностей у креативності, як детермінанти творчих здібностей називають фактори зовнішнього середовища, які можуть як позитивно, так і негативно впливати на їхній розвиток. Ф. Баррон виділяє основні параметри соціального мікросередовища, що сприяють формуванню креативності: низька обґрунтованість поведінки, високий ступінь невизначеності, наявність зразка креативної поведінки, створення умов для наслідування творчої поведінки, предметно-інформаційного збагачення, соціальне підкріплення творчої поведінки.

Інший напрям, автором якого є Абрахам Маслоу, розглядає здатність до творчості як установку на самореалізацію особистості. Головну роль у детермінації творчої поведінки відіграють мотивація, цінності, особистісні характеристики. Творчий процес пов'язаний з самоактуалізацією, повною та вільною реалізацією своїх здібностей та життєвих можливостей. За А. Маслоу, свобода, спонтанність, самоприйняття та інші риси дозволяють особистості найбільш повно реалізувати свій потенціал. Відповідно до бачення науковця, креативність — це творча спрямованість, властива від народження всім, але втрачена більшістю під впливом системи виховання, освіти й соціальної практики [1, с. 280].

Російський психолог Д. Богоявленська визначає креативність як глибинну особистісну властивість, яка виражається «в оригінальній постановці проблеми, наповненої особистісним змістом» [2, с. 17]. Вивчення творчості як продуктивного й спонтанного явища здійснювалося дослідницею за допомогою методу, названого автором «Креативне поле». У цих дослідженнях встановлено, «що процес пізнання детермінований прийнятим завданням лише на першій стадії. Потім залежно від того, чи розглядає людина вирішення завдання, як засіб для здійснення зовнішніх цілей пізнання, чи воно саме є метою, визначається й доля процесу» [2, с. 75]. У першому випадку він закінчується, як тільки розв'язане завдання. В іншому — виникає феномен саморуху діяльності. Д. Богоявленська підкреслює, що креативність є спільною особливістю особистості й впливає на творчу продуктивність незалежно від сфери прояву особистісної активності.

Креатив, як правило, має за мету привертання уваги в основному через шокування, пародіювання, легкість прийняття, яскравість і високу запам'ятовуваність образу.

Креатив, як наука, і креатив, як мистецтво, спрямовані на розвиток креативності у людей, покращення здатності нестандартно мислити у різних ситуаціях. Його завданням є навчити людину продуктивно діяти в ситуаціях новизни та невизначеності, використовуючи досвід та набуті знання, орієнтуватися в умовах, що швидко змінюються, приймати адекватні рішення при неповноті вихідних відомостей для цього. Такі якості не завжди пов'язані з творчими видами діяльності (малювання, музика, письмо); вони є універсальними у будь-яких ситуаціях, де є невизначеність або немає заздалегідь відомої схеми дій, де необхідно створити щось нове.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Альтшуллер Г.* Как стать гением. Жизненная стратегия творческой личности / Г. Альтшуллер, И. Верткин. — Минск : Беларусь, 1994. — 479 с.
2. *Богоявленская Д.* Психология творческих способностей : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Богоявленская. — М. : Издательский центр «Академия», 2002. — 320 с.
3. *Вишнякова Н.Ф.* Креативная психопедагогика. Психология творческого обучения [Текст] / Н.Ф. Вишнякова. — Минск, 1995. — 240 с.
4. *Землянова Л.* Коммуникативистика и средства информации : Англо-русский толковый словарь концепций и терминов / Л. Землянова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. — 416 с.
5. *Литвиненко С.* Креативність як загальна здібність до творчості : сучасні підходи // Збірник наукових праць полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. — Серія «Педагогічні науки». — випуск 3 (50). — Полтава, 2006. — С. 215–219.
6. Психологічний словник / за ред. В. Войтка. — К. : Вища школа, 1982. — 216 с.
7. *Яковлев В.* Философские принципы креативности / В. Яковлев // Вестн. Московского ун-та. — Сер. 7 : Философия. — 1999. — № 5. — С. 98–103.
8. *Ярошевский М.Г.* Психология творчества и творчество в психологии / М. Ярошевский // Вопросы психологии. — 1985. — № 6. — С. 14–24.
9. *Guilford, J.P.* (1950) Creativity, *American Psychologist*, Volume 5, Issue 9, 444–454.
10. *Guilford, J.P.* (1982). Cognitive psychology's ambiguities: Some suggested remedies. *Psychological Review*, 89, 48–59.
11. *Guilford, J.P.* (1988). Some changes in the structure of intellect model. // *Educational and Psychological Measurement* Spring 1988 vol. 48 no. 1. — Pp. 1–4.

Розділ X

ЖУРНАЛІСТИКА

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ У ПІДТРИМЦІ ПОЗИТИВНОГО ОБРАЗУ ЖІНКИ ТА РУЙНУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ НА ҐРУНТІ СЕКСИЗМУ

Катерина Соколова, студентка Інституту журналістики
Київського національного університету ім. Т. Шевченка
УДК 007 : 304 : 659.3

У статті йдеться про образ жінки у літературі, кінематографі та суспільному житті. Робиться акцент на роль засобів масової комунікації у створенні та підтримці позитивного образу сучасної жінки.

Ключові слова: жінка, гендер, стереотипи, сексизм.

В статтє идет речь об образе женщины в литературе, кинематографе и общественной жизни. Делается акцент на роль средств массовой коммуникации в создании и поддержке позитивного образа современной женщины.

Ключевые слова: женщина, гендер, стереотипы, сексизм.

The article deals with the image of a woman in literature, cinematography and social life. It is focused on the role of mass media in creating and maintaining a positive image of modern woman.

Key words: woman, gender, stereotype, sexism.

«Діти, кухня, церква» [11]. Так визначили колись основну соціальну роль жінки у суспільстві. Що ще може робити жінка, окрім як розважати чоловіка, виховувати дітей та готувати?..

Ще з давніх часів існували різні погляди на роль жінки у суспільстві. Платон дотримувався патріархальних ідей. Інший представник афінської філософської школи — Аристотель дотримувався думки, що основне призначення жінки полягає в тому, щоб служити чоловіку, приносячи різну користь родині й державі. Представник доби Відродження Томас Мор у своїй «Золотій книзі» описав ідеальну державу, в якій заняття чоловіків та жінок не відрізняються. У теорії гендерно диференційованого виховання Жан-Жака Руссо жіноче начало володіє рядом позитивних якостей, що відсутні в чоловіків і які роблять важливий позитивний вплив на процес формування чоловічого суб'єкта. Імануїл Кант дотримувався ідеї, що розум є основою людської суб'єктивності, і тому відмінність між чоловіком і жінкою полягає в тому, як вони використовують свій розум. Англійська письменниця Мері Уоллстоункрафт авторка праці «У захист прав жінок» однією з перших в історії філософії сформулювала ідеї щодо захисту жіночих прав та жіночої емансипації. Вона вважала, що природні нахили та особливості жінок і чоловіків є результатом виховання. Артур Шопенгауер зауважував про наявність різниці в психічних процесах чоловіків та жінок [1].

У XIX ст. права жінки були обмежені: вона не мала права опікуватися неповнолітніми дітьми і розпоряджатися нерухомим майном [6]. Набагато важче, ніж чоловікові, давалося розлучення. Для розірвання шлюбу духовним судом за бажанням однієї зі сторін, у тому числі жінки, згідно зі ст. 45 Зводу законів цивільних, існував виключний перелік підстав. Варто зазначити, що приблизно в ті часи жінка не була спеціальним суб'єктом злочину, а кримінальна відповідальність як жінки, так і чоловіка була однаковою, а в окремих випадках жінка була навіть у привілейованому становищі порівняно з чоловіком [4].

Ще у XVII ст. існували суперечливі думки про те, яке місце має займати жінка у суспільстві [8]. Водночас козаки змогли зрозуміти важливість ролі жінок. Дівчатам було дозволено навчатися разом з хлопцями. Створювалися спеціальні навчальні заклади [9]. Бурхливий розвиток жіночої освіти сприяв підвищенню соціального статусу жіноцтва, його ролі у суспільних процесах, виникненню наприкінці XIX ст. жіночого руху, однак представниці «слабкої статі» продовжували займати другорядні позиції.

У фільмі «Дев'ять» (2009) була чудова фраза про те, що доля жінки-католички — жертвувати. Згадаємо відомий на весь світ роман австралійської письменниці Колін МакКаллоу «Ті, що співають у терені». Жінка не має нічого вирішувати, має бути тінню свого чоловіка. У традиційних суспільствах жінки, як правило, повинні вирішувати репродуктивні, а чоловіки — продуктивні завдання [5].

На території України діє організація Femen із гаслом «Прийшла, роздяглася, перемогла». Але треба замислитися над тим, до чого можуть призвести подібні акції протесту. Можливо, основною метою організації є провокація владних структур. Але варто пам'ятати, що ті самі владні структури сприймають дії активісток дещо по-іншому: «Зачем нам проституки, которые позорят Украину?» [7].

Так, з легкої подачі подібних організацій та поведінки українських жінок загалом у нашій країні вони стали вважатися доступними. Про це писав навіть Юрій Андрухович у своїй останній книзі [12].

Ще у 2002 році керівник об'єднання «Жінки за майбутнє» Валентина Довженко вважала наш світ світом чоловічих привілеїв [2].

Цікаво, що у нашій мові навіть нема такого слова, як «гендер» [3]. Воно запозичене з інших мов, в цьому випадку з англійської. Недивно, що переважно люди не можуть пояснити значення цього терміна. Це слово грецької мови, в якій воно мало значення «походження», «рід», «те, що народжується», але іспанське «genego», італійські «genere» і французьке «genre» не мають ніякого зв'язку з позначенням роду (статі) людини. Отже, може виникнути елементарна плутанина з перекладом. Зокрема, з терміном «сексизм» у нас досі неймовірна плутанина: багато хто сприймає його як дещо, пов'язане з сексом і виявом сексуальності, — писала Світлана Сененко у своїй статті.

Працівники засобів масової комунікації, зокрема соціальна журналістика, повинні розуміти основні моменти та поняття у проблематиці жінок як вразливої групи населення, щоб кваліфіковано та доступно доносити інформацію до аудиторії. Вони повинні розрізняти реальність та історично створені образи та стереотипи, що мають руйнуватися засобами масової комунікації. Треба уважно ставитися до акцій протесту організацій, що заявляють про себе, як про захисників прав жінок, розважальних та інформаційних програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Глінка А.І. Роль жінки в суспільстві : філософський, психологічний та ретроспективний аналіз / Проблеми сучасної психології // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — Випуск 8, 2010. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/papl/2010_8/191-200.pdf — Назва з екрана.
2. Довженко В.: Мы потревожим мир мужских привилегий / Подробности // День [Сайт]. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/44668/> — Назва з екрана.
3. Кириченко В.В. Гендер : сутність та понятійний зміст / Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 1. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vzjui/2010_1/10kvenc.pdf — Назва з екрана.
4. Бондар М. Кримінально-правове становище жінки в Україні в другій половині XVII—XVIII ст. / Трибуна дисертанта // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2009. — № 6 (92). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/bmuuu/2009_6/11_6-2009.pdf — Назва з екрана.
5. Чорнодон М. Визначення концепту «Жінка» на сторінках сучасної періодики для жінок в Україні / Гендерні доміанти // Журналістика. — Вип. 11 (36), 2012. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zhur/2012_11/Chornodo.pdf — Назва з екрана.
6. Нестерцова-Собакарь О.В. Правове становище жінки на українських землях за шлюбно-сімейним правом російської імперії та українським звичаєвим правом / Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2010. — № 3. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pppd/2010_3/6NestSob.pdf — Назва з екрана.
7. Шевченко О. VS Вадим Колесниченко, ШУСТЕР «LIVE» / YouTube [Сайт]. — Режим доступу : <http://www.youtube.com/watch?v=KPAvpQogQT4> — Назва з екрана.
8. Сененко С. Сексизм, бессмысленный и беспощадный / С. Сененко // Зеркало недели — 06 марта 2010. — № 9. 00:00 // ZN,UA [Сайт]. — Режим доступу : http://zn.ua/SOCIETY/seksizm,_bessmyslennyu_i_besposhadnyu-59436.html — Назва з екрана.
9. Слюсаренко Н.В. Роль та місце жінки в історії розвитку суспільства. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/slyusarenko3.pdf — Назва з екрана.
10. Слабчук Т. Статус жінки у Західній філософсько-політичній думці. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Rozdil_1/10_Slabchuk.pdf — Назва з екрана.
11. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / Серов В. 2-е изд. — М.: Локид-Пресс, 2005. — 880 с.
12. Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст / Ю. Андрухович. — К.: Meridian Chernowitz, Майстер книг, 2011. — 480 с.

Розділ XI

ВИДАВНИЧА СПРАВА, ВІДЕО ТА АУДІОЗАПИС

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ДІЄВИЙ РІЗНОВИД КОМУНІКАЦІЙНОЇ ІННОВАЦІЇ У ВИДАВНИЧІЙ ГАЛУЗІ

Світлана Водолазька, кандидат філологічних наук,
докторант кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 004.832.28:659

У статті аналізуються особливості використання соціальних мереж для просування й позиціонування у видавничій галузі. Визначаються дієві інструменти роботи та унікальні стратегії. Встановлюється рівень проникнення комунікаційної інновації до видавничої галузі.

Ключові слова: соціальна мережа, видавництво, комунікаційна інновація, просування, аккаунт, соціальні плагіни.

В статье анализируются особенности использования социальных сетей для продвижения и позиционирования в издательской отрасли. Определяются действенные инструменты работы и уникальные стратегии. Устанавливается уровень проникновения коммуникационной инновации в издательскую отрасль.

Ключевые слова: социальная сеть, издательство, коммуникационная инновация, продвижение, аккаунт, социальные плагины.

The article analyzes the features of using social networks for promotion and positioning in the publishing industry. Identify effective work tools and unique strategy. Sets penetration level of communication innovations to the publishing industry.

Key words: social networking, publishing, communications innovation, promotion, account, social plugins.

Зміни, що відбулись у світовому та пострадянському інформаційному просторі, змусили представників видавничої галузі східноєвропейського регіону говорити про потрапляння у певний комунікаційний вакуум, що негативно впливає на позиціонування видавництв та видавничої продукції на ринку, а також призводить до повсякчасної втрати зв'язку з читачами і покупцями. Існуюча ситуація потребує пошуку нових способів та методів поширення інформації, з урахуванням обов'язкової їх ефективності, масовості запитів до них, наявності високого рівня кредиту довіри серед людей. Соціальна мережа відповідає зазначеним вимогам, проте ще не знайшла значного поширення як інструмент ведення бізнесу серед видавців, а отже, потребує ретельного вивчення, що й зумовлює **актуальність дослідження**.

Мета статті — проаналізувати особливості використання видавництвами можливостей соціальної мережі.

Сучасна теорія видавничої справи переважно оминає питання інноваційного розвитку. Не стала винятком й аналізована проблема. Зустрічаємо її розробку на сторінках російського видання «Університетська книга» у статтях: «Результативний SMM для книжкових проєктів», «SMM: практичний інструментарій і питання ефективності», «SMM у книжковій справі: обрії розширюються», «SMM на практиці: у пріоритеті — навчання», «Просування читання в соціальних медіа: підсумки конференції». Кожен із представлених матеріалів тільки накреслює проблемні зони, проте питання ефективного використання соціальних мереж у видавничій справі з метою просування і популяризації видавництва і видавничої продукції залишається майже не дослідженим як для російського книговидання, так і для інших країн східноєвропейського регіону.

Ідентифікація в інформаційному та комунікативному просторі — шанс отримати преференції від споживачів у формі покупки видавничої продукції і посилити впізнаваність власного бренду. На сучасному етапі «одним із найбільш ефективних інструментів для просування товарів та послуг та для комунікації брендів з цільовими аудиторіями є соціальні мережі» [6].

Отже, мережева активність стає новою формою реалізації активної позиції, однією з найбільш актуальних форм якої, без перебільшення, можна назвати соціальні мережі, які стали інноваційним технологічним трендом початку XXI століття. Соціальну мережу розуміють як платформу, он-лайн сервіс або веб-сайт, що призначений для побудови, відображення та організації соціальних взаємин. Попри те, що термін є не новим, бо вперше був використаний у 1954 р. Дж. Барнесом, широкого розповсюдження в той час він не набув, зміни відбулись тільки зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу наприкінці XX ст.

Початок поширення Інтернетом соціальних мереж пов'язують з 1995 р., коли з'явився американський портал Classmates.com. Успішність упровадженого проєкту спричинила подальше стрімке розповсюдження аналогічних сервісів. Водночас часом офіційного початку ери соціальних мереж необхідно вважати 2003–2004 рр., коли в активний ужиток увійшли LinkedIn, MySpace і Facebook. У Росії й Україні захоплення соціальними мережами серед населення почалось з появою Однокласників і ВКонтакте, що спостерігається, починаючи з 2006 р.

Недооцінка питомої ваги соціальних мереж у комунікаційному процесі пов'язана з незначною популярністю їх серед представників видавничої галузі східноєвропейського регіону і призводить до втрати можливостей позиціонування за допомогою подібного каналу. Наслідки такої недалекоглядності і необдуманого політики стали помітними після світової економічної кризи, яка, як лакмусовий папірець, виявила слабкі місця, призвела до вихолощування бійцівських якостей видавців, діяльність яких була зорієнтована на хаотичне й непрогнозоване захоплення ринків і необдумане розширення асортименту. Поява нових технологічних можливостей з невідомих причин мало зацікавила представників видавничого бізнесу, попри те, що створення аккаунту в соціальній мережі не потребує від видавців надзвичайних зусиль та значних матеріальних витрат, а більше вимагає чітко продуманого інформаційного повідомлення.

Проникнення соціальних мереж на ринок країн східноєвропейського регіону спричинило появу нового маркетингового інструменту для просування підприємства, продукції. До того ж, попри розбіжності, всі гравці видавничої галузі погоджуються, що людина потребує більше можливостей для спілкування. Така нагальна потреба стала ще однією причиною появи та стрімкого поширення соціальних мереж, а їхній розвиток дозволив упроваджувати в життя безліч інноваційних бізнес-моделей, стратегій і технологій. Видавництва повільно, але зорієнтовуються у наданих можливостях і створюють власні сторінки у соціальних мережах, переважно розміщуючи семантично значущу інформацію, розширюючи власне інформаційне поле, розробляючи перші кроки до зняття комунікаційного голоду, особливо на рівні зворотного зв'язку зі споживачем власної продукції та вибудовуючи новий канал просування та інформування. Водночас суб'єкти видавничої галузі потребують не тільки номінального засвідчення своєї присутності в інтернет-просторі, а й проведення там активної діяльності, що передбачає оцінювання бізнес-показників. До ключових факторів, що визначають вибір соціальних медіа, видавці відносять: активність розвитку аудиторії, можливість надавати текстовий, аудіо- й відео контент, привабливість сервісів мережі. Видавцям необхідно отримати максимальну присутність у соціальних мережах з публікацією рекламних повідомлень, анонсів, прес-релізів, створення окремих сторінок для брендуння власних видань.

З метою забезпечення ефективності комунікативних можливостей соціальної мережі видавці намагаються здійснити: інформаційну підтримку заходів, зворотній зв'язок, підтримку бренду видавництва і видавничої продукції, опитування.

Соціальна мережа небезпідставно сприймається суб'єктами підприємницької діяльності як механізм високоефективного конструювання осередків комунікацій у сучасному світі, бо поступово вона перетворюється на стратегію із заповнення інформаційного вакууму, актуалізуючи компенсаційні можливості соціуму, видавництво здобуває реальні механізми для отримання зворотного зв'язку та цінної інформації від читачів, оцінювання реакції на новий продукт або маркетингову кампанію. Проте ефективність її може бути здобута тільки завдяки постійній роботі з ресурсом, а також ретельно підібраним арсеналом спеціальних сервісів.

Аналітика отриманих даних може призвести до розв'язання низки надважливих завдань з популяризації іміджу видавництва та видавничої продукції, а особливо формування різних систем взаємин зі споживачами видавничої продукції. Соціальні сервіси сприяють проведенню моніторингу пізнаваності бренду видавництва і його продукції на ринку, оцінювання рівня або тональності згадок (до уваги обов'язково необхідно брати позитивні, негативні, а також нейтральні відгуки). Визначення осередків і приводів інформаційного напруження, які виникають як реакція на негативно маркований відгук, що генерується іншими користувачами, потребує негайної реакції з боку представників видавництва. «Соцмережі дозволяють замкнути цикл спілкування з книгою для користувача, тобто тут люди можуть дізнатись про книгу, зібрати про неї відгуки, погортати її або прочитати якусь главу, придбати її всередині соцмережі і дати зворотній зв'язок» [7, с. 30].

Сучасні видавництва та книготорговельні організації країн східноєвропейського регіону представлені в соцмережах неоднаково, найбільшу зацікавленість цим інноваційним сервісом просування знаходимо серед представників бізнесу з Польщі та Росії, найменшу — Білорусі. Видавці Польщі більше вподобали Facebook (55,0%), далі за популярністю йдуть мережа LinkedIn (25,0%) і блог Tweet (10,0%), також розміщується відеоряд або буктрейлери в мережі YouTube. Менше інформація розміщується в мережах Google+, Pinterest, Nk miejsce spotkania інших.

В Росії з 12 проаналізованих соцмереж найбільшою популярністю серед представників галузі (за даними опитування журналу «Університетська книга») користуються Facebook (79,0%), ВКонтакте (69,4%), Google+ (25,8%), YouTube та блогах Twitter (51,6%), Livejournal (48,4%), BlogPost (12,9%). Останнім часом починає зростати питома вага мережі Однокласники (21,0%). Наприклад, у мережі ВКонтакте було знайдено 2055 сторінок представників видавничого бізнесу (з них видавництв — 1055, книгорозповсюджувачів 1000).

Серед українських видавців соціальні мережі користуються набагато меншим попитом, в їхню ефективність вірять мало, зі 100 проаналізованих провідних видавництв 75% взагалі не представлені в жодній соціальній мережі. Видавці, що зорієнтовані на впровадження цієї інновації для власного розвитку більше довіряють мережам Facebook (40,0%) та ВКонтакте (36,0%), значно менше Twitter (63,0%) та Google+ (15,0%). Наприклад, у мережі ВКонтакте було знайдено 510 сторінок представників видавничого бізнесу (з них видавництв — 180, книгорозповсюджувачів 330).

Найгіршу ситуацію спостерігаємо в Білорусі, де цей соціальний сервіс не став помічником для представників галузі (тільки 5% з них мають власну сторінку в соціальних мережах). ВКонтакте знайдено тільки 15 сторінок видавництв і 56 книготорговельних організацій, що засвідчує відсутність попиту на цей вид інновації.

Видавці намагаються використовувати потенціал і можливості декількох соціальних мереж з метою розширення аудиторії, наприклад, російські видавництва «АСТ», «Ексмо», «Дрофа» представлені одночасно у 7 мережах, «Росмен» — у шести, «Олма Медіа Груп» — у п'яти, «Ріпол класик» — у трьох. У Польщі лідерами з представленості є «Волтер Ключер», «Геліон», які мають сторінки у п'яти мережах, видавництва «Знак», «Егмонт», «А-5» — у трьох. В Україні найбільшу активність виявляють видавництва «Геперіон», «Академія», «Картографія», «Наш формат», «Навчальна книга Богдан» — від семи до трьох мереж. Порівняно з видавництвами Західної Європи і США ситуація виглядає досить непривабливо, бо втрачається потужний канал комунікації, який має вагомий потенціал і широку аудиторію охоплення як за територіальною, так і за віковою ознаками.

З більшою частотою видавничі організації використовують такі ефективні інструменти просування в соціальних мережах: соціальні плагіни (кнопки «Like», «Мені подобається», блоки коментарів, кнопки переходу на різні сайти з використанням аккаунтів у соціальних мережах), групи за інтересами (наприклад, в Однокласниках існує близько 50 груп книгоманів), спільнота (основний інструмент просування соціальної мережі ВКонтакте, де особлива увага видавництвом має приділятися просуванню бренду, автора, серії, окремої книги), таргетована реклама (повинна бути зорієнтована не тільки на критерії статі й віку, а найбільше зосереджуватись на критерії уподобань), інтеграція з зовнішнім сайтом, анонсування у популярних користувачів, система відгуків. Ство-

рення спільноти є заняттям відповідальним для видавців і потребує особливої уваги і застосування продуманої тактики розвитку, можна говорити про існування двох підходів: прямого і опосередкованого. У першому підході за мету ставиться творення групи певного видавництва або його серії чи книги, тобто ключовою стає орієнтація на конкретний бренд. Всі зусилля спрямовуються на підвищення продажу видавничої продукції, але акцент зроблено на людях, які знайомі з діяльністю видавництва і його видавничим портфелем. У другому підході передбачено створення групи за інтересами, проте в жодному разі не можна звужувати її контент. Якщо це врахувати, то збільшиться кількість людей у групі. Для оцінки ефективності викладеної на сторінці інформації можна скористатись спеціальними сервісами, одним з яких є Пульс блогосфери від Яндекс, що дозволяє в графічному форматі оцінити інформаційні стрибки, пов'язані з конкретними інформаційними приводами.

Загалом завдання, які ставить перед собою видавництво, створюючи аккаунт у соціальній мережі, є різноманітними, а очікування глобальними, проте видавець повинен пам'ятати, що таким чином зможе: по-перше — заповнити лауну, яка утворилась після зменшення кількості місць, де пропонується ознайомитися з рецензіями на книгу; по-друге — запропонувати матеріали для розв'язання проблеми з вибором книг у читача; по-третє — змінити модель споживання контенту і поступово заохочувати до повернення моди на читання. У соціальній мережі люди можуть дізнатись про видавництво і книгу, прочитати рецензію, зібрати відгуки, ознайомитись з уривками, переглянути буктрейлер або інші відеоролики, взяти участь у дописуванні творів, купити книгу, ознайомитись з анонсами заходів, брати участь у конкурсах. «Соціальні мережі вже мають таку вагу, що стали вважатись повноцінними медіа. Тому основне завдання книжкових і видавничих маркетологів — визначити свій сегмент і бути там, де їхня цільова аудиторія» [7, с. 32]. Проте обов'язково необхідно пам'ятати про толерантність у ставленні до свого клієнта, яка дозволить продовжити термін співпраці.

Отже, одним із перспективних способів просування та популяризації товару на ринку можна вважати соціальні мережі, які стали популярними через появу нагальної потреби у спілкуванні. Соціальні мережі для країн східноєвропейського регіону — явище достатньо нове й неоднорідно поширене, попри те, що відбувається у країнах Західної Європи та США. Дослідниками доведений їхній позитивний вплив на розвиток видавничого бізнесу. Сприймаються вони як інноваційний маркетинговий інструмент ще не у повному обсязі, а тому потребують додаткової уваги з боку представників видавничої галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторы, издатели и книгораспространители в социальных медиа // Университетская книга. — 2013. — Март. — С. 34–42.
2. *Ігнатова Є.* Інновація як об'єкт товарної інноваційної політики / Є. Ігнатова // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. — 2010. — № 3 (11). — С. 25–39.
3. *Каплин Р.* SMM на практике: в приоритете — обучение / Р. Каплин // Университетская книга. — 2012. — Июнь. — С. 51–53.
4. *Крючкова М., Шулакова Н.* Результативный SMM для книжных проектов / М.Крючкова, Н. Шулакова // Университетская книга. — 2012. — Июнь. — С. 62–67.
5. Продвижение чтения в социальных медиа // Университетская книга. — 2013. — Март. — С. 30–34.
6. *Рандіна А., Буянова І.* Маркетинг у сфері соціальних медіа — новий канал комунікації із споживачем та інструмент дослідження уподобань аудиторії [Електронний ресурс]. — Режим доступу з екрану: http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Economics/65651.doc.htm
7. SMM: практический инструмент и вопросы эффективности // Университетская книга. — 2012. — Май. — С. 28–32.

Розділ XII

ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

СОЦІАЛЬНІСТЬ ІНТЕРНЕТ-МЕДІА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОПУЛЯРНІСТЬ РЕСУРСУ

Артем Захарченко, кандидат наук із соціальних комунікацій
асистент кафедри електронних видань та медіа дизайну
Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК: 007: 304: 659.3: 004.738.52.001

У статті описано кількісні методи оцінки соціальності інтернет-ресурсів та сфери їх застосування.

Ключові слова: соціальність, інтернет-медіа, інформаційні потоки, user generated content.

В статті описані количественные методы оценки социальности интернет-ресурсов и сферы их применения.

Ключевые слова: социальность, интернет-медиа, информационные потоки, user generated content.

This article describes the quantitative methods of sociality of evaluation of online media, and possibility of their application.

Key words: sociality, online media, information streams, user generated content.

Серед активних користувачів мережі Інтернет в Україні 56% використовували мережу для відвідання соціальних мереж [1]. Це досить високий показник навіть порівняно зі світовими лідерами. Абсолютна більшість рейтингових інформаційних видань мережі Інтернет також враховує особливості роботи в епоху веб 2.0, і активно залучає користувачів до створення контенту. Завдяки цьому система інформаційних потоків інтернет-ЗМІ має набагато більше зовнішніх зв'язків, аніж система традиційних медіа, а отже, для неї доступна більша кількість інформації.

Тому актуальним є дослідження взаємозв'язку між використанням соціальних інтернет-технологій та підвищенням популярності інформаційних інтернет-ресурсів. Така взаємодія може бути дуже різноманітною, адже існує чимало «проміжних» форм, що стоять поміж інтернет-ЗМІ з класичною редакцією та соціальними мережами. У багатьох ресурсах користувачі, що не є штатними співробітниками, генерують значну частину контенту.

Мета нашого дослідження — встановити кількісні характеристики соціальності інтернет-ресурсу, що могла би використовуватися для оцінки інтенсивності його зовнішніх зв'язків, а також дослідити природу впливу соціальності на популярність ресурсу.

Об'єктом такого дослідження є інтернет-ресурси як інформаційні потоки, що формуються різною кількістю інтернет-користувачів. Предмет дослідження — соціальність таких ресурсів та її кількісні і якісні характеристики.

Про соціальні медіа писало чимало дослідників. Зокрема Л. Федорчук виокремлює такі фактори впливу громадянської журналістики на професійну: розширення поля обговорення, збагачення інформаційного поля та зниження якості розповсюджуваної інформації. [2] А О. Березко додає, що будь-

який вплив (агітація, пропаганда тощо) на користувачів у системі WWW може відбуватися винятково шляхом їх залучення до споживання та опрацювання певної інформації у тій чи іншій формі [3].

А Р. Жолудь доходить висновку, що говорити про повний перехід інтернет-комунікації до формату веб 2.0 не доводиться. «Хоча нова концепція є популярною і затребуваною, є досить багато факторів, які обмежують її поширення і відкривають перед інтернет-ЗМІ різні варіанти розвитку», — пише він [4].

Відтак механічне збільшення соціальності не призводить автоматично до зростання популярності. Яскравий приклад — проекти «Народна правда» та «Я-кореспондент», які не виправдали себе і залишилися досить мало відвідуваними через те, що дописувати до них могла велика кількість непрофесіоналів. Люди продовжували з більшою радістю читати основні розділи відповідних інтернет-ресурсів, створювані професійними журналістами.

Для того щоб чіткіше усвідомити взаємозв'язок між соціальністю та відвідуваністю, треба уявити процеси, що відбуваються в усій системі інтернет-видань.

Соціальність як фактор популярності

Відвідуваність інтернет-видання залежить від багатьох параметрів. Найважливіші — це ті, які допомагають сформувати «ядро» аудиторії, тобто коло читачів, що відвідують ресурс регулярно, а не лише випадково, епізодично заходять, скажімо, через пошукові системи. До таких факторів належать:

— **інформаційна політика**, і перш за все, підбір систем, інформація про які публікується на ресурсі. Для чистоти порівняння в цьому дослідженні ми будемо розглядати групи інформаційних потоків, що працюють в однаковому інформаційному полі;

— **доступність інформації**, у т.ч. юзабіліті ресурсу, пошукова оптимізація, представленість у соцмережах, манера викладення, відсутність зайвої інформації, наявність візуальної інформації, наявність інтерактивних елементів, зручність висловлювання та ведення дискусій;

— **наявність унікальної інформації**, не передрукованої на інших ресурсах, у тому числі аналітичних статей, колонок та блогів, емоційної та художньої інформації, або просто яскравого авторського стилю у повідомленнях, а також коментарів інших користувачів під матеріалами;

— **оперативність поновлення інформації**. Цей параметр важливий перш за все для інформаційних агентств, клієнти яких — люди, що мають дізнаватися інформацію першими. В усіх інших випадках поява інформації на ресурсі з відставанням на 3–5 хв., необхідних для того, щоб її передрукувати з першоджерела, не є ключовим фактором: традиційне коло читачів такого відставання просто не помічає.

Мода та інші ірраціональні мотиви відвідування цього ресурсу.

Отож, якщо не враховувати ірраціональні фактори, то серед ресурсів, що належать до одного інформаційного поля, більш популярними будуть зручніші ресурси з унікальною інформацією.

Юзабіліті інтернет-ресурсів досліджена досить детально [5]. А от унікальність інформації зараз забезпечується за рахунок дещо інших методів, аніж у традиційних ЗМІ.

Зовнішні зв'язки інформаційного потоку

Інформація, яка поширюється в інформаційних потоках, як ми вже писали, може бути системною та несистемною [6]. Несистемна інформація, до якої належать суто емоційна та художня, за своїм походженням може бути авторська або фольклорна, і до відповідного потоку може бути або поставлена безпосередніми авторами, або запозичена.

Що ж до системної інформації, то її первинним джерелом може бути спостереження, вивчення системи або аналіз даних про неї [7]. Але ця діяльність не обов'язково повинна здійснюватися самими авторами інформаційних потоків.

Системна інформація потрапляє до інформаційного потоку або **безпосередньо**: напямую, коли адміністратори потоку спостерігають систему або беруть у ній участь, або ж мають інформаційні зв'язки з системою через її прес-службу чи інших її учасників; а також **опосередковано**: з інших мережевих або позамережевих інформаційних потоків та з «закритих» потоків інформантів.

Тут і далі під **автором (адміністратором) інформаційного потоку** ми будемо розуміти особу, що бере участь у створенні та підготовці інформації для цього потоку.

Імовірність отримати безпосередньо інформацію, пропорційну кількості дописувачів, які можуть спостерігати за різними системами або обмінюватися інформацією з їх учасниками. У традиційних ЗМІ у вираші зазвичай було видання, яке могло собі дозволити більший штат професійних кореспондентів. В інтернет-виданнях великий штат тримати не вигідно через те, що републікація чужих повідомлень набагато дешевша, ніж оплата праці репортера.

При цьому якщо інформацію створено адміністраторами цього ресурсу, але вона передрукована іншими ресурсами з посиланням на першоджерело, для користувача зазвичай не є аргументом читати її на першоджерелі, а не на ресурсі, що скопіював її. А оскільки ресурси, зазвичай, вільно цитують

одне одного [8], і передрук інформації з посиланням на першоджерело є буденним явищем, то найважливіша інформація швидко з'являється у всіх виданнях відповідного інформаційного поля.

Отож, в умовах тотальної републікації важливо не лише мати доступ до ексклюзивних джерел, що в традиційних ЗМІ було запорукою успішної журналістської діяльності. Важливо також подбати про наявність на ресурсі такого контенту, який би конкуренти не стали передруковувати, і який при цьому був би достатньо привабливий для читачів.

Більшість видань не републікує авторських матеріалів, зокрема — аналітичних публікацій, блогів, коментарів: якщо є бажання зацитувати інформацію, що міститься в них, то за цими матеріалами зазвичай робляться інформаційні повідомлення [9]. Водночас інформаційні замітки, як правило, републікуються безперешкодно.

Водночас, публікувати лише авторські матеріали — стратегія не дуже вигідна, оскільки відвідуваність стрічки новин для більшості інтернет-ЗМІ набагато вища, ніж аналітичних публікацій. (Наприклад, така ситуація в «Українській правді» [10] та у «Коментарях» [11].) Подолати цю тенденцію вдалося свого часу тільки інформаційній службі порталу tochka.net: за словами її тодішнього головного редактора Михайлини Скорик під час її виступу в Інституті журналістики 2011 року, відвідуваність новинних і аналітичних матеріалів майже зрівнялася. Однак зараз інформаційний сервіс цього порталу вже закрито.

Відтак новинна стрічка є важливим елементом інформаційного ресурсу, але ключовим фактором для зростання аудиторії стає збільшення кількості авторів і, тим самим, кількості авторської інформації, зокрема, вузькоспеціалізованої, регіональної тощо.

Соціальність ресурсу

Отож, важливим параметром є частка аудиторії, включеної у створення контенту. При цьому права різних груп авторів на різних ресурсах — різні. Для повноцінної характеристики «соціально-сті» медіа слід розподілити авторів за рівнем їхніх прав.

Таблиця 1 — Розподіл між авторами ресурсу прав на публікацію матеріалів у різних розділах

S ₁ . (у ключових розділах (переважно на головній сторінці ресурсу))	S ₂ . (у ключових розділах (переважно на головній сторінці ресурсу) після схвалення модератором)	S ₃ . (у тематичному розділі/ власному блозі, аккаунті)	S ₄ . (у тематичному розділі/ власному блозі, аккаунті після схвалення модератором)	S ₅ . (у коментарях до чужих матеріалів)	S ₆ . (у коментарях до чужих матеріалів після схвалення модератором)

Примітка: s_i — частка авторів з зазначеними правами від загальної кількості читачів/користувачів.

Кожне з таких прав робить свій внесок до загальної «потенційної соціальності» ресурсу S (змінюється від 0 до 1). «Вагу» цього внеску мають визначити певні коефіцієнти p₁...p₆, які би характеризували важливість доступу авторів до місця публікації. Тоді би S можна було визначити за формулою:

$$S = \sum_{i=1}^6 s_i p_i \tag{1}$$

де i — номер стовпця у табл.1. В такому разі сума p_i повинна дорівнювати 1.

Зокрема, може бути результативною система коефіцієнтів, у якій p₁, p₃ і p₅ відрізнялись би на порядок, а пари p₁ і p₂, p₃ і p₄, p₅ і p₆ — відповідно на два порядки.

Таблиця 2 — Пропоновані коефіцієнти важливості доступу авторів до місця публікації

P ₁	P ₂	P ₃	P ₄	P ₅	P ₆
0,8920	0,0089	0,0892	0,0009	0,0089	0,0001

Аналогічно до табл. 1 може бути побудована і табл. 3 для врахування відсотків реально створеного користувачами контенту с.

Таблиця 3 — Розподіл між авторами ресурсу реалізованих прав на публікацію матеріалів у певних місцях ресурсу за досліджуваний період часу (с, % від загальної кількості читачів)

с ₁ . У ключових розділах, переважно на головній сторінці ресурсу	с ₂ . У ключових розділах, переважно на головній сторінці ресурсу після схвалення модератором	с ₃ . У тематичному розділі/ власному блозі (аккаунті)	с ₄ . У тематичному розділі/ власному блозі після схвалення модератором	с ₅ . У коментарях до чужих матеріалів	с ₆ . У коментарях до чужих матеріалів після схвалення модератором

У другому наближенні доцільно також було би врахувати кількість публікацій кожного автора (у т.ч. коментарів), але це вже потребуватиме дещо складніших обчислень.

Отже, можна запровадити ще один кількісний показник — С, який би свідчив про реальну соціальність досліджуваного ресурсу:

$$C = \sum_{i=1}^6 c_i p_i \quad (2)$$

Отже, якщо показник S буде не набагато більший за нуль, то ресурс можна віднести до інтернет-ЗМІ формату web 1.0., в яких більшість інформації виробляється редакцією. Дещо вищий показник — у ресурсів з розвинутою системою блогів та можливістю коментування. Середні значення — близько 0,09 — має більшість соціальних мереж, адже в них — кожен користувач може вільно писати будь-що у власному аккаунті, але поняття «першої сторінки» взагалі не існує. Іще вищий він — для соціальних мереж з «першою сторінкою», на яку потрапляють матеріали, що набирають найбільше голосів інших користувачів. Нарешті, найвищі значення — у сервісів, які повністю будуються на контенті, що генерується користувачами, на зразок durdom.in.ua та maidan.org.ua.

Різниця ж між S та C характеризує, наскільки ефективно працює соціальна структура ресурсу, наскільки відвідувачі використовують свої можливості з генерації контенту до цього інформаційного потоку.

Слід розуміти, що сама по собі соціальність не може бути мірою успішності ресурсу. В інтернет-проектах, де S наближається до 1 і всі повідомлення всіх користувачів виводяться на першу сторінку, вона може стати засміченою і, відповідно, нецікавою. Така доля у проектів на зразок «Народної правди» або «Мого кореспондента». Окрім того, сайти формату web 1.0 з високою відвідуваністю за цією шкалою матимуть дещо нижчий показник S, ніж маловідвідувані.

Для прикладу порахуємо соціальність декількох ресурсів. Скажімо, в «Українській правді» центральними є розділи новин та статей. Якщо брати тільки основну — політичну сторінку і не враховувати інші видання групи УП, то доступ до прямого наповнення сторінки мають семеро журналістів. До написання статей потенційно має доступ кожен читач, але тільки після схвалення його матеріалу головним редактором. А у власних блогах мають право залишати дописи 176 людей. Коментування не потребує премодерації: на нього мають право всі 69 560 зареєстрованих користувачів, а потенційно — всі відвідувачі сайту, яких у лютому 2013 р. було 2341016 осіб.

Таблиця 4 — Розподіл між авторами «Української правди» прав на публікацію матеріалів у різних розділах у лютому 2013 року

s ₁	s ₂	s ₃	s ₄	s ₅	s ₆
0,000003	1	0,000075	0,000075	1	1

Відповідно, S = 0,0179.

Реальна соціальність, звісно, нижча. У лютому 2013 р. у розділах «статті» та «колонки» було опубліковано 79 авторів, а також 70 блогерів залишили свої дописи. За інформацією, отриманою від працівників УП, того місяця залишило хоча б один коментар 5236 коментаторів.

Таблиця 5 — Розподіл між авторами «Української правди» реалізованих прав на публікацію матеріалів у певних місяцях ресурсу у лютому 2013 р.

c_1	c_2	c_3	c_4	c_5	c_6
0,000003	0,000034	0,00003	0,00003	0,002237	0,002237

Тобто, $C = 0,000026$.

Як бачимо, S відрізняється від C на три порядки.

Для більшості соціальних мереж S є фактично ідентичним показником. Водночас, C досить сильно відрізняється.

Таблиця 6 — Розподіл між учасниками Google+ прав на публікацію матеріалів у різних розділах у серпні 2012 р.

s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6
0	0	1	1	1	1

Відповідно, за нашою шкалою, $S=0,0991$.

За оприлюдненою статистикою [12], у Google+ станом на вересень 2012 р. було 400 млн зареєстрованих і 100 млн активних користувачів.

Таблиця 7 — Розподіл між учасниками Google+ реалізованих прав на публікацію матеріалів у певних місяцях у серпні 2012 р.

c_1	c_2	c_3	c_4	c_5	c_6
0	0	0,25	0,25	0,25	0,25

А отже, $C = 0,0248$. Тут S і C — величини одного порядку.

Нарешті, розглянемо повністю соціальний сайт — такий, як durdom.in.ua. В ньому право на публікацію матеріалів має кожен користувач, обмежується лише їхня кількість:

Таблиця 8 — Розподіл між авторами «Дурдому» прав на публікацію матеріалів у різних розділах станом на 13 березня

s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6
1	1	1	1	1	1

Відповідно, його $S=1$.

Водночас, реально користуються можливістю висловитися, звісно ж, не всі відвідувачі. Із місячної аудиторії, що станом на 13 березня, становила 347540 відвідувачів, за словами головного редактора порталу Романа Шрайка, зареєстрованих було 1400: ця цифра приблизно дорівнює кількості коментаторів та людей, що оцінювали чужий контент. А активно писали повідомлення або розміщували фотографії 125 користувачів. Відповідно:

Таблиця 9 — Розподіл між авторами «Дурдому» реалізованих прав на публікацію матеріалів у певних місяцях ресурсу з 11 лютого по 13 березня

c_1	c_2	c_3	c_4	c_5	c_6
0,0004	0,0004	0,0004	0,0004	0,04	0,04

А отже, $C=0,0008$.

Висновки. Ми розробили чіткий кількісний інструментарій для оцінювання соціальності інформаційних інтернет-ресурсів: методики обрахунку його потенційної та дійсної соціальності. Доведено, що ці показники можуть свідчити про ефективність залучення аудиторії до створення контенту, що безпосередньо впливає на популярність ресурсу. Водночас, ці параметри можуть бути використані для чіткої класифікації інформаційних ресурсів за рівнем соціальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вышинский Г.* GfK Украина: «Как меняется профиль и потребности украинских интернет-пользователей» [Электронный ресурс] / Майя Яровая // Ain.ua : [сайт]. — 2012. — 29 жовтня. — Режим доступу : <http://ain.ua/2012/10/29/100132>.
2. *Федорчук Л.П.* Вплив «Народної журналістики» на розвиток традиційних ЗМІ [Електронний ресурс] / Л.П.Федорчук // Гілея: науковий вісник. — 2011. — № 44. — С. 19–29. — Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/P19_doc.pdf Федорчук Л.П.
3. *Березко О.Л.* Суспільні акції як метод активної персоніфікації інформаційного наповнення у world wide web / О.Л.Березко // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. — Випуск 1/2010 (60). — Ч. 1. — С. 34–38.
4. *Жолудь Р.* Журналістика и вызовы Веб 2.0. [Електронний ресурс] / Роман Жолудь // Неофициальный сайт журфака КГУ : [сайт]. — Режим доступу : http://kgu-journalist.ucoz.ru/publ/zhurnalistika_i_vyzovu_veb_2_0_roman_zholud/2-1-0-144.
5. *Шевченко В.Ф.* Застосування юзабіліті на сайті «Українська Правда» [Електронний ресурс] / В.Ф. Шевченко, К.О. Полякова // Держава та регіони : Серія: Соціальні комунікації : Науково-виробничий журнал. — 2012. — № 1. — Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_sk/2012_2/files/SC212_24.pdf.
6. *Захарченко А.* Загальні принципи аналізу інформаційних потоків в інтернеті / Артем Захарченко // Наукові записки Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2011. — Т. 41. — С. 62–68.
7. *Михайлин І.Л.* Основи журналістики / І.Л.Михайлин. — К.: ЦУЛ. — 2011. — С. 183–184.
8. *Шалайський О.* Копіпейст крутіший, ніж ексклюзив: конспект лекції [Електронний ресурс] / Тексти : [сайт]. — 2011. — 23 листопада. — Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/33816/Oleksij_Shalajskij_kopipejst_krutishyj_nizh_jekskluzyv?a_srt=&a_offset=0.
9. *Продаєва Е.* Сошлись на меня, если сможешь [Електронний ресурс] / Евгения Продаева // Телекритика : [сайт]. — 2011. — 1 квітня. — Режим доступу : <http://www.nsubota.com.ua/news/2011/04/07/410/>.
10. Статистика сайту «Українська правда» / LiveInternet : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.liveinternet.ru/stat/pravda.com.ua/pages.html?period=month>.
11. Статистика сайту COMMENTS.UA / Рейтинг bigmir.net : [сайт]. — Режим доступу : <http://top.bigmir.net/report/54/tree>.
12. *Харченко А.* Google+: 400 млн зарегистрированных и 100 млн активных пользователей / Алексей Харченко // Ain.ua : [сайт]. — 2012. — 18 вересня. — Режим доступу : <http://ain.ua/2012/09/18/95709>.

ПРИТАМАННІ УКРАЇНСЬКОМУ СЕГМЕНТОВІ ІНТЕРНЕТУ СВІТОГЛЯДНО ОБУМОВЛЕНІ МЕМОТИПИ

Гліб Семенюк, аспірант Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
УДК 007: 304: 001+159.99+316.77

У статті розглянуто властиві українському складникові Всесвітньої мережі мемотици, що є світоглядно обумовленими, та їх особливості. Також ідеться про взаємозв'язок таких мемотипів зі сучасним медіапростором, мемами та медіавірусами.

Ключові слова: медіапростір, UAнет, мем, медіавірус, мемотип.

Ideologically conditioned memotypes, the typical element of Ukrainian component of World Network, and their features are reviewed in the article. The try to find out the relationship of memotypes with modern media space, memes and media viruses is also realized.

Key words: media space, UAнет, media virus, memotype.

В статье рассмотрены присущие украинской составляющей Всемирной сети мемотици, являющиеся мировоззренчески обусловленными, и их особенности. Также речь идет о взаимосвязи таких мемотипов со современным медианпространством, мемами и медиавирусами.

Ключевые слова: медианпространство, UAнет, мем, медиавирус, мемотип.

Розуміння специфіки українського складника Всесвітньої мережі не може бути повноцінним без розгляду його взаємозв'язку з сучасним медіапростором, вітчизняним зокрема, що позначається на особливостях функціонування відповідних мережевих видань. Так, інтернет-простір як частина глобального інформаційного простору і розмаїта сукупність його користувачів як учасників мережевої комунікації не тільки відбивають чи не все, що відбувається в дійсності, а й переосмислюють його проблематику, надають їй певною мірою нового змісту, в результаті чого постають Інтернет-меми та медіавіруси.

Під мемами розуміємо одиниці культурної інформації, що за своєю природою є реплікаторами соціокультурних процесів, здатні до самокопіювання й конкурування одне з одним у боротьбі за ресурс існування — людський розум [1, с. 51]. Із означеним безпосередньо пов'язане поняття мемотици, позиціоноване меметику як дійсний інформаційний контент мему. З огляду на занадто узагальнений характер такого визначення, що зумовлює широту й неоднозначність його інтерпретацій відповідними дослідниками, вбачатимемо під мемотипом не просто інформацію, яку містить мем і доносить заголові, а й зумовлену нею певну поведінкову узагальненість, набір стереотипних учинків і поглядів.

У свою чергу медіавірус є певними подіями або явищами, що, послуговуючись медійними комунікаційними каналами, вірусним шляхом поширюють інформаційним простором згадані меми і прямо або опосередковано призводять як до глобальних, так і до локальних світоглядно-поведінкових трансформацій у суспільному вимірі [1, с. 51].

З огляду на невід'ємність мережевого інформаційного простору як складника глобальної інфосфери, що спричиняє їх взаємопов'язаність і взаємозалежність одне від одного, те актуальне й важливе, що зазнало згаданої трансформації в Інтернеті, виходить за його межі й у подальшому набуває певного представлення в медіапросторі. Необхідність більш вичерпного розуміння відповідної специфіки в контексті українських реалій зумовлює потребу розглянути прикметні мемотици, що є властивими саме українському сегментові Всесвітньої мережі й через його специфіку переважно світоглядно обумовлені, тож увага зосереджена саме на таких. Зважаючи ж на нестачу відповідних вітчизняних досліджень, можна стверджувати про *актуальність* пропонованої роботи. Що ж до *стану розроблення проблематики*, то він наразі є незадовільним. У цьому контексті можна згадати хіба закордонних дослідників, праці яких є дотичними до порушеного в статті: Р. Докінза, С. Блекмор, Д. Рашкофа й інших.

Пропонована робота має на меті окреслити безпосередньо пов'язані з певними переконаннями, ідеологією та світоглядом мемотици, характерні насамперед для українського складника Всесвітньої мережі та її користувачів, з'ясувати їхню сутність, особливості й місце в сучасному медіапросторі. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:

- виокремити світоглядно обумовлені мемотици, притаманні українському сегментові Інтернету;
- встановити їхню специфіку та роль у мережевій комунікації відповідних Інтернет-користувачів;
- розглянути зв'язок таких мемотипів із мемами й медіавірусами;
- з'ясувати їх присутність у медіапросторі;

З огляду на екстериторіальність Інтернету, притаманність мережевій комунікації нівелювання державних кордонів, географічних меж і відстаней [2], ведучи мову про мемотици українського сегмента Мережі, слід брати до уваги й певні особливості Рунету, що так чи інакше спричиняються до відповідної специфіки інтернет-простору України, в контексті його взаємозв'язку з УАнетом.

Рунетові як російськомовній частині Всесвітньої мережі притаманний поділ за національною ознакою [3]. Почасти він має дискримінаційний характер, зумовлений специфікою історії та сьогодення Росії.

УАнет у конкурентній боротьбі поступається Рунетові через дію постколоніальних чинників, а також те, що україномовний сегмент Інтернету є меншим, не забезпечує своїм користувачам повного комплексу інтернет-сервісів і сформованого інформаційного поля [4], а отже, не такий розвинений, як російськомовний. Це є однією з причин його взаємопов'язаності з останнім і залежності від нього, що й знаходить свій вияв у перебиранні на себе багатьох ознак Рунету, серед яких і притаманність поділу за національною ознакою та його часом дискримінаційному характерові, часто — неприйнятна атмосфера нетерпимості загалом [4]. У результаті маємо присутність у вжитку учасників мережевої комунікації не лише звичних для реального життя «хохол», «москаль», «жид» тощо, а й «термінів» на кшталт такого, як «хохлосрач». Під ним зазвичай мають некоректний, неадекватний обмін думками, по суті лайку (на яку перетворюється диспут по відході за лаштунки суті питання й переходу на особистості) із відсутністю елементарної культури спілкування, безкомпромісності, зневагою як до поглядів і аргументів опонента, так і до його особи, внаслідок чого метою врешті-решт стає переконання не у своїй рації, а в нікчемності супротивників, між патріотично налаштованими українцями й сповідниками російського великодержавного шовінізму [3; 5].

Як і в життєвих реаліях, взаємопов'язаність національного на теренах Рунету й УАнету з політикою та світоглядними переконаннями видається безсумнівною. Як приклад — функціонування в інтернет-спільнотах похідних од згаданого «юлесрач» і «газосрач». У разі домінування політичного складника можна вести мову про такі виниклі в українському інтернет-просторі мему як «ригоанали» («риги»), зневажлива назва приналежних до «Партії регіонів», та «юлеботи». Останнє утворено складанням основ ім'я нині запротореної за грати опозиційної лідерки й слова «бот», яке в конкретному прикладі втрачає своє первинне значення програми, що автоматично виконує комп'ютерні операції замість людей. Натомість набуває вторинного, пейоративного й слугує на позначення користувачів, поведінка яких не відрізняється від дії програм, що імітують людську діяльність у мережі [6].

«Юлеботами» називають коментаторів будь-яких матеріалів насамперед і переважно українських мережових видань (що свідчить про локальність мему [6]), де наявний бодай натяк на Юлію Тимошенко. При цьому вони всіляко звеличують її особу й піддають остракізмові тих, хто висловлює полярні думки з приводу (що звичайно й призводить до згаданого «юлесрача»), засмічують контент в основному ангажованою, неактуальною інформацією, яка може й не мати навіть опосередкованого стосунку до коментованого. Себто така звична для юлеботів модель поведінки і є їхнім мемотипом, себто йдеться про заполітизований офтоп. Для розуміння специфіки явища варто зважати не лише на класичне визначення офтопу як мережевого повідомлення, що виходить за межі встановленої теми спілкування, а й на ширше, що долучає до тлумачення поняття флуду (нагромадження активно поширюваної однорідної інформації, що не є корисною чи новою, або непотрібних символів [7, с. 399]) та флейму (обмін повідомленнями з яскраво вираженим характером «словесної війни», що зазвичай не має стосунку до початкової теми (срач), суперечка заради суперечки [7, с. 399]; проте не будь-який флейм є офтопом).

Офтоп, флуд і флейм є порушеннями етикету (мережевого етикету) — неписаних правил хорошого тону, поведінки й спілкування в Інтернеті, неформалізованих традицій і культури мережових спільнот, що мають рекомендаційний характер, не є суворо, чітко регламентованими, загальними й обов'язковими для послуговування, однак бажані й такі, яких дотримується більшість користувачів [7, с. 378]. З огляду на це реакція на діяльність «юлеботів» як правило є негативною. Приміром, багато в чому саме вони спричинили досить жорстку реакцію головної редакторки «Української правди» Олени Притули [8].

Також означене мережеве видання повідомляло про зв'язок між штабом БЮТ і діяльністю «юлеботів» [9], що вмотивовує можливість розгляду явища як своєрідної мережевої політичної технології.

Однак чи не найбільшим феноменом вітчизняного політикуму в цьому контексті можна вбачати питома український мем [3] «протівсіхи». Зумовлений історичними традиціями, кризовим становищем вітчизняного політикуму по крахові Помаранчевої революції та зневіри в ньому українського суспільства, надто інтелектуальної еліти [10], незадовільністю взаємодії між ним і політичними силами, відсутністю дієвих механізмів їхньої політичної відповідальності перед громадянами. Мем остаточно сформувався під час президентських виборів 2010 року, коли до другого туру вийшли Віктор Янукович і Юлія Тимошенко. Протівсіхами назвали тих виборців, які вирішили принципово не голосувати за жодного зі згаданих кандидатів, а тому обрали відповідну графу [10].

Показово, що окресленою ситуацією з метою здобуття додаткових голосів критично налаштованих виборців скористався один із кандидатів — президент Івано-Франківської торгово-промислової палати Василь Гуменюк, — який змінив своє прізвище й балотувався на виборах 2010-го як самовисуванець Василь Протівсіх.

Граничну гостроту та полемічність проблематики «протівсіхства» головно спричинило те, що боротьба у вирішальному турі точилася чи не за кожен відсоток, а також власне результати унікальних для української історії виборів, за якими жоден із кандидатів не подолав бар'єр у 50%, тож державу вперше з часів відновлення її незалежності очолив президент меншості [10]. При цьому жодного з висуваних не підтримало 4,36% учасників голосування, а відставання Тимошенко від Януковича становило 3,48%, тож прихильники переможеної партії й антагоністи переможця отримали привід звинувачувати в усьому саме протівсіхів.

Окреслене складне тло зародження і формування феномена «протівсіхства» значною мірою посприяло відповідному мемотипові, його суперечливості й помітному місцю в українському медіапросторі, що вкупі з надлишком розбрату, алогічності, злості й водночас апатії в ньому, надто на мережевих медійних майданчиках, зумовило розмаїтість критики та неоднозначність сприйняття протівсіхів — од відверто негативних «підлих зрадників» [11] і неосвічених «безумців» [10] до нейтральних, поміркованих і далекі ближчих до істини «сегмента негативного електорального потенціалу» та «культурно-стурбованих інтелектуалів» [12], які й справді становлять основу «протівсіхства».

За нейтралізації політичної зумовленості мемотипу «протівсіхства», що багато в чому є визначальною, його суть можна тлумачити як здебільшого аргументовану позицію переважно послідовного неприйняття існуючого вітчизняного політикуму та його реалій. Саме неспроможність адекватно ввібрати їх у власну систему поглядів і переконань зумовлює світоглядну драму частини української інтелігенції, наслідком якої і є поява протівсіхів. Показовою ілюстрацією означеного є датована другим туром президентських виборів 1999 р. репліка Оксани Забужко: «Я між двома покидьками не обираю. Вибачте, не привчена» [12]. До речі, разом зі званою літературкою до лав так би мовити значних протівсіхів долучають Юрія Андруховича, братів Капранових, а також Віктора Ющенка.

Безпосередньо приналежним до мемотипу «протівсіхства» є своєрідний мем у мемі, що свого часу став чи не основним аргументом протівсіхів, а саме — небажання обирати між «купами лайна» [13], тобто тим, що суперечить їхнім поглядам, переконанням і цінностям. Натомість своїх критиків вони звинувачували в підміні «куп» міфічними «сортами», один із яких (у конкретному прикладі — Юлія Тимошенко) є «меншим злом» за інший (Віктор Янукович відповідно). Вже тоді зі зрозумілих причин головними опонентами протівсіхів у голіварах (узагальнене позначення будь-яких суперечок насамперед у Всесвітній мережі між сповідниками діаметрально протилежних поглядів, які при цьому не мають жодних намірів змінювати їх або дослухатися до своїх візаві [6]) стали прихильники опозиційних сил, антагоністи чинної влади й передовсім юлеботи. Цілком закономірно, що саме вони з особливою неприязню ставляться до протівсіхів, що призводить до численних флеймів і «юлесрачів» на мережевих медійних майданчиках, надто на форумах і в коментарях резонансних публікацій.

У разі ж остаточного абстрагування від політичного диктату проблематики «протівсіх» постає антагоністом не просто здійснення вибору між чимось, що суперечить його світоглядіві, а й тих ідей, поглядів, рішень, позицій тощо, мало не будь-чого, що є реальним на конкретний момент, проте так само не відповідають його світоглядним переконанням — загалом саме в межах такого трактування відповідне поняття як мем і функціонує в Інтернеті. При цьому протівсіх може як відстоювати власну думку з приводу, в основі якої лежить із різних причин несумісна з реаліями певна ціннісна орієнтація або й світоглядна модель, так і просто заперечувати наявне.

Загалом же, беручи до уваги складність і неоднозначність мемотипу «протівсіхів», суперечливість і багатоаспектність його осмислення, доволі помітне місце в українському медіапросторі, що спри-

чинилося до постання, по суті, медіавірусу, розгляд його специфіки цілком може претендувати на окреме дослідження.

Розуміння лівової частки того, що функціонує за неписаними мережевими законами і логікою, неможливе без усвідомлення надзвичайно вагомої ролі гумору в соціально-психологічній проблематиці Інтернету [3]. Показовою тут є поширена інтерпретація відомого мему «I did it for the lulz» («Зробив це заради лулзів») «Усе заради лулзів» [10]. Поняття «лулзів» походить од давнього мему LOL (від англ. «laughing out loud» — реготати, причому як у значенні «гучно, нестримно сміятися», так і «насміхатися, глузувати з кого-небудь»), що й трансформувалося в фонетичний варіант «lulz» і набув значення будь-чого кумедного, веселого, смішного, з чого можна посміятися й отримати задоволення — «зловити лулзи».

Лулзи можна вбачати одним із визначальних факторів появи та функціонування зокрема мемів, мережових субкультур, інтернет-фольклору як мережевого феномена, пов'язаного з колективним переосмисленням дійсності, її «багаторазовою мутацією і викривленням змісту» [3]. У контексті вітчизняного досвіду одне із чільних місць у ньому посідає питома український мем і медіавірус фодудія, повноцінний розгляд мемотици якого також вартує окремого вивчення.

Означене явище виникло як наслідок лулзів, стьобу прогресивних, патріотично налаштованих користувачів УАнету над пропагандистською дезінформацією систематичного характеру щодо утисків прав російськомовного населення в Україні. Поштовхом став допис під час інтернет-чату з Петром Симоненком од нібито мешканця Херсонської області й росіянина за національністю, який поскаржився лідерові КПУ на те, що його дочці в школі заборонили носити «атрибут російської культури» фодудію [5] (насправді східна коштовна тканина; одяг, відповідний єврейському ефодові — одяжі первосвященника).

У результаті свідомі українські Інтернет-користувачі створили в Живому Журналі карикатурну спільноту буцімто великодержавних шовіністів та українофобів, православних «істинних росіян» (відсилка до чорносотенців) під назвою «Фодудія» [14], насправді призначену для зловтішних глузувань над означеними. Мем швидко набув розголосу й із початкової спрямованості на кепкування з міфічних утисків російськомовних мешканців України трансформувався у цілеспрямоване висміювання великодержавного шовінізму, російських неоімперіалізму і фанатичного ура-патріотизму, українофобії та заперечень усього українського — нації, історії, культури, держави тощо.

Із часом довкола спільноти, що трансформувалася в «орден» і «Храм Св. Фодудії (МП)» [15], сформувалася субкультура «ісконників» (літературний український відповідник — «такий, що є споконвічним») і «фодудієносців» із власною символікою, атрибутикою, своєрідною мовою («канонічеській язък»), своєю атрибутивною лексикою зокрема, ідеологією, що повторює і саркастично переосмислює притаманні як чорносотенцям, так і сучасним пронацистським і праворадикальним російським організаціям ідеологеми, стереотипи, гасла і заклики. Вельми показово, що самим поняттям фодудії почали послуговуватися й у російському політологічному середовищі на позначення прихильників шовіністичного й ультраконсервативного, їхніх ініціатив і переконань [6]. Феномен фодудії посів чільне місце в питома українському складникові інтернет-фольклору, спричинився до появи інших пов'язаних із нею мемів («доколе?», «львівське метро» тощо), віртуала Івана Денікіна (доктора історичних наук, професора, літератора і пародію на великодержавного шовініста й українофоба), його цілком реально виданих книжок (приміром, «За наше дело. Архів професора Денікіна»), а також — двох антагоністичних субкультурних явищ на теренах Ру- й УАнету: так званих «ісконників» (рос. «исконники», часом — «иССконники») і «жидобандерівців» («жидобандеровці») [6]. Якщо останнє з них зберегло взаємозв'язок із відповідним фольклором, де постає найлютішим ворогом «істинного» росіянина, який «тимчасово окупував споконвічно-російські («исконно-руС-Скіє») землі» — Україну, то спершу одна із самоназв адептів суто фодудії поширилася на широкий загал справжніх сповідників великодержавно-шовіністичних та українофобських переконань.

У свою чергу антагоністів такого часто називаються бандерівцями (паралелі зі Степаном Бандерою й очолюваною ним ОУНР очевидні). При цьому йдеться про аж ніяк не обов'язково лишень праворадикалів або русофобів, а й звичайних, поміркованіших патріотично налаштованих користувачів [5]. Цікаво, що часом уживане помилкове «бандерівці» буває не тільки наслідком браку відповідних знань, а й зумисною провокацією задля тонкого тролінгу (проявів різних форм свідомо провокаційної, агресивної поведінки, здебільшого — цілеспрямованому оприлюдненні в Інтернеті образливих, глумливих, брутальних повідомлень), оскільки на відміну від правильного «бандерівці» може з більшою ймовірністю викликати різку негативну реакцію.

Іноді російські шовіністи й українофоби послуговуються синонімічним до згаданого поняттям «бандерлоги», що походить од назви персонажів «Книги джунглів» Редьярда Кіплінга, мавп, і має декілька від-

мінних одне від одного значень, одне з яких — зомбовані; ті, хто легко й бездумно піддається чужому впливові й навіюванню, що яскраво демонструє зневажливість ставлення. Натомість якщо до когорти бандерівців долучають тих, чия світоглядна система цінностей діаметрально протилежна російському імперському традиціоналізмові, то до лав так званих «свідомітів» [5] може бути зарахований чи не кожен бодай мінімально патріотично налаштований українець (іноді для цього достатньо самого лишень уживання української мови, безвідносно до того, які думки нею оформлені). Утворене від слова «свідомий», уже саме сприйняття якого у відповідних колах є досить негативним і зневажливим, воно має виразно презирливий характер. Загалом варто зауважити на прикметній відмінності: якщо у своїх намаганнях окреслити соціально-психологічну специфіку свідомих українських користувачів сповідники традиційної російської імперської історіографії та притаманних їй поглядів передовсім демонструють свою неприховану неприязнь у ставленні до них, то їхні візаві передовсім удаються до дієвіших іронії та сарказму.

Щодо висновків, то тут можна стверджувати про світоглядну обумовленість притаманних українському сегментові Інтернету мемові, приналежних до таких мемів як юлеботи, противсіхи, бандерівці (бандерлоги), свідоміти, фодудія й похідних од нього фодудієносців, ісконників, жидобандерівців. Безпосередньо пов'язані з феноменом переосмислення дійсності в Інтернеті, процесом її неодноразової трансформації під час мережевої комунікації, що призводить до викривлення початкового й набуття нового змісту, Інтернет-фольклором, деякі з них (противсіхи та фодудія) знову потрапили до загального інформаційного простору й посіли в ньому відносно помітне місце, стали активно залученими до подальшого розвитку відповідної проблематики. Зазначимо, що їхня локальність (у конкретному прикладі — належність передовсім українському інформаційному просторові) при цьому аж ніяк не стає на заваді утворенню на основі таких мемів і їхніх мемовітів прикметних субкультур, самобутньому внескові їх до мережевого фольклору, виходові за межі Інтернету й мережевої комунікації, здобуттю свого місця в реальному інформаційному просторі, постанню на їхній основі інших мемів, а також і медіавірусів. За приклад означеного щодо українського досвіду є належні підстави мати саме мемовіти противсіхів і фодудії. Решта розглянутих у пропонованій роботі світоглядно обумовлених мемовітів не вирізняється таким проникненням за межі Інтернету та проваджуваної в ньому мережевої комунікації, однак представлені в українському сегменті Всесвітньої мережі, позначаються на особливостях взаємодії відповідних користувачів, тож існують усі підстави вбачати їх вартими уваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Семенюк Г.С. Медіавіруси на тлі еволюційних процесів медіапростору: суть і проблематика / Г.С. Семенюк // Інформаційне суспільство : науковий журнал / голова редкол. В.В. Різун, голов. ред. В.Ф. Іванов, — Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. — К., 2012. — Вип. 15. — С. 46–51.
2. Семенюк Г. Нові медіа: сутність, перспективи й загрози [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newmedia.univ.kiev.ua/2010-11-02-12-33-08/40-2010-11-27-22-10-58/32-where-is-the-static-content>
3. Тренінг Стронговського [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newmedia.univ.kiev.ua/materialy/2010-10-28-13-08-11>
4. Веб 2.0 — другий шанс для Уанету [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://it.ridne.net/uaweb2>
5. Файна Меморія [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrmemoria.com>
6. Луркморье [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lurkmore.to/>
7. Новітні медіа та комунікаційні технології : комплекс навчальних програм для спеціальностей «Журналістика», «Видавнична справа та редагування», «Реклама та зв'язки з громадськістю» / за заг. ред. В.Е. Шевченко. — К. : Паливода А.В., 2012. — 412 с.
8. Прутула О. Объявление войны [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/prytula/4a6077808c428/>
9. Лещенко С. Штаб БЮТ анонімно переконує в користі «ширки» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/leschenko/4a23de5412637/>
10. Грабовський С. Віктимна політична поведінка «реєстрових інтелектуалів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24603593.html>
11. Грабовський С. Публічні безумства незалежних інтелектуалів: камо грядеши? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/05/15/6964531/>
12. Брати Капранови. Про бідного противсіха замовте слово [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/04/23/6963231/>
13. Палій О. Кінець «противсіхства»? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/10/19/6974983/>
14. Фодудья [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fodudja.livejournal.com/>
15. Храм Св. Фодудьи (МП) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://phophudia.livejournal.com/>

РЕАКЦІЯ АУДИТОРІЇ НА КОНТЕНТ У ПЕРЕДВИБОРЧИЙ ПЕРІОД: МОДИФІКАЦІЯ ПІД ВПЛИВОМ ТРОЛІНГУ

Олена Захарченко, студентка Інституту журналістики
Київського національного університету Імені Тараса Шевченка
УДК: 316.77:004.624

У статті розглядається явище тролінгу у мережі, аналізуються приклади тролінгу як методики зміни реакції аудиторії на контент. Розглянуто конкретні приклади. Для аналізу взято коментарі під статтями з сайту «Українська правда»

Ключові слова: тролінг, нові медіа, аудиторія ЗМІ, контент, вплив на аудиторію, управління активністю аудиторії.

В статье рассматривается явление троллинга в сети, анализируются примеры троллинга как методики изменения реакции аудитории на контент. Рассмотрены конкретные примеры. Для анализа взяты комментарии под статьями на сайте «Украинская правда»

Ключевые слова: троллинг, новые медиа, аудитория СМИ, контент, воздействие на аудиторию, управления активностью аудитории.

З виникненням нових медіа стала змінюватись роль аудиторії ЗМІ. Вона перестала бути просто споживачем контенту, а частково стала його автором, а в деяких випадках — модератором його сприйняття.

Відтак актуальною є тема тролінгу як одного з високоефективних механізмів управління активністю аудиторії. Цей механізм, як доводить наше дослідження, широко використовується політичними силами та їхніми прихильниками для модифікації реакції аудиторії на політичні матеріали в інтернет-виданнях.

Мета нашого дослідження — визначити, наскільки сильно може вплинути тролінг на думки людей, які виникають у них після прочитання певної статті разом з її коментарями. Водночас коментарі є й основним джерелом інформації про ці думки.

Отже, *об'єктом* нашого дослідження є реакція аудиторії на статті, що належать до царини політичної аналітики, у період передвиборчої кампанії. *Предмет* дослідження — зміст коментарів під цими матеріалами.

Дослідники давно відзначають особливості аудиторії інтернет-медіа в порівнянні з аудиторією традиційних ЗМІ. Одна з найважливіших характеристик — комунікативна активність, тобто участь у створенні контенту (авторство) та обміні інформацією по каналах спілкування всередині сайту (реєстрація, форуми, чати, відповіді на запитання та анкети, записи в гостьовій книзі, поштове спілкування з приводу контенту з редакцією й іншими користувачами).

Як зазначає Л. Городенко, «форми інтерактивного спілкування стали невід'ємною частиною полілогу мас-медіа та аудиторії» [1]. Б. Потятиник [7], розглядаючи особливості інтернет-аудиторії, звертає увагу на те, що читач такого ресурсу більш анонімний і вільний у своїх висловленнях, ніж читач чи глядач традиційних медіа. Крім того висловити свою думку стає легше, а отже — часто він робить це емоційно, непродумано і поверхово.

Крім зміни характеристик аудиторії, в самому сприйнятті контенту виникли певні зміни. Тепер часто на популярність матеріалу впливає його цитованість і коментованість. Коментарі, тобто, реакція аудиторії, самі стають контентом. Часто в коментарях до певного матеріалу можна знайти інформацію, цікавішу, ніж сам матеріал, або розмови, які далеко виходять за межу контексту статті чи замітки і є самостійним, цілком цікавим матеріалом на іншу тему.

Тобто новітні ЗМІ створили умови, в яких виник такий феномен, як можливість управління активністю аудиторії та можливість зміни реакції аудиторії на контент без зміни тексту самого

повідомлення. Можна штучно підвищувати популярність матеріалу, підвищуючи кількість коментарів, можна «забивати» важливий матеріал, можна відволікати увагу аудиторії від певної теми, або навпаки, скеровувати на певну тему, не залучаючи до цього журналістів, просто правильно керуючи реакцією аудиторії.

Засоби впливу тут бувають різні. Зокрема — флуд [2] і тролінг. *Флуд — це активне продукування комунікатором повідомлень, що не несуть ніякої нової або корисної інформації, водночас мають певний емоційний посил.* Флуд у коментарях на сайтах та в блогах використовується для відвернення уваги, ведення інформаційної війни, утруднення пошуку інформації в певних інформаційних потоках.

Тролінгом називають один із засобів впливу на аудиторію, а саме: розміщення в Інтернеті (на форумах, у соціальних інтернет-мережах, дискусійних групах тощо) провокаційних повідомлень з метою викликати флейм («суперечку заради суперечки», обмін повідомленнями в місцях багатокористувацького мережевого спілкування) конфлікти між учасниками, взаємні образи тощо [8]. Особу, що займається тролінгом, називають тролем, що збігається з назвою міфологічної істоти.

Тролінг може бути емоційний — непланований, планований з ціллю завдати комусь шкоду, а також детально планований, що використовується як інструмент впливу.

Непланований тролінг виникає спонтанно в ході дискусії або й просто коментування в соціальних мережі чи на форумах.

Психічно неврівноважені або просто цинічні люди використовують тролінг з метою завдати комусь шкоди. Приклади такого тролінгу інколи отримують широкий суспільний розголос, оскільки часто виходять за межі Інтернету, де «троль» відчуває свою анонімність та уявну безкарність. Такими випадками є розголошення конфіденційних даних, жорстокі жарти над батьками померлого школяра та самогубство дівчинки через тролінг з боку матері її найкращої подружки.

Однак найцікавішим у контексті теорії соціальних комунікацій є тролінг, який застосовують для управління активністю аудиторії люди, що більш-менш вправно володіють комунікаційними стратегіями.

Тут можна виділити декілька основних напрямів:

- тролінг заради розваги;
- тролінг з метою завдати шкоду;
- тролінг як складова частина проекту з маніпуляції аудиторією.

Саме останній вид тролінгу та його методи ми розглянемо в цій статті, оскільки тролінг заради розваги та з метою зашкодити [8] вже вивчалися і описані досить детально. А от про використання його як методу маніпуляції можна почитати тільки в практичних посібниках з пар-стратегій [10].

У дослідженні російський вчених виділяться такі види тролінгу:

- 1) тролінг, спрямований на спільноту як таку;
- 2) тролінг, спрямований на обговорюване питання;
- 3) тролінг, спрямований на якийсь життєвий погляд;
- 4) тролінг, спрямований на соціальну групу всередині спільноти, що відрізняється за будь-якою ознакою;
- 5) тролінг, спрямований на одного або декількох конкретних учасників спільноти.

У політичних кампаніях недоцільно застосовувати тролінг супроти якоїсь конкретної особистості з-поміж коментаторів конкретного сайту або соціальної групи таких коментаторів. Водночас інші три цілі є цілком логічними в контексті такої діяльності.

Тепер на конкретних прикладах розглянемо, як змінювалась реакція аудиторії після застосування технологій тролінгу. Для аналізу були обрані коментарі під публікаціями на сайті «Українська правда», як найвідвідуванішого й одного з найпрофесійніших нових ЗМІ в Україні. Всі проаналізовані статті [2, 3, 5, 6, 11] вийшли у період перед виборами до Верховної Ради — у жовтні 2012 року, оскільки в такий період коментатори надзвичайно активні й емоційні, а отже, жваво реагують не тільки на статті, а й на коментарі.

Стаття Сергія Лещенка «Американська сага Лазаренка» опублікована 8 жовтня викликала закономірну реакцію — коментатори обговорюють поведінку Леоніда Кучми, Павла Лазаренка, Юлії Тимошенко, вирішують проблеми «що робити далі» та не дуже активно сваряться на тему, «винна Тимошенко чи ні». Через три години після опублікування статті з'являється коментатор Olga Shewchenko, яка пише з фейсбуку (акаунт нині вже закритий) і ставить питання: «кого обирати?». А потім сама собі дає відповідь: «потрібні нові обличчя!» За півгодини коментатор під ніком dingo876 пише емоційний коментар зі знаками оклику та знаками питання, використовуючи букви різного розміру, намагаючись викликати емоцію-відповідь. Він пропонує голосувати за партію «Україна — вперед».

Відразу ж люди, що досі обговорювали Кучму і Лазаренка, починають обговорювати Наталію Королевську, на кожну ремарку «троль» активно заперечує, знову ставлячи знаки питання, використовуючи емоційно-насенені речення та букви різного розміру. За декілька годин «троль» зникає з коментарів, люди продовжують висловлюватись стосовно партії «Україна — вперед», коментарі за темою губляться в загальному потоці флуду. Тут тролінг має дві мети: відвести читачів від обговорення теми і, можливо, нагадати про партію «Україна — вперед!»

Інший прийом тролінгу використовує коментатор Escudo в коментарях до статті Михайла Дубинянського «Українська неправда». В самій статті автор аналізує поведінку українського народу в часи політичних криз. Відповідно коментарі до певного часу відповідають темі статті — деякі коментатори підтримують автора, деякі — заперечують, середне відхилення від теми висловлення власних «наболілих» думок, просто заради висловлення — не більше 1–2 з десяти. Після приходу коментатора Escudo обговорення різко відходить від теми статті і більше до неї не повертається. Коментатор починає свою діяльність із звинувачення Росії в тому, що вона вкрала частину українських земель, і відразу знаходить тих, хто активно заперечує. Після того, коментатор починає персонально звертатись до найбільш активних членів дискусії з абсурдними питаннями чи відповідями на їхні коментарі, переходом на особистості: «забороніть це своїй бабусі!», «ви з якого селища?» Деякі з коментаторів ігнорують «троля» і виходять з суперечки, деякі — ображаються і починають з ним банальну сварку (частина коментарів потім видаляється модератором). Ціллю троля тут є припинення дискусії шляхом розпорошення коментаторів та переведення розмови в інші площини.

Ще один прийом тролінгу — вдавана суперечка. В коментарях до статті Сергія Лещенка «Фікція», у якій йшлося про спроби «Об'єднаної опозиції» та «Удару» розділити між собою мажоритарні округи, тролінг з'являвся декілька разів, але був невдалим. Так, користувач SloVO активно намагався перевести суперечку до загальнішої теми ефективності системи виборів в Україні. Однак після кільканадцяти коментарів з цієї теми дискусія під статтею продовжилась у попередньому напрямку, заданому у статті. Тоді була використана технологія фальшивої суперечки. Коментатор під пересічним ніком Ольга написала досить нейтральний коментар, який нічим не виділявся з попередніх, і чомусь саме на неї напав коментатор під ніком Alen, агресивно висувуючи їй нелогічні звинувачення. Коментатор відповіла несподівано активно і теж агресивно, між ними почалась сварка, в яку потроху встряли інші коментатори, і дискусія з теми статті звелась нанівець.

В коментарях під статтею Михайла Дубинянського «Номо повус» тролінг використаний у формі розрідження дискусії, часткової заміни основної теми. Хоча він менш активний, ніж усі, розглянуті нами досі, однак, можливо, більш дієвий. Коментатор, що нині вже забанений (нік його невидимий), постійно пише коментарі про всесвітню змову, про ворожу Європу, посиляється на якісь таємні джерела, які йому доступні, і пропонує вступити до Митного союзу. Він використовує тактику «набридливої мухи». Час від часу коментатори реагують на його закиди, і починається сварка, яка затихає за декілька десятків коментаторів, але тролль не йде з дискусії, постійно заважаючи і відволікаючи увагу, і врешті таки досягає своєї цілі — дискусія переходить на російсько-українські відносини, про які в статті не йшлося.

І, нарешті, наведемо ще приклад найпоширенішого методу тролінгу, що застосовується в статтях та замітках політичної тематики: це використання гострої теми. Таких тем декілька. Так, Сергій Щербина написав статтю «Сім'я виходить у світ», де аналізував офшорні компанії, доводячи причетність до тої чи іншої компанії певних політиків. У коментарях до цього матеріалу для тролінгу обрано тему «засудження Юлії Тимошенко». Коментатор під ніком Svitlan швидко і ефективно переводить суперечку на іншу тему коментарем про те, що «в нас Тимошенко сидить». Одразу ж знаходяться ті, хто захищає, ті, хто заперечує, і тема статті перестає коментаторів цікавити.

Отже, в проаналізованих статтях ми побачили декілька методик професійного тролінгу:

- пропозиція й активна підтримка нової теми;
- використання гострих суспільних тем;
- перехід на особистості, зведення суперечки до банальної сварки;
- метод «набридливої мухи»;
- створення штучної суперечки між двома «тролями».

Безумовно, цей перелік методик не є вичерпним, і творчий підхід комунікатора дозволяє виробити чимало різноманітних прийомів.

Що ж до цілей тролів — то у всіх прикладах вони виступали проти обговорюваної теми, намагаючись зупинити дискусію довкола неї і, отже, її глибше осмислення аудиторією.

У досліджуваний період не було спроб зруйнувати за допомогою тролінгу саму спільноту, адже, на відміну від форуму, де користувачі більш-менш знайомі одне з одним, на сайті «Української правди» багато десятків тисяч коментаторів, які і без того не надто товаришують. Що ж до тролінгу, спрямованого проти певної світоглядної позиції, то він у досліджуваний період зустрічався в коментарях до деяких матеріалів, але жодного разу не був ефективним. Можливо, це свідчить про недостатній професійний рівень відповідних комунікаторів.

Висновки. Ми визначили, що тролінг може суттєво впливати на думки аудиторії, переводячи їх в іншу тему, розсіювати увагу, відводити її від попередніх написаних коментарів, які містять у собі інформацію, яку, на думку «троля», не варто поширювати. Водночас, ми бачили багато прикладів невдалого використання цієї методики, що дозволяє робити висновок, що вміння керувати реакцією аудиторії за допомогою цього методу ще не є достатньо поширеним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Городенко Л.М.* Характерні ознаки мережевих видань / Л.М. Городенко // Наукові записки інституту журналістики: науковий збірник. — К., 2011. — Т. 45. — С. 79–85.
2. *Дубинянський М.* Українська неправда [Електронний ресурс] / Михайло Дубинянський // «Українська правда» : [сайт]. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/12/6974448/view_comments/
3. *Дубинянський М.* Homo novus [Електронний ресурс] / Михайло Дубинянський // «Українська правда» : [сайт]. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/19/6975007/view_comments/
4. *Захарченко О.* Функціональні можливості «флуду» як інструменту комунікації в Інтернет // Світ соціальних комунікацій / Київський міжнародний університет, Донецький національний університет. — Т. 1. — К., 2011. — С. 49–52.
5. *Лещенко С.* Американська сага Лазаренка [Електронний ресурс] / Сергій Лещенко // «Українська правда» : [сайт]. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/8/6974185/view_comments
6. *Лещенко С.* Фікція [Електронний ресурс] / Сергій Лещенко // «Українська правда» : [сайт]. — режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/16/6974715/view_comments/
7. *Потятиник Б.В.* Інтернет-журналістика : навч. посіб. / Б.В. Потятиник. — Л. : ПАІС, 2010. — 246 с.
8. *Фісенко Т.В.* Засоби впливу в соціальних інтернет-мережах / Т.В. Фісенко // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. — 2012. — № 1. — С. 152–157.
9. *Фомичева И.Д.* Социология СМИ : учеб. пособ. для студ. вузов [Електронний ресурс] / И.Д. Фомичева. — М. : Аспект Пресс, 2007. — 335 с. — Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/smi/fomicheva-soc_smi-2007-ann.htm#_Тoc204414169.
10. *Хазеев Р.* Уши машут ослом. Современное социальное программирование / Р. Хазеев, Д. Гусев, О. Матвейчев, С. Чернаков. — Пермь, 2009. — 188 с.
11. *Щербина С.* Сім'я виходить у світ [Електронний ресурс] / Сергій Щербина // «Українська правда» : [сайт]. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/11/6974428/view_comments/

РОЛЬ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ PR-ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ НОВИХ ПРИНЦИПІВ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА

Оксана Руденко, здобувач кафедри соціальних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»
УДК: 321.7: 364.462 (477)

У статті аналізуються роль PR-технологій у зміні інформаційного середовища, створенні нових політичних практики та формуванні нового типу символічного існування політики.

Ключові слова: інформація, Інтернет, політичні технології, влада, суспільство, електронний уряд, електронна демократія.

В статье анализируется роль PR-технологий в изменении информационной среды, создании новых политических практик и формировании нового типа символического существования политики.

Ключевые слова: информация, Интернет, политические технологии, власть, общество, электронное правительство, электронная демократия.

In the article the role of PR-technologic is analysed in the change of informative environment, creation of new political practices and forming of new type of symbolic existence of policy.

Key words: information, Internet, political technology, power, society, electronic government, electronic democracy.

Особливим результатом телекомунікаційної революції стала заміна однолінійного зв'язку між відправником і одержувачем інформації багатофункціональним і діалоговим зв'язком, що створює нові можливості для участі в інформаційному обміні.

Комп'ютерно-опосередкована комунікація на базі інтернет-технологій надає політичній сфері великі можливості, які пов'язані головним чином із зміною характеру політичної комунікації: переходом від поширення односпрямованого інформаційного потоку до діалогічного взаємозв'язку між «керівниками» і «керуваними».

На сьогоднішній день Інтернет розуміється як своєрідна «вітрина» інформаційної революції і глобальних процесів взагалі, деякий «інтерфейс» соціальних зв'язків. Саме у новому інформаційному і телекомунікаційному середовищі, яким є Інтернет, відбувається трансформація соціальних стосунків, що викликана небаченою раніше доступністю інформації і динамізмом збільшення її обсягів.

Інтернет був розроблений в 60-і роки ХХ століття на користь військового відомства США, але вже до кінця 90-х років минулого століття був активно упроваджений в громадську сферу суспільного життя. Він виступає матеріальним носієм того, що Ю. Хабермас називає деліберативним простором — простором суспільного життя, в якому відбуваються обговорення ідей, узгодження інтересів, пошуки компромісів тощо. Такий простір не встановлює яких-небудь жорстких рамок для взаємодій, що відбуваються в ньому, і сприяє виробленню звичаїв і цінностей громадянського суспільства. Нові групи інтересів і окремі особи дістають можливість підключатися до процесів ухвалення національних і міжнародних рішень. Завдяки сучасним ІКТ думки індивідів і груп інтернаціоналізуються в режимі реального часу, реакція на ті або інші події слідує негайно. Це створює умови для прилюдних дискусій в міжнародному масштабі, а також для утворення коаліцій між учасниками політичної гри. Тобто з'являється принципово новий рівень політичного діалогу, який у перспективі може привести до формування «транснаціонального політичного класу», «транснаціонального громадянського суспільства» і світової громадської думки, з яким державам доведеться вважатися [1, с. 25].

На рубежі століть і тисячоліть для політиків, учених, журналістів і фахівців-практиків дедалі більшою мірою стає очевидним, що Інтернет впливає не лише на соціум в цілому, але також і вельми істотно на політику. Нове комунікаційне середовище робить соціуми і їхні політичні системи більш відкритими, додає політиці більш прилюдного характеру, змінює стосунки між державою і громадянським суспільством, між політичною елітою і громадянами [1, с. 3].

Мережа Інтернет сьогодні стає найдемократичнішою системою доступу до інформації, що швидко розширюється. Вона ідеально підходить для вкидання своєчасної і «потрібної» інформації. Комп'ютерна інформація дозволяє поєднувати гідності всіх інших ЗМІ — видовище ТБ; зручність сприйняття повідомлення, що властива читанню газет; можливість спілкування по електронній пошті в режимі діалогу в реальному часі, як по радіо або телефону. Практично всі структури державної влади мають свої сайти в Інтернет, де розміщена інформація про їхню діяльність і основні функції. Будь-яка людина, що має доступ до мережі, може поставити питання про роботу державних органів.

Умовно процес проникнення веб-сервер-технологій у політику можна розділити на три етапи: перший етап — розміщення політичної інформації, статична презентація політичних програм лідерів і партій в мережі Інтернет; другий етап — поява і розширення в Інтернеті діалогових форм політичної комунікації (наприклад, концепція «електронний уряд», блоги, форуми та ін.), що дозволило забезпечити постійний суспільно-політичний дискурс; третій етап — створення віртуальних політичних структур і перенесення частини важливих форм політичної участі (голосування) в Інтернет, що сприяє становленню «електронної демократії». Інтернет-технології можуть використовуватися для таких цілей: розширення доступу виборців і ЗМІ до законотворчої діяльності; зниження витрат по формуванню асоціацій і об'єднань виборців; підвищення ефективності зворотних зв'язків між виборцями і їхніми представниками в законодавчих органах влади.

Проведений українським дослідником В. Терещуком контент-аналіз 58 веб-сайтів дипломатичних представництв України показав, що ці сайти практично не виконують функцію формування зовнішньополітичного іміджу України. Основними причинами цього є те, що, по-перше, частини сайтів не мають версій на мові країни перебування і версій на мовах міжнародного спілкування. По-друге, значна частина сайтів мають украй бідне інформаційне наповнення. Крім того, практично не використовуються інтерактивні і мультимедійні можливості мережі Інтернет. Також необхідно відзначити, що значна частина веб-сайтів українських посольств мають непривабливий дизайн і незручні у використанні, що також зменшує їх ефективність як іміджевих PR-засобів. Тому є необхідність швидкої модифікації цих сайтів або їхньої заміни.

На сьогоднішній день зусиллями Міністерства закордонних справ України створений ряд інформаційних порталів, які можна вважати іміджевими. По-перше, це власне веб-сайт МЗС України, на якому, окрім матеріалів, безпосередньо пов'язаних з діяльністю міністерства, розміщений широкий спектр матеріалів іміджевого і зовнішньополітичного характеру. Також необхідно відзначити тенденцію до перенесення на портал МЗС України веб-сайтів українських посольств, що зробить можливим реалізацію єдиної моделі представлення інформації на цих сайтах, їх централізоване наповнення інформаційними матеріалами з Міністерства закордонних справ, а також оперативну публікацію і оновлення матеріалів. Враховуючи, що ці сайти фізично розташовані в Україні, це забезпечить контроль за їхнім функціонуванням.

Крім того, був створений іміджевий зовнішньополітичний веб-сервер-портал Міністерства закордонних справ України «Ukraine Info», призначенням якого є представлення України в мережі Інтернет і донесення широкого спектра інформації про нашу державу до іноземних відвідувачів (з часом ці функції разом з інформаційним наповненням перейшли до порталу самого МЗС). Також необхідно відзначити веб-сервер-портал з підтримки інвестиційної співпраці і зовнішньоекономічних проєктів, який є офіційним інформаційним джерелом держави з питань зовнішньоекономічної співпраці та інвестування. А також веб-сервер-портал «Україна — НАТО», на який покладається завдання з просування євроатлантичного вектора зовнішньої політики України й інформування української і світової громадськості з питань співпраці України і Північноатлантичного Альянсу. Всі ці портали мають адекватне інформаційне наповнення, привабливе оформлення, є зручними у використанні, що робить їх ефективними засобами формування зовнішньополітичного іміджу України й інформаційного забезпечення зовнішньої політики України [2, с. 14].

Російським дослідником Е. Артюхиного визначені основні напрями використання інтернет-технологій як інструменту діяльності політичної організації:

1. Створення і тиражування політичної інформації в рамках персонального контенту (блоги, сайти) і розсилки її політичним прибічникам, СМК, на адресу політичних партій і органів державної влади.

2. Організація інтернет-конференцій політичних партій, громадських організацій (у частині політичних питань), представників державної влади, політичних лідерів, депутатів.

3. Організація інтернет-голосувань, референдумів, соціологічних опитів.

4. Організація віртуальних партій.

5. Організація політичної реклами в Інтернеті [3, с. 11].

Отже, всі ці напрями (окрім пункту 4) відповідають напрямам діяльності сучасної служби політичних зв'язків із громадськістю.

До кінця не відомі наслідки стрімкого розвитку інформаційних технологій і мереж. Можна передбачити, що наслідки проникнення інтернет-технологій у традиційні моделі взаємин у сфері політики неоднозначні і суперечливі. З одного боку, інтернет-технології сприяють формуванню нових принципів взаємодії влади і суспільства, причому більш досконаліших, які не існували раніше. За допомогою електронних пристроїв зміцнюється особиста інформаційна незалежність, розширюються можливості для конвенціональної участі людей у політичному процесі. З іншого боку, Інтернет-технології породжують додаткові погрози і ризики для традиційних принципів демократії. У суспільстві виникають нові інформаційні бар'єри, нові виміри нерівності, «віртуальна політика» і «маніпулятивна демократія». Особливу актуальність розгляд інтернет-технологій знаходить стосовно реалій сучасних країн пострадянського простору, зокрема Росії і України. Незважаючи на економічні й політичні складнощі, вони активно включаються в глобальний інформаційний простір, розвиваючи і освоюючи новітні телекомунікаційні технології, що створюють технологічну інфраструктуру для ефективного функціонування всіх систем суспільного організму.

Водночас з'являються й нові погрози. Глобальне поширення дезінформації, чуток за короткий період часу, прямі атаки на організацію з боку брехливих повідомлень по електронній пошті і неофіційних сайтів — ось лише невеликий перелік загроз нового часу.

По суті, будь-який користувач може створити web-сторінку, на якій розмістить інформацію, що завдає шкоди репутації компанії.

Також можливий диктат менеджерів з інформаційних технологій. Використавши переваги своєї технічної підготовки, фахівці з управління інформаційними системами (MIS) або фахівці в галузі інформаційних технологій (IT personnel) можуть повністю взяти під свій контроль і диктувати процес створення корпоративних web-сайтів. Є велика вірогідність інформаційної асиметрії через невідповідність PR-менеджерів вирішувати проблеми, які виникають при створенні і використанні сайтів (зокрема, наприклад, знання кодування HTML тощо).

Як справедливо відзначає А. Роменков, включення Інтернету в процеси інформаційної взаємодії у сфері політики стало можливим завдяки усвідомленню політичними акторами потенційних можливостей мережі. Технологічні інновації якісно змінюють інформаційне середовище існування політики, сприяючи доданню їй властивостей віртуальності, інтерактивності, глобальності, зв'язаності, стійкості. Постійні технологічні зміни в Інтернеті провокують появу нових політичних практик. Формується новий тип символічного існування політики [4, с. 8].

Аналіз Інтернету як політичної технології, яка вживається на різних стадіях політичного процесу, починаючи з кінця 90-х років ХХ століття, дозволяє говорити про поступове наростання масштабів мережевої політичної активності всіх учасників політичного процесу. Переміщення політичної активності в мережу приводить до зміни основ існування самої політики. Активне освоєння Інтернету політичними учасниками приводить до формування глобального політичного ринку, на якому вільно поширюється продукція будь-якої політичної спрямованості. Відбувається формування глобальних політичних співтовариств і організацій, що не мають національно-державної юрисдикції. У зв'язку з цим для забезпечення стабільного функціонування інформаційних систем політика держави у сфері інформаційних технологій має бути спрямована на припинення випадків політично мотивованих атак на системи політичного управління [4, с. 8].

Можна зробити висновок, що Інтернет — це потужний інтерактивний засіб зв'язку з громадськістю, який дозволяє здійснювати регулярний діалог політичних акторів з найбільш активною частиною суспільства, що має доступ до мережі.

Сучасні політичні PR-технології дозволяють систематично і комбіновано використовувати всю сукупність внутрішніх і зовнішніх інформаційних зв'язків політичної організації, реалізувати сильні

сторони організації і нейтралізувати слабкі. Теоретичні концепції і моделі створюють базу для динамічного розвитку стратегій і методів як зовнішніх, так і внутрішніх PR-технологій. PR стає безперервним, активним, комплексним засобом вирішення довгострокових політичних завдань, створюючи нові принципи взаємодії влади і суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Мешкова Т.А.* Социально-политические аспекты глобальной информатизации / Т.А. Мешкова // Полис. — 2002. — № 6. — С. 25-32.
2. *Терещук В.І.* Електронний публік рілейшнз як засіб формування зовнішньополітичного іміджу держави : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 — політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / В.І. Терещук. — Чернівці, 2008. — 23 с.
3. *Артюхина Е.В.* Компьютерно-опосредованная политическая коммуникация: опыт социологического анализа : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 23.00.02 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Е.В. Артюхина. — Волгоград, 2008. — 25 с.
4. *Роменков А.В.* Влияние Интернет-технологий на политический процесс в России : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 — Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / А.В. Роменков. — Саратов, 2009. — 20 с.

Розділ XIII

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ПЕРФЕКЦІОНІЗМ ТА ПЕДАНТИЗМ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

Тетяна Завада, асистент кафедри психіатрії, психології та сексології Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького, аспірантка кафедри психології Львівського національного університету ім. Івана Франка
УДК 159.923.3

У статті проаналізовано проблеми педантизму та перфекціонізму в психологічній науці. Описано особливості взаємозв'язків між виділеними поняттями. Виокремлено та сформовано спільні та відмінні ознаки у прояві перфекціонізму та педантизму в структурі особистості. Стаття базується на дослідженнях як вітчизняних, так зарубіжних науковців.

Ключові слова: перфекціонізм, педантизм, акцентуації характеру.

В статье проанализированы проблемы педантизма и перфекционизма в психологической науке. Описаны особенности взаимосвязей между выделенными понятиями. Выделены и сформированы общие и отличительные признаки в проявлении перфекционизма и педантизма в структуре личности. Статья основана на исследованиях отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: перфекционизм, педантизм, акцентуации характера.

In this article were analyzed the problems of pedantism and perfectionism in psychological science. Also it was estimated specifics of the relationship between selected concepts. It was given theoretical analysis common and distinctive features of perfectionism and pedantism in the structure of personality. This article is based on researches of national scientists and also at researches of foreign man of science.

Key words: perfectionism, pedantism, character accentuations.

Сучасне суспільне середовище висуває високі вимоги до функціонування людини у ньому. Прагнення до досконалості — рушійна, динамічна основа особистості, що забезпечує її гармонійну соціалізацію. На якій би сходинці саморозвитку людина не була б, вона спрямовує свої зусилля на рух уперед. Людина примножує те, що для неї є актуальним. І практично будь-яка сфера є невичерпною. Вдосконалення себе і того, що навколо людини, — безкінечний процес. Завжди можна покращити, вдосконалити матеріальне становище, соціальний статус, зовнішній вигляд, домашній побут, розширити коло друзів, опанувати нову інформацію — іноземну мову, комп'ютерну програму і т.д.

Тенденція до самовдосконалення розкривається через поняття «саморозвитку», «самореалізації», «самоактуалізації». Проте коли людина переконана, що ідеал досяжний, і всі свої зусилля докладає, щоб його досягнути, тоді йдеться про перфекціонізм як дисгармонійне особистісне прагнення.

Проблема перфекціонізму в психологічній літературі, завдяки активним дослідженням за останні 20—30 років, набуває наукового розквіту. Та все ж залишається значна кількість «відкритих» питань, що стосуються структури, чинників, місця та значення цього феномена. В широкому сенсі під

перфекціонізмом, розуміють прагнення особистості встановлювати завищені вимоги та стандарти до результатів своєї діяльності. Проте структура перфекціонізму є більш складною, і до неї також включають постійне порівняння себе з іншими людьми, приписування оточуючим людям надмірно високих очікувань, поляризоване мислення — за принципом «все або нічого», а також фіксацію на власних помилках і невдачах [4]. Як наслідок, така позиція супроводжується постійною самокритикою, зумовлює труднощі в отриманні задоволення від результатів діяльності, сприяє соціальній дезадаптації [7], що може бути причиною психологічних проблем, психічних чи соматичних захворювань.

У науково-популярній літературі, часто перфекціонізм ототожнюється з педантизмом — прагненням робити все точно, скрупульозно, вчасно, здавалося б, — досконало. Проте ці поняття не ідентичні, хоча можуть і взаємодоповнюватись.

Мета — теоретичний аналіз понять «перфекціонізму» та «педантизму» в психологічній літературі, а також дослідження їх спільних та відмінних ознак.

Об'єкт — перфекціонізм як психологічний феномен.

Предмет — особливості взаємозв'язків перфекціонізму та педантизму в структурі особистості.

Незважаючи на широке використання терміну «педантизм» у науковій літературі, воно все ж — недостатньо вивчене. В психологічних джерелах ми не знайшли жодного сучасного дослідження, предметом якого виступав би педантизм. Переважно ця проблема поверхнево актуалізується через дослідження акцентуацій характеру. На сьогодні відкритим залишається питання чинників розвитку педантизму, його діагностики, структури, значення для людини, місця, тобто чи є він стрижневою властивістю, чи може бути в структурі різних типів особистості? Проаналізуємо існуючий науковий доробок, проблеми педантизму.

Як тлумачить енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона, педантизм (від італ. *pedare* — «виховувати») — явище, що може зустрічатись у різноманітних сферах життєдіяльності, проте все ж пов'язане з учінням та педагогічною діяльністю. Педант — це людина, яка через *форму* втрачає *зміст*, скрупульозно підтримує звичний порядок у найменших дрібницях, і цілком закритий від інтелектуального розвитку і руху вперед. Автори зазначають: «Педантизм губить будь-яку «живу» справу, перетворюючи її на нудний формалізм» [11].

Психологічний словник Р. Немова подає, що педантизм — це надмірний формалізм, надлишкова вимогливість і дріб'язковість, гіпертрофована прихильність людини до суто зовнішнього, формального порядку, що стосується рівня, який виходить за межі здорового глузду і здійснює негативний вплив на діяльність [10].

Загалом, педантичність — це схильність людини скрупульозно, ретельно підпорядковуватись певним правилам і законам, бути точним навіть у дрібницях. Помірна педантичність розглядається як позитивна властивість особистості, натомість, надмірна — причина непорозумінь, конфліктів, ворожості. Педанти часто нав'язують іншим людям свої звички, вважаючи їх правильними для всіх. Надмірну педантичність розглядають як психологічну негнучкість і дисгармонійність особистості.

Позитивними якостями педантизму є акуратність, пунктуальність, добросовісність, внутрішня мотивація щодо ретельного виконання певної діяльності без зовнішнього підкріплення. Зовнішність педантичних людей відрізняється особливою акуратністю та чистотою.

Психіатрами також виділено поняття патологічного педантизму. Як подає тлумачний словник психіатричних термінів В. Блейхер, І. Крук, патологічний педантизм — надмірне прагнення психічно хворої людини до підтримки порядку, дріб'язкової точності, формальності. Характерний для епілептоїдного розладу особистості, хворих епілепсією. Також може проявлятися у психастенічних особистостей [1]. В. Жмуров до розуміння поняття патологічного педантизму додає, що педантизм може нагадувати ритуалізовану поведінку, тим самим відволікаючи увагу людини від тих проблем, що насправді її турбують [6].

Прояв надмірної педантичності знаходить своє відображення через поняття «акцентуації характеру» (концепція створена К. Леонгардом) і розглядається як основа ананкастного (обсесивно-компульсивного) розладу особистості. П. Ганнушкін вважав, що ананказми (нав'язливості) є проявом своєрідного педантизму, який перейшов певні рамки. Тобто часте повторення певної дії формує нав'язливу звичку. Нав'язливість ананкаста — це вищий прояв педантизму, що вийшов з-під контролю людини [3].

Російський психіатр П. Волков у книзі «Різноманітність людських світів» [2] зауважує, що обсессії зустрічаються у людей різних типів характеру, проте у всіх них є спільне підґрунтя: педантизм, схиль-

ність до формалізму, розсудливість, душевна інертність, тривожність, чутливість. Автор зазначає: базальна тривога, переломлюючись скрупульозною педантичністю, перетворюється у найрізноманітніші нав'язливості, які виконує людина, тим самим зменшуючи внутрішню напругу (позбавлення тривоги). У психопатів ананказми виникають у звичайному, повсякденному житті, у акцентуантів — у важких, конфліктних ситуаціях. Цю особливість П. Волков подає схематично: 1) первинна (базальна) тривога; 2) педантичність; 3) нав'язливості (ананказми).

Г. Каплан і Б. Седок [8], описуючи обсессивно-компульсивний розлад особистості також відзначають у ній скрупульозність і відсутність гнучкості у сфері цінностей і етики. Науковці вказують, що у таких людей можуть бути міцний шлюб, стабільна, хороша робота, проте мало друзів [8]. Також припускають, що обсессивно-компульсивний розлад є наслідком жорсткої дисципліни виховання.

Науковці психоаналітичного напрямку вважають, що педантична особистість може бути як на невротичному рівні (у вигляді акцентуації характеру чи розладу особистості), так і психотичному (повна десоціалізація), проте характерні для цього типу особливості, незалежно від його рівня, — зберігатимуться.

К. Леонгард педантичний тип розглядав як ригідну акцентуацію характеру. Основна характеристика такого типу — негнучкість, інертність психічних процесів, довге переживання травмуючих ситуацій, пунктуальність, акуратність, скрупульозність. Такі люди часто висувають до оточуючих багато формальних вимог. Педанти — скрупульозні, схильні точно йти за планом, орієнтовані на високу якість роботи, часто із задоволенням уступають лідерство іншим людям [9].

Грунтуючись на науковий доробок учених з проблем педантизму (К. Леонгард, П. Ганнушкін, Г. Каплан, Б. Седок, П. Волков, В. Жмуров, В. Блейхер, І. Крук) та перфекціонізму (Д. Хамачек, Р. Фрост, Дж. Флетт, П. Хьїтт, Д. Берн, С. Блатт, Р. Шафран, Л. Данилевич, Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорова, О. Кашина, Т. Юдеева), спробуємо виділити їхні спільні та відмінні риси.

Спершу розглянемо відмінності між педантичністю і перфекціонізмом.

Для педантичної особистості *форма* важливіша, ніж *зміст*. Тобто, основне — це чітко слідувати правилам, розпорядженням, інструкціям, підтримувати звичний порядок. Для педантів формалізм, дріб'язковість, акуратність — це внутрішня потреба особистості все вкласти у форму для того, щоб уникнути тривоги. Ці риси характеру проявляються незалежно від того, подобається це іншим людям чи ні.

Для перфекціоністів, *форма* не є настільки важлива, як для педантів, проте її значення цілком не нівелюється. Перфекціоністи більш фіксовані на змісті, або, точніше, *результаті, ідеї*. Вони не завжди пунктуальні, і часто не вписуються в терміни виконання завдання, для них не так важливо підтримувати порядок і чистоту, як для педантів. У повсякденній діяльності — вимитий до блиску посуд, ідеально вичищене пальто, без виправлень написаний конспект — для перфекціоніста може не мати ніякого значення. Проте якщо вони виконують відповідальну, важливу роботу, яка має бути оцінена іншими людьми, тоді перфекціоніст проявлятиме надмірну скрупульозність, зосереджуватиме увагу на дрібних і, іноді, цілком не важливих деталях. Таким чином, через педантизм, перфекціоністи намагаються уникнути невдачі і критики. Через страх припуститись помилки, перфекціоніст намагається виконати роботу якнайточніше та найправильніше.

Перфекціоністи намагаються досягти ідеалу в масштабних справах, педанти — в малих. Наприклад, перфекціоніст прагне, щоб його книга була написана бездоганно, або зробити ідеальний ремонт, для педанта важливо, щоб документи велись правильно і без виправлень, чи, наприклад, щоб чашка стояла на своєму місці.

Оцінка перфекціоністом результатів власної діяльності залежить від зовнішніх факторів: що вища похвала чи визнання значимих людей, то більше задоволення від результату отримує перфекціоніст, і то вища його самооцінка. Педанти ж оцінюють свою роботу відповідно до власних (внутрішніх) переконань, позицій.

Педанти є більш консервативними, порівняно з перфекціоністами. Якщо для перфекціоніста важливо йти вперед, досягати високих результатів (задля прийняття власного Я), то для педантів більш важливо підтримати порядок і стабільність на тому рівні, на якому вони є.

Спільне для перфекціонізму і педантизму полягає у таких особливостях:

— підвищений рівень тривожності. Зв'язок перфекціонізму з тривогою описували численні зарубіжні та вітчизняні науковці, зокрема Дж. Флетт, П. Хьїтт, Д. Берн, С. Блатт, Р. Шафран, Л. Данилевич, Н. Гаранян, А. Холмогорова, О. Кашина, Т. Юдеева і інші. В основі як педантизму, так і перфекціонізму лежить внутрішній конфлікт, що зумовлює вищий рівень тривоги;

— ригідність, негнучкість. Якщо в основі особистості людини лежить сильна тривога, то з часом людина виробляє певні стратегії поведінки, мислення, реагування, які допомагали їй «послаблюватися». Через сформовані поведінкові, емоційні, когнітивні стратегії педантам і перфекціоністам важко бути гнучкими у різних ситуаціях, спробувати нові шляхи вирішення проблем (А. Золотарьова, Н. Гаранян, А. Холмогорова);

— тривале переживання травмуючих ситуацій. Травмуючі ситуації — це ситуації, в яких людина зіштовхується зі своєю тривоگوю. Перфекціонізм та педантизм передбачає зацикленість, фіксованість особистості на власних помилках. Для педанта — це означає, що він не зміг організувати, впорядкувати свій простір, тобто не може його контролювати, що зумовлює сильні емоційні переживання. Для перфекціоніста зіштовхування з помилкою і критикою означає зниження самооцінки, неприйняття власного Я, що паралельно йде з переконанням, ніби інші його не прийматимуть (в останньому важливу роль відіграють сімейні чинники формування перфекціонізму), (Д. Хамачек, Дж. Флетт, П. Хьїтт, С. Блатт, С. Степанов, А.А. Даданко, Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорова, О. Кашина, Т. Юдеева);

— завищена сумлінність. Педанти і перфекціоністи докладають чимало зусиль для бездоганного виконання діяльності;

— сумніви щодо правильності своїх дій. Педантам важливо декілька раз перевіряти чи виключили вони світло, газ, чи добре заклеїли конверт. Перфекціоністи також невпевнені у правильності своїх результатів, адже не вони їх оцінюють, а інші люди. Тому їхні сумніви пов'язані, чи всім їхня діяльність сподобається.

Зокрема, першопочатківець у проблемі перфекціонізму британський клінічний психолог Р. Фрост [13] пов'язував obsесивно-компульсивний розлад (в основі якого лежить педантизм) з перфекціонізмом за критерієм *сумнівів щодо правильності власних дій*. Навіть питання шкали «Сумніви у власних діях» його Багатовимірною опитувальника перфекціонізму, взяті з діагностичного інструментарію obsесивно-компульсивного розладу, а це означає, що підшкала «сумніви у власних діях» вимірює ознаки obsесивно-компульсивного розладу, які у свою чергу, Фрост розглядає як ознаки перфекціонізму. Н. Гаранян вдало зазначає, що така позиція ускладнює розуміння структури перфекціонізму [4]. Проте, незважаючи на діагностичні неточності, спільний критерій актуальний для педантизму і перфекціонізму.

Отож, підсумовуючи аналіз проблем перфекціонізму та педантизму в психологічній літературі, можемо зробити такі висновки.

Педантизм — це надмірний формалізм, що пов'язаний з скрупульозністю, пунктуальністю, точністю, чітким виконанням правил та норм.

Перфекціонізм — дисфункціональна властивість особистості, що проявляється у надмірному прагненні до досконалості, постійні порівнянні себе з іншими людьми, приписуванні оточуючим людям надмірно високих очікувань, поляризовані мислення — за принципом «все або нічого», а також фіксацією на власних помилках і невдачах. Така особливість пов'язана з жорсткою самокритикою і як наслідок, труднощами в отриманні задоволення від результатів діяльності.

Перфекціонізм та педантизм взаємопов'язані між собою за критеріями: підвищена тривожність, ригідність, тривале переживання травмуючих ситуацій, завищена сумлінність та сумніви у правильності власних дій.

Відрізняються перфекціонізм та педантизм за такими особливостями:

Педантизмом передбачається орієнтація на впорядкування процесу діяльності (надання форми), перфекціонізмом — орієнтація на результат чи ідею.

Перфекціоністи орієнтовані на досконалий кінцевий результат, педанти — на досконалий процес виконання діяльності.

Результати діяльності педанти оцінюють відповідно до власних переконань, самооцінка перфекціоністів залежить від зовнішніх чинників.

Педанти орієнтовані на підтримання стабільності, перфекціоністи — на досягнення нових результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов [Електронний ресурс] — Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. — Режим доступу до словника: <http://www.litmir.net/br/?b=3774&p=135>

2. Волков П. В. Разнообразие человеческих миров / П.В. Волков. — М.: Аграф, 2000. — 528 с.
3. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика / П.Б. Ганнушкин. — Н. Новгород: Изд-во НГМД, 1998. — 128 с.
4. Гаранян Н.Г. Перфекционизм и психические расстройства (обзор зарубежных эмпирических исследований) / Н.Г. Гаранян // Современная терапия психических расстройств. — 2006. — № 1. — С. 31–41.
5. Гаранян Н. Перфекционизм, депрессия и тревога / Н. Гаранян, А. Холмогорова, Т. Юдеева // Московский психотерапевтический журнал. — 2001. — № 4. — С. 18–48.
6. Жмуров В.А. Большая энциклопедия по психиатрии / В.А. Жмуров — 2-е изд. — 2012 — М.: Джангар, 2010. — 864 с.
7. Завада Т.Ю. Перфекціонізм як чинник соціальної дезадаптованості особистості / Т.Ю. Завада // Спец-проект: аналіз наукових досліджень: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 червня 2012.: у 7 т. — Дніпропетровськ: Біла К.О., 2012. — С. 86–89.
8. Каплан Г. И. Клиническая психиатрия: в 2 т. / Г.И Каплан, Б.Д. Сэдок — М.: Медицина, 1998. — 469с.
9. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. — М.: Феникс. — 1989. — 160 с.
10. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С. Немов — М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. — 560 с.: ил.
11. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 82 тт. и 4 доп. тт. [Электронный ресурс]. — М.: Терра, 2001. — 40 726 стр. — Режим доступа до словника: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>
12. Юдеева Т.Ю. Перфекционизм в структуре разных личностных типов / Т.Ю. Юдеева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. — 2008. — № 49. — С. 409–414.
13. Frost R., Marten P., Lahart C., Rosenblate R. The dimensions of perfectionism // Cognitive Therapy and Research. 1990. V. 14. P. 449–468.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

Я.С. Андрушко, аспірантка СНУ імені Лесі Українки,
викладач кафедри теорії та методики практичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ
УДК 159.99

У статті розкриваються сучасні підходи щодо розуміння поняття «механізми психологічного захисту». Розглянуто новітні дослідження різновидів механізмів захисту особистості та порівняно їх з фундаментальними дослідженнями. Встановлено, що захисні реакції особистості можуть мати примітивний та зрілий характер. Аналіз психологічної літератури виявив той факт, що психологічні захисти можуть як негативно, так і позитивно вплинути на особистісне становлення людини.

Ключові слова: психологічні механізми захисту, особистість, різновиди механізмів захисту, особливості захисних реакцій, Я.

В статье раскрываются современные подходы к пониманию понятия «механизмы психологической защиты». Рассматриваются новейшие исследования разновидностей механизмов защиты личности и сопоставляются с фундаментальными исследованиями. Установлено, что защитные реакции личности могут носить примитивный и зрелый характер. Анализ психологической литературы обнаружил тот факт, что психологические защиты могут как негативно, так и позитивно повлиять на личностное становление человека.

Ключевые слова: психологические механизмы защиты, личность, разновидности механизмов защиты, особенности защитных реакций, Я.

The article describes the modern approaches to understanding the concept of «psychological defense mechanisms.» The author reviewed the latest studies of species protection mechanisms and personality matched with fundamental research. Found that the protective reaction of the individual can wear primitive and mature character. Analysis of the psychological literature revealed the fact that psychological defenses can both negatively and positively affect the personal development of man.

Keywords: psychological defense mechanisms, personality, variety protection mechanisms, especially the defensive reactions, ego.

Постановка проблеми. Суспільство перебуває на межі інформаційного перенасичення, що вимагає інтенсивного розвитку в особистості тих структур, які відповідають за ефективне пристосування до оточення. Однією з адаптаційних систем особистості є психологічний захист. Психологічний захист визначає суб'єктивний комфорт особистості в усіх ситуаціях напруженості, у професійній та побутовій діяльності.

Як відомо, концепція психологічного захисту була започаткована ще у психоаналітичній теорії, однак вона викликає деякі розбіжності у визначенні статусу цього явища як об'єкта наукових досліджень. Адже психологічний захист є однією із найбільш суперечливих властивостей у структурі особистості, оскільки одночасно сприяє як стабілізації особистості, так і її дезорганізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перші уявлення про категорію «психологічні захисти» походять від Ш. Ференці, який детально описав процеси інтроекції, проєкції та ідентифікації. У курсі психологічного дослідження вагомий внесок у розроблення цієї проблеми зробили також З. Фройд, В. Бассін К. Абрахам, М. Балінт, Е. Джонс, М. Кляйн, Г. Нунберг, О. Феніхель, А. Фрейд, Р. Шпіц тощо. Психологічний захист як відповідна форма поведінки, реакція або дія особистості на фактори зовнішнього чи внутрішнього середовища — цієї позиції у своїх роботах дотримувалися такі дослідники, як А. Фройд, К. Хорні, В. Франкл, А. Адлер, К. Роджерс, Р. Берон, А. Ребер, Д. Арлоу, В. Журбін, Л. Рейнхард, А. Налчаджян, В. Рожнов, Р. Зачеписький, Ч. Бренер тощо.

У психологічній літературі є безліч підходів до трактування поняття психологічного захисту особистості. Найбільш поширеними з них є: 1) психологічний захист як психічна діяльність, спрямована на спонтанне викорінення наслідків психічної травми (В. Бассін, В. Рожнов); 2) психологічний захист як окремі випадки ставлення особистості хворого до травматичної ситуації або хвороби, що вразила його (В. Баншіков); 3) психологічні захисти як способи переробки інформації в мозку блокують загрозливу інформацію (І. Тонконогий); 4) психологічні захисти як механізм адаптивної перебудови сприйняття й оцінки, яка виступає тоді, коли особистість не може адекватно оцінити почуття занепокоєння, викликане внутрішнім або зовнішнім конфліктом, і не може впоратися зі стресом (В. Ташликов), механізми, що підтримують цілісність свідомості (В. Ротенберг), механізм компенсації психічної недостатності (В. Воловик, В. Від); 5) психологічні захисти як пасивно-оборонні форми реагування в патогенній життєвій ситуації (Р. Зачевицький); 6) психологічний захист як динаміка системи установок особистості у разі конфлікту установок (Ф. Бассін); 7) психологічні захисти як способи репрезентації викривленого сенсу (В. Цапкін).

Оскільки на сьогодні існує чимало визначень щодо розуміння терміна «психологічний захист особистості», **метою нашої статті є з'ясувати провідні тенденції у дослідженні феномена психологічних механізмів захисту особистості, а також охарактеризувати основні з них.**

Виклад основного матеріалу. З. Фройд одним із перших наголосив на важливості дослідження феномена психологічного захисту, який він відносив до найвагоміших понять, що «відіграють величезну роль в утворенні Я», а також він має істотне значення у виробленні того, що ми називаємо своїм характером [10].

Розширення уявлень про захист пов'язане з іменем А. Фройд. Вчена зробила спробу узагальнити і систематизувати знання про механізми психологічного захисту, які накопичились до середини 40-х років ХХ ст. Науковець підкреслює зберігаючий характер захисних механізмів, вказуючи на те, що вони попереджують дезорганізацію і розпад поведінки, підтримують нормальний психічний статус особистості. У базову концепцію З. Фройда вона внесла певні корективи: акцентувалась роль механізмів захисту у вирішенні зовнішніх (соціогенних) конфліктів, а самі механізми розглядалися не тільки як прояви вроджених задатків, але і як продукти індивідуального досвіду і мимовільного навчання. Було сформоване уявлення про те, що набір захисних механізмів індивідуальний і характеризує рівень адаптованості особистості. І нарешті, А. Фройд дала першу розгорнуту дефініцію захисних механізмів: «Захисні механізми — це діяльність Я, яка починається, коли Я перебуває під дією надмірно активних спонукань або відповідних афектів, які становлять загрозу для нього. Вони функціонують автоматично, не узгоджуючись зі свідомістю» [3, с. 10].

Науковець поділила механізми захисту на групи і виділила перцептивні, інтелектуальні й рухові автоматизми. Вони забезпечують послідовне викривлення образу реальної ситуації з метою послаблення травмуючої емоційної напруги. При цьому уявлення про середовище викривляється мінімально, тобто відповідає реальності. У результаті небажана інформація може ігноруватися (не сприйматися); будучи сприйнятою — забувається, а у разі допуску в систему запам'ятовування — інтерпретуватися так, як буде зручно людині. В цих формах перетворення інформації, яка травмує індивіда, найбільше запитань викликала група перцептивного захисту. Залишалось незрозумілим: як можна захищатися від того, що ще не є сприйнятим?

Однак пізніше ця думка була підтверджена експериментальним дослідженням Є. Костандова. Аналіз реакцій людини на ще не усвідомлені стимули виявив існування особливо чутливого механізму, який на основі інформації, яка ще не усвідомилася, здатний за допомогою лімбічної системи оцінити емоційне значення подразника, за необхідності підвищити поріг сприйнятливості і тим самим викликати його переоцінку.

Пізніші розробки теорії захисних механізмів дозволили Е. Бибрінгу й С. Лагашу висунути ідею існування механізму відпрацьовування, що протиставляється їхньому механізму захисту: мета захисних механізмів — термінове ослаблення внутрішнього напруження згідно із принципом задоволення — незадоволення; мета механізмів відпрацьовування — реалізація наявних можливостей хоча б і ціною великої напруги. Отже, вони вважали, що можна відрізнити захисні дії Я, спрямовані проти потягів Воно, від здійснюваної Я відпрацьовування власних захисних дій [7, с. 669].

У сучасній науці виокремилися певні напрями в дослідженні механізмів психологічного захисту: 1) залежно від предмета захисту (що захищається — внутрішньо особистісні мішені, індивідуальний або соціальний суб'єкт); 2) залежно від характеру загрозливих факторів (від чого захищається — фруструючі фактори, міжособистісні маніпуляції, інформаційно-психологічний вплив мас-медіа); 3) залежно від суб'єкта захисту (хто захищає — внутрішньо особистісні структури — Я-концепція, самооцінка, самосвідомість; особистість; соціальна спільнота).

На сьогодні вчені дотримуються думки, що однією з основних функцій психологічного захисту є «відсторонення» сфери свідомості від негативних травмуючих особистісних переживань [1]. У широкому розумінні під психологічним захистом розуміється поведінка, яка викликає дискомфорт, у результаті якого може сформуватися така риса, як негативізм, з'являються «неправдиві замісники діяльності» (Б. Зейгарник, Б. Братусь), змінюється система міжособистісних стосунків. У вузькому розумінні, психологічний захист призводить до зміни змісту свідомості, що у свою чергу запускає різного роду механізми захисту.

Як відзначає А. Гірняк, постійне гальмування енергії Воно породжує в людини тривогу і занепокоєння. Коли з'являється загроза психічного дискомфорту, то Я намагається пом'якшити небезпеку шляхом свідомого розв'язання проблеми, або ж викривити ситуацію у бажаному для особи напрямі. Такі явища й названі основоположником психоаналізу захисними механізмами Я. З. Фройд визначав їх як стратегію, котру використовує індивід для захисту від вираження імпульсів Воно і зустрічного тиску з боку Над-Я. Загалом захисні механізми містять дві характеристики, зокрема: 1) діють на неусвідомленому рівні і тому є засобами самообману, та 2) спотворюють, заперечують чи фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для людини [2, с. 38–39].

Концепція недирективної психотерапії К. Роджерса, яка є в багатьох аспектах антиподом психоаналізу, також використовує поняття психологічної захисту. Тому має сенс зіставити ці настільки різні концепції, що використовується одне поняття захисту, але надається йому різне значення. Для аналізу поняття захисту в моделі особистості К. Роджерса використовується спрощений її варіант, що фіксує співвідношення Самості і Досвіду. Неконгруентність Самості і Досвіду призводить до того, що «досвід, не сумісний з уявленням індивіда про себе, має тенденцію не допускатися до усвідомлення, яким би не був його соціальний статус» [4].

У наукових працях Ф. Бассіна, Б. Зейгарника, Є. Соколова, Г. Салівана та інших зустрічається схоже трактування поняття «психологічний захист». На думку дослідників, психологічний захист — це система регуляції, яка включається у процеси самоактуалізації особистості в періоди, коли цей процес починає ускладнюватися. Більшість дослідників, яких можна віднести до цього напрямку трактування захисту, вважали, що захист є свідомим для особистості.

Результати новітніх досліджень засвідчують, що поняття Я змінилося за ці роки разом із видами захисних механізмів. Дослідження Дж. Ваїланта виявили, що ієрархія існуючих механізмів захисту складається від найменш зрілого та адаптивного до найбільш зрілого та адаптивного. Цікавим залишається той факт, що науковець включає у свій список придушення до найбільш зрілих і адаптивних механізмів захисту. І З. Фройд, і Дж. Ваїлант стверджують, що сублімація є одним із найздоровіших захисних механізмів.

На думку сучасних українських учених Е. Романової та Л. Гребеннікова, механізми психологічного захисту розвиваються як специфічні засоби соціально-психологічної адаптації і призначені для співволодіння з емоціями різної модальності тоді, коли досвід індивіда сигналізує йому про вірогідні негативні наслідки їхнього переживання і безпосереднього вираження [8, с. 42–45].

Класикою щодо дослідження психологічних захистів у психології є концепція Р. Плутчика, вона концептуально базується на загальній психоеволюційній теорії емоцій. Р. Плутчик виділяє вісім захисних механізмів, що становлять сферу психологічного захисту. З них були синтезовані загальні визначення кожного механізму. Кожне визначення використовується для позначення універсального змісту кожного захисту. Коротко опишемо їхній зміст.

Заперечення — відсутність усвідомлення певних подій, елементів життєвого досвіду або почуттів, хворобливих у разі їхнього усвідомлення.

Компенсація — інтенсивна спроба виправити або знайти відповідну заміну реальної або надуманої, фізичної або психологічної неспроможності.

Раціоналізація — знаходження правдоподібних причин для виправдання дій, викликаних неприйнятними почуттями.

Регресія — повернення в стані стресу до ранніх або більш незрілих патернів поведінки й задоволення.

Заміщення — вивільнення прихованих емоцій, зазвичай гніву, на предметах, тваринах або людях, що сприймаються як менш небезпечні для індивіда, ніж ті, які дійсно викликали емоції.

Проекція — несвідоме відбиття власних емоційно неприйнятних думок, властивостей або бажань і приписування їх іншим людям.

Утворення реакції — попередження вираження неприйнятних бажань, особливо сексуальних або агресивних, шляхом розвитку або підкреслення протилежного ставлення й поведінки.

Придушення — виключення зі свідомості інформацій, які негативно впливають на функціонування особистості [11].

Зустрічаються в психологічній літературі і такі класифікації, відповідно до яких психологічні захисти поділяються на успішні та неуспішні. Результатом успішного психологічного захисту є зникнення імпульсів, які провокують тривогу. Неуспішні психологічні захисти не здатні це зробити і тому імпульси продовжуються із наростаючою дією [6, с. 121–122].

Науковцями захисні механізми прийнято поділяти на рівні (від двох до чотирьох), але єдина думка про принципи цього поділу і про те, куди який захист віднести, відсутня. Одним із фундаментальних підходів до класифікації механізмів захисту особистості на сьогодні є поділ, запропонований Ненсі Мак-Вільямс, яка виділяє два рівні захисних механізмів за ступенем їх «примітивності»: примітивні (первинні) та зрілі (вищого порядку) [5, с. 130–131].

Примітивні захисти діють загальним, недиференційованим чином у всьому сенсорному просторі індивіда, розділяючи між собою когнітивні, афективні і поведінкові параметри, тоді як більш розвинені захисти здійснюють певні трансформації чогось одного — думок, почуттів, відчуттів, поведінки або деякої їхньої комбінації. Відтоді, як О. Кернберг привернув увагу до дії архаїчних форм проекції й інтроєкції у пограничних пацієнтів, у психоаналітичних описах стало загальноприйнятим визначати такі захисти, як «примітивні»: ізоляція, заперечення, всеосяжний контроль, примітивна ідеалізація і знецінювання, проективна й інтроєктивна ідентифікація, розщеплення Я. Ненсі Мак-Вільямс додає до списку примітивних процесів *дисоціацію*. Щоб належати до примітивних захистів він повинен виявляти наявність у собі двох якостей, пов'язаних із довербальною стадією розвитку. Це наявність недостатнього зв'язку з принципом реальності та недостатній облік відокремленості та константності об'єктів, що перебувають поза власним Я. Наприклад, заперечення вважається маніфестацією більш примітивного процесу, ніж витіснення. Щоб щось витіснити, варто спочатку це пізнати, а потім уже перенести в несвідоме. Заперечення — це миттєвий, позарациональний процес. «Це не сталося» — більш магічний спосіб поводження з чим-небудь неприємним, ніж «це трапилось, але я забуду про це, тому що це занадто болісно».

Додаючи ще один рівень складності до цього зростаючого, суперечливого і строкатого набору спостережень, що становить сучасну психоаналітичну теорію, варто зазначити, що в цьому теоретичному підході передбачаються: деякі захисні процеси, які мають як примітивну, так і більш зрілу форми, тоді, коли аналітики схильні розглядати конкретний захист як континуум, що містить у собі розвиток від більш ранніх і архаїчних до пізніших і диференціюючих форм [5].

Проблеми виникають лише в тих випадках, коли існує нестача в більш зрілих психологічних навичках або коли дані захисту завзято використовуються для виключення можливих інших. Всі ми заперечуємо, всі ми розщеплюємо і всі маємо прагнення до всемогутності. Однак більшість із нас доповнюють ці реакції більш витонченими способами переробки тривоги й асиміляції складної реальності, що турбує. Погранична або психотична особистісна структура обумовлена відсутністю зрілих захистів, а не наявністю примітивних.

Примітивні захисти набагато важче описати, ніж більш зрілі. Їхня довербальна, алогічна всеосяжність, образність і магічний характер роблять їх украй незручними для подання в письмовій мові.

Оскільки фактично будь-який психологічний процес може бути використаний як захист, жодна характеристика захистів не може вважатися повною. Через це будь-яка селекція захисних операцій з кола існуючих можливостей виявляється довільною. Н. Мак-Вільямс обрала для опису «зрілі» захисти, або захисти «вищого порядку», слідує двом критеріям: 1) частота, з якою вони згадуються в психоаналітичній клінічній літературі і терапевтами-практиками; 2) їхнє співвідношення з індивідуальними патернами характеру. Вчена розуміє, що список будь-якого іншого автора буде трохи іншим, там будуть виділені інші аспекти захисту та відображені досягнення в психоаналітичній теорії та практиці іншого автора.

Отже, ми можемо стверджувати, що психологічна захищеність — це відносно стійке позитивне емоційне переживання й усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб і забезпечення своїх власних прав у можливих ситуаціях, навіть неблагополучних, за виникнення обставин, які можуть блокувати або ускладнювати їхню реалізацію [6, с.122].

Таким чином, сучасні уявлення про «нормальний» розвиток системи психологічного захисту припускають оцінку таких характеристик:

1) адекватність захисту: наприклад, людина може відновитися після тієї або іншої несвідомої захисної реакції, після цього обговорювати її;

2) гнучкість захисту: наприклад, людина може використовувати різні види захисних реакцій у якійсь певній, типовій для неї ситуації погрози, тобто «репертуар» її захисної поведінки не сформований занадто жорстко;

3) зрілість захисту: відносно більш зрілими вважаються механізми інтелектуальності, сублімації, придушення, раціоналізації, зміщення без частого використання більш примітивних форм проєкції, заперечення, інтроєкції [7, с. 675].

Загальна мета захисних механізмів — послабити почуття страху й тривоги, зберегти самооцінку. Інакше кажучи, захист підсилює самоповагу людини й захищає її від небезпеки, що насувається, загрозованих переживань, зберігаючи при цьому цілісність Я-структури.

Висновок. Отже, аналіз літератури з проблеми дозволяє зробити висновок, що на сьогодні існує достатньо велика кількість вдалих і не дуже спроб інтеграції значної частини теоретичного та емпіричного знання про захисні механізми в єдину концепцію інтрапсихічної сфери життєдіяльності суб'єкта і застосувати для розв'язання деяких проблем вікової та педагогічної психології.

У психології не склалося єдиного погляду на явище «психологічний захист». Одні дослідники вважають психологічний захист однозначно непродуктивним, шкідливим засобом вирішення внутрішнього або зовнішнього конфлікту. Інші — пропонують робити відмінність між патологічним психологічним захистом і нормальним, профілактичним, постійно присутнім у нашому повсякденному житті, звичайною складовою людської свідомості. Всі механізми психологічного захисту допомагають людині звести до мінімуму почуття тривоги.

Перспектива дослідження. Оскільки особистість як активна соціальна людина проявляє себе у трудовій діяльності, ми вважаємо за доцільне в подальшому встановити взаємозв'язок та виявити вплив психологічних механізмів захисту на становлення професійної ідентичності особистості у процесі професіоналізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бассин Ф.В.* О силе Я и психологической защите / Ф.В. Бассин // Вопросы философии. — 1969. — № 2. — С. 118–126.
2. *Гірняк А.* Психоаналіз Зигмунда Фрейда як теорія, система і соціокультурне явище / А. Гірняк // Психологія і суспільство. — 2008. — № 4. — С. 33–45.
3. *Грановская Р.М.* Психологическая защита / Р.М. Грановская. — СПб.: Речь, 2007. — 476 с.
4. *Журбин В.И.* Понятие психологической защиты в концепциях З.Фрейда и К.Роджерса / В.И. Журбин // Вопросы психологии. — 1990. — № 4. — С. 14–23.
5. *Мак-Вильямс Н.* Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе : пер. с англ. / Н. Мак-Вильямс. — М.: Независимая фирма «Класс», 2007. — 480 с.
6. *Психология. Словарь* / под общ. ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
7. *Ренке С.О.* Захисні механізми особистості як фактор збереження цілісності «Я»-структури / С.О. Ренке // Проблеми сучасної психології. — 2010. — № 10. — С. 667–676.
8. *Романова Е.С.* Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников. — Мытищи: Издательство «Талант», 1996. — 144 с.
9. *Туркова Д.М.* Вправи з ідентифікації механізмів психологічного захисту в контексті емпатійного розуміння особистості / Д.М. Туркова // Практична психологія та соціальна робота. — 2012. — № 8. — С. 42–45.
10. *Фрейд З.* «Я» и Оно // Очерки по психологии сексуальности : пер. с нем. — Мн.: ООО «Попурри», 1999. — С. 455–478.
11. *Plutchik R., Kellerman H., Conte H.* A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E. Izard, Emotions in personality and psychopathology.— New York: Plenum Press. — 1979. — P. 229–257.

СТАН ПРОКРАСТИНАЦІЇ ЯК ЧИННИК, ЩО ІНГІБУЄ ФОРМУВАННЯ УСПІШНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Євгенія Бази́ка, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри теорії та методики виховання і психологічного розвитку особистості
національного Миколаївського університету імені В.О.Сухомлинського
УДК159.944

У сучасний час превалювання над гуманізацією технічного прогресу, розвитку нанотехнологій, кібернетики з'являються нові явища, загрожуючи загальному здоров'ю людства, розвитку успішної особистості. Одним із них є феномен прокрастинації, який має міждисциплінарне значення, оскільки стоїть на межі медицини, психології, соціології та філософії. Мета цієї статті — більш детально розглянути зазначений феномен з психологічної точки зору.

Ключові слова: прокрастинація, успіх, успішна особистість, волев'я якості.

В наше время превалирования над гуманизацией технического прогресса, развития нанотехнологий, кибернетики появляются новые явления, угрожающие общему здоровью человечества, развитию успешной личности. Одним из них является феномен прокрастинации, который имеет междисциплинарное значение, так как стоит на грани медицины, психологии, социологии и философии. Цель данной статьи — более детально рассмотреть этот феномен с психологической точки зрения.

Ключевые слова: прокрастинация, успех, успешная личность, волевые качества.

In our time prevailing over humanizing of technical progress, development of нанотехнологий, cybernetic engineers appear the new phenomena, threatening to the general health of humanity, development of successful personality. One of them is the phenomenon of prokrastinaciya, which has a between disciplinary value, because stands on verge of medicine, psychology, sociology and philosophy. Purpose of this article — more in detail to consider this phenomenon from the psychological point of view.

Key words: prokrastinaciya (laying on then), success, successful personality, volitional internalss.

У сучасний час превалювання над гуманізацією технічного прогресу, розвитку нанотехнологій, кібернетики з'являються нові явища, загрожуючи загальному здоров'ю людства. Одним із них є феномен прокрастинації, який має міждисциплінарне значення, оскільки стоїть на межі медицини, психології, соціології та філософії.

У XXI ст. багато колись небезпечних захворювань більше не загрожують існуванню людства, тому на перший план виступають хворобливі психічні стани, які не небезпечні для життя людини як такі, але можуть отруїти йому існування, зіпсувати його соціальне життя і таким чином зруйнувати здорову структуру суспільства. Серед таких «тихих убивць» особливе місце займає прокрастинація — небезпечне порушення поведінки, за якої людина не в змозі вчасно виконувати потрібні дії. У деяких людей з важкою формою прокрастинації виникають проблеми навіть із тим, щоб просто встати вранці з ліжка, вмитися і почистити зуби, не говорячи вже про те, щоб одягнутися й піти на роботу. Немає потреби пояснювати, яку шкоду прокрастинація може нанести як окремій людині, так і соціуму в цілому — марно це захворювання іноді називають «чумою XXI століття». До того ж на сьогодні відомо, що прокрастинація вкрай погано піддається коректуванню, не існує якогось стандартного методу чи засобу позбавлення від неї, ні психологічного, ні медичного [6; 7].

Мета статті — більш детально розглянути цей феномен з психологічної точки зору та визначити його негативний зв'язок з формуванням успішної особистості.

Сучасне суспільство вимагає від людини дедалі більш удосконалених, розвинених у неї психологічних якостей: бути цілеспрямованим, наполегливим, впевненим, організованим, конкурентоспроможним, передбачливим тощо. Всі ці перераховані якості разом із життєстійкістю та

оптимізмом, на думку багатьох дослідників [1; 3; 4; 7], і формують успішну особистість. Вони пов'язані з емоційно-вольовою та мотиваційною сферою особистості, яка у сучасних людей, особливо у молоді, студентства, часто є недорозвинутою, несформованою. До того ж зараз спостерігається таке явище, як стан прокрастинації, який безпосередньо негативно пов'язаний з розвитком емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості та пригнічує, інгібує формування успішної особистості.

Розглянемо детальніше феномен прокрастинації та поняття успіху, успішності в психології.

Прокрастинація (з англ. мови *procrastination*) — психологічний термін, означає схильність людини відкладати все на потім, на завтра, на майбутнє неприємні рішення та справи. Прокрастинатори — особи, схильні до затягування виконання завдань, перекладання своєї відповідальності на інших, вони працюють хаотично, без плану, або лише за натхнення чи невідкладності — через це вони є неприємними співпрацівниками у команді.

Регулярне вивчення феномена прокрастинації та перевтоми почалося із 1970-х років. Пошуки в історичних джерелах виявили згадки про «прихильників відкладати на завтра» вже у Стародавній Греції (про них писав поет Гесіод, «Праці та дні», афінський полководець Фулідід, на прокрастинаторів у владних структурах скаржився і Марк Тулій Цицерон). Про прихильників відкладати справи на завтра писав Оксфордський словник за 1548 рік та інші [5].

У вітчизняній науковій літературі термін «прокрастинація» з'явився відносно недавно, в 1992 році. У вітчизняній класичній літературі прокрастинація знайшла також відображення, якщо, наприклад, згадати російську народну казку «По щучьому велению», роман І. Гончарова «Обломов».

Сучасні дослідження прокрастинації проводилися зарубіжними дослідниками Пірс Стіл, А. Блант, та вітчизняними — А. Шиліна, у якої дослідження проблеми прокрастинації присвячено вивченню відкладання виконання навчальних завдань, — академічна прокрастинація.

Аналізуючи сучасну психологічну літературу, ми побачимо, що термін «прокрастинація» схожий з ледарством, сибаритством, депресією.

Сучасна психологія схиляється до того, що прокрастинація — це вираз емоційної реакції на планові або необхідні справи. Залежно від характеру цих емоцій прокрастинація ділиться на два фундаментальні типи: «розслаблена» (чи тимчасова), коли людина витрачає час на інші, приємніші заняття й розваги, й «напружена» (яка більш схожа на хронічну), пов'язана із загальним перевантаженням, втратою відчуття часу, незадоволеністю власними досягненнями, неясними життєвими цілями, нерішучістю і невпевненістю в собі.

Звернемося до теорій виникнення цього явища [7]:

— **самоцензура.** В тоталітарних суспільствах, окрім державної цензури, поширюється і самоцензура через небезпеку для особистості, через небажання її підставлятися під зайві небезпеки, через уникання неприємностей і залякуючої поведінки владних структур тощо. Страх покарання утримує особу від активності, ініціативи та приводить до прокрастинації. Постає й проблема відповідальності за наслідки та здатності брати на себе відповідальність;

— **авторитарність батьків.** На авторитарність батьків вказує професор Джозеф Феррарі з університету Чикаго. Діти з таких родин невпевнені у собі й надалі довго не можуть сформувати свої наміри, постійно відкладають реалізацію своїх же намірів, не можуть долати перешкоди, не мають відчуття безпеки у житті;

— **особистий спротив.** При прихованому спротиві особистість вдається до прокрастинації через небажання виконувати неприйнятні для неї ролі, чужі програми, накази. Людина знаходить досить підстав для невиконання неприємного. А у разі адміністративного тиску — йде на відкритий конфлікт із адміністратором, колективом, родичем. Галасливі «бунтарі», нездатні на вчинки, — часто схильні до прокрастинації;

— **тривожність.** Люди відрізняються один від одного рівнем тривожності (хоча це показник нестійкий й змінюється з віком та через обставини). Помічено, що тривожні або занадто емоційні особи — прихильники прокрастинації. Стан прокрастинації посилює невпевненість людини в успіху.

Прокрастинація не стає перешкодою, якщо має тимчасовий характер і, навпаки, переростає в проблему, якщо стає хронічною. Хронічна прокрастинація заважає праці, успіху, планам на майбутнє. Вона може бути прихованим початком психологічного чи фізичного захворювання. Хронічна прокрастинація притаманна студентам, що неправильно обрали фах та навчальний заклад, вони вчаться без інтересу, звідси безсонні ночі на намагання зробити неприємні завдання в останній день перед заліками, іспитами. Рішення покинути вивчення нецікавої спеціальності може прийняти лише сильна особистість, з сильним характером, але на радикальні вчинки здатні одиниці [6].

Автор вважає, що причини виникнення цього стану потрібно шукати в розладі емоційно-вольових процесів, самопокладання, цілеспрямованості, самоорганізованості. Все це повинно було формуватися та розвиватися ще в ранньому дитинстві. Можливо, упущення цього моменту у вихованні дитини і приводить до виникнення цього стану.

Перш ніж розглядати поняття «успішність» необхідно встановити сутність пов'язаного з ним поняття «успіх», оскільки вони взаємозалежні. Успіх із соціально-психологічної точки зору розглядається як подія, що отримала соціальну та суспільну оцінку. Саме суспільство вирішує, чи можна вважати успіхом результати діяльності окремих людей та груп. Звертаючись до «Словника російської мови» С. Ожегова, встановлюємо, що успіх — це: 1) удача в досягненні будь-чого; 2) суспільне визнання; 3) гарні результати в роботі, навчанні [3]. Зрозумілі сутність і зміст проблеми успіху: бажання людини не тільки злитися зі спільнотою, стати єдиним з нею, а й бути відзначеним і визнаним у ній, отримати оцінку своїх дій.

Успіх неможливий без максимально задіяних внутрішніх психологічних ресурсів особистості: сили волі, стійкості до стресів, цілеспрямованості, а також здібностей людини — сукупності якостей, необхідних для досягнення бажаного.

Український психотерапевт-практик, доктор психологічних наук О. Бондаренко помітив, що ті, хто досягає у житті значно більшого, ніж інші, живуть не за типовим проектом, а за індивідуальним. Він виокремив такі базові умови реалізації персоналізованого «сценарію»: успішні люди не бояться проблем і труднощів; їм цікаво жити; усвідомивши свої справжні бажання, вони здатні зважитися на кардинальні зміни як в особистому, так і в професійному житті; такі люди перебувають у постійному розвитку, що априорі вимагає *значних вольових зусиль*; їм не важливо, що думають інші й чи співвідносяться їхнє самовідчуття із суспільними стереотипами успішності й престижу, — вони здатні створювати власний світ і світ навколо себе, тобто те, що нині називають «високою якістю життя» [1].

Таким чином, з психологічної точки зору успішність — це переживання стану радості, задоволення від того, що результат, до якого особистість прагнула у своїй діяльності, або збігся з її очікуваннями (із рівнем домагань), або перевершив їх. На основі цього стану формується стійке відчуття задоволення, а також більш сильні мотиви діяльності, змінюється рівень самооцінки, самоповаги. У тому разі, коли успіх стає стійким, постійним, часто розпочинається свого роду ланцюгова реакція, що визволяє величезні, приховані можливості особистості, несе невичерпний заряд духовної енергії [4].

Тобто, враховуючи вищевикладене, ми ще раз доходимо висновків, що прокрастинація та успішність є взаємовиключними явищами, що безпосередньо пов'язано з порушеннями вольових та мотиваційних процесів.

Розглянемо поняття волі у вітчизняній сучасній психології. Одна з істотних ознак вольового акту полягає в тому, що він завжди пов'язаний із докладанням зусиль, прийняттям рішень і їх реалізацією. Воля припускає боротьбу мотивів. За цією істотною ознакою вольову дію завжди можна відокремити від інших. Вольове рішення зазвичай приймається в умовах конкуруючих, різноспрямованих жадань, жодне з яких не в змозі остаточно перемогти без прийняття вольового рішення.

Воля припускає самообмеження, заборону деяких достатньо сильних ваблень, свідоме підпорядкування їх іншим, більш значущим і важливим цілям, уміння стримувати безпосередньо виникаючі в певній ситуації бажання і імпульси. На вищих рівнях свого прояву воля припускає опору на духовні цілі й етичні цінності, на переконання й ідеали.

Ще одна ознака вольового характеру дії або діяльності, регульованої волею, — це наявність продуманого плану його здійснення. «Вольова дія — це... свідомо, цілеспрямована дія, за допомогою якої людина здійснює мету, що стоїть перед нею, підпорядкувавши свої імпульси свідомому контролю й змінюючи навколишню дійсність відповідно до свого задуму» [2, с. 424–435].

Істотними ознаками вольової дії є посиленна увага до такої дії й відсутність безпосереднього задоволення, що отримується в процесі й у результаті його виконання. Мається на увазі, що вольова дія зазвичай супроводжується відсутністю емоційного, а не морального задоволення. Навпаки, з успішним здійсненням вольового акту зазвичай пов'язано саме моральне задоволення від того, що його вдалося виконати.

Нерідко зусилля волі скеровують людину не стільки на те, щоб перемогти і опанувати обставинами, скільки на те, щоб справитися з самим собою, своїми лінощами. Це особливо характерно для людей імпульсного типу, невірноважених і емоційно збудливих, коли їм доводиться діяти всупереч своїм природним даним або даним, пов'язаним із характером (що, можливо, й має місце у прокрастинаторів).

Жодна більш-менш складна життєва проблема людини не вирішується без участі волі. Ніхто на Землі ніколи ще не добився видатних успіхів, не володіючи видатною силою волі. Людина в першу чергу тим і відрізняється від решти всіх живих істот, що у неї, окрім свідомості й інтелекту, є ще й воля, без якої здібності залишалися б без реалізації.

В американській поведінковій психології замість поняття волі стали вживати поняття «стійкість поведінки» — наполегливість людини в здійсненні початих поведінкових актів, в подоланні виникаючих на їхньому шляху перешкод. Цю наполегливість у свою чергу пояснювали такими характеристиками особистості, як цілеспрямованість, терпіння, завзятість, стійкість, послідовність тощо.

Ще Аристотель увів поняття волі в систему категорій науки про душу для того, щоб пояснити, яким чином поведінка людини реалізується відповідно до знання, яке саме по собі позбавлено спонукальної сили. Воля у Аристотеля виступала як чинник, що разом із прагненням здатний змінювати хід поведінки: ініціювати її, зупиняти, міняти напрям і темп.

Тобто можливо *припустити*, що люди-прокрастинатори — це особистості з нерозвиненими, несформованими вольовими процесами, які не вміють чи нездатні перемогти самого себе, свої лінощі. Тому для нас є дуже цікавим виявити взаємозв'язок між розвитком вольових процесів, цілеспрямованості, а можливо, і локусом контролю та рівнем прокрастинації. Також ця тема є дуже цікавою та актуальною з позиції того, що, коригуючи стан прокрастинації та розвиваючи емоційно-вольові якості, людина допоможе сформувати саме успішну особистість у своєму житті, професійній сфері.

Оскільки прокрастинація завдає величезного збитку людському суспільству, робилися неодноразові спроби досліджувати проблему докладніше, зрозуміти причини її виникнення і підібрати адекватні способи коректувати цей стан. Зокрема, організовувалися численні конгреси й конференції, присвячені цьому порушенню. Проте жоден із заходів не увінчався успіхом.

Підбиваючи *підсумок вищевикладеного*, ми визначилися, що поняття прокрастинації у психології трактують, як схильність до відкладання справ «на потім», що виражається в прагненні людини всіма способами не приступати до виконання певних справ чи обов'язків, навіть прийняття рішень.

З нашої точки зору, прокрастинація (особливо перманентна) є ознакою нерозвинених вольових процесів, невміння до самоорганізації, цілеспрямованості.

Стан прокрастинації та успішності є взаємовиключними явищами, що безпосередньо пов'язано з порушеннями вольових та мотиваційних процесів.

З усього викладеного впливають цікаві *перспективи подальшого дослідження*, а саме:

- визначитися, наскільки все ж це більше медична, психологічна чи педагогічна проблема. Чи можливо коректувати цей стан тільки психологічними методами, без медичних препаратів;
- виявити взаємозв'язок між розвитком вольових процесів, цілеспрямованістю, а можливо, і локусом контролю та рівнем прокрастинації;
- дослідити, чи існує зв'язок між статтю людини та її віком і прокрастинацією;
- зробити спробу розробити психологічний спосіб коректування стану хронічної прокрастинації;
- дослідити, наскільки зменшення, подолання стану прокрастинації, розвинення вольових процесів буде фасилітатором успішності особистості в різних сферах її діяльності, життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вернудіна І.П.* Психологічні чинники успіху: спроба компаративного аналізу / І.П. Вернудіна // Освіта і управління. — 2010. — Т. 13. — № 2–3. — С. 86–91.
2. *Немов Р.С.* Психологія: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — Кн. 1: Общие основы психологии. — 688 с.
3. Словарь русского языка / [сост.: С.И. Ожегов]. — М.: Сов. энциклопедия, 1972. — 847 с.
4. *Смакота Л.* Педагогічні умови формування успішної професійної діяльності майбутнього вчителя початкової школи [Електронний ресурс] / Л. Смакота // Гуманітарний вісник. — № 19.
5. *Blunt A.K., Pychyl T.A.* Task aversiveness and procrastination: a multidimensional approach to task aversiveness across stages of personal projects // Personality and individual difference. — 2000. — № 28, — P. 153–167.
6. *Noach Milgram.* Procrastination: A Malady of Modern Time (Ноа Мілгрем, «Прокрастинація: хвороба сучасності»), 1992.
7. *Ya. Lentyaj, A. Ya. Bezdelnik.* SHILO: the perfect procrastination remedy // Nature. — V. 485. — № 7390. — P. 568–600.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНІ ДОРОБКИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Ольга Віговська, молодший науковий співробітник
кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки
УДК 159.923.2

У статті розкрито основні теоретичні та емпіричні позиції вивчення якості життя особистості у психологічній науці. Окреслення методологічних меж аналізу феномена якості життя особистості, його психологічних ознак та показників, дає змогу конкретизувати параметри прояву та виокремити найоптимальніші шляхи емпіричного вивчення.

Ключові слова: якість життя, відчуття якості життя, благополуччя, задоволеність життям, особистість.

В статье раскрыты основные теоретические и эмпирические позиции изучения качества жизни личности в психологической науке. Определение методологических границ анализа феномена качества жизни личности, его психологических признаков и показателей позволяет конкретизировать параметры проявления и выделить оптимальные пути эмпирического изучения.

Ключевые слова: качество жизни, ощущение качества жизни, благополучие, удовлетворенность жизнью, личность.

The article explores the main theoretical and empirical positions of study of the quality of life of the individual in psychological science. Defining the limits of methodological analysis of the phenomenon of the quality of life of the individual, psychological characteristics and performance you can specify the parameters of its manifestations and highlight the most optimal ways to empirical study.

Key words: quality of life, sense of quality of life, well-being, life satisfaction, personality.

На сьогодні у світі під впливом економічної кризи, високої захворюваності, негативних соціальних факторів, гостро постало питання щодо здійснення діагностики якості життя та знаходження способів його покращення.

Проблема якості життя активно досліджується у багатьох наукових дисциплінах: в економіці вивчається вплив об'єктивних факторів на якість життя, наприклад, таких як матеріальна забезпеченість, задоволеність умовами житла; в соціології досліджується, як живеться людям у конкретних умовах, суспільному оточенні, природному середовищі тощо; в медицині, передусім, увага спрямована на покращення якості життя хворих, їхню реабілітацію, актуальною є проблема адаптації хворих до життєдіяльності тощо; в психології якість життя розглядається з позиції самооцінки особистості власних об'єктивних та суб'єктивних аспектів свого існування, досліджуються сфери життя людини (фізична, психологічна, незалежність, життя в суспільстві, навколишнє середовище, духовність та особисті переконання) та здійснюється їхній аналіз з точки зору вікових періодів, гендерних особливостей, соціального статусу, сімейного стану та інше.

Виходячи з такої багатогранності вивчення феномена якості життя особистості, ми ставимо мету провести теоретико-емпіричний аналіз проблеми в медико-психологічній літературі, систематизація змісту якого дасть змогу конкретизувати параметри та показники її прояву та виокремити найоптимальніші шляхи її емпіричного вивчення.

Основний виклад матеріалу. В побутовій психології під якістю життя розуміють показник загального благополуччя людини, який є чимось більшим, ніж просто забезпеченість на матеріальному

рівні. Якість життя людини може залежати, наприклад, від стану здоров'я, змісту проблем, які здатна вирішити людина, свободи від стресів і надмірних тривог, достатності часу на відпочинок, задоволеності своїм рівнем освіти, сформованості світогляду та духовності людини та інше.

Досліджуючи якість життя, часто вчені обмежуються лише факторами матеріального достатку і фізичного здоров'я. Але не менш важливими є суб'єктивні показники, зокрема задоволеність життям. Згідно з висновками зарубіжних спеціалістів, з 1960-х років суб'єктивні показники, такі як задоволеність життям, самоповага та відчуття контролю над життям, отримали більше значення не лише в оцінці якості життя, а й в оцінці адаптації різних категорій людей до оточуючого середовища (людей похилого віку, наприклад). Через це вимірювати показники якості життя людини не можна на основі екстернально оціненого здоров'я або умов зовнішнього оточення без урахування власних оцінок індивідом свого здоров'я і благополуччя [4, с. 115].

Деякі вчені, зокрема А. Алексінська [1], підкреслюють також відмінність понять «*якість життя*» і «*відчуття якості життя*». Дослідниця вважає неприпустимим підмінювання і паралельне використання цих термінів і, відносить якість життя до об'єктивного виміру, а відчуття якості життя — до суб'єктивного. Автор підкреслює, що питання *якості життя* обумовлене зовнішніми умовами й об'єктивною реальністю конкретної людини, які стають джерелом подразників і життєвого досвіду. Натомість, *відчуття якості життя* визначається на рівні суб'єктивного ставлення до навколишньої реальності як таке, що формується через емоції і відчуття.

Поняття якісного життя передусім пов'язане з виміром благополуччя людини. Цей термін широко використовується в суспільних науках як категорія, що відображає якість умов життя людини, ступінь задоволення її потреб [6, с. 95–100]. Якість життя також можна визначити як ступінь комфортності людини як у своєму внутрішньому світі, так і в рамках свого суспільства. Критерії якості життя застосовуються для оцінки рівня життя людей при розробленні різних медичних та соціальних програм для різних груп населення. «Якість життя» — поняття багатофакторне, і переважно дослідників цікавлять не загальний показник якості життя як такий, а його компоненти: задоволеність людини ступенем фізичного (активність, рухомість, можливість самообслуговування), психологічного (емоціональний фон, у тому числі відчуття щастя або страждання), соціального (можливість участі в суспільній діяльності, контакти, обмеження можливостей за станом здоров'я в плані навчання, роботи, відпочинку), духовного благополуччя; загальне сприйняття стану свого здоров'я і благополуччя.

Найбільш повно та точно розкриває суть якості життя визначення, сформульоване Всесвітньою організацією охорони здоров'я: «*Якість життя* — це сприйняття людиною своєї позиції у житті, у тому числі фізичного, психічного та соціального благополуччя, залежно від якості середовища, в якому вона живе, а також ступеня задоволення конкретним рівнем життя та іншими складовими психологічного комфорту» [11]. Тобто суть якості життя полягає у її соціально-психологічній природі, яка виявляється у сприйнятті людиною власного задоволення різними сферами свого життя, його облаштуванням, що пов'язані з рівнем її потреб [2, с. 101].

Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує оцінювати якість життя за такими параметрами: *фізичні* — самопочуття, енергійність, втома, працездатність, сон і відпочинок; *психологічні* — самооцінка, пізнавальні процеси, концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення, саморегуляція; *ступінь незалежності* — повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування; *життя в суспільстві* — повсякденна активність, соціальні зв'язки, дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм; *навколишнє середовище* — житло та побут, безпека, дозволя, доступність інформації, екологія (клімат, забрудненість, густонаселеність); *духовність і особисті переконання* [11].

В 1970-х роках американські вчені Е. Десі та Р. Раян сформулювали та описали три фактори, які необхідні для того, щоб людина могла відчувати себе включеною в повноцінне, осмислене, творче та щасливе життя: *відчуття компетентності* — пов'язане з впевненістю у своїх здібностях та можливостях, це відчуття «я знаю, я можу». Для людини важливо відчувати себе професіоналом в своїй сфері; *відчуття самодетермінації* — це усвідомлення себе і тільки себе причиною своїх дій. Якщо людині це вдається, то з'являється задоволення від діяльності, виникає почуття самостійності, впевненості в майбутньому; *включення в систему значимих відносин* — таке включення забезпечує людину відчуттям потрібності, власної значимості для інших людей, що може виявлятися в процесі спільної діяльності. Людина, що повною мірою володіє всіма трьома компонентами, може назвати своє життя якісним і здатна пережити всю повноту буття [5].

На уявлення про взаємозв'язок потреб людини та якості життя вплинула теорія ієрархічних потреб американського психолога А. Маслоу, сутність якої полягає в тому, що потреби вищого рівня можуть стати визначальними в поведінці людини тільки після задоволення простих потреб (нижчих потреб). Тобто чим легше реалізувати потреби людини, тим вища її якість життя. Рівень благополуччя для себе може визначити тільки сама людина залежно від ступеня її потреб і можливості їх задоволення [6, с. 96]. Вчений стверджує, що людина, яка у своїх потребнісно-мотиваційних стремліннях змогла «дійти до вершини», є сформованою особистістю, самоактуалізованою у житті, а значить, задоволеною своїм життям [7, с. 79].

Людина здатна ототожнювати якість життя з перспективою існування, щастям, здоров'ям, віком тощо. *Якість життя* — це суб'єктивне відчуття, близьке до щастя й особистого благополуччя. Дж. Зіванні й інші автори у якості життя виділяють емоційний компонент (щастя) і когнітивно-сприймаючий (задоволення життям). Об'єктами щастя є: спрямованість на іншого, безконфліктність спілкування, довірливі стосунки, емпатія (співчуття), розуміння іншого тощо. В основі поняття «якість життя» лежить повноцінність і тривалість.

Психологи стверджують, що покращенню задоволеності життям сприяють такі фактори: присутність домашньої тварини; щастя у шлюбі; наявність вищої освіти; спокійний, урівноважений стан; позитивні й оптимістичні думки; раціональне та повноцінне харчування; наявність великої кількості друзів; відсутність ожиріння [9, с. 40–41]. До того ж психологи виділили три основні фактори, що несприятливо вплинуть на якість життя, якщо: розлучитися; не закінчити школу; жити поблизу траси. Ці та інші фактори, що негативно впливають на якість життя, як стверджують педагоги, медики та психологи, впливають на людину, викликаючи тривожний стан, що відображається на її соціальному функціонуванні, особистісному розвитку та житті в цілому [9, с. 43].

Психологічна сторона якості життя людини проявляється передусім у тому, як сама людина визначила для себе межі та рамки свого благополуччя, пріоритети у своєму житті, як оцінює свої можливості для задоволення потреб, і чи вона детермінує наявний потенціал для досягнення свого індивідуального рівня якості життя.

Якість життя в медичній літературі розглядається з позиції вивчення об'єктивних, а також суб'єктивних характеристик життя хворої людини. Пріоритетними напрямками роботи в клінічній психології та медицині є пошук факторів, що негативно або ж позитивно впливають на якість життя хворої людини, що сприятиме швидкому виліковуванню хворого, як людина оцінює свою якість життя до хвороби та після неї, широко досліджуються захворювання психосоматичного характеру.

Встановлені параметри якості життя людини характеризують аспекти соціально-психологічного здоров'я індивіда і передбачають системне дослідження клінічних, психологічних і соціальних факторів хвороби, що відображає зміст інтегрального міждисциплінарного підходу до особистості хворої людини, ставлення до нього, як до єдиної біопсихосоціодуховної системи [3, с. 221].

На сьогодні вважається, що якість життя є характеристикою фізичного, психологічного, емоційного й соціального функціонування, що має в основі суб'єктивне сприйняття. До поняття якості життя входять такі *функції*: вітальні функції (індивідуальні та соціально значущі); біологічне задоволення (базується на фізіології); соціально-культурні (задоволення духовних потреб людини); психічні (повноцінне функціонування вищих психічних функцій людини); мотиваційні (базуються на вольових особливостях людини); інтегровані (самореалізація, самодостатність, належність і любов — оптимальне функціонування організму) [9, с. 43].

Медичні аспекти якості життя включають вплив захворювання на повсякденну життєдіяльність людини, на її побут. Ефективність лікування та реабілітації хворої людини лікар оцінює на підставі динаміки скарг, об'єктивних даних. При цьому погляд пацієнта залишається формальним, не враховуються соціально-психологічні показники, що є частиною багатокомпонентного благополуччя людини. І лише хворий здатний надати адекватну інформацію про те, яким є фізичне й психічне самопочуття, соціальні аспекти життя [10, с. 22]. Використання показника якості життя дозволяє узагальнено оцінити ступінь адаптації людини до хвороби та можливість виконання звичних функцій, що відповідають її соціально-економічному стану [6, с. 97], тобто визначити, наскільки хвороба не дозволяє людині жити так, як вона хотіла б [8, с. 13].

Дослідження якості життя, зокрема стану здоров'я, дозволяє вивчити вплив захворювання і лікування на показники якості життя хворої людини, оцінюючи всі складові здоров'я — фізичного, психологічного і соціального функціонування.

Варто виділити *три основні складові концепції якості життя в медичній практиці*: 1 — *багатомірність*: якість включає в себе інформацію про основні сфери життя, а саме: фізичну, психологічну, соціальну, духовну і економічну. Якість життя, пов'язана зі здоров'ям, оцінює компоненти не пов'язані й пов'язані із захворюванням і дозволяє диференційовано визначати вплив хвороби й лікування на стан хворого; 2 — *змінюваність у часі*: якість життя може змінюватися залежно від стану хворого, обумовленого низкою ендогенних та екзогенних факторів. Інформація про якість життя дозволяє здійснювати постійний моніторинг стану хворого і в разі необхідності проводити корекцію терапії; 3 — *участь хворого в оцінці свого стану*: ця складова якості життя є особливо важливою. Оцінка щодо якості життя, зроблена самим хворим, є цінним і надійним показником його загального стану і часто не збігається з оцінкою якості життя, визначеної лікарем. Отримані дані про якість життя, складені за оцінкою самого пацієнта, поряд із традиційним медичним заключенням, зробленим лікарем, дають змогу скласти повну й об'єктивну картину здоров'я.

Концепція якості життя: пов'язана із здоров'ям і розглядається як інтегральна характеристика фізичного, психічного й соціального функціонування людини, й заснована на її суб'єктивному сприйнятті. Дослідження якості життя в медицині та клінічній психології висунуло на перший план суб'єктивне в переживанні хвороби, що розуміється переважно в термінах задоволеності-незадоволеності, благополуччя-неблагополуччя. Дослідження вказаних психосоціальних характеристик і їхня взаємодія дозволяє розкрити особливості глибинного переживання пацієнтом ситуації хвороби.

Для розуміння суті якості життя важливо також зрозуміти її складові. У *медичній психології* виділяють такі **компоненти якості життя особистості**: біологічні (фізичне і психологічне здоров'я), фізіологічні (задоволення основних біологічних потреб), емоційні (гедонія, духовна гармонія, любов, самоповага, самореалізація), а також фінансове благополуччя [9, с. 40]. Кожен із компонентів у свою чергу включає цілий ряд складових, наприклад: фізичний — симптоми захворювання, фізична працездатність, здатність до самообслуговування; психологічний — тривожність, депресія, ворожа поведінка; соціальний — соціальна підтримка, робота, громадські зв'язки тощо. Їхнє всебічне вивчення дає змогу визначити рівень якості життя як окремої особи, так і цілих груп, і встановити, за рахунок якого складника він підвищується чи знижується, та на що необхідно вплинути, щоб покращити якість життя (скоригувати лікування, надати соціальну підтримку та ін.) [10, с. 26].

Покращення стану здоров'я пацієнтів, регрес клінічних проявів захворювання, підвищення функціональних показників, максимальне наближення якості життя хворого до рівня здорової людини є основними завданнями в процесі лікування. Необхідно створити передумови для практичного застосування оцінки якості життя у вітчизняних реаліях, що б розширило і полегшило прогнозування лікарями розвитку хвороби й ускладнень, виявлення пацієнтів, які потребують активного спостереження.

Можна виділити найбільш значимі напрями дослідження якості життя в медицині: оцінка якості життя здорової популяції, розроблення нормативних критеріїв для окремих статевовікових, соціальних і професійних груп населення, регіональні особливості; оцінка якості життя в групі ризику; оцінка ефективності профілактичних та реабілітаційних програм; розроблення загальних методичних рекомендацій з підтримки прийняття рішень у сфері планування соціальних програм, аналізу результатів економічних реформ та ін.; експертиза нових методів лікування з використанням міжнародних критеріїв, прийнятих у більшості розвинених країнах; забезпечення повноцінного індивідуального моніторингу стану хворого з оцінкою ранніх і окремих результатів лікування; розроблення прогностичних моделей процесу та наслідку хвороби.

Отже, можна стверджувати, що оцінка якості життя повинна стати одним із основних критеріїв ефективності надання медичної допомоги, а також самостійним показником стану пацієнтів при проведенні медико-соціальної експертизи, визначення прогнозу, тактики лікування, розробленні реабілітаційних програм, оскільки насамперед лікуємо не хворобу, а пацієнта, що страждає від неї.

Здійснення дослідження якості життя є важливим методом інтегральної оцінки основних аспектів життя людини на індивідуальному, груповому та популяційному рівнях, а також дозволяє вирішувати низку актуальних проблем у сфері охорони здоров'я й соціальній сфері. Тому наукові та практичні розробки стосовно питань дослідження якості життя залишаються пріоритетним напрямом медицини сьогодення.

Отже, проведений теоретичний аналіз дає змогу зробити **висновки**, що якість життя особистості є індивідуальним та суб'єктивним поняттям, що об'єднує у своїй суті найважливіші сфери життя людини, задоволення яких свідчить про позитивну якість життя, а негативне сприйняття свого життя — про негативну якість життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексінська А.* Позиція якості життя / А. Алексінська [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=231>].
2. *Костюкова К.В.* Система цінностей особистості у формуванні оцінки якості життя / К.В. Костюкова // Актуальні проблеми психології. — Т.7 (Екологічна психологія). — 2010. — Вип. 23. — С.100–104.
3. *Кувшинова Н.Ю.* Психологические факторы, влияющие на удовлетворенность качеством жизни больных ишемической болезнью сердца / Н.Ю. Кувшинова // Мир психологии. — 2010. — № 3. — С. 221–231.
4. *Краснова О.В.* Социальная психология старения: [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / О.В. Краснова, А.Г. Лидере. — М., 2002. — 288 с.
5. *Леонтьев Д.А.* Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. — 2000. — Т. 21. — № 1. — С. 15–25.
6. *Лехан В.М.* Якість життя як критерій якості медичної допомоги / В.М. Лехан, О.Л. Зюков, А.В. Іпатов // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. — 2006. — № 3 — С. 95–100.
7. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. — СПб: Евразия, 1999. — 370 с.
8. *Симоненко В.Б.* Качество жизни у кардиологических больных / В.Б. Симоненко, В.И. Стеклов // Клиническая медицина. — 2007. — № 3. — С. 11–15.
9. *Чабан О.С.* Якість життя пацієнта з позицій медичної психології // Мистецтво лікування. — 2008. — № 5 (51). — С. 40–43.
10. *Ягенський А.В.* Оцінка якості життя у сучасній медичній практиці / А.В. Ягенський, І.М. Січкарук // Внутрішня медицина. — 2007. — № 3 (3). — С. 21–30.
11. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Якість_життя.

СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОДЕЛІ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА

Тетяна Бушуєва, кандидат психологічних наук,
професор кафедри соціальної психології та психотерапії
НПУ імені М.П.Драгоманова
УДК 159.9-051

У статті розглянуто проблему розроблення моделі особистості спеціаліста. Проаналізовані підходи до побудови моделі особистості психолога-діагноста, визначені її структурні та змістові характеристики.

Ключові слова: структурна модель, професійно важливі якості, модель особистості психолога.

В статье рассматривается проблема разработки модели личности специалиста. Проанализированы подходы к построению модели личности психолога-диагноста, определены ее структурные и содержательные характеристики.

Ключевые слова: структурная модель, профессионально важные качества, модель личности психолога.

The problem of development of model of personality of specialist is examined in the article. Going is analysed near the construction of model of personality of psychologist-diagnostics, her structural and rich in content descriptions are certain.

Key words: structural model, professionally important internalss, model of personality of psychologist.

Сучасне суспільство створює запити на різновекторний розвиток діяльності психолога. Це зумовлює нові вимоги до підготовки фахівців, зокрема, диференціації підготовки психологів за різними спеціалізаціями. Підвищення якості фахової підготовки психологів за спеціалізаціями пов'язане із вирішенням завдання визначення професіографічних вимог (вимог до рівня знань і вмінь, професійно важливих якостей та розроблення моделі особистості психолога) та відповідності цим вимогам навчальних планів і програм.

Умовою успішної професіоналізації на етапі професійного навчання виступає оволодіння майбутніми психологами моделлю спеціаліста (яка включає моделі діяльності та особистості спеціаліста). Розроблення моделей особистості психолога різних спеціалізацій та забезпечення процесу їх інтеріоризації майбутніми фахівцями оптимізує професійне становлення останніх.

Дослідження особистісних особливостей та побудова моделі особистості психолога у вітчизняній психології проводиться зазвичай в рамках концепції професійно важливих якостей.

Професійно важливі якості психолога аналізуються в низці досліджень (Г. Абрамова, О. Бондаренко, В. Бочелюк, Т. Верняєва, І. Дубровіна, В. Зарицька, О. Кукосян, М. Молоканов, М. Обозов, Є. Романова, О. Родіна, ін.). Особливості професійно важливих характеристик психолога пов'язані з особливостями різних видів психологічної діяльності. Результати досліджень М. Амінова, М. Молоканова, Л. Собчик та інші. засвідчують наявність змістових відмінностей професійно важливих якостей психологів-дослідників та психологів-практиків. У свою чергу в діяльності практичного психолога розрізняються такі її види, як психодіагностична, психоконсультативна, психокорекційна тощо. Одним з основних видів діяльності практичного психолога є психодіагностична діяльність. Актуальним завданням є визначення змістових та структурних характеристик моделі особистості психолога-діагноста.

Існує єдність позицій науковців-психологів щодо функціональних характеристик професійно важливих якостей (ПВЯ) людини, однак є відмінності у визначенні їхніх змістових характеристик. У контексті професіографії ПВЯ визначають як такі, що впливають на успішність засвоєння про-

фесійної діяльності та ефективність праці. Однак спектр властивостей людини, що належать до ПВЯ, достатньо різноманітний і певною мірою визначається позицією дослідника.

Дослідження професійно важливих якостей спеціаліста (В. Бодров, С. Дружилов, А. Карпов, Ю. Поваренков, В. Толочек, О. Фонарьов, В. Шадриков та інші) дозволяють зробити такі висновки:

- кожна професійна діяльність вимагає певної сукупності ПВЯ;
- ПВЯ в процесі оволодіння професійною діяльністю розвиваються, складаються способи їх компенсації, вдосконалюється їх структура: її інтегрованість та індивідуалізація;
- ПВЯ спеціаліста є закономірно організованою системою. Між окремими якостями встановлюються взаємозв'язки компенсаторного та сприяючого типу і ПВЯ виступають як певний симптомокомплекс властивостей суб'єкта професійної діяльності;
- у міру професіоналізації успішність діяльності дедалі більше визначається всією структурою ПВЯ, а не окремими якостями.

На визначенні ПВЯ, особливостей особистості, зайнятої в певному виді професійної діяльності, базується розроблення моделі особистості спеціаліста.

Модель — це, в загальному вигляді, певна схема (опис) природного або суспільного процесу, явища, об'єкта. Під моделлю розуміється певний матеріальний або мисленнєво представлений об'єкт (образ об'єкта), який відтворює суттєві властивості об'єкта-оригінала. Модель завжди є спрощеним уявленням про реальний об'єкт, процес або явище.

Психологічна модель розглядається як формальна модель психічного або соціально-психологічного феномена, яка відтворює певні основні, ключові, на думку дослідника, характеристики цього феномена. Досліджуючи модель, аналогічну досліджуваному об'єкту реальності, отримують нове знання про самий цей об'єкт. Залежно від характеру отриманого знання модель може виконувати різні функції. Метою моделювання особистості спеціаліста є використання моделі в процесі професійної підготовки, для забезпечення професійної освіти, що пов'язане, зокрема, з педагогічним проєктуванням. Модель особистості спеціаліста дозволяє конкретизувати мету побудови процесу підготовки спеціаліста та визначити критерії оцінки якості його підготовки.

На думку С. Дружилова [1, с. 188], необхідно розрізняти два різновиди моделей. По-перше, внутрішні, психічні моделі (як сукупність образів) людини, в яких знаходиться відображення суб'єктивна картина світу або його фрагменти (психічні моделі професії, ін.). Ці моделі «забезпечують» діяльність людини, визначають її ставлення до світу та до себе. По-друге, об'єктивовані моделі як системи об'єктів, які відтворюють певні суттєві властивості системи-оригінала (вербальні та знакові моделі професії, тощо).

Відповідно ми розглядаємо модель особистості психодіагноста, яка складається у майбутнього фахівця, та модель особистості психодіагноста, яка розробляється як своєрідний дидактичний засіб, важливий для забезпечення професійної підготовки психолога до діагностичної діяльності.

Мета статті полягає в систематизації підходів до побудови моделі особистості психолога-діагноста, дослідженні змістових і структурних характеристик цієї моделі.

Модель особистості спеціаліста розробляється в сучасній психології за різними підходами. Проаналізуємо ці підходи, конкретизуючи їх на розробленні моделі особистості психодіагноста.

Перший підхід передбачає рух від змістових характеристик діяльності до особистості, тобто вивчається професійна діяльність, виділяються якості, які обумовлюють ефективність її виконання. Модель особистості спеціаліста розглядається як зведення вимог професійної діяльності до фахівця. Нормативні вимоги до особистісних якостей психодіагноста формулюються в кодексі етичних принципів психодіагностичної діяльності. Однак узагальнене формулювання принципів не дозволяє однозначно конкретизувати ПВЯ психодіагноста. Різні дослідники (В. Зінченко, С. Посохова, О. Юдіна та інші) «вилучають» із цих принципів різні компоненти професійно важливих характеристик психолога-діагноста.

Другий підхід до дослідження особистісних особливостей психодіагноста та побудови моделі його особистості передбачає рух від особливостей виконання діяльності до особистості: порівняння успішних та неуспішних спеціалістів за їхніми особистісними якостями. Таке порівняння вимагає визначення критеріїв успішності діяльності та показників виміру особистісних особливостей. У проведених експериментальних дослідженнях (О. Ануфрієв, С. Костроміна, Л. Собчик, О. Юдіна та інші) основними критеріями ефективності психодіагноста виступають: кількість висунутих гіпотез, кількість правильно розв'язаних психодіагностичних завдань, час розв'язання. Для вимірювання особистісних характеристик застосовується опитувальник 16-РФ Кеттелла.

Третій підхід до дослідження особистісних особливостей психодіагноста базується на розгляді постановки психологічного діагнозу як процесу прийняття рішення і передбачає дослідження

прояву властивостей особистості при прийнятті рішень. У ряді досліджень з'ясовується роль, яку відіграють різні особистісні властивості у процесі прийняття рішень. При цьому вивчаються кореляції поведінки людини при розв'язанні завдання, що містить ризик, із певними рисами її особистості. Досліджується роль особистості в протіканні різних процесів прийняття рішень: роль властивостей особистості в активності пошуку інформації, конструктивності дій в невизначеній ситуації (Ю. Козелецький та інші), роль властивостей особистості в процесі генерації альтернативних рішень та передбаченні їхніх наслідків (В. Гомельський та інші) тощо.

Побудові моделі особистості психодіагноста сприяє і напрям дослідження анти ПВЯ (властивостей, які негативно корелюють із параметрами психодіагностичної діяльності), особистісних особливостей, які зумовлюють схильність до професійного вигорання та професійних деформацій (С. Костроміна, М. Обозов, О. Смирнова, Л. Собчик, Й. Шванцара та інші).

Отже, проведений теоретичний аналіз дозволив виділити ряд підходів до розроблення моделі особистості психодіагноста, які здійснюються в рамках концепції професійно важливих якостей. Побудована таким шляхом модель особистості психодіагноста належить до виду неповних моделей, є аналогом реального об'єкта (представляючи гомоморфізм як вид аналогії), меншої складності, ніж реальний об'єкт, є спрощенням сукупності реальних властивостей.

За наявності змістової різноманітності, всі моделі особистості психодіагноста є компонентними моделями, які включають достатньо об'ємний перелік якостей. Пропоновані переліки ніяк не структуровані, що ускладнює їх використання в цілях організації професійного навчання. Ефективність моделі спеціаліста як засобу педагогічного проектування визначається, в першу чергу, такими властивостями моделі, як системно-структурна організація, цілісність, динамічність. Тож перспективною вбачається побудова структурної моделі особистості психодіагноста, яка відповідала б значенням вимогам.

Один із продуктивних напрямів розробки структурної моделі особистості спеціаліста реалізується в дослідженнях О. Фонарьова: виходити із певної теорії щодо структури особистості, яка і задає структурно-змістове визначення професійно важливих якостей. При побудові моделі особистості професіоналів, що працюють у професіях типу «людина-людина», О. Фонарьов [3, с. 216–223] базується на структурі особистості, яка складається з чотирьох ієрархічно пов'язаних між собою рівнів: індивідуально-виконавчого, індивідуально-психологічного, соціально-психологічного та духовно-культурного. Відповідно автор пропонує виділяти чотири рівні особистісно-ділових якостей, які складають модель особистості професіонала: діяльнісні та поведінкові; індивідуально-психологічні; соціально-психологічні; духовно-моральні. Системний підхід до побудови структурної моделі відкриває можливість не тільки виділити комплекс особистісно-ділових якостей, а й визначити їх ієрархічну підпорядкованість. Діяльнісні та поведінкові риси разом з індивідуально-психологічними якостями становлять периферійні, неголовні характеристики особистості спеціаліста. А духовно-моральні та соціально-психологічні якості людини становлять глибинні, ядерні характеристики професіонала. Саме ціннісно-сміслова спрямованість життя людини надає її активності професійну гуманність та зумовлює успіх у професійній діяльності.

Структурування за цією ієрархією змістових характеристик компонентних моделей особистості психодіагноста, представлених у психологічній літературі, дозволяє визначити такі структурно-змістові характеристики моделі особистості психолога-діагноста:

1) *діяльнісні та поведінкові якості*: енергійність; активність; гнучкість поведінки;

2) *індивідуально-психологічні якості*: помірний рівень тривожності; емоційна зрілість та стійкість; високий рівень розвитку інтелекту, соціального та вербального інтелекту; аналітичність, системність, критичність, самостійність, гнучкість мислення; інтуїтивність; самодостатність, самостійність, опора на себе в прийнятті рішень; здатність приймати рішення за недостатності інформації; висока загальна культура, вільне володіння мовленням; позитивна Я-концепція, самопізнання, самоприйняття, здатність до особистісного розвитку;

3) *соціально-психологічні якості*: комунікативні якості, а саме вміння орієнтуватися в ситуації взаємодії, позитивність, дружелюбність, потреба в співробітництві; здатність встановлювати довірчі стосунки; помірно виражена емпатія, яка включає емоційний та когнітивний компоненти; здатність передбачати дії інших людей, розуміти вербальні та невербальні ознаки поведінки; професійний такт; делікатність; терпимість до чужої думки; поступливість; безпристрасність; здатність до безоцінного судження;

4) *духовно-моральні якості*: доброзичливість, любов до людей; відповідальність, розвинуте почуття обов'язку; чесність; незалежність поглядів.

З метою дослідження змістових характеристик внутрішньої моделі особистості психолога-діагностичного проведено опитування (з відкритими запитаннями) 128 студентів спеціальності «Психологія» Інституту перепідготовки і підвищення кваліфікації Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова (заочна форма навчання). Всі опитані студенти вже опанували навчальну дисципліну «Психодіагностика».

Змістові характеристики моделі особистості психодіагностичного, яка склалася у майбутніх психологів, проаналізуємо відповідно до визначеної структури об'єктивованої моделі.

Діяльнісні та поведінкові якості психодіагностичного. Кожен другий студент відносить до професійно важливих якостей психодіагностичного професіоналізм, професійну ерудицію, знання теорії та професійні вміння. 36% опитаних конкретизують професійні вміння як: вміння підбирати та працювати з методиками; вміння візуальної діагностики; вміння робити розрахунки та інтерпретувати результати; вміння систематизувати; розставляти акценти; знайти правильне рішення; вміння розділяти роботу та особисте життя тощо. Третина студентів конкретизує вміння психодіагностичного як вміння спілкування: вміння повернути до себе; вміння слухати; вміння поставити себе на місце іншої людини; вміння переконувати; знаходити підхід до людини. Близько 15% студентів визначають вимоги до зовнішнього вигляду психолога: миловидність, приємний вигляд, охайність, акуратність. Трохи рідше вказуються методичність, чіткість дій, точність та швидкість у роботі.

Активність визначає як ПВЯ психодіагностичного лише близько 5% вибірки. Енергійність та гнучкість поведінки не визначені студентами.

Індивідуально-психологічні якості психодіагностичного. Кожен другий студент вказує інтелектуальні характеристики або характеристики мислення. При цьому інтелектуальні характеристики не конкретизуються («інтелект», «інтелектуальність», «розум»). Серед мисленнєвих характеристик визначаються: логічність, гнучкість, системність, швидкість мислення, а також вказуються аналітичні та математичні здібності. Майже половина вибірки вказують терпіння, терпимість, стриманість, врівноваженість, самовладання. Близько третини студентів відносить до ПВЯ психодіагностичного об'єктивність, уважність, спостережливість, також зазначають впевненість у собі, гармонію у собі, зрілість особистості. Менше 10% опитаних вказують інтуїцію психодіагностичного. Кожен п'ятий опитаний до професійно важливих якостей психодіагностичного включає ерудицію, освіченість або життєвий досвід, мудрість. Майже з тією ж частотою визначаються мовленнєві характеристики психодіагностичного: володіння словом; поставлене, правильне мовлення; приємний голос; чітка мова тощо.

Деякі студенти відносять до ПВЯ психодіагностичного хитрість, прагматичність, лояльність, раціональність, винахідливість.

Соціально-психологічні якості психодіагностичного. Найчастіше студентами вказуються такі якості: комунікабельність, тактовність, етичність, емпатія, розуміння та прийняття різних людей, толерантність до обстежуваного. Деякі студенти відносять до ПВЯ психодіагностичного співчуття, співпереживання, чуттєвість, вміння швидко давати пораду.

Отримані результати не свідчать про врахування майбутніми психологами специфічності діагностичної комунікації. Ця специфіка, як засвідчує експериментальне дослідження психодіагностичної діяльності в системі освіти С.М.Костроміної [2, с. 41–42], зумовлює необхідність розрізняти дві групи комунікативних якостей психодіагностичного. Перша група якостей (вміння точно орієнтуватися в ситуації взаємодії, позитивність, дружелюбність, потреба в співробітництві) має прямий зв'язок з адекватністю імпліцитного діагнозу. Однак інша група комунікативних якостей (емпатія, відкритість, гнучкість, потреба у спілкуванні) визначає прагнення проявити співчуття, співпереживання, емоційне забарвлення діалогу, спрямованість на активне спілкування, що знижує якість діагностичного процесу. Тобто ступінь конструктивності комунікативних якостей спеціаліста визначається особливостями психодіагностичної діяльності, яка вимагає обмеження включеності емоційного компоненту спілкування та посилення когнітивної складової, орієнтації на поставлене завдання.

Духовно-моральні якості психодіагностичного. Якщо діяльнісні, поведінкові, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні якості психодіагностичного вказує кожний студент, то духовно-моральні якості визначають тільки близько 50% опитаних. Найчастіше це такі характеристики: любов до людей, порядність, чесність, відповідальність, прагнення до саморозвитку, самовдосконалення в роботі; духовність; здоровий альтруїзм; бажання допомогти; гуманізм. Деякі студенти називають, не конкретизуючи, моральні цінності, духовні цінності або життєві цінності. До професійно важливих якостей психодіагностичного також відносять: інтерес до людей; бажання не заподіяти шкоди; людяність; відданість справі.

Отримані результати показують, що кожен другий студент не включає до переліку професійно важливих якостей психолога-діагноста духовно-моральні якості. У зв'язку з цим слід зауважити таке. Можна по-різному описувати спектр особистісних особливостей ефективного психодіагноста, розширюючи та поглиблюючи характеристики, що включаються в нього. Однак кожна з цих характеристик має значення саме в системі цінностей спеціаліста, яка визначається зрілістю моральної свідомості. Саме тому серед основних особистісних властивостей психодіагноста і визначаються гуманні особистісні тенденції, доброзичливість та любов до людей. Усвідомлення цього майбутніми психологами сприятиме становленню цілісної особистості професіонала.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений теоретичний аналіз дозволив виділити ряд підходів до розроблення моделі особистості психодіагноста, які здійснюються в рамках концепції професійно важливих якостей. Побудовані таким шляхом моделі особистості психодіагноста належать до виду неповних моделей і є компонентними моделями. Представлено спробу структурування змістових характеристик компонентних моделей особистості психолога-діагноста, виходячи із рівневого уявлення щодо структури особистості. Порівняльний аналіз змістових характеристик цієї моделі та моделі особистості психолога-діагноста, яка склалася у майбутніх психологів, засвідчує необхідність оптимізації процесу забезпечення студентам можливостей опанування моделлю особистості спеціаліста. Розв'язання цього завдання при проектуванні, визначенні змістовно-цільових характеристик навчальних дисциплін, особливо циклу професійної підготовки, окреслює перспективи подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дружилов С.А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический подход/ С.А. Дружилов — Х.: Изд-во «Гуманитарный центр». — 2011. — 296 с.
2. Костромина С.Н. Структурно-функциональная организация психодиагностической деятельности специалистов образования: автореф. дис... доктора психол. Наук / С.Н. Костромина — СПб., 2008. — 51 с.
3. Фонарев А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала/ А.Р. Фонарев. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК». — 2005. — 560 с.

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ДО ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ірина Зошій, студентка Львівського інституту
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».
УДК 159.923 : 37.047 : 331.548

Стаття присвячена дослідженню індивідуальних особливостей студентів майбутніх юристів та їх психологічної підготовки до майбутньої юридичної діяльності. Серед необхідних для обраної діяльності властивостей особистості нами розглядалися мотиви вибору професії, комунікативні, організаторські здібності, вольові та мисленнєві властивості тощо.

Ключові слова: професія, мотивація, юридична діяльність, «людина-людина», комунікативні здібності.

Статья посвящена исследованию индивидуальных особенностей студентов будущих юристов и их психологической подготовки к будущей юридической деятельности. Среди необходимых для избранной деятельности свойств личности нами рассматривались мотивы выбора профессии, коммуникативные, организаторские способности, волевые и мыслительные свойства и т.п.

Ключевые слова: профессия, мотивация, юридическая деятельность, «человек-человек», коммуникативные способности.

The article is sanctified to research the individual characteristics of students' future lawyers and their psychological preparation for future legal action. Among the activities necessary for the chosen personality traits we discussed the motives of occupational choice, communication, organizational skills, strong-willed and thinking etc. properties.

Key words: profession, motivation, legal activities, «man-man» communication skills.

В умовах реформування в Україні суспільних відносин, зміни економічного та політичного устрою, оновлення духовної сфери дедалі більше інтенсифікуються правові зрушення в житті країни, змінюється підхід до підготовки фахівців у сфері юриспруденції. Юридична праця належить до тих видів діяльності, що визначаються, насамперед, системою взаємозв'язків «людина — людина». Зміст такої діяльності зумовлюється багатоваріантністю професійних завдань та їхньою значною інтелектуальною й емоційною насиченістю. Юридичну діяльність можна віднести до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Вона відбувається у сфері дії права з використанням правових засобів, здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, які володіють юридичними знаннями. Її метою є упорядкування, узгодження суспільних відносин щодо вимог права, вирішення конкретних життєвих ситуацій та задоволення на цій основі індивідуальних, групових та загальнолюдських потреб та інтересів. Юридична діяльність у багатьох ситуаціях виявляє елементи творчості, індивідуального підходу, винесення конкретного рішення на підставі загальної моделі поведінки. Сучасна юридична наука розвивається, тому кожна юридична професія, крім загальних вимог, висуває юристу-практику — слідчому, прокуророві, судді, адвокату — специфічні вимоги. Підвищення якості праці юриста неможливе без урахування індивідуальних особливостей його особистості та відповідності особистісних якостей об'єктивним вимогам даної професії. Отже, той, хто обирає цей вид діяльності (юридичний), повинен мати чіткі реальні та адекватні уявлення про необхідні для обраної діяльності властивості особистості, мати відповідний рівень комунікативних та організаторських здібностей та певний тип мотивації тощо.

Дослідження психологічної підготовки до здійснення юридичної діяльності відображено в працях таких учених, як В. Бакеев, В. Васильєв, Ф. Глазирін, О. Глоточкін, В. Деєв, О. Дулов, М. Енікеев, М. Коченов, В. Ф. Пірожков, О. Ратінов, В. Романов, О. Сітковська, О. Столяренко, О. Сухов,

А. Ушатіков, Г. Шиханцов, К. Шихриманян. Юридична праця розглядається як цілеспрямований процес здійснення різних видів діяльності, який передбачає включення людини в суспільно-правові процеси на підставі соціокультурних програм. Працівник правоохоронних органів включається в діяльність не генетично, а соціально, через систему правових норм регуляції. Саме за таких умов виникає результат як форма виконання запланованої цілі, яка задається суб'єктом права й визначає всі його дії та дії об'єкта права.

Відповідно до загальних положень про психологію діяльності, юридична діяльність може бути як індивідуальною (проведення допиту свідків, потерпілих, бесіда адвоката з підозрюваним), так і груповою (спільне виконання слідчою групою поставленого перед нею завдання).

Аналізуючи психологічну природу юридичної діяльності, слід зауважити, що працювати з людьми у форматі правового поля набагато складніше, ніж з фізичними об'єктами, адже реакції людини на зауваження, її бажання, мотиви, емоції надзвичайно різноманітні. Іноді людина, для прикладу свідок, говорить одне, пише інше, думає про третє, а чинить ще інакше [2]. Важливим аспектом юридичної діяльності є вміння працівника правоохоронних органів оцінювати свої дії та дії інших за їхньою поведінкою, а не за емоційним ставленням до них. Психологічна специфіка юридичної діяльності полягає і в тому, що головним завданням працівників правоохоронних органів є забезпечення найбільш раціонального функціонування всієї системи «людина-право»; оптимальне з точки зору правових та психологічних потреб включення фахівців-юристів у сферу правозастосовних і правоохоронних відносин, відносин у зв'язку із судочинством шляхом актуалізації внутрішньої мотивації особистості (за власною ініціативою, бажанням, волею і вмінням виконувати завдання, що стоять перед правоохоронними органами та юриспруденцією загалом); підвищення юридичної та етико-психологічної відповідальності; вміння спілкуватися, вести допит, налагоджувати діалог у розмові з потерпілим, підозрюваним; здатність працювати в екстремальних умовах та уміння витримувати високе емоційне напруження.

Юридична діяльність у системі «людина-право» має такі специфічні психологічні особливості [3]:

– правова регламентація діяльності передбачає підпорядкування суворо встановленим нормам закону й обов'язкове їх виконання. Однак із цього не випливає, що суб'єкт права цілковито обмежений у своїх волевиявленнях щодо вибору засобів виконання діяльності, її раціональної організації;

– наявність у фахівця-юриста владних повноважень, тобто права та обов'язку застосування влади від імені закону. За таких умов стан підвищеної відповідальності, поряд із необхідністю винесення виважених рішень, надає юридичній діяльності характеру психологічного напруження і може призвести до появи негативних тенденцій, таких як надмірне чи нерішуче застосування владних повноважень, зловживання службовим становищем, сумніви, побоювання стосовно можливої відповідальності та наслідків;

– наявність елементів небезпеки і ризику, в тому числі й при прийнятті рішення, яке може мати небажані особистісні наслідки. Юридична практика свідчить, що «владний» ризик заохочується керівництвом, а «невладний» характеризується як невиправданий і спричиняє відповідальність;

– охоплення великої кількості службових ситуацій, що унеможлиблює чітке планування і прогнозування результатів. Будь-яка ситуація може мати ряд аспектів, кожен із яких потребує своєї оцінки. З цих причин визначити власне ставлення до конкретного об'єкта (свідка, підозрюваного) не завжди просто. Така неочевидність ситуації потребує напруження інтелектуальних, моральних, психологічних зусиль. Водночас слабо прогнозована зміна дій і вчинків, одночасне виконання декількох завдань, іноді таких, що є поза межами компетенції (працевлаштування, оздоровлення дітей), може створювати умови для розвитку у працівника правоохоронних органів стану апатії, фрустрації, депресії;

– високі вимоги до навичок професійного спілкування, наявність індивідуальних технік взаємодії і сприймання людей. Працівник правоохоронних органів повинен вміти швидко реагувати на репліку співрозмовника, на невербальні прояви спілкування (контакт очима, жестикуляція), прогнозувати можливі варіанти поведінки співбесідника.

Аналізуючи психологічні особливості юридичної діяльності, варто враховувати той факт, що вона належить до тих професій, які передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах [2]. Саме тому їй притаманні характеристики так званих критичних видів діяльності: вплив на особистість особливостей соціальної напруженості, екстремальність діяльності в контексті підвищеної відповідальності та дефіциту часу. Передусім ідеться про вплив на особистість особливостей соціальної напруженості, дуже сильних подразників і тривалого домінування негативних емоцій за браком позитивних. Помічено, що поведінкові прояви со-

ціальної напруженості фіксуються у зростанні серед людей недовіри до влади, конфліктності в суспільстві, тривожності, ажіотажному попиті, погіршенні демографічної ситуації, постійних стресах і дистресах.

Отже, психологічні вимоги до особистості досить високі й неоднорідні, адже передбачають наявність у юриста-фахівця сукупності якостей, що рідко поєднуються в одній особі. Зазвичай вони можуть компенсуватися за рахунок індивідуального стилю спілкування й діяльності, однак не завжди і не однаковою мірою.

Мета роботи полягала у дослідженні психологічної підготовки до юридичної діяльності у студентів майбутніх юристів.

В емпіричному дослідженні взяло участь 72 студенти-третьокурсники юридичних факультетів ВНЗ м. Львова, 40 хлопців та 32 дівчини, віком 19–21 років.

У дослідженні були використані такі методики:

1. Методика виявлення комунікативних і організаторських здібностей (КОЗ-2).
2. Методика «Мотиви вибору професії».
3. Методика «Дослідження уявлень суб'єкта праці про необхідні для обраної діяльності властивості особистості».
4. Методика «Опитувальник професійної готовності» (Л. Кабардова).

За результатами дослідження на виявлення комунікативних та організаторських здібностей (КОЗ-2), у багатьох хлопців та дівчат (табл. 1, табл. 2) виявлено високий рівень комунікативних (58%) та організаторських (53%) здібностей, тобто для них характерні швидка орієнтація в складних ситуаціях та невимушеність поведінки в новому колективі. Вони не розгублюються в нових умовах, швидко знаходять друзів, постійно намагаються розширити коло своїх знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, можуть самостійно прийняти рішення в складній ситуації. Всі ці якості є надзвичайно важливими для роботи в юридичній сфері.

Також у деяких досліджуваних виявлено середній рівень комунікативних (36%) та організаторських (42%) здібностей, володіючи в цілому середніми показниками, люди цієї групи прагнуть до контакту з людьми, не обмежують кола своїх знайомих, відстоюють свою думку, планують роботу. Ця група осіб має потребу у формуванні й розвитку комунікативних й організаторських здібностей.

У незначній кількості досліджуваних виявлено низький рівень комунікативних (6%) і організаторських (5%) здібностей. Хлопці та дівчата цієї групи не прагнуть до спілкування, відчувають себе незручно в новому товаристві і тому переважно проводять час на одинці із собою, обмежуючи коло своїх знайомих, відчувають труднощі у встановленні контактів із людьми й у виступах перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, важко переживають образи. Виявлення ініціативи в громадській діяльності вкрай низьке. У багатьох справах вони намагаються уникнути прийняття самостійних рішень.

Таблиця 1 — Комунікативні та організаторські здібності хлопців

Показник	Високий рівень	%	Середній рівень	%	Низький рівень	%
Комунікативні здібності	22	55	14	35	4	10
Організаторські здібності	18	45	20	50	2	5

Таблиця 2 — Комунікативні та організаторські здібності дівчат

Показник	Високий рівень	%	Середній рівень	%	Низький рівень	%
Комунікативні здібності	20	62	12	38	—	—
Організаторські здібності	20	62	10	32	2	6

За методикою «Мотиви вибору професії» (табл.3) у 32 досліджуваних домінуючим видом мотивації виявлено внутрішні індивідуально значимі мотиви, що становить 33%, а це означає, що у цих

осіб є вдоволення, яке приносить робота завдяки її творчому характеру, можливості спілкування, керівництва іншою людиною, вони самі працюють із задоволенням, без зовнішнього тиску.

У 30 досліджуваних домінуючим видом мотивації виявлено внутрішні соціально значимі мотиви, що становить 50%, тобто в них вплив соціального середовища формує внутрішні установки щодо вибору професії.

У шести досліджуваних домінуючим видом мотивації виявлено зовнішні позитивні мотиви, що становить 11 %, люди, які вважають обрану професію своїм покликанням і бажають творчо в ній розкритись та проявити себе, в них домінує матеріальне стимулювання, можливість просування по роботі, схвалення колективу, престиж, тобто стимули, заради яких людина вважає за необхідне докласти свої зусилля.

У чотирьох досліджуваних домінуючим видом мотивації виявлено зовнішні негативні мотиви, що становить 6%, у цієї категорії осіб переважають мотиви уникнення, захисту, присутні конформізм, обмеженість, пасивність.

Таблиця 3 — Мотиви вибору професії у хлопців та дівчат

Показники	Кількість досліджуваних хлопців	Результат, %	Кількість досліджуваних дівчат	Результат, %
Внутрішні індивідуально значимі мотиви	20	50	12	38
Внутрішні соціально значимі мотиви	14	34	16	50
Зовнішні позитивні мотиви	4	10	2	6
Зовнішні негативні мотиви	2	5	2	6

За допомогою методики «Дослідження уявлень суб'єкта праці про необхідні для обраної діяльності властивості особистості» (табл. 4) виявлено у 32 хлопців комунікативні властивості, що становить 80%, у 28 хлопців вольові властивості — 70%, у 16 хлопців мовні властивості — 40%, у 24 хлопців мисленнєві властивості — 60%, у 20 хлопців імажинітивні властивості — 50%, у 12 хлопців атенційні та мнемічні властивості — 30%, у 8 хлопців спостережливість — 20%, у 4 хлопців емоційні властивості, що становить 10%. Не виявлено у жодного досліджуваного хлопця моторних та сенсорних властивостей особистості.

Таблиця 4 — Властивості особистості у хлопців і дівчат

Властивості	К-сть досліджуваних хлопців	Результати, %	К-сть досліджуваних дівчат	Результати, %
Атенційні	12	30	6	18
Спостережливість	8	20	—	—
Мнемічні	12	30	4	12
Моторні	—	—	—	—
Сенсорні	—	—	—	—
Імажинітивні	20	50	4	12
Мисленнєві	24	60	10	31
Емоційні	4	10	20	62
Вольові	28	70	16	50
Мовні	16	40	14	44
Комунікативні	32	80	12	38

У дівчат за допомогою цієї методики виявлено такі показники:

- емоційні властивості — у 20 осіб, що становить 62%;
- вольові властивості — у 16 осіб, 50%;
- мовні властивості — у 14 осіб, 44%;
- комунікативні властивості — у 12 осіб, 38%;
- мисленнєві властивості — у 10 осіб, 31%;
- атенційні властивості — у 6 осіб, 18%;
- мнемічні та імажинітивні — у 4 осіб, що становить 12%.

У жодній досліджуваній дівчині не виявлено спостережливості, моторних та сенсорних властивостей.

За результатами методики «Опитувальник професійної готовності» (табл. 5) у 24 досліджуваних хлопців виявлено схильність до професійної сфери в системі «людина-людина», що становить 60%, у 8 осіб схильність до професійної сфери в системі «людина — техніка» — 20%, у 4 осіб схильність до професійної сфери в системі «людина-знакова система» — 10%, по 2 особи схильність до професійної сфери в системі «людина-природа» та «людина — художній образ», що становить по 5% відповідно.

У досліджуваних дівчат виявлено такі показники:

- система «людина — знакова система» у 4 осіб, 12%;
- система «людина — техніка» не виявлено у жодній особі;
- система «людина — природа» у 4 осіб, 12%;
- система «людина — художній образ» у 6 осіб, 19%;
- система «людина — людина» у 18 осіб, що становить 57%.

Для осіб, у яких найбільша схильність до системи «людина — знакова система», об'єктом праці є різні знаки: усна та писемна мови, цифри, хімічні та фізичні символи, ноти, схеми, карти, графіки, малюнки, дорожні знаки, формули тощо. Тому, щоб успішно працювати у цій сфері, потрібні особливі здібності занурюватись у світ сухих позначень, відволікатись від зовнішнього світу і сконцентруватись на тих відомостях, які несуть за собою ті чи інші знаки. Під час роботи зі знаками, як і при роботі з іншими реальностями, виникають завдання контролю, перевірки, звітності, обробки відомостей, а також завдання винаходження нових знаків та знакових систем, тобто тут також є своєрідна можливість для творчості.

Для тих, хто належить до системи «людина — техніка», праця спрямована на технічні об'єкти (машини, механізми, матеріали, види енергії). Орієнтуватись у професіях цього типу допоможуть навчальні предмети, такі як фізика, хімія, математика, креслення. Технічні об'єкти повинні бути точно виміряні, точно визначені за багатьма ознаками і під час їхньої обробки, перетворенні, переміщенні чи оцінці очікується та вимагається від спеціаліста точність, визначеність дій. Оскільки технічні об'єкти створюються самою Людиною, і у світі техніки є широкі можливості для новаторства, винахідництва, технічної творчості, то технічна фантазія, здатність з'єднати і роз'єднати технічні об'єкти та їх частини — важливі умови успіху в цій галузі. Поряд із творчим підходом до справи в галузі техніки очікується і вимагається від спеціаліста виконавча дисципліна.

Для осіб, у яких переважає схильність до системи «людина — природа», — це робота з живою природою, орієнтуватись у якій допомагають біологічні навчальні предмети, науки, зокрема, ботаніка, зоологія, анатомія, фізіологія, загальна біологія. Це професії, праця в яких спрямована на рослинні, тваринні організми та мікроорганізми. Спеціалісту потрібно не просто багато «тримати в голові», а й подумки передбачити можливі зміни в об'єктах праці. Від спеціалістів вимагається ініціатива і самостійність у вирішенні конкретних трудових завдань. Важливі також дбайливість і далекоглядність, тому що багато які зміни в тваринних і рослинних організмах можуть бути безповоротними (рослини можуть зів'язнути, загинути від шкідників, можуть масово гинути домашні тварини тощо). Змінні умови праці вимагають від спеціаліста творчих вирішень завдань, які виникли.

У тих осіб, в яких переважає схильність до системи «людина — художній образ» праця пов'язана із художніми об'єктами чи умовами їхнього створення, тобто з винахідницькою, музикальною, літературно-художньою й акторською діяльністю. Обираючи професії цього типу, слід подумати про цей прихований бік праці, який може бути непосильною платою за успіх (наприклад, виступ артиста може тривати декілька хвилин, але можливо це лише тому, що щоденно і багато годин поспіль працює над удосконаленням та підтримує на належному рівні свою майстерність тощо). Ці професії вимагають від спеціалістів художнього смаку, емоційності.

У осіб з домінуючою схильністю до системи «людина — людина» найголовніша вимога полягає у взаємодії з людьми, тобто потрібно навчитись і вміти встановлювати та підтримувати контакти з людьми, розуміти їх, зважати на їхні особливості. Необхідною умовою є залишатись спокійним

у будь-якій ситуації та вміти знайти вихід з неї, бути привітним, тактовним, уважним, здатним ставити себе на місце іншої людини, добре пам'ятати, тримати в пам'яті знання про особисті якості багатьох людей, а також знаходити спільну мову з різними людьми.

Таблиця 5 — Професійна готовність у хлопців і дівчат

Показники	К-сть досліджуваних хлопців	Результат, %	К-сть досліджуваних дівчат	Результат, %
Система «людина - знакова система»	4	10	4	12
Система «людина - техніка»	8	20	—	—
Система «людина - природа»	2	5	4	12
Система «людина — художній образ»	2	5	6	19
Система «людина - людина»	24	60	18	57

Також за результатами дослідження у хлопців можна побачити нульові показники відповідей на твердження, що стосуються сфери «людина — художній образ», тоді як у дівчат нульові показники можна побачити у твердженнях, що стосуються сфери «людина — техніка».

Проаналізувавши результати за цією методикою, можна говорити про те, що і у хлопців, і у дівчат спостерігається найбільша схильність до професійної діяльності в системі «людина — людина», що їй потрібно в здійсненні юридичної діяльності, оскільки професія юриста належить до системи «людина — людина».

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, що вивчалася. Можливими перспективами подальшого дослідження є розроблення комплексу методичних рекомендацій, спрямованих на розвиток якостей, що сприятимуть психологічній підготовці до юридичної діяльності для тих осіб, у яких у ході діагностичного дослідження виявлено низькі показники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Еникеев М.И. Юридическая психология : учебник для вузов / М.И. Еникеев. — М., Просвещение, 2000. — 188 с.
2. Орбан-Лембрик Л.Е. Юридична психологія: навчальний посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Кошинець. — Чернівці: Книги — ХІІ, 2007. — 448 с.
3. Столяренко А.М. Психологические приемы в работе юриста / А.М. Столяренко. — М., Просвещение, 2000. — 146 с.
4. Юридична енциклопедія / відповід. ред. Ю.С. Шемшученко. — К.: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2000–2001. Т. 1–5. — 428 с.
5. Юридическая психология: хрестоматия / сост. Т.Н. Курбатова. — СПб., 2001. — 356 с.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ. АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Едуард Івашкевич, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного університету
УДК 159.922

У статті розкрито зміст поняття «соціальний інтелект» як загальної здатності людини до пізнання поведінки інших людей. Обґрунтовано феномен інтелектуальної обдарованості, охарактеризовано дослідження, в яких описується це психологічне поняття з точки зору залежності його рівня розвитку від знань індивіда, рівня креативності та рівня IQ. Охарактеризовано складові інтелектуальної обдарованості.

Ключові слова: соціальний інтелект, загальна здібність, інтелектуальна обдарованість, креативність, IQ.

В статье раскрыто содержание понятия «социальный интеллект» как общей способности человека к познанию поведения других людей. Обоснован феномен интеллектуальной одарённости, дана характеристика исследованиям, в которых описывается данное психологическое понятие с точки зрения зависимости его уровня развития от знаний индивида, уровня креативности и уровня IQ. Дана характеристика составляющим интеллектуальной одарённости.

Ключевые слова: социальный интеллект, общая способность, интеллектуальная одарённость, креативность, IQ.

In this article the context of the term «social intellect» as a general ability of the person to understand the behavior of other people was substantiated. Intellectual giftedness was determined. The researchers were described (in these researchers intellectual giftedness was investigated from the point of view of the correlation of its level from knowledge of the person, his / her creativeness and the level of IQ). The structure of intellectual giftedness was characterized.

Key words: social intellect, general ability, intellectual giftedness, the correlation, creativeness, IQ.

Проблема розвитку соціального інтелекту особистості є недостатньо вивченою в психологічній літературі. Це пояснюється, насамперед, тим, що в сучасних психологічних дослідженнях досить мало уваги приділяється вивченню саме проблеми сутності і функцій соціального інтелекту. Хоча соціальний інтелект, крім того, що він є однією з важливих складових процесу життєдіяльності людини, великою мірою детермінує пізнання і розуміння особистістю як своїх дій, вчинків, діяльності в цілому, так й інших людей. Деякі психологи, зокрема, Дж. Рензуллі, Н. Кентор та інші відносять соціальний інтелект до структурних компонентів комунікативних здібностей людини, адже вважають, що саме він відповідає за розуміння або нерозуміння суб'єктом вербальних і невербальних реакцій особистості. Але ні в кого ні жодною мірою не викликає сумнівів, що саме соціальний інтелект допомагає людині прогнозувати міжособистісні стосунки, інтуїтивно передбачати те чи інше завершення певних ситуацій, що свідчить про достатньою мірою виражене почуття емпатії особистості з високим рівнем розвитку соціального інтелекту. Такі індивіди, як правило, відрізняються психологічною витривалістю, стресостійкістю, що допомагає їм з гідністю виходити з різного роду проблем, приймати самостійні рішення навіть в екстремальних ситуаціях і при цьому не боятися зробити помилку або потерпіти невдачу.

Хоча багато запитань досі залишаються невирішеними в психологічній парадигмі. Крім питання сутності соціального інтелекту, на чому ми вже зробили акцент на початку цієї публікації, не до кінця розв'язаною є проблема співвіднесення соціального інтелекту з інтелектуальною обдарованістю

особистості, адже саме така кореляція особливо важлива для нашого розуміння, коли йдеться про навчання майбутнього педагога. Тому *завданнями* статті є:

1. Розкрити зміст поняття «соціальний інтелект» як загальної здатності людини до пізнання поведінки інших людей.

2. Обґрунтувати феномен інтелектуальної обдарованості, охарактеризувати дослідження, в яких описується це психологічне поняття з точки зору залежності його рівня розвитку від знань індивіда, рівня креативності та рівня IQ.

3. Дати характеристику складовим інтелектуальної обдарованості.

Поняття соціального інтелекту вперше було введено в психологічну теорію і обґрунтовано американським психологом Е. Торндайком ще в 1920 р. У публікаціях ученого цей феномен визначається як загальна здатність розуміти інших людей і, на основі цього, винятково суб'єктивного розуміння, — діяти розмірковано та мудро, адекватно щодо оточуючих. При цьому Е. Торндайк наголошує на значущості далекоглядності в міжособистісних стосунках суб'єкта з іншими, що дозволяє людині з високим рівнем соціального інтелекту досить добре уживатися з іншими людьми. Враховуючи результати власних емпіричних досліджень, Е. Торндайк виділяє три види інтелекту, а саме: 1) абстрактний інтелект, який безпосередньо відповідає за здатність людини розуміти абстрактні вербальні (наприклад, математичні) символи, і на основі цього розуміння — виробляти з цими символами певні прості або складні дії; 2) конкретний інтелект, який дозволяє суб'єкту розуміти речі й предмети винятково матеріального світу і виконувати певні дії щодо цих речей чи предметів; 3) соціальний інтелект як загальна здатність розуміти інших людей і, на цій основі, — взаємодіяти з ними [цит. за 5, с. 85].

Автор кубічної моделі інтелекту — Дж. Гілфорд — дотримується дещо іншої точки зору. Вчений розглядає соціальний інтелект як певну, досить стійку (але все ж таки таку, яка підлягає зміні в будь-якому віці) систему інтелектуальних здібностей, які виражаються в соціальній поведінці. При цьому інтелектуальні здібності є достатньо незалежною змінною від чинника загального інтелекту. У свою чергу ці здібності (також, як і загальний інтелектуальний показник IQ) Дж. Гілфорд описує в просторі трьох змінних, які цілісно характеризують процес обробки інформації, а саме: 1) змінна, яка описує зміст вихідної інформації; 2) змінна, що є також операцією з обробки інформації; 3) змінна, яка описує результати обробки людиною інформації. При цьому основна увага в дослідженнях соціального інтелекту Дж. Гілфорда приділяється операції пізнання поведінки людини. Іншими словами, соціальний інтелект має безпосередній зв'язок, перш за все, з пізнанням суб'єктом поведінкової інформації [6].

Отже, на думку Дж. Гілфорда, соціальний інтелект є здатністю людини до пізнання поведінки інших людей. При цьому вчений пропонує шестифакторну модель соціального інтелекту. Це такі фактори, як: 1) пізнання елементів поведінки інших людей як здатність виділяти, виокремлювати із загального контексту вербальну або невербальну експресію поведінки; 2) пізнання різних аспектів поведінки індивіда як здатність розпізнавати загальні властивості, деталі та характеристики в загальному потоці або експресивної, або ситуативної поведінкової інформації; 3) пізнання взаємостосунків у поведінці суб'єктів діалогічної взаємодії як загальна здатність розуміти і встановлювати зв'язки між елементами інформації, які містять особистісні смисли про поведінку людей; 4) пізнання загальних властивостей поведінки суб'єктів діалогічної взаємодії як здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей між собою, розуміти глибокий сенс їхньої поведінки в цих ситуаціях; 5) пізнання перетворень поведінки як здатність розуміти зміну значень вербальної та невербальної поведінки людей в різних ситуативних контекстах; 6) пізнання результатів поведінки як здатність передбачати їхні наслідки на основі тієї інформації, яку має суб'єкт [6, с. 72].

В концепції Н. Кентор соціальний інтелект розглядається як деяка когнітивна компетентність, яка дозволяє людям сприймати події, об'єкти і предмети навколишнього світу з великим ступенем несподіванки і максимальною користю для самого себе. За словами вченої, когнітивна підструктура психіки особистості визначається як сукупність декларативних і процедурних знань (які, разом з тим, належать до фактичних знань). Останні індивід застосовує в процесі інтерпретації текстів, подій, під час складання планів на майбутнє і в ситуаціях повсякденного життя. Зрозуміло, що саме ці уявлення, переживання людини, а також правила інтерпретації текстів, подій, діяльності та поведінки і становлять, у своїй сукупності, когнітивну підструктуру особистості, до якої належать також і соціальний інтелект суб'єкта. Всі ці патерни, разом узяті, входять до сфери особистісного досвіду, який дозволяє індивіду розв'язувати ті чи інші проблеми соціального життя. Саме репертуар цих знань Н. Кентор вважає соціальним інтелектом. При цьому динаміка використання соціального інтелекту великою мірою дозволяє людині пристосуватися до навколишнього світу. Вчений називає основні змістовні компоненти соціального інтелекту, а саме: здатність до розв'язання практичних завдань, здатність до вербального

сприйняття і відображення навколишньої дійсності, соціальна та комунікативна компетентності. Тому, вважає Н. Кентор, з одного боку, соціальний інтелект є структурою, яка відповідає за збереження фактичних знань, фактологічної інформації (які, у свою чергу, використовуються в повсякденному житті для розв'язання різноманітних ситуацій, проблем і завдань), а з іншого боку, соціальний інтелект розглядається як певна здатність людини усвідомлювати прийняте рішення повною мірою [7, с. 464].

Ми вважаємо, що соціальний інтелект містить декларативні та оперативні (процедурні) знання, які індивід застосовує в реальному житті для інтерпретації подій, складання планів і прогнозування як дій повсякденного життя, так і суто професійних ситуацій. Ці уявлення, особисті спогади і правила інтерпретації становлять когнітивну підструктуру соціального інтелекту. У свою чергу, мнемічну підструктуру заповнює набутий людиною досвід, а емпатійну — можливості суб'єкта використовувати механізми антиципації у розв'язанні різних проблем соціального життя.

Що ж стосується психологічних досліджень інтелектуальної обдарованості, то багато питань виникають в основному через багатозначність цього терміна і відповідно — в результаті існування різних критеріїв, на основі яких та чи інша людина ідентифікується як «інтелектуально обдарована».

На сьогодні момент можна виділити як мінімум шість типів інтелектуальної поведінки, що в межах різних дослідницьких підходів співвідносяться з проявом інтелектуальної обдарованості:

1) люди з високим рівнем розвитку «загального інтелекту», що мають показники IQ > 135–140 одиниць; визначаються за допомогою психометричних тестів інтелекту («кмітливі»);

2) люди з високим рівнем академічної успішності у вигляді показників навчальних досягнень; визначаються з використанням критеріально-орієнтованих тестів («блискучі»);

3) люди з високим рівнем розвитку дивергентних здібностей у вигляді показників швидкості та оригінальності породжуваних ідей; визначаються на основі тестів креативності («креативи»);

4) люди з високою успішністю у виконанні тих чи інших конкретних видів діяльності, які мають великий обсяг предметно-специфічних знань, а також значний практичний досвід роботи у відповідній предметній сфері («компетентні»);

5) люди з екстраординарними інтелектуальними досягненнями, які знайшли своє втілення в деяких реальних чи об'єктивно нових ситуаціях («талановиті»);

6) люди з високим рівнем інтелектуальних можливостей, пов'язаних із аналізом, оцінкою і передбаченням подій повсякденного життя («мудрі») [5, с. 87].

Таким чином, інтелектуальна обдарованість, на перший погляд, завжди відображається у надвисоких показниках інтелектуальної діяльності. Однак далеко не кожен показник інтелектуальної успішності є індикатором інтелектуальної обдарованості.

Проаналізуємо далі позицію, згідно з якою прояв інтелектуальної обдарованості слід пояснювати не високими показниками конвергентних здібностей і здатності до навчання, які, у свою чергу, характеризують нормативний інтелектуальний потенціал особистості, а саме високими показниками дивергентних здібностей, що дозволяють оцінити її творчий інтелектуальний потенціал [4, с. 13].

Ідея існування особливих творчих здібностей, принципово відмінних від конвергентного («загального») інтелекту в межах прийняття тези «інтелектуальні тою чи іншою мірою всі люди, тоді як креативними є лише незначна частина людей», — дуже популярна. Якщо мати на увазі креативність в широкому розумінні цього терміна, то, безумовно, — це суттєвий аспект інтелектуальної обдарованості, оскільки остання, знову ж таки за наведеним нами визначенням, характеризує здатність суб'єкта створювати оригінальні інтелектуальні продукти на основі використання інноваційних способів інтелектуальної діяльності.

Однак загальноприйнята форма операціоналізації креативності (фактично, дивергентного мислення) у вигляді показників кількості ідей та їхньої оригінальності змушує засумніватися в тому, що високий рівень креативності — це індикатор інтелектуальної обдарованості. Неправомірність ототожнення високих показників дивергентних здібностей (креативності) з обдарованістю неодноразово наголошувалася в роботах Д. Богоявленської [1, с. 54]. Також цю проблему детально аналізував В. Дружинін. На його думку, у дослідженнях креативності спостерігається «...необґрунтоване змішання змісту понять: творчість ототожнюється з нестандартністю, нестандартність — з оригінальністю, а останні відповіді рідко спостерігаються в обстеженій групі випробуваних». У підсумку виходить, що «...до проявів креативності (якщо використовувати критерій нестандартності) можна віднести будь-яку девіацію: від акцентуацій до прояву аутичного мислення» [2, с. 118].

Тому В. Дружинін пропонує розрізняти в тестах креативності три типи відповідей: стандартні (ті, що зустрічаються найбільш часто), креативні або оригінальні (використання нового контексту на основі введення унікальних семантичних зв'язків з початковим об'єктом), абстрактні (ті, що зустрічаються нечасто за відсутності семантичних зв'язків з початковим об'єктом). Отже, виходить,

що про креативність як складову частину інтелектуальної обдарованості можна говорити тільки тоді, коли показники тестів креативності мають не надвисокі, а саме середні значення.

Цікаві факти, що дозволяють уточнити психологічний сенс критерію «високий рівень розвитку дивергентних здібностей», можна знайти і в інших дослідженнях. Так, при вивченні школярів, з'ясувалося, що висока креативність поряд із низькими конвергентними здібностями може відігравати деструктивну роль, викликаючи як зниження навчальних результатів, так і появу внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів [5; 9].

Наприклад, виявилось, що розвиток креативних здібностей дошкільників в умовах спеціально організованої діяльності призводить до зростання неврозподібних станів дитини (у вигляді підвищеної агресивності, великої амплітуди коливань настроїв, тривожності, збудливості, депресії) [3]. Ці автори, мабуть, одними з перших поставили питання про те, чи є зростання рівня креативності доцільним, оскільки при цьому порушується дія психологічного захисту і зростає ймовірність емоційних розладів.

За результатами факторного аналізу велике число надмірно рідкісних (екстравагантних) відповідей при виконанні модифікованого варіанта методики Е. Торренса «Кола» виявилися відповідними низьким показникам здатності індивіда до понятійної категоризації і проявам полезалежності. Іншими словами, надвисокі показники дивергентного мислення можуть свідчити про креативну гіперкомпенсацію (явище, коли у суб'єкта сформованим є настановлення на висловлення «оригінальних» думок як несвідома захисна реакція на ті чи інші прояви власної інтелектуальної неспроможності).

Створюється враження, що високий рівень дивергентних здібностей (креативність у вузькому сенсі слова), очевидно, далеко не завжди характеризує інтелектуальну обдарованість особистості, але, навпаки, може свідчити про прояви інтелектуальної неспроможності або про наявність психологічних факторів, які її провокують.

Таким чином, традиційні підходи в діагностиці інтелектуальної обдарованості чітко продемонстрували ту обставину, що ні високий рівень IQ, ні високий рівень знань, ні високий рівень креативності не можуть бути індикаторами інтелектуальної обдарованості.

Розуміння цієї обставини призвело до появи комплексних теорій інтелектуальної обдарованості. Яскравим прикладом є концепція обдарованості Дж. Рензулі, який виділяє три складових обдарованості. Серед них: 1) інтелектуальні здібності вище середнього рівня, в тому числі загальні (вербальні, просторові, цифрові, абстрактно-логічні тощо) і спеціальні здібності (можливості засвоєння знань і навичок у конкретних предметних сферах — хімії, математиці, балеті тощо); 2) креативність (гнучкість і оригінальність мислення, сприйнятливність до всього нового, готовність до ризику тощо); 3) висока мотиваційна включеність у процес розв'язання завдання (значний рівень інтересу, ентузіазму, наполегливості і терпіння у розв'язанні тих чи інших проблем, витривалість у роботі тощо) [8]. Інтелектуальна обдарованість, кажучи умовно, — це якість, яка виникає за високого рівня розвитку всіх трьох складових у людини.

Питання щодо впливу соціального інтелекту на становлення інтелектуальної обдарованості особистості також є не до кінця розв'язаним у психологічній науці. Наприклад, деякі автори вважають, що рівень розвитку соціального інтелекту не впливає на те, чи є людина обдарованою, чи ні. Ми вважаємо, що, безумовно, ці категорії мають пряму кореляцію, а її ступінь ще належить вивчити в наступних, проведених нами емпіричних дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Богоявленская Д.Б.* О предмете и методе исследования творческих способностей / Д.Б. Богоявленская // Психологический журнал. — Т. 16. — № 5. — М., 1995. — С. 49–58.
2. *Дружинин В.Н.* Когнитивные способности. Структура. Диагностика. Развитие / В.Н. Дружинин. — М. — СПб: Per Se, Иматон, 2001. — 210 с.
3. *Дружинин В.Н.* Экспериментальное исследование формирующего влияния среды на креативность / В.Н. Дружинин, Н.В. Хазратова // Психологический журнал. — Т. 15. — № 4. — М., 1994. — С. 83–93.
4. *Русалов В.М.* Темперамент и интеллект: общие и специальные факторы / В.М. Русалов, С.И. Дудин // Психологический журнал. — Т. 16. — № 5. — М., 1995. — С. 12–23.
5. *Холодная М.А.* Когнитивные стили и интеллектуальные способности / М.А. Холодная // Психологический журнал. — Т. 13. — № 3. — М., 1992. — С. 84–93.
6. *Guilford J.P.* The nature of human intelligence. — N.Y.: McGraw-Hill, 1967. — 156 p.
7. *Kihlstrom J.F., Cantor N.* Social Intelligence / J.F. Kihlstrom, N. Cantor / http://istsocrates.berkeley.edu/~kihlstrom/social_intelligence.htm
8. *Renzulli J.S., Reis S.M.* The schoolwide enrichment model. — Mansfield Center, CT: Great Learning Press, 1984. — 96 p.
9. *Sears P.R.* The Terman genetic studies of genius, 1922–1972 // In: Passow A.H. The gifted and talented. — Chicago: Chicago Univ. Press, 1979. — P. 28–44.

ПРОБЛЕМИ СПРИЯННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, КОТРІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Василь Бучко, кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного університету
УДК 159.923:364

Стаття присвячена проблемам надання психологічної допомоги неповнолітнім, засудженим до позбавлення волі з метою їхньої подальшої самореалізації. Автор наводить перелік умов, необхідних для уникнення депривації метапотреб та, як наслідок, метапатології.

Ключові слова: самореалізація, психологічна допомога, метапотреби.

Статья посвящена проблемам оказания психологической помощи несовершеннолетним, осужденным к лишению свободы с целью их дальнейшей самореализации. Автор приводит перечень условий, необходимых для избежания депривации метапотребности и, как следствие, метапатологии.

Ключевые слова: самореализация, психологическая помощь, метапотребность.

The article is devoted to the problems of psychological support for the underage persons, who are deprived of liberty with purpose of their further self-actualization. The author gives a list of conditions needed to avoid deprivation of metaneeds and, consequently, metapathology.

Key words: self-actualization, psychological support, metaneeds.

За вчинення низки тяжких та особливо тяжких злочинів неповнолітні відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Згідно зі ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України вважається, що Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [3].

Ст. 50 Кримінального кодексу України вказує на те, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність [2].

Ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачає виправлення і ресоціалізацію засуджених. Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив [3].

Практика та статистика показують, що місця позбавлення волі не здатні ефективно виправити та ресоціалізувати засудженого, не кажучи вже про створення умов для самореалізації. Оскільки наукою не доведено, що домінантним чинником злочинної поведінки є генетичний, слід припустити в такому разі, що домінантним чинником є середовище. Тому змінювати це середовище шляхом певного психологічного впливу на неповнолітніх засуджених є актуальним, оскільки в далекій перспективі це сприяє їхній потенційній самореалізації, а у ближчій — дає можливість уникати повторних злочинів, змінює Я-концепцію засуджених, їхні пріоритети, мотиви, цінності та низку інших чинників, які спонукають здійснювати суспільно небезпечну діяльність. Дослідження такого роду проблематики допоможе повніше реалізувати вищезазначені норми.

Статті Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України нічого не говорять про психологічний вплив. Законодавець це не передбачив, не виокремив з-поміж інших засобів. Тому резюмується, що психологічний вплив на засуджених може здійснюватись у руслі навчання, соціально-виховної роботи та громадського впливу.

Немає сенсу наводити чи інтерпретувати інші норми згаданих кодексів, адже переважна більшість правозахисних організацій, які хоча б якимось чином задіяні у процес надання допомоги засудженим, визнають, що це декларовані права, які на практиці часто не реалізуються. Значна частина норм кодексу реалізується із суттєвими його порушеннями, де практика і теорія — діаметрально протилежні речі. Вважаю, проблема надання психологічної допомоги неповнолітнім засудженим до позбавлення волі є особливо актуальною, оскільки сам факт позбавлення волі є більш ніж достатнім чинником деформації особистості, її психіки, значного ускладнення подальшої самореалізації.

Проблему самореалізації досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: Г. Балл, Л. Коган, А. Маслоу, М. Михайлов, Г. Нестеренко, К. Роджерс, Л. Рудкевич, В. Франкл, Ю. Юхименко та інші. Вона була також предметом уваги у наукових працях К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, Г. Батищева, Є. Головахи, Г. Костюка, О. Леонтьєва, П. Лушина, С. Максименка, В. Панка, О. Кроника, В. Роменця, С. Рубінштейна, Л. Соханя, Т. Титаренко та інших.

Мета статті — висвітлення недостатньо досліджених проблем надання психологічної допомоги та сприяння самореалізації неповнолітніх, котрі відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

Якщо розглядати самореалізацію з позиції А. Маслоу, то ймовірність її досягти у засуджених до позбавлення волі дуже мала, оскільки сам автор цього поняття вважав, що тільки 1% людей самореалізованих, і то серед тих, які живуть у звичному середовищі. А. Маслоу до групи людей, які прагнули самоактуалізації, але так її не досягли повністю, відніс, наприклад, Бенджаміна Франкліна, Джорджа Вашингтона [4, с. 394].

Типову пенітенціарну установу на теренах України важко уявити звичним середовищем для потенційної самореалізації. Однак, відкинувши теорію Ч. Ломброзо про спадкову схильність до злочинної поведінки та неможливість виправитись за життя, все-таки вважаємо, що самореалізація досліджуваних неповнолітніх можлива, однак значно утруднена через відсутність належної психологічної допомоги. Це створює проблему превентивності скоєння ними повторних злочинів, перешкоджає ефективній ресоціалізації, а часто і навпаки: поглиблює асоціальну поведінку, підсилює ненависть до правоохоронних органів, державних структур, викликає емоційну агресію, вільно плаваючий гнів, когнітивний дисонанс, негативні установки, астеничні емоції, погіршення фізичного стану та психічного здоров'я. Наявність численних проблем значно зменшує ймовірність подальшої самореалізації неповнолітніх.

Проаналізувавши особливості правосуддя та підходу до виправлення засуджених, помічаємо чітке спрямування останніх на те, щоб силою або переконанням не дати можливості вчинити новий злочин. Це стратегія на уникнення невдач, проте водночас паралельно потрібно будувати стратегію для досягнення успіху. А. Маслоу страх досягнення успіху назвав комплексом Іюні. Таку перешкоду у згаданих умовах неповнолітньому важко подолати, тому психолог повинен допомогти не боятися своїх здібностей, сприймати світ неупереджено, зменшити рівень тривоги, перебувати на самоті без відчуття самотності, не прагнути престижу, почестей (як компенсації відсутності підтримки та любові в минулому) тощо. Завдання психолога — правильно визначити та врахувати при психологічному впливі на особу неповнолітнього засудженого саме ті чинники, котрі стали причиною або каталізатором скоєння злочину. Інакше процес виправлення та ресоціалізації буде, як мінімум, малоефективним. Ресоціалізація та виховання засуджених неможливі без психологічного впливу. Питання платності, волонтерства та заохочення до надання психологами допомоги у цій сфері має, на мою думку, регулюватись законодавством, навіть тим самим Кримінально-виконавчим кодексом України або іншим нормативним актом.

Щоб сприяти неповнолітнім у самореалізації, необхідно створити такі умови: фокусування на проблемі; сприйняття реальності такою, як вона є; незалежність від кримінальної культури та оточення; суспільний інтерес; глибокі міжособистісні стосунки; розрізнення цілей та засобів; філософське почуття гумору, креативність; етичні стандарти тощо. Створити їх досить важко, оскільки це молекулярні зміни протягом тривало часу роботи. Кримінальна субкультура багато з перерахованих характеристик формує, однак вони спрямовані для самореалізації саме у кримінальній сфері, а відступ від неї вважається порушенням «кодексу етики, понять» злочинця й суворо карається. Це жорсткий поділ на «ми» та «вони» із заборонаю переходити із одної групи (касти, прошарку, куль-

тури) в іншу. Природно, що місце позбавлення волі стає «університетом» і готує свою еліту в першу чергу тому, що реалізувати потреби в безпеці, належності, любові, самоповазі та навіть часто-густо фізіологічні по-іншому неможливо. Якщо ці потреби задовольняються представниками кримінальної субкультури і засуджений не може розраховувати на належну допомогу та розуміння з боку пенітенціарної установи, логічно, що виправлення та ресоціалізації засудженого не буде, а «самореалізація» відбудеться в площині кримінального світу.

А. Маслоу зробив висновки про існування суттєвої кореляції між щасливим дитинством та психічним здоров'ям дорослої людини. Він виокремив два види любові дорослих: дефіцитарну — яка розвивається з дефіцитарних потреб і полягає в прагненні отримати те, чого не вистачає (поваги, теплоти, товариства) та буттєву — визнання цінності інших людей без бажання їх змінювати чи керувати ними [4, с. 243].

Звідси видно, що засуджений неповнолітній має всі шанси на розвиток дефіцитарної любові, на формування дефіцитарних мотивів. А. Маслоу описав метапатології внаслідок депривації метапотреб: недовіра, цинізм, скептицизм, ненависть, антипатія, відраза, вульгарність, нетерплячість, відсутність смаку, невиразність (відсутність кольору), дезінтеграція, відчуття себе анонімним, втрата почуття власного Я, безнадійність, гнів, тотальний егоїзм, депресія, пригніченість тощо [4, с. 245]. Зазначені характеристики в значній кількості присутні у неповнолітніх засуджених. Їх неможливо повністю позбутись без реального задоволення дефіцитарних потреб. Однак психолог може зробити все можливе для того, щоб після виходу на свободу колишній неповнолітній ув'язнений не повернувся до місця позбавлення волі, не почав жити за правилами кримінальної субкультури, а спробував влитись у суспільство більшості, реалізувати себе в певній сфері та реально або віртуально задовільнити дефіцитарні потреби.

Психіка незаконно засуджених неповнолітніх потребує особливої уваги психологів, оскільки в такому разі у засуджених проявляється значний когнітивний дисонанс. Причина цьому — різниця уявлень про скоєне фактично та приписане у вироді, між цінностями кримінальної субкультури та власними, між уявленнями про судову систему до та після засудження тощо. Проблема полягає в тому, що в країнах пострадянського суспільства процедура виправдання незаконно засуджених, м'яко кажучи, бажає чекати кращого. Причина цьому більш-менш зрозуміла: це б свідчило про непрофесіоналізм слідчих, правоохоронних органів, судів, прокуратури; це б змусило державу виплатити відшкодування; це б «зірвало погони» окремих працівників, спричинило винесення дисциплінарних стягнень, звільнення з роботи тощо. А тому психолог, який і добереться до засудженого, змушений априорі припускати, що засудження законне. В протилежному випадку це може обернутись проти нього (за принципом «хто не з нами — той проти нас»). Недовіра психолога до особи засудженого значно підвищуватиме суб'єктивізм з боку психолога і ускладнюватиме будь-яку терапію. Резюмую, що на цьому етапі розвитку пенітенціарної системи в Україні краще було б, якби психологічну допомогу надавали б не тільки штатні психологи з місць позбавлення волі, а й члени психологічних асоціації, неприбуткових організацій тощо, котрі були б незаангажованими і непідвладними директорам та штату пенітенціарних установ. Тим більше, що штатні психологи з часом схильні до емоційного вигорання, проявів байдужості внаслідок звикання, шаблонних методів допомоги засудженим, стереотипного мислення, зараження елементами кримінальної субкультури тощо. Усі згадані чинники схиляють до думки про необхідність ротації психологів, які надаватимуть допомогу особам, позбавленим волі. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми може бути аналогія із наданням безоплатної адвокатської допомоги згідно з чергою.

Наступною масштабною проблемою є те, що цілий пласт досліджень у сфері пенітенціарної психології не використовується на практиці. Пенітенціарні органи часто отримують інформацію незаконними методами (шляхом застосування фізичної сили, психологічного тиску, обману, шантажу). Проведені сучасні дослідження у вітчизняній та зарубіжній психології, як правило, не знаходять свого застосування у місцях позбавлення волі, а якщо й знаходять, то дуже часто із кричущими порушеннями. Наприклад, поліграф (детектор брехні) в Україні офіційно не застосовується. У цьому є й плюси, й мінуси. Плюс у тому, що навіть за кордоном, а головним чином у Сполучених Штатах Америки, верифікатор допускає значних порушень, помилок, часто неправильно оцінює показники поліграфа, брехню приймає за правду і навпаки. Навіть сама назва «детектор брехні» є некоректною, тому що поліграф не визначає правду чи брехню, а тільки заміряє зміни у виділенні поту, артеріального тиску, ритму серця, дихання [1]. Ці зміни свідчать про зміну емоції, але ніяким чином не свідчать про те, чи підозрюваний, підсудний або засуджений обманює або говорить правду. На основі даних поліграфа можна робити висновок про зміну емоційного стану, але в жодному разі не про

наявність брехні чи правди. Тим більше, що деякі категорії людей, наприклад психопати, здатні майже не переживати сором, страх тощо на задане те чи інше контрольне чи релевантне запитання верифікатора. Натомість тривожні особи схильні проявляти зміну емоцій (наприклад, страх) не через те, що вони причетні до вчинення злочину, а через те, що бояться присудження (інкримінації) їм діяння, якого вони не вчиняли. Тому поліграф ніколи не повинен служити прямим доказом, а отримана за допомогою нього інформація повинна ретельно аналізуватись психологом. Тому відмова застосування поліграфа для отримання доказів дозволяє уникнути неправильної кваліфікації дій, а разом з тим і не дозволяє отримати інформацію щодо тих обставин, на які слідчим особам, суддям тощо слід звернути увагу внаслідок емоційної реакції підозрованих, підсудних чи засуджених.

На жаль, рідко застосовується на практиці такий метод, як психодіагностика почерку, психолінгвістичний аналіз суджень. Інтерпретацію отриманих даних проводять особи без психологічної підготовки. Загалом складається враження, що кримінальний процес тільки на папері є змагальним, а в дійсності — майже інквізиційним. Окремі працівники слідчих органів, пенітенціарних установ посягають на життя та здоров'я як винних, так і невинних людей, про що неодноразово можна читати на шпальтах газет, журналів, у рішеннях Європейського суду з прав людини тощо. І це тільки частина «айсберга над водою». Тому для психологів і в цьому плані є над чим попрацювати, а саме: над цінностями слідчих, правоохоронців, працівників пенітенціарних установ, засуджених, тих, хто відбув покарання тощо; над проблемою спрощеного (стереотипного) мислення, над емоційним інтелектом, конформістською поведінкою, свідомістю вищезазначених осіб, їхнім світоглядом, перспективами розвитку, потребами, над корекцією їхньої емоційної, когнітивної, мотиваційної сфери, корекцією міжособистісного розуміння (ідентифікацією, рефлексією, емпатією), особливостями розв'язування конфліктних ситуацій. Якщо протестанські напрями релігії здатні повернути на свій бік людей з кримінальним минулим і внормувати їхню поведінку, вважаю, що професійні психологи просто зобов'язані це зробити внаслідок своєї професії. Різниця між першими та другими в тому, що у протестантів є мотивація залучення нових учасників групи, а у пересічного психолога провідна мотивація — винагорода. Хто саме повинен надавати таку допомогу — це питання спеціалізації, практики, уподобань того чи іншого психолога. Зрозуміло, що шкільний психолог скаже у такому разі: «Моя хата скраю», і буде в певній мірі правий, тому що його поле діяльності — діти, а от психологів, які ведуть приватну практику, можна було б залучити як волонтерів чи у примусовому порядку шляхом прийняття чи доповнення відповідних нормативних актів.

Оскільки неповнолітні засуджені та ті, хто відбув покарання (як правило, малозабезпечені верстви населення), не спроможні самостійно оплачувати послуги психолога, знову виникає проблема: хто має платити, хто може заплатити? Якщо це не є предметом інтересів держави, місцевих органів самоврядування, окремих політиків, то чи повинна про це дбати міжнародна спільнота.

Природньо, що любіювати питання правового регулювання надання психологічної допомоги засудженим до позбавлення волі повинні, перш за все, групи психологів, асоціації, товариства, неурядові організації, окремі практики. Держава щороку видає дипломи зі спеціальності «психологія» тисячам студентів, тому аргументація відсутності кадрів логічно відпадає, залишається не до кінця доведеною аргументація відсутності можливості та інтересу.

Вищезазначена проблема породжує наступну: відсутність достатньої практики дослідження злочинців, а відтак і правильної, і (або) комплексної їхньої психологічної діагностики. Відсутність діагностики породжує проблему корекції постзлочинної поведінки, що у свою чергу не дає можливості визначити оптимальні превентивні заходи. А відтак, кримінальна субкультура не змінюється, хоча варто припустити, що вдалих психологічний вплив зміг би такі зміни спричинити і закріпити.

Як показує світова практика, дуже важко і практично неможливо коригувати стійкі потяги серійних вбивць, для яких характерний період емоційного охолодження між епізодами вбивства. В таких злочинців девіантна поведінка тягнеться з дитинства і у найважчій формі може проявитись у період зрілості чи навіть старості. Тому питання, яку саме психологічну допомогу надавати в такому випадку, залишається відкритим. Але це не свідчить про те, що не потрібно робити психологічну діагностику таким злочинцям хоча б заради збагачення теоретичної частини кримінальної психології.

Здійснювати психологічний вплив на засуджених до позбавлення волі (або тих, хто відбув покарання) слід з урахуванням ряду чинників, серед яких важливе місце має гендерний та віковий. Окрім того, психологам слід обирати програму психологічного впливу на засуджених з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей та обставин, за яких вони вчинили суспільно небезпечне діяння (мета,

мотив, вина, стан афекту, усвідомлення скоєного тощо), а також з урахуванням об'єктів злочинів, наприклад, за групами, виділеними особливою частиною Кримінального кодексу України: злочини проти основ національної безпеки України; злочини проти життя та здоров'я особи; злочини проти волі, честі та гідності особи; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи; злочини проти власності; злочини проти громадської безпеки тощо.

Висновки. На шляху надання психологічної допомоги неповнолітнім, засудженим до позбавлення волі з метою сприяння у їхньої самореалізації існує ряд проблемних моментів як у діяльності пенітенціарної системи, так і у сфері правосуддя в цілому. Залишаються відкритими такі питання: ефективно залучення психологів до надання допомоги засудженим до позбавлення волі (або тим, хто відбув покарання у місцях позбавлення волі), заохочення та фінансування такої допомоги, а також її правове врегулювання; впровадження сучасних вітчизняних та закордонних досліджень з юридичної психології та психології в цілому в діяльність правоохоронних, пенітенціарних органів; психодіагностика засуджених, здійснення відповідного психічного впливу з метою коригування їхньої поведінки, ціннісних орієнтацій, установок, стереотипів, зміни кримінальної субкультури в цілому; здійснення психологічного впливу на засуджених з урахуванням гендерного, вікового чинника та причин вчинення злочину для створення максимально можливих умов самореалізації.

Ця стаття не охоплює усієї проблематики. Подальших психологічних досліджень потребують причини формування, зміни та впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, способи корекції їх дефіцитарних мотивів, когнітивної, емоційної сфери, збільшення шансів на успішну самореалізацію після відбуття покарання в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Екман П.* Психологія лжи. Обмани меня, если сможешь / П. Экман. — СПб. : Питер, 2010. — 304 с.
2. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. — 1196 с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України : Прийнятий 11 липня 2003 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 33.
4. *Копець Л.В.* Психологія особистості : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид. / Л. Копець — К. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 458 с.

Розділ XIV

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

РОЛЬ КЕРІВНИЦТВА У ФОРМУВАННІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЗДОРОВ'Я ПЕРСОНАЛУ

Ірина Андрєєва, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов
Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»
УДК. 159.9.019.43

У статті розглянуто міра впливу керівництва на здоров'я персоналу. Доведено, що саме високий рівень емоційної відданості персоналу сприяє збереженню здоров'я співробітників. Представлено аналіз теоретичних розробок питання в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців.

Ключові слова: складові здоров'я персоналу, керівництво, емоційна відданість персоналу, управління персоналом.

В статтє изучена мера влияния руководства на здоровье персонала. Доказано, что именно высокий уровень эмоциональной преданности персонала способствует сохранению здоровья сотрудников. Представлен анализ теоретических разработок вопрос в работах отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: составляющие здоровья персонала, руководство, эмоциональная преданность персонала, управление персоналом.

In this article considers the impact of leadership on the health of the personnel. It is proved that it is the high level of emotional commitment of the staff contributes to the preservation of the health of employees. Contains analysis of theoretical developments question in the works of domestic and foreign scientists.

Key words: components of the personnel health, management, emotional commitment of staff, management of the personnel.

Для сучасних організацій будь-якої форми власності завжди актуальним залишається стан здоров'я працівників. Більшість керівників намагаються зовсім не звертати уваги на цю проблему, вважаючи, що хвороба співробітника — його особиста проблема. Більше того, деякі намагаються звільнити часто хворіючих працівників. Але слід зауважити, що в статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я визначено, що здоров'я — це стан повного фізичного, соціального та духовного благополуччя людини. Звісно, що складовими здоров'я людини є як біологічні, так і соціальні чинники. Але ми б хотіли звернути увагу на те, що більшість біологічних чинників можуть проявити себе, а можуть ні, залежно від загального, перш за все емоційного, стану особистості. Отже, ми можемо передбачити, що умови роботи, ставлення керівництва до працівників, задоволеність роботою та інші чинники можуть стати визначальними у працездатності кожного співробітника.

Кожного дня сучасна людина потрапляє також під вплив чинників макросередовища або чинників мезорівня (організаційні), що не може тим чи іншим чином вплинути на стан її здоров'я. Саме тому метою нашого дослідження стало визначити міру впливу керівництва на психологічну складову здоров'я, а також проаналізувати чинники, які б сприяли підвищенню якості психічного здоров'я.

Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку країни вимагають від керівництва та персоналу організацій швидкого пристосування та адаптації до змінних умов. У свою чергу це потребує виваженої кадрової політики на підприємстві з метою проектування організаційної системи, яка була б пов'язана з вирішенням основних проблем ефективного, здоров'язберігаючого управління персоналом.

Особливо важливим стає питання організації ефективної роботи підприємства у часи реорганізацій в економіці та суспільстві. Рівень макросередовища значною мірою визначає форми та засоби існування підприємств та робітників. За даними Д. Аширова та О. Громової, сучасні перетворення у виробничій ситуації, такі як орієнтація на споживача, глобалізація, нове покоління інформаційних технологій, боротьба за тотальну якість, вимагають зацікавленості робітників у кінцевому результаті їхньої діяльності, формування нових моделей організаційної поведінки персоналу, які відповідають вимогам сучасності.

Управління персоналом, його механізми та засоби підвищення ефективності виробництва давно цікавлять учених, менеджерів, керівників підприємств. Одним із таких механізмів вважається управління відданістю персоналу як одним із основних механізмів ефективної діяльності працівників.

Динамічні зміни сучасного суспільства охоплюють практично всі сфери життя людини. Процеси, пов'язані зі світовою фінансовою кризою та загальним спадом в економіці нашої країни, негативно вплинули на ефективність роботи кожного окремого підприємства. У зв'язку з цим, сучасні тенденції кадрового менеджменту передбачають пошуки нових форм підвищення ефективності діяльності організації. Матеріально-технічне забезпечення підприємства — це тільки один із чинників його успішності. Іншим чинником вважається персонал організації [5; 6; 12]. Адже саме він є найважливішим активом будь-якого підприємства. Керівництво сучасних підприємств зацікавлене в прийомі на роботу фахівців, у яких розвинене відчуття відданості або лояльності [7; 8; 14].

Досягнення бажаного балансу можливе завдяки відданому ставленню кожного окремого співробітника до керівництва, справи та колег. Цей процес потребує якісних перетворень у взаємовідносинах між персоналом та управлінською командою. Саме відданість персоналу організації (organizational commitment) є чинником стабільної роботи та ефективного розвитку підприємства, а збереження психічного здоров'я персоналу через підвищення стресостійкості.

Високий рівень відданості організації серед працівників будь-якого підприємства значно зменшує плінність кадрів та підвищує зростання його економічного рівня. Але з боку керівництва потрібен глибокий аналіз організаційної поведінки співробітників щодо загальної активності персоналу, рівня віри працівника у мету фірми, особистий внесок кожного в її процвітання та намір працювати з повною віддачею — всі ці характеристики вважаються складовими поняття «відданість організації» [3; 4; 15].

Наявність у персоналу відданості організації сприяє: швидкому адаптуванню співробітників до нових соціально-економічних умов, зменшенню впливу зовнішніх чинників на діяльність установи. Процес формування та утримання відданості організації на емоційному рівні дозволяє мобілізувати потенціал кожного співробітника, його знання та досвід роботи та спрямувати їх на стабілізацію роботи не тільки окремого підприємства, а й усієї системи в цілому.

Вітчизняними науковцями (Л. Савчук, Н. Бутенко) акцентується увага на тому, що на сьогодні саме кадровий склад організації, його працездатність визначатиме його життєздатність. Конкурентоспроможність вітчизняних підприємств, у тому числі і на зовнішньому ринку, визначатиметься також і ефективною системою організаційної поведінки [11].

Доволі широко розгляду це питання набуло в роботах американських та європейських науковців починаючи з ХХ ст. Результати аналізу літературних джерел свідчать про жвавий інтерес зарубіжних учених до проблеми управління організаційною поведінкою персоналу. Ще в роботах Ф. Тейлора [6] ми знаходимо підтвердження тому, що найважливішим для будь-якого підприємства є система менеджменту. Автор стверджує, що лише системний менеджмент, спрямований на формування організаційної поведінки персоналу, увага до особистості кожного співробітника дозволить уникнути фінансового краху організації.

За даними сучасних науковців А. Батаршевої, А. Лук'янова, Ф. Лютенса та інших, корекція поведінки персоналу повинна здійснюватись ситуаційно та через мотивацію працівників [6; 11]. Але сучасні соціально-політичні зміни у суспільстві вимагають нових форм та засобів мотивування

працівників. У зв'язку з цим можна визначити такі актуальні питання у розв'язанні проблеми організаційної поведінки персоналу:

- ступінь розуміння керівництвом організації своєї ролі у мотивуванні працівників;
- постійна зміна системи мотивів у поведінці працівників;
- сформованість нової системи цінностей у суспільстві;
- пошук нових форм нематеріальної мотивації;
- використання індивідуального підходу до працівників;
- здійснення управлінських функцій через мотивування працівників.

Одним із важливих психологічних чинників забезпечення ефективної діяльності сучасних організацій виступає відданість персоналу організації.

Відданість організації розглядається, як складний феномен, який включає кілька компонентів, одним із яких є лояльність до організації.

Так, серед *західних учених* представником цього підходу є, зокрема,

Р. Меудей [7; 15], який характеризує «відданість організації» як певний рівень ідентифікації індивіда з організацією та міру його включеності в її діяльність. Автор визначає три компоненти, які є складовими цього феномену:

а) ідентифікація з організацією — це впевненість у правоті керівництва та визнання організаційних цілей, цінностей, яка залежить від рівня інформованості працівників про стан справ на підприємстві та відчуття гордості, що вони працюють саме тут;

б) включеність в організацію — це бажання працівників докладати значних зусиль заради процвітання цієї організації, що передбачає відповідальність за результати своєї праці, готовність докладати зусиль на благо підприємства поза межами посадових вимог;

в) лояльність — це емоційна прихильність (прив'язаність) працівника до організації, яка характеризується вираженим прагненням залишатись членом цієї організації, наявністю почуття задоволеності змістом роботи, що виконується в організації.

Підтримку попередньої точки зору ми знаходимо в роботі А. Фернхама, Дж. Тейлора [6; 7]. Автори також розглядають відданість організації як абсолютну ідентифікацію себе з якоюсь конкретною організацією та участь у її роботі. Автори зазначають, що це стабільна емоційна реакція людини, яка базується на бажанні робити особистий внесок у розвиток та ефективну діяльність підприємства. Своїми дослідженнями автори визначають три аспекти, які визначають рівень відданості організації: прийняття організаційних цілей та цінностей; бажання працювати в організації та докладати певних зусиль для її процвітання; прагнення залишатись її членом.

Базуючись на висловлених положеннях, *відданість організації* можна визначити, на наш погляд, як стійке емоційне ставлення персоналу до організації, яка характеризується прийняттям організаційних цілей та цінностей, бажанням докладати значних зусиль заради забезпечення ефективності діяльності та розвитку цієї організації, вираженим прагненням якомога довше залишатись членом цієї організації.

Слід наголосити, що концепція «відданості організації», яка запропонована Н. Аллен та Дж. Мейером [15; 16] у 80-х роках ХХ ст., вважається базовою з цього питання. Своєю працею названі автори узагальнили результати досліджень, описаних у роботах таких учених, як Ф. Боулен, Р. Моудей, Л. Портер [13], та наголосили на тому, що «відданість організації» являє собою складний, багатовимірний феномен.

Окрім того, вони запропонували трикомпонентну модель «відданості організації», до складу якої входять такі компоненти: афективний, тривалий та нормативний.

При цьому особливо було підкреслено, що домінуючим компонентом відданості організації може бути лише один із них [12; 13; 15; 16].

Наведені вище теоретичні положення запропоновані Н. Аллен та Дж. Мейером було уточнено та вдосконалено американськими науковцями Р. Дунхем, Дж. Груб, М. Кастаньєда [16]. Автори доповнили характеристики кожного з трьох компонентів відданості організації та додали до шкали прагматичної відданості організації два показники: «*особиста жертва*» та «*відсутність альтернатив*». Автори довели, що недостатньо визначити рівень прояву лише емоційної відданості організації, потрібно досліджувати відданість організації у всій її багатовимірності.

У роботах Л. Петерсона, І. Моржової, М. Твердохлебової, А. Фернхама, Дж. Тейлора [1; 2; 8; 11] ми простежуємо єдину точку зору щодо характеристики афективного компонента організаційної відданості. Основними показниками високого рівня відданості організації автори визначають: ви-

сокий рівень емоційної прихильності у працівників, бажання залишатися працювати саме в цій організації, віра в організацію та її місію. Відповідно співробітники, які демонструють низький рівень відданості організації, можуть із легкістю звільнитись. У цьому разі науковці порівнюють емоційну прихильність до організації з приналежністю до сім'ї. Зазначається, що високий рівень афективного компонента відданості організації можна очікувати у тих співробітників, які: а) відчують підтримку та турботу про них з боку організації, а насамперед керівництва; б) бачать важливість власного внеску в організацію, цінність власних ідей; в) працюють в оточенні, яке дозволяє їм підсилити відчуття власної компетентності; г) відчують власний вплив на рішення питань організації праці та трудового процесу («участь в управлінні») [2; 5; 9; 14].

Особливої уваги, на наш погляд, потребує розкриття поняття «участь робітника в управлінні організацією» в контексті характеристики емоційної відданості організації. Вперше ця проблема досліджена Л. Кохом, Ф. Ротслісбергером, Дж. Френчем [2; 15; 16]. Найчастіше цей термін використовується зарубіжними вченими як чинник, що сприяє посиленню відчуття задоволення працею, збільшує усвідомлений внесок кожного співробітника в реалізацію організаційних цілей, підвищує рівень самооцінки, задоволеність працею, поліпшення взаємодій в колективі, зменшення вірогідності конфліктів у колективі та стресів. Участь в управлінні підвищує у співробітників здатність швидко адаптуватись до будь-яких змін, дозволяє досягти високих результатів праці. При цьому відбувається зміна мотивації та спрямованості співробітників. Відповідно, зменшуються показники плинності кадрів, і, як наслідок цього процесу, помітно підвищується ефективність діяльності підприємства.

Таким чином, наявність у співробітників емоційної відданості організації через вірність справі, ідентифікацію з організацією, включення в її діяльність, чітке розуміння завдань, що стоять перед організацією та максимального бажання діяти ефективно задля її процвітання, забезпечує відповідний рівень мотивації співробітників. Це, у свою чергу, залежить від рівня задоволення провідних потреб особистості (потреб у самореалізації, визнанні), які мотивують працівника залишатись працювати в цій організації якомога довше.

Слід зазначити, що багатьма вченими саме емоційна відданість персоналу організації вважається *найбажанишою*. Але слід зауважити, що Дж. Груб, Р. Дунхем та М. Кастаньєда [16] вважають, що лише одне вивчення рівня емоційної відданості організації є недостатнім без дослідження багатомірності поняття «відданість організації».

На основі проведеного дослідження можна зробити такі *висновки*.

Відданість персоналу організації характеризується вірним, доброзичливим та поважним ставленням співробітника до працедавця, колективу, справи. Високий рівень відданості організації значно впливає на ефективність діяльності та розвитку підприємства, збереженню психологічної складової персоналу. Відданість організації може бути у формі емоційної, прагматичної та відданості з почуття обов'язку.

Формування у працівників відданості організації — це складний та тривалий процес, який вимагає послідовної та щоденної роботи. Він не може не спричинити відповідних перетворень у системі управління.

Основними напрямками ефективної кадрової політики щодо збереження психологічної складової здоров'я персоналу ми вважаємо: 1) увагу до персоналу та врахування його досвіду; 2) мотивація персоналу; 3) впровадження заходів, спрямованих на задоволення провідних потреб працівників; 4) створення сприятливих умов праці: формування корпоративної культури, ергономічні умови праці та робочого місця, соціальний захист та гарантії; 5) формування позитивного ставлення працівників до підприємства, керівництва та справи; 6) підвищення рівня інформованості працівників щодо організаційних цілей; 7) делегування повноважень тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Благонадежность и лояльность персонала / [под ред. К.В. Харского] — СПб. : Питер, 2003. — 496 с.
2. Дик Р. Преданность и идентификация с организацией / Р. ван Дик; пер. с нем. — Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. — 142 с.
3. Доминьяк В. Феномен лояльности в разработках зарубежных исследователей / В. Доминьяк // Персонал — Микс. — 2003. — № 1. — С. 107–111.
4. Карамушка Л.М. Психологія відданості персоналу організації : монографія / Л.М. Карамушка, І.А. Андрєєва. — К. — Львів : Галицький друкар, 2012. — 212 с.

5. *Ковров А.В.* Лояльность персонала / А.В. Ковров — М. : Бератор, 2004. — 168 с.
6. *Лютенс Ф.* Организационное поведение / Ф. Лютенс [пер. с англ., 7-е изд.] — М.: ИНФРА — М, 1999. — XXVIII — 692 с.
7. *Магура М.И.* Патриотизм персонала по отношению к своей организации решающее конкурентное преимущество / М.И. Магура // Управление персоналом. — 1998. — № 11.
8. *Мучински П.* Психология, профессия, карьера / П. Мучински. — 7-е изд.. — СПб.: Питер, 2004. — 539 с.
9. *Ньюстром Дж. В.* Организационное поведение / Ньюстром Дж.В., Дэвис К.; пер. с англ. Ю.Н Каптуревского. — СПб. : Питер, 2000. — 448 с.
10. *Овчинникова О.Г.* Лояльность персонала / О.Г. Овчинникова. — М.: ООО «Журнал «Управление персоналом». — 2006. — 96 с.
11. Психология управления персоналом: пособие для специалистов, работающих с персоналом / [под ред. А.В. Батаршева, А.О. Лукьянова]. — М.: Из-во института психотерапии, 2005. — 624 с.
12. Психология управления человеческими ресурсами: учеб. пособие / [под ред. Т.С. Кабаченко]. — СПб.: Питер, 2003. — 400 с.
13. *Ребзуев Б.Г.* Четырехслойная модель аффективной преданности работников организации: опыт применения на российской выборке / Б.Г. Ребзуев // Психологический журнал. — 2006. — Т. 27. — № 2. — С. 44–59.
14. Технологія підготовки персоналу освітніх організацій до роботи в умовах соціально — економічних змін : навчальний посібник / [Л.М. Карамушка, Н.І. Клокар, О.А. Філь та ін.; за ред. Л.М. Карамушки]. — К.: Науковий світ, 2008. — 100 с.
15. *Allen, N. J., Meyer, J.P.* 1990. The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. //Journal of Occupational & Organizational Psychology . — № 63(1) — P. 18–38.
16. *Dunham, R. B., Grube, J. A., Castaneda, M. B.* Organizational commitment: The utility of an integrative definition // Journal of Applied Psychology. — 1994. — № 79(3). — P. 370–380.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕЖІ ПОНЯТТЯ «ТРАВМАТИЧНА ПАМ'ЯТЬ» У ЗАРУБІЖНІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ольга Василюк, аспірант кафедри загальної та соціальної психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
УДК 159.9:613

У статті висвітлено концептуальне поле конструкта «травматична пам'ять». Проаналізовано погляди вчених стосовно її природи. Виявлено відмінності між травматичними спогадами і пам'яттю іншої модальності. Сформовано визначення травматичної пам'яті як психічного процесу в межах норми.

Ключові слова: травматична пам'ять, автобіографічна пам'ять, емоційна пам'ять, посттравматичний стресовий розлад, психологічна травма, травматичний досвід, травматична подія.

В статті освіщено концептуальне поле конструкта «травматическая память». Проанализированы взгляды ученых относительно ее природы. Выявлены различия между травматическими воспоминаниями и памятью другой модальности. Сформировано определение травматической памяти как психического процесса в пределах нормы.

Ключевые слова: травматическая память, автобиографическая память, эмоциональная память, посттравматическое стрессовое расстройство, психологическая травма, травматический опыт, травматическое событие.

The paper highlights the conceptual field of traumatic memory construct. Analyzed the views of scientists to its nature. Find the differences between traumatic memories and memory of another modality. Formed definition of traumatic memory as a mental process in the normal range.

Key words: traumatic memory, autobiographical memory, emotional memory, posttraumatic stress disorder, psychological trauma, traumatic experience, traumatic event.

Динамічний характер сучасного життя збільшує вірогідність потрапляння людини в травматичну ситуацію незалежно від віку, соціального становища, расової приналежності. Актуальність і недостатня дослідженість проблеми травматичної пам'яті, яка виникає на тлі негативних стресових подій, збільшує інтерес спеціалістів різного профілю до її емпіричного вивчення, однак теоретико-методологічні аспекти цієї проблеми залишаються або невирішеними, або дискусійними.

Травматична пам'ять як психічний процес патологічного характеру найбільш широко досліджений у зарубіжній психології в контексті посттравматичного стресового розладу, поняття якого вперше з'явилося в американській класифікації DSM-III в 1960 році і розглядалося в рамках невротичних розладів. Вчені, які використовують конструкт травматичної пам'яті, найчастіше спрямовували свої дослідження на визначення впливу емоцій на міцність збереження травматичних спогадів (Е. Клінгер, М. Барда, М. Максейнер, П. Блонський, К. Шоб і Дж. Ф. Кіглстром); знаходження відмінностей між травматичними, позитивними і емоційно-нейтральними спогадами (Дж. Боханек, Р. Фівуш, Е. Валкер, М. Грей, Т. Ломбардо); з'ясування характеру збереження травматичних подій у пам'яті особистості (Л. Барсалоу, Р. Фіслер, Р. Браун, Дж. Кулік, С. Портер, А. Бірт). У вітчизняній психологічній літературі це явище не піддавалося глибокому теоретичному аналізу.

Мета статті полягає у теоретико-методологічному аналізі концептуальних меж поняття травматичної пам'яті і на основі цього, формування його визначення як психічного процесу в межах норми.

Поняттевою сіткою конструкта травматичної пам'яті слід вважати: пам'ять; травматична пам'ять як підвид автобіографічної пам'яті; емоційна пам'ять про негативні події; психологічна травма в контексті посттравматичного стресового розладу; травматичний досвід; травматичний спогад; травматична подія (ситуація).

Проблема пам'яті, за словами П. Блонського, є ровесницею психології як науки, тому і кількість поглядів на її природу безліч [1, с. 5]. Якщо розглядати травматичну пам'ять через призму сформованих підходів, то, беручи за основу асоціативну школу, травматична пам'ять утворюється внаслідок сполучення вражень, що одночасно виникають у свідомості, а процес її відтворення полягає у пошуку алгоритму зв'язків, що приведе до потрібного спогаду. У гештальтпсихології, згідно з ефектом Б. Зейгарнік, подія травматичного характеру може вкорінюватись у пам'ять особистості внаслідок її незавершеності і непропрацьованості. Представники діяльнісного підходу вважають, що процес запам'ятовування передбачає використання і участь попереднього досвіду в теперішній поведінці. Згідно з когнітивним підходом, травматичні події проходять декілька процесів переробки і репрезентуються за допомогою схем і скриптів.

Беручи до уваги особливості травматичної пам'яті, її можна віднести до різновиду автобіографічної пам'яті, яка поєднує в собі риси епізодичної і семантичної систем довготривалої пам'яті з різними системами кодування. Ці поняття були введені в науковий обіг Е. Тульвінгом. Вчений відносить автобіографічну пам'ять до епізодичної системи пам'яті, яка зберігає інформацію про конкретні події, на основі яскравості і перцептивної насиченості епізодів життя, а семантичну систему пам'яті, яка зберігає інформацію про слова, поняття, правила й абстрактні ідеї, не брав до уваги. Згодом, побачивши обмеженість такого припущення, він запропонував відрізнити запам'ятовування особистісного епізоду від знання про його семантичний контекст [6, с. 214].

Одиницями автобіографічної пам'яті є дискретні події, які мають чотири аспекти існування: яскраві події, важливі події, переломні події, характерні події. Найчастіше травматичний досвід відносять до яскравих подій, які характеризуються: миттєвістю виникнення у свідомості у формі цілісної сюжетно-динамічної ситуації; коротким, швидкоплинним сюжетом, який схожий на яскравий спалах переживання почуттів і думок; роздвоєнням особистості в момент спогаду на позиції учасника події та спостерігача; насиченістю чуттєвим змістом перцептивного та емоційного характеру.

Існує велика кількість поглядів на роль емоцій у формуванні травматичної пам'яті. Однак учені психоаналітичної школи висловлюють думку, що перевагу при фіксації і при відтворенні мають емоційно-позитивні події, а відтворення травматичних подій блокуються захисними механізмами психіки. Натомість еволюційний підхід дотримується протилежної точки зору — негативний досвід має запам'ятовуватись краще, оскільки він більш важливий для адаптації людини в навколишньому світі. С. Тейлор стверджує, що небезпечні стимули проходять глибоку когнітивну обробку, і внаслідок цього сильно вкорінюються в пам'ять. Е. Клінгер, М. Барда, М. Максейнер, П. Блонський вважають, що людина шляхом внутрішнього повторення травматичних подій прагне досягти їх повного осмислення, щоб бути підготовленою до майбутньої протидії. В. Нуркова, узагальнюючи попередні точки зору, вказує на важливість стану людини при відтворенні автобіографічних подій: коли людині сумно, вона швидше пригадуватиме негативні, травматичні події, а якщо весело, то навпаки [6]. Таким чином, емоційний компонент високої сили дії, особливо при аналізі травматичної пам'яті, має вирішальне значення при фіксації негативної події в досвіді особистості.

Наступною складовою травматичної пам'яті є конструкт психологічної травми — тимчасове або стійке порушення психіки внаслідок надмірного психічного впливу [9]. Найчастіше цей феномен визначають як процес переживання емоційно-значущих подій негативного характеру, які в тій чи іншій мірі призводять до порушення нормального функціонування психіки людини.

Аналіз літературних джерел, присвячених вивченню поняття психологічна травма, свідчить, що загальноприйнятого трактування цього конструкту не існує. Усі психологічні напрямки по-різному підходять до його інтерпретації. Зокрема в психоаналітичному підході поняття психічної травми найбільш досліджене у роботах З. Фрейда, який сформулював «енергетичну» концепцію психологічної травми, згідно з якою травма виникає внаслідок дії подразника надмірної сили, що пробиває «стимульний бар'єр» або «щит». А зниження гостроти переживання суттєво залежить від того чи відбулася енергетична реакція на неї, чи у такої реакції не було можливості й вона була подавлена. Психотерапевтичний процес у руслі психоаналітичного підходу виглядає як цілеспрямоване повернення до спогадів про травмуючі події з ціллю їхнього аналізу і повного усвідомлення всіх обставин травми [11].

З екзистенційної точки зору, В. Франкл інтерпретує травму як втрату людиною життєво важливих сенсів. Психологічна травма неочікувана, безпричинна й тому сприймається як беззмістовна, що є важким для перенесення. Ця обставина змушує постраждалих шукати пояснення пережитих подій, щоб травматичне страждання стало більш-менш осмисленим і легше переносилось [4]. Схожі позиції представляють і вітчизняні автори, зокрема, В. Мясішев висловлював думку про те, що

причиною психогенної травми є порушення відносин, які розуміються як цілісна система індивідуальних, вибіркових зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності [5].

З позицій Ф. Василюка, подолання критичних ситуацій як ситуацій неможливості відбувається під час особливої діяльності переживання, направленою на пошук і знаходження сенсу, який стає опорою в подоланні кризи, і більш того — новим шаблем у розвитку особистості [2].

У роботі Е. Мазур було показано, що подолання психотравмуючої ситуації відбувається в процесі саморегуляції, яка включає в себе ряд етапів: усвідомлення сенсу травми і його переробки; відновлення провідних смислових утворень, порушених травмою; зміна значеннєвої спрямованості та відновлення перерваної життєдіяльності [5].

У руслі соматичної психології П. Левін розглядає травму як результат незавершеної тілесної реакції на травматичну подію. Сила травматизації залежить від індивідуального значення, яке травмуюча ситуація має для людини, міри психологічної захищеності і здатності до саморегуляції. Варто зазначити, що в руслі гештальтпсихології психічна травма розглядається як незавершеність її переживання [11, с. 35].

Когнітивний підхід до трактування сутності психологічної травми розкривається такими представниками, як А. Бек, А. Елліс, Р. Янофф-Бульман, Г. Емеррі та іншими. Як слушно акцентує К. Халепа, в основі більшості концепцій лежить уявлення про когнітивні схеми і переконання. М. Падун і Н. Тарабріна зазначають, що травматичний досвід зовнішнього і внутрішнього характеру негативно впливає на базисні переконання людини щодо власного Я, навколишнього світу і майбутнього, формуючи дисфункціональні емоційно навантажені схеми [7]. Представники цього підходу бачать терапевтичний процес як когнітивну оцінку і переоцінку травматичного досвіду, що є основним фактором адаптації після травми.

Наступними елементами концептуального поля травматичної пам'яті слід вважати травматичний досвід (спогад) і травматичну подію (ситуацію). Поняття досвіду найчастіше розглядають як сукупність знань, умінь і навичок або як складну систему, що складається зі способів, прийомів і правил вирішення виробничих завдань.

Конструкт події трактується як значущий для особистості випадок, епізод життя, який надовго запам'ятовується та приносить істотні зміни в її життя (в зовнішні умови, у внутрішній світ, стан здоров'я, взаємостосунки з оточуючими тощо) [9]. Подія, за С. Рубінштейном, призводить до поворотних моментів у житті людини внаслідок прийняття рішення про подальший життєвий шлях [10]. У психологічній науці події розглядаються як: події внутрішнього життя (Н. Ломов), біографічні події (Б. Ананьєв), життєві події (Т. Карцева, С. Рубінштейн). Травматична пам'ять містить у собі інформацію про життєві події, які розуміються як визначальні, переломні моменти в житті людини [10, с. 643]. С. Крістіансон конкретизує визначення власне травматичної події і характеризує її як неочікуваний, тривожний інцидент, в якому людина перебуває під впливом негативних емоцій. Отже, поняття «травматичної пам'яті» можна трактувати як сукупність травматичного досвіду про пережиті травматичні події (ситуації).

У встановленні сутності травматичної пам'яті найбільш вдалими і розробленими вважається когнітивний підхід, центральною категорією якого є поняття «когнітивна схема». Під цим терміном найчастіше розуміють відносно стійкі когнітивно-афективні комплекси, які формуються в процесі набуття особистістю досвіду, моделі, за допомогою якої особистість опосередковано аналізує і відтворює інформацію, яку сприймає [3]. Динаміку розвитку когнітивних схем найкраще продемонстровано в теорії Ж. Піаже, який вважав, що саме завдяки їм людина адаптується до мінливого навколишнього світу. Схеми, у міру створення у свідомості людини, накладаються одна на одну, таким чином будь-який досвід, у тому числі й травматичний, взаємодіє з уже існуючими схемами. Для пояснення травматичної пам'яті інформативними є поняття «акомодації» і «асиміляції».

Асиміляція — це включення нового об'єкта в уже існуючі когнітивні схеми. У процесі асиміляції відбувається редукція нового досвіду до вже існуючих сенсомоторних і концептуальних структур. Процес акомодації має місце тоді, коли існуючі схеми не дають можливості отримати очікувані результати, саме цей процес вступає в дію, коли людина зазнає травматичного впливу [8].

Суміжні погляди висловлювали й інші вчені, однак вони послуговувалися іншою когнітивною структурою представлення знань — скриптами, поняття якого було введено Р. Шенком і Р. Абельсоном. Важливим компонентом скриптової структури є емоційне переживання, яке супроводжує перебіг різноманітних життєвих ситуацій і знання про порядок дій, які характеризують подію [3]. Л. Барсалоу вважає, що весь попередній досвід особистості оформлюється у скрипти (структури знань), які згодом слугують основою для розуміння подальших подій. Учений дотримується думки,

що основними скриптами є енциклопедичні знання, завдяки яким можливі такі мисленнєві операції, як прогнозування і передбачення. Згідно з поглядами М. Крімера, травматичні події характеризуються раптовістю виникнення і суперечать очікуванням особистості, тому не можуть бути приєднаними до фонду енциклопедичних знань [3].

Поняття «скрипту» є досить актуальним при реорганізації травматичної пам'яті. Оскільки при вербалізації травматичного досвіду людина послуговується скриптами, як структурою представлення знань, що дозволяє змоделювати образ травматичної ситуації, яка репрезентує послідовну низку подій у певному життєвому контексті та емоційне переживання щодо них. Н. Штейн вважає, що у більшості культур існують скрипти стосовно травматичних подій — природного лиха, смерті, зради [14]. Та у зв'язку з високим емоційним напруженням при переживанні травматичних подій і порушенням очікувань особистості скрипти не формують достатньої готовності людини до адекватного реагування та проживання цих травм.

У руслі когнітивної психології проаналізовано різноманітні структури представлення знань, та слід відмітити, що залежно від того, яку мету ставить перед собою дослідник, зміст, який приховується за терміном «скрипт», може також називатися «фрейм», «схема», «сценарій», «сцена», «план» та інші. Вказані терміни означають особливим чином організовані структури знань і широко використовуються в сучасній літературі, хоча і не збігаються (однак пересікаються) за семантичним об'ємом.

Механізм розвитку травматичної пам'яті найкраще можна зрозуміти через характер збереження травматичних подій. Більшість учених сходяться на думці, що травматична подія записується у вигляді імпліцитної пам'яті. Внаслідок цього не відбувається її інтеграція в автобіографічну нарративну пам'ять. Імпліцитна пам'ять зумовлює «швидке», первинне сприйняття подій та генерування відповідних емоційних реакцій на подію, поведінкових та тілесних станів. Першим про цей факт написав П. Жане у 1889 р. Згідно з його поглядами, травматичні спогади — це фрагменти сенсорних компонентів події, які відображаються у вигляді візуальних уявлень, нюхових, слухових, або кінестетичних відчуттів. Відмінність від інших спогадів полягає у дисоціативній природі травматичної пам'яті і її зберіганні у вигляді сенсорних фрагментів без узгодженості з семантичним компонентом [13]. Це дослідження підтверджує погляди Ж. Піаже, згідно з якими, спогади, що не можуть бути інтегровані на семантичному (мовному) рівні, як правило, організовуються більш примітивно: як візуальні образи, або семантичні відчуття [8].

Р. Фіслер також відносить травматичну пам'ять до імпліцитної пам'яті і припускає, що травмуючі спогади можуть бути закодовані інакше, ніж спогади звичайних подій. Причиною цього можуть бути зміни у фокусуванні уваги, або ж високе емоційне збудження [12]. Таким чином, травмуючі події найкраще зберігаються в імпліцитній пам'яті як яскраві образи, відчуття і почуття, а не в експліцитній пам'яті, як вербалізовані нарративи.

Схоже трактування травматичної пам'яті, але послуговуючись іншою назвою, запропонували американські психологи Р. Браун і Дж. Кулік, які у 1977 р. ввели в науковий обіг поняття «пам'ять-спалах» (англ. flash-bulb memory). Під цим феноменом вони розуміли яскраві спогади про події, що викликали сильні емоції або емоційне потрясіння, і про ті обставини, за яких про ці події дізнавалися їхні оточуючі. Для цього феномену характерно деталізоване запам'ятовування подій національної та особистої значущості. Такі спогади досить часто відтворюються з «фотографічною» точністю. Зі спалахом, на думку Р. Брауна і Дж. Кулік, цей феномен ріднить неочікуваність, непередбачуваність висвітлення і стислість. Для виникнення пам'яті-спалаху події повинні бути несподіваними для людини: вбивство, замах, природне лихо, аварії тощо.. Крім того, їхні наслідки мають бути важливими для подальшого життя людини або людей. Як з'ясували вчені, наявність більш серйозних наслідків сприяє більш детальним спогадам. На міцність «пам'яті-спалаху», крім того, впливає і повторення розповіді про подію [13].

Висновки. Отже, теоретичний аналіз травматичної пам'яті дозволив віднести до її концептуального поля такі конструкти: пам'ять, автобіографічна пам'ять, емоційна пам'ять про негативні події, психологічна травма в контексті посттравматичного стресового розладу, травматичний досвід, травматичний спогад, травматична подія (ситуація). Поняття травматичної пам'яті найкраще вивчене в когнітивному підході і найчастіше пояснюється через призму схем і скриптів. Зберігаються травматичні спогади завдяки декларативній пам'яті (до її підвидів належить автобіографічна, епізодична, семантична) у вигляді об'єктів, подій, епізодів. У разі високого травматичного впливу травматична пам'ять зберігається у вигляді імпліцитної пам'яті без усвідомлення предмета запам'ятовування, що заважає її інтеграції в автобіографічну, нарративну пам'ять і приєднання до за-

гального фонду знань особистості. Відмінною від інших видів пам'яті травматичну пам'ять роблять такі характеристики: фрагментарність (фрагменти травматичних спогадів є ізольованими, сенсорними, кінстететичними, емоційними), дезорганізованість, дисоціативність, насиченість емоціями, мала частина, або відсутність словесного змісту, дисфункціональність когнітивних схем. Внаслідок психологічної травматизації людина може зазнавати порушення функціонування психіки, які в крайніх випадках призводять до посттравматичного стресового розладу або до посттравматичного зростання. Усе вище сказане належить до різновиду травматичної пам'яті, яка не піддавалась реорганізації, внаслідок цього їй притаманні патологічні риси. Такі процеси, як осмислення травматичної події та її інтелектуалізоване проживання, дозволяють включити її до особистого досвіду людини і, таким чином, віднести до континууму нормального стану.

Узагальнюючи теоретико-методологічний аналіз можна вивести поняття травматичної пам'яті як психічного процесу в межах норми: травматична пам'ять — це психічний процес і результат відображення, збереження та відтворення реорганізованого травматичного досвіду, який складається зі спогадів про осмислені і інтелектуалізовано прожиті травматичні події.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Блонский П.П.* Память и мышление / П.П. Блонский. — СПб.: Питер, 2001. — 357 с. 5 с.
2. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
3. *Засекіна Л.В.* Структурно-функціональна організація інтелекту: монографія / Л. В. Засекіна. — Острог : Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2005. — 370 с.
4. *Калмыкова Е.С.* Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме / Е.С. Калмыкова, М.А. Падун // Психологический журнал. — 2002. — Т. 23. — № 5 — С. 88–105.
5. *Мазур Е.С.* Смысловая регуляция негативных смысловых переживаний у пострадавших при землетрясении в Армении / Е.С. Мазур, В.Б. Гельфанд, П.В. Качалов // Психологический журнал. — М., 1992. — № 2. — с. 54–65.
6. *Нуркова В.В.* Общая психология. Память: в 7 т. // под ред. Б.С. Братуся. — Т. 3 / В.В. Нуркова. — М.: Академия, 2006. — 318 с.
7. *Падун М.А.* Когнитивно-личностные аспекты переживания травматического стресса / М.А. Падун, Н.В. Тарабрина // Психологический журнал. — 2004. — № 5. — С. 15–20.
8. *Пиаже Ж.* Психология интеллекта / Ж. Пиаже; пер. А.М. Пятигорского. — СПб: Питер, 2003. — 192 с. Психология: терміни, поняття визначення: словник-довідник / Г.В. Ложкін, І.Я. Коцан, В.А. Бараннік, В.В. Подляшаник; заг. ред. Г.В. Ложкіна. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. — 188 с.
9. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — СПб: Питер, 2000. — 720 с. *Тарабрина Н.В.* Практикум по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. — СПб: Питер, 2001. — 272 с.
10. *Van der Kolk B.A.* Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: Overview and exploratory study / B. A. Van der Kolk, J. Kulik // Journal of Traumatic Stress, 1995. — P. 505–525.
11. *Marshall R.D.* Symptom patterns associated with chronic PTSD in male veterans: new findings from the National Vietnam Veterans Readjustment Study / R.D. Marshall, J.B. Turner, R.Lewis-Fernandez et al. // J. Nerv. Ment. Dis. 2006. — V. 194, № 4. — P. 275–278.
12. *Stein N.L.* The development of storytelling skill / N.L. Stein // Child Language A Book of Reading. — New York : Cambridge University Press, 1988. — P. 282–297.

Розділ XV

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ФЕНОМЕН ДИСТАНТНОЇ СІМ'Ї

Ганна Венгер, аспірант Херсонського державного університету,
кафедра загальної та соціальної психології,
практичний психолог ДНЗ № 83 м. Миколаєва
УДК 159.9 : 316.6

У статті висвітлюються основні причини виникнення та проблеми сучасної дистантної сім'ї. Особлива увага приділяється вивченню сімейних ролей.

Ключові слова: дистантна сім'я, сімейні ролі, подружжя, спілкування.

В статье освещаются основные причины возникновения и проблемы современной дистантной семьи, особое внимание отводится изучению семейных ролей.

Ключевые слова: дистантная семья, семейные роли, супруги, общение.

The article lighting main causes to arise and problems reality distensions family, particularly attention relocation study family roles.

Key words: distensions family, family roles, spouses, communication.

Актуальність вивчення проблеми пов'язана передусім з тим, що на кожному новому етапі розвитку суспільства, коли трапляється переоцінка цінностей, збільшується цікавість до проблем створення та функціонування сім'ї. Головною стороною сучасної перебудови шлюбно-сімейних відносин є трансформація ролевих відносин у сім'ї. Невизначеність норм, що регулюють у теперішній час шлюбно-сімейні, в тому числі ролюві, відносини, ставить перед сучасною сім'єю низку соціально-психологічних проблем. Важливими з них є проблеми вибору кожною сім'єю способу ролевої взаємодії та формування ставлення членів сім'ї до різних сторін ролевої поведінки в сім'ї.

Метою статті є: дослідження дистантної сім'ї як різновиду сучасної сім'ї, зробити аналіз причин виникнення дистантних сімей.

Сім'я як соціальний інститут завжди була у центрі уваги дослідників. Проблеми сім'ї як соціального інституту розглядаються в працях А. Антонова, Т. Андрєєвої, Т. Гурко, С. Голод, А. Харчева.

Теоретичні основи ролей вивчали Л. Шнейдер, Ю. Алешина, А. Лідерс, І. Гребеніков.

Аналізуючи літературу з питань сім'ї, можна сказати, що ця проблема сьогодні є найактуальнішою в нашому суспільстві. Феномен дистантної сім'ї виступає безсумнівно як соціально значуща проблема сучасності. За визначенням сучасних науковців, дистантна сім'я — це сім'я, члени якої тривалий час перебувають на відстані через те, що один або обидва батьки працюють за кордоном. [7; с.1]. Тобто *дистантна сім'я* — це мала соціальна група людей, поєднаних родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки), спільністю формування й задоволення біологічних і соціально-економічних потреб, любов'ю і взаємною моральною відповідальністю. Це сім'я, котра офіційно вважається повною, а насправді члени родини не отримують належного емо-

ційного спілкування один з одним. У сучасній науковій літературі поняття дистантної сім'ї як сім'ї, члени якої тривалий час із різних причин проживають на відстані один від одного, визначали Я. Гошовський, Ф. Мустаєва, В. Торохтій, І. Трубавіна.

Окремих аспектам цієї проблеми присвячені роботи О. Пенішкевич (запропоновано типологію дистантних сімей); Н. Гордієнко, Н. Куб'як (розглянуто дистантну сім'ю як об'єкт соціально-педагогічної роботи); Т. Дорошок, Л. Ковальчук (проаналізовано зміни у поведінці дітей із сімей трудових мігрантів); О.В. Двіжони (досліджено вплив дистантних сімей на емоційно-почуттєву сферу молодших школярів).

Характерними психологічними ознаками дистантної сім'ї є:

1) відсутність або значне порушення функціонування принаймні одного елемента в системі сімейних взаємин: мети (невідповідність виховної соціалізаційної мети дорослих членів родини призначенню сімейної системи); порядку функціонування (дезорганізація сімейних зв'язків, що виявляється у відсутності адекватного розподілу сімейних ролей, неузгодженості цілей та правил у функціонуванні сім'ї як цілісної системи); енергетики системи (брак активності, спрямованої на задоволення потреб інших членів родини, відсутність спрямованості на розвиток сім'ї і відповідно неготовність до змін як у житті кожного окремого члена родини, так і сім'ї в цілому);

2) низька якість функціонування родини аж до повної нездатності виконувати сімейні обов'язки, відповідно, незадоволення основних потреб членів родини. Теоретичний аналіз різних підходів до визначення функцій сім'ї (Є. Ейдемільер, В. Юстицькіс, В. Целуйко) дозволив встановити, що функції духовного (культурного) спілкування, гедоністична, первинного соціального контролю та емоційна в дистантній сім'ї не задовольняється. Багатофакторність виміру сім'ї унеможливує єдину трактовку цієї категорії, але дозволяє зрозуміти важливість її як осередку фізичного та психосоціального розвитку особистості, джерела первинної соціалізації, посередника між суспільством та підростаючим поколінням, потужного фактора, що справляє на особистість як позитивний, так і деструктивний вплив. [5; с. 29].

Тривале заробітчанство призводить до значного порушення функціонування системи сімейних взаємин, неправильних ролей подружжя у сім'ї, низької якості виконання сімейних обов'язків членами родини. Поміж подружжям виникають розлади та перепади настрою, закомплексованість, домінування залежності в поведінці, імпульсивність, що нерідко проявляється у неналежній поведінці, конфліктах. Найвагомішою є проблема дефіциту реального спілкування подружжя.

Я. Раєвська стверджує, що причини утворення дистантних сімей слід шукати в усій палітрі відносин людини із зовнішнім середовищем, як соціальної істоти, в тому що є змістом соціального буття людини в усій її складності та суперечностях. В цілому можна відмітити, що соціальні відносини, в яких особистість відчуває себе нерівною з іншими, завжди характеризується протестуючою поведінкою. Однією з причин утворення дистантних сімей є соціально-економічна: необхідність фінансового забезпечення функціонування сім'ї, створення умов для належної освіти, надання з боку батьків переваги платним послугам, з одного боку, та неможливість забезпечити сімейні потреби в країні — з другого, вимагають від батьків пошуку роботи з належною оплатою за межами країни. Наступною причиною утворення дистантних сімей є соціально-психологічна, яка детермінується міжособистісними відносинами в сім'ї, в тому числі конфліктами в сім'ях, між родичами і знайомими. [10; с. 150].

Дедалі більшого інтересу з боку науковців зазнає дистантна сім'я. Ф. Мустаєва визначає дистантну сім'ю такою, в якій життєдіяльність кожного члена подружжя через специфіку їхньої професії переважно проходить окремо. До таких сімей вона відносить сім'ї бортпроводників, моряків, артистів, космонавтів, геологів, військових, спортсменів, і вважає, що в середньому таких сімей є 4–6% від загальної кількості. І. Трубавіна дистантною називає сім'ю, члени якої з різних причин перебувають на відстані один від одного — професія, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати сім'ю і передача дітей тимчасово в інтернат. Автор схиляється до зарахування її до неблагополучної сім'ї. В. Торохтій класифікує сім'ю як дистантну за особливими умовами її життя (це сім'я з недостатньою турботою, з непостійним батьківством), відносячи до таких сімей сім'ї моряків, бортпроводників, геологів, військових, великих спортсменів, артистів. Д. Пенішкевич відносить до дистантних сімей заробітчани за кордоном [8; с. 65–67].

Аналізуючи їхню життєдіяльність, вона пропонує таку класифікацію, умовно розділяючи їх на декілька категорій: 1) сім'ї, де існує взаєморозуміння (кожен з батьків виконує відведену йому роль, а один із них заробляє гроші на навчання дітей, будівництво житла, відкриття власного бізнесу тощо; такі сім'ї не можна назвати неблагополучними, соціальний захист зводиться до надання їм соціально-педагогічної допомоги інформативного характеру); 2) неблагополучні дистантні сім'ї (з дітьми вдома залишається один із батьків, частіше — чоловік; неможливість поєднання в таких умовах виконання ролі матері й батька; виникнення в членів сім'ї спочатку стресу, а з часом і депресії; втрати

нерідко роботи через необхідність догляду за дитиною; вирішення потреби в матеріальних коштах за рахунок заробітку мігранта; зловживання алкоголем та бездоглядність дитини); 3) обоє батьків тривалий час перебувають на заробітках за кордоном (дитина, як правило, залишається під опікою бабусі, дідуся, далеких родичів, сусідів, друзів тощо; наслідок цього — дезадаптація та соціальна незахищеність дитини). Характеризуючи різновиди дистантних сімей, важливою типологічною ознакою класифікації називають причину утворення дистантної сім'ї, яка безпосередньо пов'язана з основою сімейних взаємин. За цією ознакою виділяють такі дистантні сім'ї:

- утворена внаслідок довготривалого тюремного ув'язнення одного з батьків;
- утворена після виїзду на заробітки одного з батьків у далеке зарубіжжя (як правило перебування цього батька за кордоном на заробітках триває десяток років, а то й більше);
- утворена після виїзду одного з батьків у близьке зарубіжжя (постійне перебування на сезонних роботах);
- утворена внаслідок фактичного розпаду сім'ї (чоловік / дружина проживають від сім'ї окремо тривалий час, що буває орієнтовно в таких ситуаціях: а) «найшла коса на камінь» (ніхто не хоче поступитися своїми амбіціями у сімейних чварах, тому один із них проживає у своїх батьків, окремо від сім'ї з дитиною); б) один із батьків подає на розлучення, інший перешкоджає розлучному процесу.

Сутність феномена дистантної сім'ї найбільш повно можна розкрити через висвітлення її функцій:

- 1) народження і виховання дітей (виконання цієї функції найбільш страждає у дистантних сім'ях, а саме через неузгодження і розмитість позицій подружніх партнерів щодо питання виховання дітей;
- 2) збереження, розвиток, передача наступним поколінням цінностей і традицій суспільства, акумулювання і реалізація соціально-виховного потенціалу;
- 3) задоволення потреб людей у психологічному комфорті та емоційній підтримці, почутті безпеки, почутті цінності та значущості свого «Я», емоційному теплі і любові;
- 4) створення умов для розвитку особистості всіх членів сім'ї;
- 5) задоволення сексуально-еротичних потреб;
- 6) задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля;
- 7) організація спільного ведення домашнього господарства, розподіл праці у сім'ї, взаємодопомога;
- 8) задоволення потреб людини у спілкуванні з близькими людьми, у встановленні надійних комунікативних зв'язків з ними;
- 9) задоволення індивідуальної потреби у батьківстві або материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях;
- 10) соціальний контроль за поведінкою окремих членів сім'ї;
- 11) організація діяльності з фінансового забезпечення сім'ї;
- 12) рекреативна функція — охорона здоров'я членів сім'ї, організація їхнього відпочинку.

Особливостями дистантної сім'ї є:

- роздільне проживання членів сім'ї (як правило, батьки чи один із них працюють за кордоном); відокремлення місця праці від домівки;
- зміни ціннісних орієнтацій; порушення сімейної рівноваги;
- розпад сімейних зв'язків;
- надання переваги одній із сімейних функцій (економічній) [10; с. 148].

Для дистантної сім'ї характерна структурна зміна таких складових, як шлюб, батьківство, діти, домогосподарство набувають самостійного значення. Дистантну сім'ю характеризує шлюб без сім'ї, яка у значній мірі є номінальною, тому що подружжя переважно проживають окремо один від одного, що є загрозою подружньої зради та розпаду сім'ї. За даними дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді, з 32% дистантних сімей заробітчан за два останні роки розпалися 11%. Проте інколи такі сім'ї виявляються досить стійкими. Подружжя у дистантній сім'ї має дефіцит прояву позитивних почуттів, низький рівень відчуття ніжності, тепла й любові. Через втрату постійних контактів відбувається відчуження подружжя одне від одного. Через це відносини набувають формального характеру, на жаль, пріоритет надається економічним взаємовідносинам. Відсутність безпосереднього спілкування, живої розмови впливають на емоційний стан, змінюються традиційні ролі у сім'ї, інтернет чи скайп замінює близькість контактів подружжя.

Поняття сімейної ролі в психології спирається на уявлення вітчизняних авторів про соціальну роль, як функцію соціальної системи, модель поведінки, об'єктивно заданою соціальною позицією особистості в системі об'єктивних чи міжособових відносин. На думку А. Лідерса, щоб сім'я ефективно функціонувала, рольова структура сім'ї повинна відповідати такими вимогам: несуперечність сукупності ролей, які створюють цілісну систему як у відносинах ролей, виконаних однією людиною, так і сім'єю

в цілому; виконання ролі повинно забезпечувати задоволення потреб усіх членів сім'ї в рамках сім'ї; прийняття ролі повинно відповідати можливостям особистості та не призводити до «рольових перевантажень». У рольовій структурі сім'ї виділяють міжособові та конвенційні ролі. Конвенційні ролі приписані соціокультурному оточенню та регулюються правом, мораллю, традиціями; вони стандартизовані визначають постійні права та обов'язки членів сім'ї, представляючи собою перелік форм поведінки та способів їх реалізації. Міжособові ролі визначаються конкретним характером міжособових відносин у сім'ї, кристалізуючи в собі унікальний досвід сімейного міжособистісного спілкування [4; с. 64–66].

Прийняття ролі здійснюється відповідно до соціокультурних норм та стандартів, які визначають критерії оцінки успішності виконання ролей. Рольова поведінка характеризується ступенем ідентифікації виконавця з роллю, тобто ступенем прийняття відповідальності за виконання ролі, рольовою компетентністю, тобто сформованістю мотиваційного та операційно-технічного компонентів рольової поведінки; конфліктністю ролі, тобто суперечністю у свідомості людини поведінкових моделей, необхідних для реалізації ролі. Значний вплив на процес прийняття та виконання ролей подружжям спричиняє фактор батьківської сім'ї, що може виражатися в утворенні у новій сім'ї характеру розподілення сімейних ролей та у виконанні засвоєних ролей в тій формі, в якій вони виконувались у батьківській сім'ї, чи в запереченні укладу в батьківській сім'ї [6; с. 50].

В сучасній психології представлені різні класифікації типів розподілення ролей у сім'ї. Так, І. Гребеніков виділяє три типи розподілення сімейних ролей: централістичний (авторитарний), коли головою стоїть один із подружжя, якому притаманна верховна влада у вирішенні основних питань сімейного життя; автономний, якщо чоловік і жінка розподіляють ролі між собою та не втручаються у сферу впливу іншого; демократичний, коли управління сім'єю в рівній мірі лежить на плечах обох із подружжя. Відомий вітчизняний спеціаліст у сфері сімейних відносин Ю. Алешина пропонує таку класифікацію основних ролей у сім'ї: відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї; господар — господарка; вихователь; відповідальний за доглядом за новородженим; сексуальний партнер; організатор розваг; відповідальний за дотримання родинних зв'язків; організатор сімейної субкультури; «психотерапевт».

Висновок. Безсумнівно, дистантні сім'ї потребують соціально-психологічної допомоги. Більшість уваги завжди приділяється проблемам дітей, а сімейні відносини між чоловіком та жінкою виходять на другорядний план. Досить важливою і особливо складною є індивідуальна допомога конкретній сім'ї, яка є в наш час дистантною. Ми плануємо роботу з такими сім'ями, розробляємо рекомендації та тренінгові програми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Араловец Н.А.* Городская семья в России, 1897–1926 гг. Историко-демографический аспект : [монография] / Н.А. Араловец ; Рос. акад. наук, отд-ние истории [и др.]. — М. : Изд. центр Ин-та Рос. истории РАН, 2003. — 233 с. : рис., табл.
2. *Білоножко Є.П.* Шлюбно-родинні взаємини як об'єкт філософського осмислення : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є.П. Білоножко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — К., 2010. — 17 с.
3. *Байдалакіна А.* Теоретичні проблеми визначення поняття «сім'я» / А. Байдалакіна // Підприємництво, госп-во і право. — 2007. — № 3. — С. 52–55.
4. *Бакланова О.Э.* Согласованность ролевых представлений супругов / О.Э. Бакланова // Вопросы психологии. — 2012. — № 1. — С. 63–74.
5. *Гордієнко Н.В.* Дистантна сім'я трудових мігрантів: ризики та наслідки існування / Н.В. Гордієнко // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. — 2009. — Вип. 444 : Педагогіка та психологія. — С. 28–35.
6. *Зырянова Е.В.* Представления о ролевых ожиданиях и ролевых установках в семье у молодых людей на пороге брака / Е.В. Зырянова // Психотерапия. — 2008. — № 11. — С. 49–51.
7. *Ковальчук І.В.* Соціальна підтримка дітей та молоді з дистантних сімей на ринку праці в Україні / І.В. Ковальчук — 2011. — с. 210.
8. *Портнова А.В.* К проблеме дистантного брака в современных супружеских парах / А.В. Портнова // Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции. — СПб., 2011. — Вып. 5. — С. 65–67.
9. *Раєвська Я.М.* Особливості емоційної сфери підлітків з дистантних сімей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Я.М. Раєвська; керівн. роботи Н.Ю. Максимова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. — К., 2012. — 18 с.
10. *Раєвська Я.М.* Дистантна сім'я: особливості та класифікація / Я.М. Раєвська / Психологічні перспективи. — Спец. вип.: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. — Т.І. Особистість і мала група. — К. 2012. — С. 147–154.
11. *Сіренко Т.А.* Особливості адаптації подружжя до прийняття сімейних ролей / Т.А. Сіренко, Л.Л. Нікітіна // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. — 2009. — Вип. 24 : [до 175-річчя НПУ ім. М.П. Драгоманова]. — С. 125–126. — (Серія 12. Психологічні науки).

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ НАСТАНОВ У ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Олена Волошок, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Львівського національного університету імені Івана Франка,
Наталія Ільчишин, асистент кафедри психології
Львівського національного університету імені Івана Франка
УДК 159.922.5: 316.356.2

У статті висвітлено результати дослідження шлюбно-сімейних настанов студентської молоді та рольових очікувань, домагань у різних сферах сімейного життя осіб, які перебувають на передшлюбному етапі. Розкривається роль освіти та дошлюбної підготовки молоді, як на етапі пошуку майбутнього шлюбного партнера, так і на етапі створення власної сім'ї.

Ключові слова: шлюбно-сімейні настанови, рольові очікування і домагання у шлюбі, альтернативні форми шлюбу та сім'ї, передшлюбна підготовка молоді.

В статье освещены результаты исследования брачно-семейных установок студенческой молодежи и ролевых ожиданий, притязаний в различных сферах семейной жизни лиц, находящихся на этапе оформления брачных отношений. Раскрывается роль образования и добрачной подготовки молодежи на этапе поиска будущего брачного партнера, так и на этапе создания собственной семьи.

Ключевые слова: брачно-семейные установки, ролевые ожидания и притязания в браке, альтернативные формы брака и семьи, подготовка молодежи к браку.

The article highlights the results of a study of marriage and family attitudes of students and role expectations, claims in different areas of family life of those on the stage of registration of marriage. Reveals the role of education and training of young people before marriage, which is located at the search of the future marriage partner and at the stage of creating your own family.

Key words: attitudes, role expectations and aspirations in marriage, alternative forms of marriage and family, preparing young people for marriage.

На сьогоднішній день можна спостерігати зниження показників психічного здоров'я сучасної сім'ї. Проблемою української сім'ї залишається нестабільність шлюбних відносин та значна вірогідність розлучення. Середній показник розлучень в Україні становить 54,2%. Протягом 2006–2011 років кількість розлучень у розрахунку на 1000 осіб зменшилася з 3,6 до 3,2. Однак за відповідним показником Україна посідає третє місце серед європейських держав, у яких він у середньому становить 2,1 розлучення на 1000 осіб [3].

На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі більше молодих людей віддає перевагу не вступати у шлюб на самому початку своїх стосунків або зовсім не оформлювати офіційні відносини. Зростає кількість осіб, які прагнуть до альтернативних форм устрою власного життя, відбувається не тільки еволюція форм шлюбу, а й ставлення до шлюбу суттєво трансформується [4, с. 70–71]. При цьому кількість шлюбів, котрі щорічно укладаються в Україні, залишається високою. Ці дані підтверджуються і результатами соціологічного опитування «Молодь України 2012», проведеного Інститутом Горшеніна та щотижневиком «Коментарі». Зокрема, відповідаючи на питання «Як ви ставитеся до осіб, котрі живуть в громадянському шлюбі?» переважна кількість респондентів (61,9%) дала відповідь: «Ставлюся спокійно, терпимо», а ще 21,6% опитаних схвалює такий спосіб співжиття. В той же час у відповідь на питання «Якому шлюбу надасте перевагу Ви?» половина респондентів (50,1%) дала відповідь: «Надам перевагу офіційно зареєстрованому шлюбу», а ще 29,3% — «Церковному та офіційно зареєстрованому». Натомість громадянський шлюб у цьому разі обирають лише 6,3% респондентів [2]. Отже, можна стверджувати, що сім'я як цінність є важливою для більшості молодих опитаних респондентів.

Саме тому ми ставили собі за мету дослідити психологічний зміст шлюбно-сімейних настанов у період ранньої дорослості у молоді, котра ще не має наміру вступати в шлюб, та у молоді, котра безпосередньо готується до шлюбно-сімейного життя.

Як свідчать сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження (Т. Андреева, С. Голод, О. Головлєва, А. Денисенко, Т. Демидова, Е. Козловська, А. Сидоренко, М. Терещенко), уявлення про сім'ю є важливим чинником задоволеності подружнім життям, фактором формування подружнього взаєморозуміння. Дослідники звертають увагу на уявлення про сім'ю та особливості їхнього формування у старшокласників (Т. Демидова, Т. Говорун, В. Кравець, О. Кікінеджи та О. Кізь), частково у студентів (Т. Андреева, Н. Московічева, Л. Шнейдер), у подружніх пар з різним стажем сімейного життя (М. Терещенко). Проте уявлення про сім'ю у період ранньої дорослості (зокрема, у наречених) досліджені недостатньо.

З метою виявлення сучасних установок студентської молоді до шлюбу та сім'ї та з'ясування чинників впливу на їхнє формування було проведене психологічне дослідження. Дослідження проводилось у жовтні-листопаді 2012 р. Групу досліджуваних становили студенти психологічного відділення 3–5 курсів ЛНУ ім. І.Франка у кількості 61 особи. Вік опитаних студентів становив 20–22 роки, що відповідає початку періоду ранньої дорослості, у якому одним із головних завдань є розвиток і встановлення близькості з іншими людьми, зокрема і пошук майбутнього партнера для подружнього та сімейного життя. Ті особи, які не здатні сформувати близькі стосунки протягом цього етапу (20–40 років), можуть відчувати чималі труднощі у соціальній адаптації та страждати від почуття самотності, пригніченості та підозрливості [1, с. 694].

Для дослідження була використана анкета, тест на виявлення сімейних настанов Ю.Є. Альшиної, тест на визначення типу гендерної ролі особистості С. Бем та методика інтегральної самооцінки особистості «Хто я є у цьому світі». Ми припустили, що молоді люди будуть позитивно ставитись до альтернативних форм організації шлюбно-сімейних стосунків. Друга гіпотеза дослідження передбачала наявність взаємозв'язку між самооцінкою, типом гендерної ролі та сімейними настановами особистості.

Шлюбно-сімейні уявлення наречених досліджувалися за допомогою авторської анкети «Уявлення про сім'ю». Анкета складається з тринадцяти запитань, кожне з яких має 4–5 варіантів відповіді. Всі питання стосуються різних сфер життя майбутнього подружжя: родинного укладу, місця проживання, фінансового забезпечення, народження та виховання дітей, вирішення проблемних питань. Для дослідження узгодженості функціонально-рольових очікувань у наречених була використана методика «Рольові очікування та домагання у шлюбі» (РОД) О. Волкової та Г. Трапезникової. Додатково були використані методики Р. Стренбергера та «Шкала ясності Я-концепції». Дослідження проводилося у м. Львові. У дослідженні брали участь наречені, котрі проходили курс підготовки до подружнього життя та планували одружитися протягом шести місяців з моменту проходження курсів. Всього було опитано 47 наречених (22 чоловіки та 25 жінок) віком від 20 до 37 років. Емпіричні дані, отримані в процесі дослідження, були опрацьовані за допомогою кластерного, кореляційного та порівняльного аналізу за критерієм Манна-Уїтні.

Результати описової статистики засвідчили, що найбільш позитивно студентська молодь ставиться до громадянського ($M = 3,3$ при $\min 1$ та $\max 5$) та повторного шлюбу ($M = 3$ при $\min 1$ та $\max 5$). Середній рівень у ставленні виявились за шкалами «самотність» ($M = 2,3$) та «інтимна дружба» ($M = 2,1$). Нижче середнього середнього рівня є показники за шкалами «свідомо бездітний шлюб» ($M = 1,8$), «відкритий шлюб» ($M = 1,8$) та «гомосексуальний союз» ($M = 1,8$). Найнижчі показники і відповідно негативне ставлення у студентської молоді до свінгерства, яке передбачає обмін шлюбними партнерами. Отже, перша гіпотеза підтвердилася частково. Дані результатів свідчать про переконання молоді у тому, що незареєстроване співжиття є більш прийнятним у ситуації невпевненості у партнері, фінансової нестабільності чи негативному минулому досвіді, а також не створює труднощів при розриві відносин. Така форма стосунків дозволяє молоді задовільняти свої потреби у близькості як фізичній, так і емоційній з партнером. Проте дослідження Л. Шнейдера свідчать, що такого роду досвід спільного життя на середньостатистичному рівні впливу на успішність шлюбу у майбутньому не здійснює [2, с. 78].

Також сучасна молодь припускає розлучення у разі сімейних негараздів та оптимістично дивиться на створення повторного шлюбу з іншим партнером. Такі результати дослідження пов'язані з тим, що явище розриву стосунків допускається у міжособистісних стосунках з огляду на високі показники щодо кількості розлучень по Україні. Крім того, 20% досліджуваних походять з неповних сімей, отже, для них така ситуація є цілком прийнятною. Щодо самотності, то цю категорію становлять люди, котрі ніколи не перебували у шлюбі, тобто які існують у моноваріанті. Більшість самотніх осіб за

статусом підтримують більш чи менш тривалі стосунки з партнером, проте не проживають разом. Такий вибір студентської молоді пояснюється навчальним процесом, фінансовою залежністю від батьків та неготовністю до серйозних стосунків на спільній території. Прийнятне ставлення молоді до інтимної дружби свідчить про потребу досліджуваних у близьких фізичних та емоційних контактах. Проте такий зв'язок рідко загрожує стабільності первинного шлюбу, а отже, очікування молоді щодо створення сім'ї у майбутньому з цим партнером можуть не справдитись, а отже, тривати не довго.

Результати **кореляційного аналізу** за критерієм Спірмена та Кендала засвідчили, що існує прямий зв'язок між шкалою «самотність» та «свідомо бездітний шлюб» ($r = 0,43$) і «повторний шлюб» ($r = 0,40$). Отже, при зростанні бажання жити у моноваріанті зростає мотивація певний час жити без дітей. І це є цілком зрозумілим з огляду на відсутність фінансової спроможності та особистісної зрілості у студентської молоді. Проте у молодій людини є установка спробувати знайти партнера для спільного життя. Також це можна пояснити невдалим досвідом спілкування у парі, коли є невпевненість у надійності партнера, або негативним досвідом з батьківської сім'ї.

Виявлено також прямий зв'язок між шкалами «громадянський шлюб» і «повторний шлюб» ($r = 0,50$), «гомосексуальний союз» ($r = 0,42$) та «інтимна дружба» ($r = 0,30$) та обернений зв'язок між шкалою «громадянський шлюб», «обов'язок» ($r = -0,35$) і «розлучення» ($r = -0,35$). Такі результати можна пояснити тим, що сучасна молодь більш лояльно ставиться до нетрадиційних форм міжособистісних стосунків. Поняття норми на сьогоднішній день втратило свою однозначність, традиційні цінності переглядаються і корегуються відповідно до потреб конкретної пари. Така ситуація пов'язана як зі становищем батьківської сім'ї, у якій виховуються діти — майбутні шлюбні партнери, так і з суспільним впливом загалом (ЗМІ, масова культура, законодавство у сфері сім'ї). Щодо конкретних сімейних настанов, то варто зазначити, що простежується прямий зв'язок між шкалою «ставлення до дітей» та «обов'язок» ($r = 0,36$), «романтичне кохання» ($r = 0,38$) і «самооцінка доброти» ($r = 0,36$). Такі результати свідчать про уявлення молоді про те, що при зростанні бажання мати дітей збільшується відчуття обов'язку та уявлення про себе як добру людину, яка вірить у кохання та має позитивне ставлення до дітей. У ході дослідження був виявлений цікавий взаємозв'язок між шкалою «обов'язок» та шкалами «фемінність» ($r = 0,38$) та «інтимна дружба» ($r = -0,33$). Тобто для фемінних осіб є властивим наявність моральних якостей, зокрема обов'язку, та при виборі особою такої альтернативи у стосунках, як інтимна дружба, рівень обов'язку знижується, що є цілком зрозумілим явищем. Отже, друга гіпотеза нашого дослідження підтвердилась.

Проте, як свідчать результати досліджень шлюбно-сімейних настанов осіб, котрі планують взяти шлюб, уявлення про шлюб та сім'ю (порівняно з уявленнями у осіб, котрі поки що шлюб не планують), змінюються. Зокрема, як свідчать результати досліджень, необхідними та важливими компонентами подружніх стосунків, на думку наречених, є любов (47%), повага (47%), довіра (45%) та кохання (34%). Для третини (36%) опитаних жінок важливим компонентом подружніх стосунків є також відповідальність (у чоловіків такий критерій обирають лише 18% опитуваних). Слід зазначити, що і у чоловіків, і у жінок перша трійка цінностей подружніх стосунків збіглась (любов, повага та довіра). Проте у чоловіків першу позицію займає любов (55%) за нею слідує повага (50%) та довіра (45%). Для жінок рівноцінно важливими є повага та довіра (44%), трохи меншу вагу має любов (40%). Ієрархічний розподіл цінностей подружніх стосунків для чоловіків та жінок детальніше представлений на рис. 1 та 2.

Переважна кількість наречених (94%) вважає, що молода сім'я повинна жити окремо від батьків та інших родичів. Лише невелика кількість молодих людей переконані, що новостворене подружжя повинно проживати разом з батьками чоловіка/дружини, або — як допустимий варіант — проживати разом після народження дітей (див. табл. 1).

Таблиця 1. — Розподіл уявлення наречених про місце проживання молоді родини, %

Варіанти відповідей	Жінки	Чоловіки	Наречені
В окремій квартирі чи будинку	96	90	94
Разом із батьками чи іншими родичами чоловіка/дружини	—	5	2
До народження дитини — окремо, а після — разом з батьками	4	5	4

87% наречених переконані, що бюджет їхньої родини має бути спільним, проте 18% чоловіків вважають, що чоловік та дружина повинні вносити свою частку у спільні витрати, а решта прибутків — це їхній власний бюджет. 68% наречених вважають, що відповідальними за фінансове забезпечення родини та її добробут мають бути і чоловік, і дружина, проте, більша відповідальність покладається на чоловіка.

Переважає більшість наречених (85%) не розраховують на фінансову допомогу батьків, проте готові прийняти її за певних обставин (велика покупка, хвороба і т.п.). Лише 15% опитаних не розраховують на жодну допомогу від батьків.

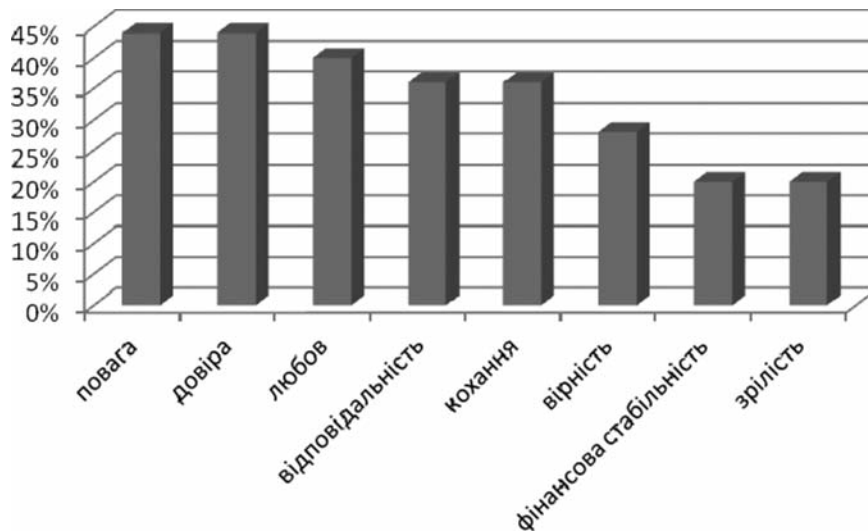

Рис. 1. Розподіл подружніх цінностей у наречених-жінок

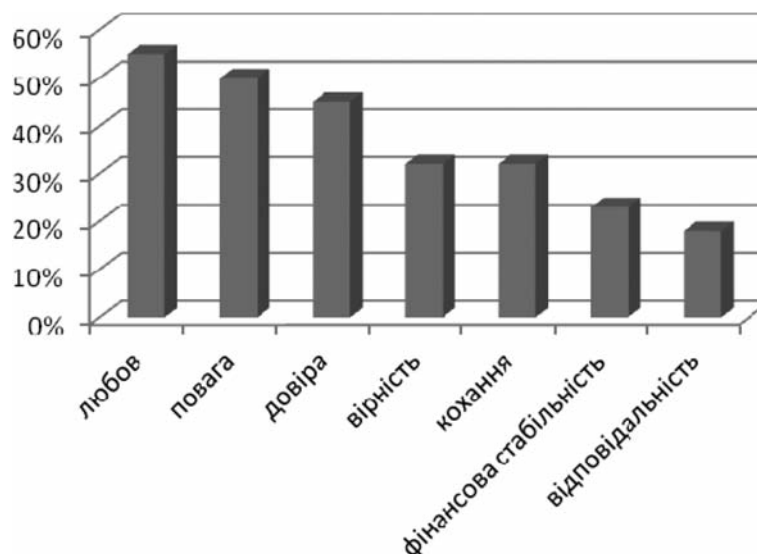

Рис. 2. Розподіл подружніх цінностей у наречених-чоловіків

Більшість опитаних (68%) переконана, що важливі для сім'ї рішення слід приймати спільно, після обговорення проблемних питань, а 98% вважає, що непорозуміння та проблеми в сім'ї подружжя має вирішувати самостійно.

94% опитаних планують мати дітей, причому для більшості з них (68%) важливо, щоб це рішення було планованим та виваженим. 70% наречених переконані, що вихованням дітей повинні займатися обоє подругів у рівній мірі. Між тим, 28% опитаних вважають, що виховання дітей є, в основному, жіночим завданням, до якого має долучатися і батько.

70% наречених вважають, що розподіл сімейних обов'язків повинен відбуватися залежно від наявності вільного часу у чоловіка чи дружини. Лише 24% наречених-жінок вважають, що домашні обов'язки повинні бути розділені порівну.

Порівняльний аналіз дав можливість виявити, чи існують відмінності між чоловіками та жінками стосовно уявлень про життєвий уклад майбутньої сім'ї. На основі статистичного опрацювання даних, було виявлено достовірні відмінності стосовно таких характеристик: жінки характеризуються значно вищим рівнем очікувань стосовно виконання чоловіками господарсько-побутових функцій сім'ї ($U_{0,01} = 101$, $U_{\text{емп.}} = 96,5$). Тобто для жінок важливими є господарсько-побутові вміння і навички майбутнього чоловіка, його бажання брати активну участь у вирішенні побутових питань. Жінки (порівняно з чоловіками) надають також більшого значення власному зовнішньому вигляду, відповідності стандартам, моді; для них більш характерним є прагнення гарно виглядати, красиво одягатися ($U_{0,05} = 123$, $U_{\text{емп.}} = 110$).

Були виявлені також відмінності стосовно значущості батьківсько-виховної функції сім'ї: для чоловіків-наречених вона виявилася більш значущою, ніж для жінок, причому чоловіки більше орієнтовані на власну активну участь у вихованні дітей ($U_{0,01} = 101$, $U_{\text{емп.}} = 59$).

Отже, як свідчать результати досліджень, наречені-жінки характеризуються більшими очікуваннями стосовно участі чоловіка у вирішенні побутових питань життя сім'ї, а також більшим рівнем значущості зовнішнього вигляду. Чоловіки-наречені характеризуються вищим рівнем значущості батьківсько-виховної функції сім'ї, та орієнтацією на власну активну участь у вихованні дітей.

У досліджуваній групі також було виявлено кілька значимих кореляційних зв'язків. Зокрема, встановлено прямий кореляційний зв'язок між значущістю сексуальних стосунків у шлюбі та очікуваннями від партнера активної батьківської позиції ($r = 0,51$; $p < 0,01$) та віком ($r = 0,48$; $p < 0,01$); між установкою на особистісну ідентифікацію з шлюбним партнером та значущістю емоційно-терапевтичної функції шлюбу ($r = 0,48$; $p < 0,01$). На основі встановлених взаємозв'язків можна припустити, що досліджувані, котрі схильні до ідентифікації себе з шлюбним партнером, менше потребують особистої автономії. Навпаки, вони прагнуть спільності інтересів, потреб, цінностей, а також очікують від шлюбного партнера моральної та емоційної підтримки, створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї.

Висновки. Отже, на сьогоднішній день зростає кількість молоді, котра толерантно ставиться до альтернативних форм шлюбно-сімейних стосунків, особливо до громадянського союзу. Студентська молодь припускає розлучення і укладання повторного шлюбу у разі несприятливих сімейних обставин. Проте негативно ставиться до свінгерства — як обміну шлюбними партнерами для інтимного зв'язку.

В той же час молоді люди усвідомлюють значення сім'ї як середовища, котре сприяє особистісному комфорту, забезпечує моральну та емоційну підтримку членів родини. На їхню думку, сім'я повинна будуватися на цінностях любові, поваги, довіри та взаємної відповідальності.

Підсумовуючи результати дослідження, поділяємо точку зору Л. Шнейдер, який вважає, що більшість людей віддає перевагу традиційній формі шлюбно-сімейних стосунків. Разом з тим зростання можливості розриву шлюбу й альтернативи, які нещодавно з'явилися, впливають і на тих, хто живе у традиційному подружньому союзі [4, с. 96]. Така ситуація позначається на підвищенні вимог до якості власного подружнього та сімейного життя.

З метою підготовки молоді до сімейного життя та набуття студентами необхідних знань, вмінь та навичок для отримання кваліфікації психолога на психологічному відділенні ЛНУ ім. І. Франка викладаються такі курси, як «Психологія сім'ї», «Тренінг батьківської ефективності» та «Сімейне консультування». Найважливішими завданнями курсу «Психології сім'ї» є: розкриття особливостей життєвого циклу сім'ї та закономірності її динаміки, висвітлення чинників дестабілізації шлюбно-сімейних відносин та окреслення моделі психологічно здорової сім'ї. Програма курсу «Тренінг батьківської ефективності» передбачає висвітлення соціально-психологічних чинників формування батьківства, розкриття ознак психологічної готовності до материнства, набуття навичок конструктивного спілкування, оптимального вирішення конфліктних ситуацій у батьківсько-дитячих стосунках, відпрацювання і закріплення учасниками тренінгу ефективних моделей поведінки у сімейному мікросередовищі.

«Практичні навички» сімейного життя молоді має можливість отримати на заняттях за програмою підготовки наречених до життя в подружжі. Програма передбачає висвітлення різних аспектів подружньої зрілості, можливість усебічного взаємного пізнання наречених, обговорення та дискусії з приводу різноманітних аспектів життя в подружжі. Така програма є важливим компонентом формування готовності молоді до подружнього життя.

Отже, важливим пріоритетом на сьогоднішній день у державі має бути підтримка молодих людей, які стоять на порозі створення власної сім'ї на психологічному, духовному та соціальному рівнях для кращої адаптації у нових умовах її життєдіяльності. Сучасна українська сім'я переживає складні часи, пов'язані з трансформацією цінностей, погіршенням показників її психічного здоров'я. Проте ці неминучі зміни важливі для її оновлення, для переходу на новий оптимальний рівень функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Крайг Г.* Психология развития / Грейс Крайг. — СПб : Питер, 2000.
2. Молодь України: результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом Горшеніна та щотижневиком «Коментарі» [Електронний ресурс] — Режим доступу до документа: http://institute.gorshenin.ua/researches/108_molodezh_ukraini.html
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.05.2012 № 325-р Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року [Електронний ресурс]: професійна нормативно-правова бібліотека. — Режим доступу до документа: <http://document.ua/pro-shvalennja-konceptiyi-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-pr-doc99552.html>
4. *Шнейдер Л.Б.* Психология семейных отношений / Л.Б. Шнейдер. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ОТОЧУЮЧИХ У КУРСАНТІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ

Анастасія Большакова, доктор психологічних наук,
доцент, професор кафедри соціальної психології
Харківська державна академія культури, м. Харків
УДК 159.9.072.4

Досліджено взаємозв'язки між психологічним благополуччям та особливостями ставлення до оточуючих у майбутніх правоохоронців. Показано, що більшість складових психологічного благополуччя пов'язана з позитивними проявами ставлення курсантів до інших людей. Виявлено, що певні складові психологічного благополуччя пов'язані з негативними проявами ставлення до інших людей: високий рівень автономії — з цинізмом та нездатністю до емпатії, відчуття особистісного зростання — з цинізмом.

Ключові слова: психологічне благополуччя, ставлення до людей, ворожість, цинізм, макіавеллізм, емпатія.

Исследованы взаимосвязи между психологическим благополучием и особенностями отношения к окружающим у будущих работников правоохранительных органов. Показано, что большинство составляющих психологического благополучия связано с позитивными проявлениями отношения курсантов к другим людям. Виявлено, что определенные составляющие психологического благополучия связаны с негативными проявлениями отношения к другим людям: высокий уровень автономии — с цинизмом и неспособностью к эмпатии, ощущение личностного роста — с цинизмом.

Ключевые слова: психологическое благополучие, отношение к людям, враждебность, цинизм, макиавеллизм, эмпатия.

A study of intercorrelation between psychological well-being and features of attitudes toward people for the future workers of law enforcement authorities is undertaken. It is shown that most constituents of psychological well-being are related to the positive displays of relation of students to other people. It is educed, that the certain constituents well-being are related to the negative displays of attitudes toward other people: high level of autonomy — with cynicism and inability to empathy, feeling of personality height — with cynicism.

Key words: psychological well-being, attitudes toward people, hostility, cynicism, machiawellianism, empathy.

Однією з найважливіших проблем, розроблюваних у межах психології здоров'я, є вивчення умов, проявів та механізмів забезпечення повноцінного психологічного функціонування людини. Гуманістичні традиції, поширені у сучасних психологічних дослідженнях, спричинили визнання того факту, що обов'язковою характеристикою психічно здорової людини має бути певне суб'єктивне переконання у позитивному забарвленні свого існування — суб'єктивне благополуччя як екзистенційне переживання людиною задовільного ставлення до власного життя. Особливої ж актуальності проблема психологічного благополуччя та його впливу на різні аспекти життя людини набуває для осіб, які виконують свої професійні обов'язки під руйнівним впливом екстремальних факторів, зокрема працівників правоохоронних органів.

Масштабні дослідження психологічного благополуччя особистості, його проявів, складових, чинників, психологічного та соціального значення, вікових та гендерних особливостей розпочато західними дослідниками. За твердженням американського дослідника Р. Райана, всі підходи до розуміння психологічного благополуччя, які розроблено на сьогодні, можна розділити на два основні напрями: гедоністичний та евдемонічний [1]. Прибічники першого напрямку (N. Bradburn, E. Diener,

D. Kahneman) вважають психологічне благополуччя станом людини, який виникає через задоволення потреб у різних сферах життя. Послідовники другого напрямку (C.D. Ryff, A.S. Waterman) переконані, що обов'язковим проявом благополуччя є прагнення людини до особистісного зростання — незадоволення досягнутими життєвими результатами, що спонукає людину до саморозвитку.

Підхід, який інтегрує у собі уявлення, притаманні прибічникам як гедоністичного, так і евдемонічного підходу, запропонувала американська дослідниця К. Ріфф, яка виділила шість компонентів психологічного благополуччя як прояву позитивного психологічного функціонування: самоприйняття, позитивні стосунки з оточуючими, автономія, управління оточуючим середовищем, мета в житті, особистісне зростання [3].

У російській психології психологічне благополуччя розуміють як складне переживання задоволеністю власним життям, яке одночасно відображає актуальні та потенційні аспекти життя особистості [1; 2]. На сьогодні у рамках наукової розробки проблеми психологічного благополуччя особистості створено його інтегральну концепцію (Р. Шаміонов), вивчено зв'язок із осмисленістю життя (П. Фесенко), визначено умови та фактори досягнення (В. Куліков); досліджено феномен суб'єктивного благополуччя: його типологію та фактори в економічному аспекті (В. Хашенко), співвідношення емоційного та когнітивного компонентів (О. Бочарова), етнічні розбіжності (В. Гриценко); розроблено різні аспекти питання щастя та задоволеності життям (І. Джидарьян, В. Татаркевич); вивчено феномен задоволеності життям (В. Куліков, Н. Шустова). Але, незважаючи на значну кількість досліджень психологічного благополуччя та споріднених із ним феноменів, нерозв'язаним залишається питання впливу цього психічного утворення на ставлення людини до оточуючих. Необхідність дослідження цієї проблеми стосовно особистості правоохоронців визначається важливістю визначення факторів формування в них негативного ставлення до інших людей, яке є загрозливим як з точки зору психічного здоров'я самих фахівців, так і з точки зору формування негативного стереотипу правоохоронця у суспільній свідомості, який знижує ефективність службової діяльності, а через це — загрожує благополуччю суспільства.

Метою цього дослідження було вивчення взаємозв'язку між рівнем психологічного благополуччя та особливостями ставлення до оточуючих у майбутніх правоохоронців — курсантів ВНЗ МВС України.

Як досліджувані в роботі взяли участь 78 курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ віком від 20 до 23 років.

Для діагностики психологічного благополуччя було використано російськомовний варіант опитувальника «The scales of psychological well-being», розробленого К. Ріфф. Автори цієї адаптації (Т. Шевеленкова, та П. Фесенко) виходили з концепції психологічного благополуччя як інтегрального показника ступеня спрямованості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня задоволеності цієї спрямованості, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям [2]. Адаптований варіант «Шкал психологічного благополуччя К. Ріфф» дозволяє оцінити благополуччя за такими показниками:

- самоприйняття — підтримання позитивного ставлення до себе;
- позитивні стосунки з іншими — наявність близьких, приємних, довірливих стосунків з оточуючими;
- автономія — незалежність, здатність протистояти соціальному тиску у своїх думках та стосунках;
- управління оточуючим середовищем — відчуття впевненості та компетентності у керуванні повсякденними справами;
- мета у житті — наявність цілей та відчуття осмисленості життя;
- особистісне зростання — відчуття безперервності саморозвитку;
- загальний індекс — загальний рівень психологічного благополуччя.

Описову статистику для оцінок психологічного благополуччя курсантів — майбутніх працівників правоохоронних органів (загального та окремих його складових) наведено у табл. 1.

Дані, наведені у табл. 1, показують, що рівень психологічного благополуччя у досліджуваних курсантів майже за всіма показниками Шкал Ріфф знаходиться на рівні середньостатистичної норми. Винятком є рівень задоволеності стосунками з оточуючими, яке у курсантів виявляється дещо нижчим, порівняно із вибіркою стандартизації методики. Хоча наявні дані не дозволяють оцінити статистичну значущість цих розбіжностей, отримані результати обґрунтовують припущення, що досліджувані відчувають брак близьких, довірливих стосунків з оточуючими.

Таблиця 1 — Середні оцінки рівня психологічного благополуччя майбутніх працівників правоохоронних органів

Показники психологічного благополуччя за Шкалами К. Ріфф	Середні показники психологічного благополуччя курсантів		Нормативні дані за методикою*	
	чол.	жін.	чол.	жін.
Позитивні стосунки	56,56	53,07	63 ± 7,12	65 ± 8,28
Автономія	53,50	54,44	56 ± 6,86	58 ± 7,31
Управління середовищем	57,94	56,51	57 ± 6,27	58 ± 7,35
Особистісне зростання	64,00	60,23	65 ± 4,94	65 ± 6,04
Цілі у житті	62,88	61,82	63 ± 5,16	64 ± 8,19
Самоприйняття	62,56	57,89	59 ± 6,99	61 ± 9,08
Загальний індекс	357,44	343,95	363 ± 24,20	370 ± 34,68

Примітки: * — середній рівень.

Діагностику особливостей ставлення курсантів до оточуючих людей було проведено за допомогою таких методик:

- шкала ворожості Кука — Медлей, що дозволяє оцінити рівень вираженості таких негативних проявів у стосунках із оточуючими, як цинізм (негативні установки особистості щодо інших людей), агресивність (тенденція до деструктивних руйнівних поведінкових реакцій) та власне ворожість (схильність відчувати негативні емоції щодо оточуючих);
- Мак-шкала (адаптація В. Знакова) — опитувальник для діагностики макіавеллізму особистості як схильності маніпулювати іншими людьми у міжособистісних стосунках, використовувати їх для досягнення своїх цілей;
- опитувальник емпатії А. Меграбяна (адаптація Е. Зеєра), який вимірює емоційний відгук як здатність залучатися до переживань іншої людини та співчувати їй за двома шкалами: емоційний рівень емпатії та дієва емпатія.

Описову статистику для оцінок ставлення майбутніх правоохоронців до інших людей наведено у табл. 2.

Таблиця 2 — Середні оцінки ставлення до інших людей майбутніх працівників правоохоронних органів

Показники методик	Середні значення за методиками у досліджуваних курсантів	Нормативні дані за методиками
Мак-шкала		
Оцінка макіавеллізму	73,78	70 – 88*
Шкала ворожості Кука – Медлей		
Цинізм	55,63	40 – 65**
Агресивність	31,87	30 – 45**
Ворожість	18,04	18 – 25**
Опитувальник емпатії		
Емоційний рівень (співпереживання)	12,03	9 – 15*
Дієва емпатія	11,27	9 – 15*

Примітки: * — середній рівень;

** — середній рівень із тенденцією до високого.

Дані, наведені у табл. 2, показують, що оцінки маніпулятивного ставлення курсантів до оточуючих знаходяться на рівні нормативних даних. Середнього рівня також досягають їхні оцінки за емпатичним ставленням до людей. При цьому дещо несприятливими є результати, отримані за

Шкалою ворожості, оскільки оцінки цинізму, агресивності та ворожості у майбутніх працівників правоохоронних органів виявилися на середньому рівні з тенденцією до високого (див. табл. 2). Хоча отримані результати не дозволяють оцінити значущість такого перевищення, подібні показники можуть свідчити про тенденцію розвитку у курсантів професійної деформації особистості в аспекті негативного, цинічного, агресивного, зневажливого ставлення до інших людей.

Для оцінки взаємозв'язку між особливостями ставлення майбутніх правоохоронців до інших людей та рівнем їхнього психологічного благополуччя було проведено кореляційний аналіз результатів, отриманих досліджуваними за відповідними методиками. Результати кореляційного аналізу (статистично значущі коефіцієнти кореляції) наведено у табл. 3.

Таблиця 3 — Взаємозв'язок психологічного благополуччя та особливостей ставлення до інших людей майбутніх працівників правоохоронних органів

Показники психологічного благополуччя	Методики діагностики ставлення до інших людей					
	Мак-шкала	Шкала ворожості Кука – Медлей			Опитувальник емпатії	
		цинізм	агресивність	ворожість	співпереживання	дієва емпатія
Позитивні стосунки	-0,207*	—****	—****	-0,211*	0,291***	0,192*
Автономія	—****	0,197*	—****	—****	-0,284***	-0,197*
Управління середовищем	—****	—****	—****	-0,319***	—****	—****
Особистісне зростання	—****	0,349**	—****	—****	—****	—****
Цілі у житті	-0,196*	—****	—****	-0,192*	—****	—****
Самоприйняття	—****	—****	—****	-0,256**	—****	—****
Загальний індекс	—****	—****	—****	-0,194*	—****	—****

Примітка: * — $p < 0,05$; ** — $p < 0,001$; *** — $p < 0,01$; **** — відсутність статистично значущого зв'язку.

Кореляційний аналіз результатів, отриманих обстежуваними курсантами за методиками, використаними у дослідженні, показав наявність певних взаємозв'язків між рівнем їхнього психологічного благополуччя за його різними складовими та особливостями ставлення до інших людей.

Заданими табл. 3 психологічне благополуччя за параметром «позитивні стосунки» зворотно корелює з макіавеллізмом та ворожістю особистості. Отже, переживання задоволеності наявними близькими відносинами з іншими людьми притаманне особам, які не виявляють прагнення до використання інших осіб задля задоволення власних егоїстичних потреб та не мають схильності відчувати негативні емоції щодо оточуючих.

Цілком очікуваним є встановлений прямий зв'язок між рівнем психологічного благополуччя за параметром «позитивні стосунки» та розвитком емоційної і дієвої емпатії (див. табл. 3). Психологічно зрозумілим є здатність до співпереживання та надання допомоги тим, хто її потребує, в осіб, які позитивно ставляться до інших людей, прагнуть до встановлення близьких, довірливих стосунків з оточуючими.

За результатами дослідження (див. табл. 3) виявилось, що рівень психологічного благополуччя за показником «автономія» прямо пов'язаний із ступенем цинізму та нездатністю курсантів до емпатії у ставленні до інших людей. Отже, незалежність, здатність протистояти соціальному тиску у думках та вчинках більшою мірою притаманна особам, схильним до зневажливого ставлення до морально-етичних цінностей суспільства, недовіри до людей та невиправдано негативних оцінок особистісних якостей оточуючих. Автономію як здатність керуватися власним розсудом у прийнятті рішень та керуванні поведінки також виявляють досліджувані зі слабкою здатністю до емоційного відгуку на проблеми інших та небажанням надавати дієву допомогу.

Високий рівень психологічного благополуччя за показником «управління середовищем» пов'язаний із низьким рівнем ворожості досліджуваних курсантів (див. табл. 3). Такі дані дозволяють дійти висновку, що відчуття впевненості та компетентності в управлінні повсякденними справами та розв'язанні життєвих труднощів є особистісним корелятом несхильності відчувати роздратування, неприязнь, злість та інші негативні емоції щодо інших людей, негативно їх оцінювати та демонструвати вороже ставлення.

Високий рівень відчуття невинного особистісного зростання, прагнення до саморозвитку та самовдосконалення пов'язаний у досліджуваних із високим рівнем такого негативного прояву у ставленні до оточуючих як цинізм (див. табл. 3). Психологічне благополуччя в аспекті особистісного зростання у курсантів поєднується зі схильністю зневажати традиційні моральні цінності суспільства, невірою у позитивні характерологічні риси та альтруїстичні наміри оточуючих, сумнівами у компетентності та професіоналізмі людей в обраних ними сферах діяльності. Прагнення до реалізації особистісного потенціалу проявляється у майбутніх працівників правоохоронних органів у взаємозв'язку зі схильністю пояснювати причини поведінки оточуючих негативними особистісними якостями та корисливими намірами.

Оцінки психологічного благополуччя майбутніх правоохоронців за параметром «цілі у житті» утворили статистично значущі зворотні зв'язки з макіавеллізмом та ворожістю як негативними проявами ставлення до оточуючих людей (див. табл. 3). Отже, наявність цілей у житті та відчуття осмисленості життя притаманне курсантам, які неохочі до міжособової взаємодії маніпулювати оточуючими. Відчуття осмисленості минулого та теперішнього також пов'язано з низьким рівнем ворожості, за якого досить рідко виникають негативні емоції роздратування, гніву, образи щодо інших людей.

Оцінки досліджуваних за параметром «самоприйняття» Шкал психологічного благополуччя утворили статистично значущі зворотні зв'язки з рівнем ворожості (див. табл. 3). Такі результати дозволяють дійти висновку, що у майбутніх правоохоронців схильність ворожо ставитися до оточуючих, відчувати щодо них негативні емоції злості, розчарування, образи та ін. пов'язана з невдоволеністю собою, розчаруванням у своєму минулому, неприйняттям себе у своєму актуальному стані, занепокоєністю певними рисами власної особистості. Курсанти, які позитивно ставляться до себе, приймають цілком усе різноманіття власних негативних та позитивних якостей, навпаки демонструють здатність приязно ставитися до оточуючих, долати негативні емоції та поведінкові реакції, що виникають на їх адрес.

Загальний рівень психологічного благополуччя курсантів — майбутніх правоохоронців — зворотно пов'язаний із оцінками ворожості (див. табл. 3). Тобто, курсанти з високим загальним рівнем психологічного благополуччя як інтегрального показника позитивного функціонування, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям, не схильні відчувати негативні емоції (роздратування, неприязнь, злість, розчарування) щодо інших людей, вони демонструють позитивні соціальні установки та мають здатність долати у собі ворожі настрої.

Висновки. Виявлено особливості взаємозв'язків між психологічним благополуччям та особливостями ставлення до оточуючих у майбутніх працівників правоохоронних органів.

Рівень психологічного благополуччя досліджуваних курсантів відповідає середній нормі за всіма показниками, окрім задоволеності стосунками — досліджувані відчувають брак теплих, позитивних стосунків з оточуючими, недостатню здатність виявляти піклування про інших.

Більшість складових психологічного благополуччя пов'язана з позитивними проявами ставлення курсантів до інших людей:

- низький рівень ворожості притаманний особам із високим рівнем задоволеності стосунками, управлінням середовищем, осмисленістю життя, самосприйняттям та загальним високим рівнем психологічного благополуччя;

- здатність до співчуття та дієвої емпатії притаманна курсантам із високим рівнем психологічного благополуччя за параметром «позитивні стосунки»;

- неохочість до маніпуляцій притаманна майбутнім правоохоронцям із високою суб'єктивною задоволеністю стосунками та осмисленістю життя.

Певні складові психологічного благополуччя виявилися навпаки пов'язаними із негативними проявами ставлення до інших людей: визначено, що високий рівень автономії пов'язаний із цинізмом та нездатністю до емоційної і дієвої емпатії, відчуття невинного особистісного зростання — із цинізмом.

Перспективи подальших досліджень мають полягати в уточненні причинно-наслідкових зв'язків між психологічним благополуччям майбутніх правоохоронців та їх ставленням до інших людей; з'ясуванні причин взаємозв'язку між деякими аспектами психологічного благополуччя та негативними проявами ставлення до оточуючих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Созонтов А.Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А.Е. Созонтов // Вопросы психологии. — 2006. — № 4. — С. 105–114.
2. Шевеленкова Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т.Д. Шевеленкова, П.П. Фесеенко // Психологическая диагностика. — 2005. — № 3. — С. 95–123.
3. Ryff C.D. Psychological well-being in adult life / C.D. Ryff // Current Directions in Psychological Science. — 1995. — № 4. — P. 99–104.

Розділ XVI

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Тетяна Андрющенко, кандидат педагогічних наук,
Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників
УДК 373.2

У статті уточнено сутність поняття «педагогічні умови». Розкрито підходи до визначення педагогічних умов формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку. Охарактеризовано обрані педагогічні умови. Представлено основні форми і методи роботи з дітьми відповідно до кожної педагогічної умови.

Ключові слова: здоров'язбережувальна компетентність, діти дошкільного віку, педагогічні умови, форми і методи навчання.

В статті уточнена суть поняття «педагогические условия». Раскрыты подходы к определению педагогических условий формирования здоровьесберегающей компетентности у детей дошкольного возраста. Охарактеризованы выбранные педагогические условия. Представлены основные формы и методы работы с детьми соответственно с каждым педагогическим условием.

Ключевые слова: здоровьесберегающая компетентность, дети дошкольного возраста, педагогические условия, формы и методы обучения.

The article defines more precisely the essence of the concept «pedagogical conditions». Defines approaches to the determination of pedagogical conditions of formation of the healthkeeping competence in preschool children. Characterizes selected pedagogical conditions. Gives main forms and methods of working with children according to each pedagogical condition.

Key words: healthkeeping competence, preschool children, pedagogical conditions, forms and methods of education.

Найвагомішими цінностями для людини є життя і здоров'я. Однак нездорове харчування, неактивний спосіб життя, наявність шкідливих для здоров'я звичок, зростання нервово-психічного напруження призводять до найнижчої тривалості життя українців серед європейських країн. Поступове усвідомлення на державному рівні значущості збереження і зміцнення здоров'я нації активізувало пошуки шляхів формування у населення ціннісного ставлення до здоров'я, мотивації щодо збереження здоров'я і навичок здорового способу життя.

У контексті сказаного значущим наразі є формування у підростаючого покоління здоров'язбережувальної компетентності. І починати цей процес, на нашу думку, доцільно з дошкільного віку.

Ефективність формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку у першу чергу залежить від реалізації комплексу відповідних педагогічних умов. Відтак актуалізується необхідність визначення й обґрунтування педагогічних умов формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання окресленої проблеми, доводить, що науковці приділяють значну увагу визначенню умов формування здоров'язбережувальної компетентності в підростаючого покоління. Так, педагогічні умови формування здоров'язбережувальної компетентності в учнів загальноосвітніх шкіл аналізують О. Аксьонова, Т. Бабко, Т. Бойченко, А. Карабашева та ін. У системі вищої школи зазначену проблему вирішують Н. Белікова, Д. Воронін, О. Дворнікова, О. Дорошенко, Н. Панчук та ін. Сутність поняття «педагогічні умови» досліджують О. Бойцун, Н. Бугаєць, В. Манько, Р. Серьожникова та ін.

Однак маємо зауважити, що проблема визначення і дослідження ефективності педагогічних умов формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку не стоять у центрі уваги сучасних учених.

Ми ставимо за мету уточнити сутність поняття «педагогічні умови»; виокремити, обґрунтувати й описати педагогічні умови формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку; представити основні форми і методи роботи з дітьми відповідно до визначених педагогічних умов.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми, результати констатувального експерименту підтвердили необхідність обґрунтування і розроблення спрогнозованих у гіпотезі педагогічних умов формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку.

Варто зауважити, що у довідковій літературі термін «умова» використовується у найрізноманітніших значеннях, зокрема, як: а) обставина, від якої щось залежить; б) вимога, яку ставлять до когось (до чогось); в) усна або письмова угода про щось, домовленість; г) правила, визначені в якійсь галузі життєдіяльності; д) обстановка, у якій щось відбувається; е) вимога, з якої треба виходити [5, с. 202].

За філософським енциклопедичним словником, «умова – філософська категорія, в якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять із можливості в дійсність» [8, с. 482]. Зі сказаного вище випливає, що умови є важливим чинником результативності, оскільки вони створюють саме те середовище, у якому досліджувані явища, процеси формуються та реалізуються.

Похідною від поняття «умова» є категорія «педагогічні умови». Наразі не існує її однозначного трактування. Так, Н. Бугаєць визначає педагогічні умови як необхідні і достатні обставини, від яких залежить ефективність навчально-виховного процесу [2]. О. Бойцун вказує, що обставини, фактори, зовнішні впливи, за яких найефективніше відбувається навчально-виховний процес, і є педагогічними умовами [1]. В. Манько розуміє педагогічні умови як взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів і зовнішніх характеристик функціонування, що забезпечують високу результативність навчального процесу і відповідають психолого-педагогічним критеріям оптимальності [4]. За Р. Серьожниковою, педагогічні умови – це сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів, педагогічних прийомів [7]. У контексті нашого дослідження, під терміном «педагогічні умови» розуміємо сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, які забезпечують ефективність і результативність процесу формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку. Так, до зовнішньої складової педагогічних умов відносимо комплекс форм, методів, прийомів, засобів, а також зміст навчання; внутрішньою складовою вважаємо рівень мотивації, сформованість інтересу, потреб, ціннісних орієнтацій, ціннісного ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих.

Визначаючи педагогічні умови формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку, ми виходили з теоретичних та практичних основ організації освітнього процесу в дошкільних навчальних закладах, а також із компонентної структури здоров'язбережувальної компетентності (мотивційно-ціннісний, когнітивно-усвідомлюваний, діяльнісно-поведінковий компоненти).

Основними напрямками освітньої діяльності виділено такі:

- установка на цінність власного здоров'я і здоров'я оточуючих;
- надання знань про основи здоров'я і технології його збереження;
- створення умов для оволодіння дітьми способами поведінки, що зберігають здоров'я.

Виходячи з окресленого вище, ми виокремили такі педагогічні умови, які, на нашу думку, забезпечують ефективний вплив на формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку:

- 1) формування в дошкільників мотивації на здоровий спосіб життя на основі ціннісного ставлення до здоров'я (вплив на мотиваційно-ціннісний компонент здоров'язбережувальної компетентності);
- 2) реалізація методики формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку (вплив на когнітивно-усвідомлюваний компонент здоров'язбережувальної компетентності);
- 3) організація предметно-просторового середовища для закріплення дітьми життєвих навичок, що сприяють фізичному, соціальному, психічному і духовному здоров'ю (вплив на діяльнісно-поведінковий компонент здоров'язбережувальної компетентності).

Виділені педагогічні умови перебувають у функціональному, хронологічному й логічному взаємозв'язку і взаємозалежності. Охарактеризуємо сутність і зміст педагогічних умов формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку.

Перша педагогічна умова «Формування в дошкільників мотивації на здоровий спосіб життя» передбачає формування в дітей інтересу до проблеми збереження здоров'я, прагнення вести здоровий спосіб життя, усвідомлення необхідності здобуття знань щодо життєвих навичок, які сприяють фізичному, соціальному, психічному та духовному здоров'ю та їхньому формуванню. Вибір цієї педагогічної умови зумовлений результатами аналізу психолого-педагогічної літератури і наших спостережень. Вони дали підстави стверджувати, що готовність дітей дошкільного віку до сприймання знань про основи здоров'я та чинники, які сприяють здоров'ю, до дотримання здорового способу життя суттєво залежить від змотивованості дітей та сформованості у них відповідних ціннісних орієнтацій.

Ми погоджуємося з міркуваннями Е. Вайнера, який розглядає мотивацію здорового способу життя як певну систему ціннісних орієнтацій, внутрішнього спонукання до формування здоров'язбережувальної компетентності [3]. Вважаємо, що мотивація спрямовує й організовує поведінку дитини, надає особистісного змісту та значущості її здоров'язбережувальній діяльності, сприяє перетворенню зовнішньо сформульованих цілей щодо дотримання здорового способу життя у внутрішні потреби особистості. Позитивна мотивація є системою цінностей, які особистість усвідомлює і переводить в особистісні принципи, переконання, установки та зміст здоров'язбережувальної діяльності. За С. Рубінштейном, для того щоб особистість включилася в роботу, потрібно, щоб завдання, які перед нею поставлені, були не лише зрозумілі, а й внутрішньо прийняті, тобто, щоб вони набули значущості для особистості і знайшли відгук в її переживаннях [6].

Початок роботи з мотивації дітей на здоров'язбережувальну діяльність, формування у них ціннісного ставлення до здоров'я, актуалізація потенції особистості є результатом орієнтації на суб'єкт-суб'єктну модель стосунків з дошкільниками в контексті гуманістичної теорії освіти. Впевнені, що лише викликавши у дітей інтерес до певного об'єкта, сформувавши ціннісне ставлення до нього, можна очікувати усвідомлене засвоєння дітьми інформації щодо об'єкта, а потім активного залучення отриманих знань, умінь і навичок у власну діяльність і поведінку.

Реалізацію цієї педагогічної умови забезпечують такі методи роботи з дошкільниками: бесіди, пояснення, проблемно-ігрові завдання, спостереження, моделювання ситуацій, тести, мозковий штурм, аналіз життєвих ситуацій, вчинків.

Представлена педагогічна умова впливає на формування мотиваційно-ціннісного компонента здоров'язбережувальної компетентності. *Мотиваційно-ціннісний компонент* визначає внутрішню спрямованість особистості на підготовку до здорового способу життя й утворює основу для реалізації інших компонентів здоров'язбережувальної компетентності. Наявність зазначеного компонента є запорукою особистісної активності дитини у процесі формування здоров'язбережувальної компетентності. Сформованість мотиваційного компонента проявляється у позитивному ставленні, інтересі дитини до здоров'язбережувальної діяльності.

Друга педагогічна умова «Реалізація методики формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку» передбачає набуття дітьми необхідних знань щодо збереження й зміцнення власного здоров'я, чинників, що сприяють здоровому способу життя, усвідомлення важливості його дотримання, оволодіння теоретичними основами життєвих навичок, що сприяють фізичному, соціальному, психічному і духовному здоров'ю. Основним теоретичним підґрунтям зазначеного вважаємо знання щодо:

- раціонального харчування, рухової активності, особистої гігієни, режиму діяльності та відпочинку (основи збереження фізичного здоров'я);
- ефективного спілкування, розуміння почуттів, потреб і проблем інших людей; уміння розв'язувати конфлікти; поведінки в умовах тиску і погроз; організації спільної діяльності (основи збереження соціального здоров'я);

– уміння усвідомлювати власну унікальність, позитивного ставлення до себе, інших людей; визначення суті проблем та причин її виникнення; уміння приймати оптимальні рішення, контролювати прояви гніву; мотивації успіху та тренування волі (основи збереження психічного й духовного здоров'я).

Вважаємо, що отримати позитивний результат у досягненні мети можливо лише за умови систематичного і послідовного надання дітям інформації, що позитивно впливає на формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку. Варто зауважити, що засвоєння знань не може автоматично впливати на формування у дошкільників здатності вести здоровий спосіб життя. При підборі інформації враховується її можливий вплив на емоції і почуття дітей.

Вибір цієї педагогічної умови спричинений розумінням того, що завдання формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку можливо реалізувати, лише організувавши в дошкільних навчальних закладах систематичну освітню роботу з зазначеної проблеми.

Одним із основних завдань методики формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку є забезпечення і вирішення таких функцій: дидактичних, виховних, розвивальних, стимулюючих, психологічних, прийняття оптимальних рішень.

Дидактична функція методики передбачає формування системи знань, умінь і навичок щодо чинників здорового способу життя, засобів підтримки здоров'я.

Виховна функція виявляється у формуванні активної життєвої позиції, мотивації до здорового способу життя.

Розвивальна функція забезпечує формування пізнавальних здібностей, засвоєння прийомів розумової діяльності, надбання досвіду здоров'язбережувальної поведінки, здатність передбачувати результати своїх та чужих дій.

Стимулювальна функція передбачає зацікавлення і активізацію особистості щодо реалізації здоров'язбережувальних життєвих навичок.

Психологічна функція забезпечує формування психологічної готовності до виконання правил здорового способу життя, підтримки психологічно комфортних стосунків з оточуючими.

Реалізація зазначеної педагогічної умови можлива через застосування таких форм і методів організації навчально-виховного процесу з дошкільниками: заняття, екскурсії, дидактичні ігри і вправи, індивідуальна робота, тренінги; бесіди, розповіді, читання науково-популярних і художніх творів, використання інтерактивних методів навчання.

Ця педагогічна умова забезпечує формування когнітивно-усвідомлюваного компонента здоров'язбережувальної компетентності. *Когнітивно-усвідомлюваний компонент* відображає систему знань, які необхідні особистості для вирішення проблеми власного здоров'язбереження, а також визначає обсяг знань, розуміння міжпредметних зв'язків.

Третя педагогічна умова «Організація предметно-просторового середовища для закріплення дітьми життєвих навичок, що сприяють фізичному, соціальному, психічному і духовному здоров'ю» передбачає застосування дітьми набутих знань, умінь і навичок здорового способу життя, тобто закріплення здоров'язбережувальних життєвих навичок в спеціально створеному предметно-просторовому середовищі. У такий спосіб діти мають можливість самостійно моделювати свою поведінку та свою діяльність, приймати рішення, діяти за внутрішнім переконанням, нести відповідальність за свої вчинки, набуваючи, таким чином, власного досвіду свідомого дотримання здорового способу життя. Вибір зазначеної педагогічної умови відповідає висновкам Б. Ананьєва, І. Беха, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна про те, що кожна особистість формується і проявляється в діяльності. Через предметно-просторове середовище забезпечуються умови для саморозвитку дітей, вільного вибору ними виду здоров'язбережувальної діяльності, закріплення життєвих навичок, що сприяють фізичному, соціальному, психічному і духовному здоров'ю.

Для реалізації третьої педагогічної умови використовуються здоров'язбережувальні технології, сюжетно-рольові ігри, досліди, практичні завдання, вправи, інсценізація ситуацій, розігрування пантомім на запропоновану тему, розваги, змагання, доручення.

Ця педагогічна умова забезпечує формування діяльнісно-поведінкового компонента здоров'язбережувальної компетентності. *Діяльнісно-поведінковий компонент* визначає здатність особистості застосовувати на практиці набуті знання, коригувати власну поведінку на основі проведеної рефлексії, управляти власними проявами емоцій, самостійно здійснювати вибір, приймати рішення у будь-якій ситуації, відмовлятися від примусу.

Висновки. Таким чином, вважаємо, що реалізувавши у навчально-виховному процесі дошкільних навчальних закладів виокремлені педагогічні умови, можна забезпечити високу результативність формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку.

Подальші перспективи наших досліджень будуть спрямовані на побудову моделі формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку та перевірку ефективності реалізації визначених педагогічних умов в навчально-виховному процесі дошкільних навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бойцун О.Б.* Педагогічні умови підготовки студентів технічного коледжу до застосування інформаційних технологій / О.Б. Бойцун: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [«Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України»], (Хмельницький, 14 листопада 2008 р.). — Хмельницький : НАДПСУ, 2008. — С. 306–310.
2. *Бугаєць Н.А.* Професійно-педагогічна підготовка майбутніх вчителів до роботи з сім'єю учня : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н.А. Бугаєць. — Х., 2002. — 18 с.
3. *Вайнер Е.Н.* Формування здоров'язберегаючого середовища в системі загальної освіти / Е.Н. Вайнер // Валеологія. — 2004. — №. 1. — С. 21–26.
4. *Манько В.М.* Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін / В.М. Манько // Соціалізація особистості : зб. наук. праць Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова. — К. : Лотос, 2000. — Вип. 2. — С. 53–61.
5. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 75 000 слов / С.И. Ожегов; под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. — 17-е изд., стереотип. — М. : Русский язык, 1985. — 797 с.
6. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии [текст] / С.Л. Рубинштейн. — М. : Учпедгиз, 1946. — 704 с.
7. *Серьожникова Р.К.* Основы психологии і педагогіки : [навч. посіб.] / Р.К. Серьожникова, Н.Д. Пархоменко, Л.С. Яковицька. — К. : Центр навч. літератури, 2003. — 243 с.
8. *Философский энциклопедический словарь* / гл. редакция : Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеева, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. — М. : Сов. энцикл., 1983. — 840 с.

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Світлана Жарікова, кандидат психологічних наук,
керівник психологічної служби Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»
УДК 159.947.5

У статті розглянуто результати дослідження особливостей ставлення підлітків до здоров'я. Проаналізовано ціннісні пріоритети, уявлення учнів про здоров'я й орієнтацію їхнього особистісного потенціалу на підтримку власного здоров'я та успішний розвиток.

Ключові слова: здоров'я, психологічне здоров'я, підлітки, ціннісні орієнтири, локус контролю.

В статье рассмотрены результаты исследования особенностей отношения подростков к здоровью. Проанализированы ценностные приоритеты, представления учащихся о здоровье, ориентация их личностного потенциала на поддержку своего здоровья и на успешное развитие.

Ключевые слова: здоровье, психологическое здоровье, подростки, ценностные ориентиры, локус контроля.

The article describes the results of studies of the relationship of adolescents to health. Analyzed the value priorities, views of students about health, the relationship of their personal potential to support their health and successful development.

Key words: health, psychological health, adolescents, values, locus of control.

Здоров'я є однією з основних суспільних й особистісних цінностей. Зміни, що відбуваються у житті нашого суспільства, ставлять якісно нові вимоги до сучасної людини та стану її здоров'я. Безсумнівно, тільки здорова людина з добрим самопочуттям, оптимізмом, психологічною стійкістю, високою розумовою й фізичною працездатністю здатна активно жити, успішно переборювати труднощі. У зв'язку з цим турбота про здоров'я підростаючого покоління й професійна підтримка його відповідними структурами, безперечно, є конструктивними підходами до рішення проблеми здоров'я суспільства в цілому.

За даними медичних досліджень, у сучасних школах лише 12–14% дітей практично здорові, 50% — мають функціональні відхилення, 35–40% дітей шкільного віку страждають на хронічні захворювання. Приблизно 88% школярів перебувають у стані різного ступеня психічного неблагополуччя. Збільшилась також кількість школярів, які мають кілька діагнозів: у 20% старшокласників їх п'ять або більше [16].

Очевидно, що проблема здоров'я в аспекті розвитку шкільного виховання стала гостро актуальною та пріоритетною.

На сьогодні приводиться велика кількість визначень поняття здоров'я як у науковій, так і в популярній літературі. Проведений аналіз показує, що існують не тільки різні по суті визначення здоров'я, але й різні підходи до їх формулювання. Найбільш історично тривалим є підхід, у рамках якого здоров'я людини розглядається як певний функціональний оптимум, внутрішня рівновага, гармонія всіх частин організму.

В. Казначеев розглядає здоров'я як процес збереження й розвитку біологічних, фізіологічних, психологічних функцій, оптимальної працездатності й соціальної активності людини при максимальній тривалості її життя [11].

Д. Ізуткін та А. Степанов пропонують вважати здоров'ям такий стан організму, за якого він здатний повноцінно виконувати свої функції, — функціональний оптимум [9].

Досить типовим є розгляд здоров'я з точки зору рівноваги організму з навколишнім середовищем. Цей підхід бере початок ще в роботах відомого клініциста С. Боткіна, який в XIX ст. писав про те, що «проявление жизни в состоянии равновесия его отправления составляет нормальную или здоровую жизнь».

Аналогічний підхід до трактування здоров'я можна спостерігати у В. Петленка й Г. Царегородцева, які під здоров'ям розуміють нормальний психосоматичний стан і здатність людини оптимально задовольняти систему матеріальних і духовних потреб [15].

Яскраво виражений цей підхід у Великій Медичній Енциклопедії: «Здоров'я — це природний стан організму, що характеризується його повною врівноваженістю з біосферою і відсутністю будь-яких виражених хворобливих змін» [4].

Також, враховуючи важливу роль здатності організму людини до біологічної й соціальної адаптації до умов зовнішнього й внутрішнього середовища, здоров'я досить часто визначають як стан оптимальної адаптованості людини до мінливих умов життєдіяльності. П. Калью, узагальнивши існуючі в літературі визначення здоров'я та виділив п'ять концептуальних моделей до його визначення: медичну, біомедичну, біосоціальну, ціннісно-соціальну й інтегровану моделі. Особливо необхідно звернути увагу на інтегровану модель здоров'я, що відображає основні ознаки здоров'я: 1) відсутність хвороби; 2) нормальний стан організму; 3) динамічна рівновага організму й середовища; 4) здатність повноцінно виконувати соціальні функції; 5) повне фізичне, духовне, розумове й соціальне благополуччя, гармонійний розвиток організму; 6) здатність пристосовуватися до динамічних умов навколишнього середовища; 7) життєздатність як інтегральний показник життєдіяльності, тобто успішне здійснення біологічних і соціальних функцій [12].

Пошук оптимальних моделей профілактики порушень здоров'я підростаючого покоління приводить науковців до вивчення глибинних психологічних механізмів формування ставлення людини до свого здоров'я. В розумінні сутності здоров'я на перший план виходять його суб'єктивні психологічні аспекти, які розкриваються через «ставлення до здоров'я» [2], «внутрішню картину здоров'я» [1; 10; 14], «соціальні подання про здоров'я» [5; 6], «індивідуальну концепцію здоров'я» [17; 18].

Внутрішня картина здоров'я — особистісна, відбита у свідомості освіта, що містить подання про власне здоров'я, ставлення індивіда до нього, усвідомлення цінності здоров'я й прагнення до його вдосконалення, що проявляється в індивідуальному стилі поведінки [13].

Важливим аспектом внутрішньої картини здоров'я підлітка є відбиття його психічного та психологічного станів.

Порушення психічного здоров'я підлітка можуть призвести до серйозних наслідків: замкнутості, відчуженості від суспільства, неадекватності поведінки, депресій, жорстокості стосовно однолітків і батьків, самогубства та до багатьох інших проблем. Тому дуже важливо батькам приділяти своїм дітям-підліткам більше уваги, спілкуватися з ними, цікавитися їхніми захопленнями, мріями й бажаннями, необхідно підбадьорювати підлітка, поважати його прагнення й стати для нього другом.

Очевидно, що для поліпшення якості здоров'я дітей і підлітків варто вирішувати не тільки медичні проблеми, а й соціально-економічні, психологічні, екологічні й цілий ряд інших проблем на державному рівні [8].

Слід зазначити, що в ієрархії потреб здоров'я перебуває не на першому місці, хоча саме воно повинно стати в наш час найпершою потребою. Особливо це стосується молодих людей, які поки ще умовно здорові. Тому важливо, починаючи із самого раннього віку, виховувати в дитині адекватне ставлення до власного здоров'я, розуміння того, що здоров'я — найбільша цінність, дарована людині природою.

На жаль, результати багатьох соціологічних опитувань школярів і педагогів в Україні говорять нам про нехтування молодими людьми здоров'ям як значущою соціальною цінністю. Так, наприклад, результати опитування підлітків і керівників навчальних закладів, проведеного в 2010 році в рамках міжнародного проекту «Здоров'я й поведінкові орієнтації української молоді, що навчається», відображають далеко не кращу картину ставлення підлітків до власного здоров'я. Так, досвід куріння мають від 20 до 78% опитаних (залежно від віку й місця навчання), пробували хоч колись курити 55% опитаних хлопців та 41% дівчат у віці 11–15 років. 46% респондентів уживали алкоголь у цьому ж віці. Досвід уживання марихуани або гашишу у своєму житті мали 16% підлітків у віці 15–17 років. 38% молоді, що навчається, як мінімум раз на рік брали участь у бійках, 32% зверталися за допомогою до медиків з травмами. 42% опитаних підлітків 15–17 років мають досвід статевого життя (55% хлопців та 31% дівчат). Від 7 до 15% підлітків (залежно від місця навчання) вступали в статеві відносини у віці до 15 років.

Результати досліджень поширеності вживання алкоголю й наркотичних речовин серед підлітків, збільшення кількості випадків насильства, свідчать про гостру необхідність посилення профілактичної роботи, спрямованої на формування у підлітків адекватних уявлень про здоровий спосіб життя й усвідомлення ними потреби в турботі про власне здоров'я.

Школа була, є й буде єдиним соціальним інститутом, що охоплює всіх без винятку громадян, тому саме школа повинна сприяти вихованню в дітей звичок, а потім і потреб у здоровому способі життя, формуванню навичок прийняття самостійних рішень відносно підтримки й зміцнення свого здоров'я [3].

У цій статті проаналізовано результати дослідження особливостей ставлення підлітків до здорового способу життя.

Вибірка досліджуваних представлена учнями 7-х — 8-х класів (55 осіб) та учнями 10-х — 11-х класів спеціалізованої економіко-правової школи Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» міста Харкова у кількості 64 осіб.

У дослідженні була використана авторська анкета, питання якої спрямовані на визначення основних ціннісних орієнтацій, особливостей уявлень школярів про здорову людину й здоров'я в цілому, а також визначення локусу контролю стосовно здоров'я й орієнтації на турботу про власне здоров'я.

Для статистичної обробки результатів були використані методи контент-аналізу, що дозволяють сформуванню однорідні групи відповідей, та кутове перетворення Фішера для визначення статистичних відмінностей між виділеними групами відповідей.

Матеріалом для контент-аналізу й наступного кутового перетворення Фішера послужили відповіді учнів на питання анкети, показники фізичного здоров'я випробуваних, отримані при обробці медичних карт учнів, складених співробітниками служби здоров'я ХГУ «НУА». Як умовний показник успішності випробуваних у навчальній діяльності виступив середній бал таблиця учнів.

Результати обробки відповідей випробуваних на перше питання анкети «Здорова людина — це...» представлені в табл. 1.

Таблиця 1 — Частота відповідей на питання «Здорова людина — це ...», (%)

Групи	Характеристики здоров'я			Цілісне уявлення про здоров'я
	фізичні	Духовно-моральні	психологічні	
7–8 кл.	32	1	—	67
10–11 кл.	31	2	2	65
t	—	—	—	—

Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей у показниках порівнюваних груп.

Слід зазначити, що в більшості випробуваних обох груп сформоване цілісне уявлення про здоров'я. Однак третя частина опитаних у своїх відповідях використовують лише характеристики фізичного здоров'я, не розглядаючи його як складову єдиного цілого. Окремі учні виділяють тільки характеристики духовно-морального або психологічного здоров'я (1–2% у різних групах).

Результати відповідей на друге питання анкети «Моє здоров'я залежить від...» представлені в табл. 2.

Таблиця 2 — Частота відповідей на питання «Моє здоров'я залежить від ...», (%)

Групи	Екстернали (здоров'я залежить від зовнішніх обставин)	Інтернали (здоров'я залежить від моїх власних зусиль)	t
7–8 класи	53,7	46,3	—
10–11 класи	51,3	48,7	—

Умовно, залежно від визначених опитуваними чинників, що впливають на здоров'я, вони розділилися на дві групи. Так, до групи інтерналів увійшли школярі, що вважають, що стан власного здоров'я, у першу чергу, залежить від них самих. Групу екстерналів склали ті, хто не вважає таку турботу необхідною.

Результати статистичного аналізу не виявили розбіжностей між групами.

Отримані дані свідчать про те, що більше половини учнів як 7-х — 8-х класів, так і 10-х — 11-х, вважають здоров'я випадковим фактором, і не готові прийняти на себе відповідальність за власне здоров'я.

Дані, наведені в таблиці 3, можуть бути цікавими для аналізу результатів попередньої табл.

Таблиця 3 — Частота відповідей на питання «Щоб бути здоровим, я...», (%)

Групи	Комплекс дій щодо підтримки фізичного здоров'я	Заходи, спрямовані на турботу про духовно-моральну й психологічну складові здоров'я	t
7–8 кл.	96,3	3,7	—
10–11 кл.	95,9	4,1	—

Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами учнів, що брали участь у дослідженні.

Звертає на себе увагу факт, що як екстернали, так і інтернали схильні здебільшого піклуватися лише про фізичну складову здоров'я. Тоді як лише окремі учні включають у комплекс заходів щодо підтримки здоров'я й такі якості, як контроль своїх емоцій, позитивне сприйняття реальності, підвищення самооцінки й упевненості в собі, розвиток навичок міжособистісного спілкування, культивують оптимістичне ставлення до життя та ін.

Відповіді на питання «Я оцінюю стан свого здоров'я як...» представлені в табл. 4.

Таблиця 4 — Частота відповідей на питання «Я оцінюю стан свого здоров'я як...», (%)

Групи	Стан здоров'я			t
	відмінне	гарне	задовільне	
7–8 класи	36	61	3	—
10–11 класи	32	66	2	—

Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей у показниках оцінки власного здоров'я.

Більшість випробуваних (97 й 98%) оцінюють стан свого здоров'я як відмінне і гарне. Лише 3% у групі 7-х — 8-х класів й 2% в 10-х — 11-х класах вказують у своїх відповідях на проблеми, пов'язані зі здоров'ям. Звертає на себе увагу той факт, що випробувані, оцінюючи здоров'я, спираються лише на фізичну його складову.

Порівняння результатів самооцінки здоров'я учнями й об'єктивних його показників вказало на розбіжність завищеної оцінки власного здоров'я й реального його стану.

За даними медичної служби ХГУ «НУА», до першої групи здоров'я належать лише 5% учнів 7-х — 8-х класів та 4% учнів 10-х — 11-х класів. Другу групу здоров'я становлять 56 і 63% учнів відповідно, і третя група здоров'я налічує 39% учнів 7-х — 8-х класів та 33% групи 10-х — 11-х класів.

Основу класифікації, що використовується медичною службою ХГУ «НУА», становлять такі характеристики окремих груп здоров'я:

Перша група здоров'я.

Хронічні захворювання мають функціональний характер, загострення рідкісні. Можливе самоцілення або повернення до здоров'я без застосування медикаментозних засобів. Ремісії тривалі, повноцінні. Гострі стани рідкісні, психічна сфера не порушена.

Друга група здоров'я.

Хронічні захворювання мають стійкий, але зворотний характер. Загострення бувають часто, з поступовим зниженням частоти у міру наближення до третього рівня здоров'я. Ремісії повноцінні, відносно довгі. Стійкі, але зворотні психічні порушення, що супроводжують загострення хронічної хвороби, або мають самостійний характер. Соціальна адаптація не порушена.

Третя група здоров'я.

Хронічні захворювання мають стійкий, загалом незворотний характер. Повна ремісія відсутня, спостерігається чергування фізичної та психічної патології. Гострі стани відсутні. Психічна патологія стійка, має самостійний характер, з можливою тимчасовою втратою соціальної адаптації [4].

Результати аналізу відповідей випробуваних на питання анкети «Що для вас є найважливішим у житті?» представлені в табл. 5.

Таблиця 5 — Частота відповідей на питання «Що для вас є найважливішим у житті»? , (%)

Рейтинг цінностей	Цінності	7–8 класи	10–11 класи
1	Родина, близькі люди	55	51
2	Здоров'я	35	42
3	Друзі	5	4
4	Захоплення, хоббі	2	1
5	Стосунки	2	1
6	Гроші	1	1

Незалежно від віку досліджуваних у ціннісних орієнтирах першу позицію займають родина, близькі люди (55 й 51% відповідно). Здоров'я перебуває на другій позиції в рейтингу цінностей у 35% учнів 7-х — 8-х класів та 42% досліджуваних 10-х — 11-х класів.

Достовірні відмінності між показниками не виявлені.

При порівнянні показників успішності в навчальній діяльності та показників об'єктивної оцінки фізичного здоров'я досліджуваних виявлено, що учні, що належать до різних груп здоров'я, не відрізняються між собою за показниками успішності. Високий середній бал табеля мають досліджувані, що належать як до першої групи здоров'я, так і до третьої. І навпаки, здорові учні, як і відносно здорові, можуть мати низькі показники успішності.

Отримані в ході дослідження результати дозволяють сформулювати такі висновки.

1. Достовірні відмінності в ступені виразності ставлення до здоров'я як до цілісного феномена не визначено. Під цілісністю здоров'я мається на увазі взаємодія та взаємозалежність основних його складових: фізичної, психологічної та духовно-моральної.

У більшості досліджуваних (67% учнів 7-х — 8-х класів; 65% учнів 10-х — 11-х класів). Близько третини опитуваних у своїх відповідях використовують лише характеристики фізичного здоров'я, не розглядаючи його як складову єдиного цілого. Окремі учні, що брали участь в дослідженні, виділяють тільки характеристики духовно-морального або психологічного здоров'я (1–2% у різних групах).

2. За локалізацією контролю відносно свого здоров'я до групи інтерналів увійшли школярі, які вважають, що стан здоров'я, у першу чергу, залежить від них самих. Групу екстерналів становили ті, хто не вважає турботу про стан свого здоров'я необхідністю. Більше 53% учнів 7-х — 8-х класів і більше 51% учнів 10-х — 11-х класів беруть на себе відповідальність за стан свого здоров'я, але приблизно половина учнів схильні до перенесення відповідальності за своє здоров'я на різні зовнішні фактори (екологічні, спадкоємні, санітарно-гігієнічні тощо).

3. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами досліджуваних щодо піклування про стан свого здоров'я. Більшість учнів, піклуючись про своє здоров'я, звертають увагу на фізичну його складову: 96,3 й 95,9% у групах 7-х — 8-х та 10-х — 11-х класів відповідно. Лише окремі учні (3,7 й 4,1%) включають у комплекс заходів з підтримки здоров'я й такі якості та здібності, що спрямовані на зміцнення психологічних та духовно-моральних його складових.

4. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей у показниках оцінки власного здоров'я групами досліджуваних. При порівнянні результатів самооцінки здоров'я учнів й об'єктивних його показників (за даними медичних карт випробуваних), визначена розбіжність між завищеною оцінкою власного здоров'я школярами та реальним його станом.

5. Достовірні розбіжності між показниками ціннісних орієнтирів у групах не виявлені. Для досліджуваних кожного віку головною цінністю є родина та близькі люди. На другому місці рейтингу цінностей — здоров'я. Третє місце рейтингу посідає міжособистісне спілкування.

6. Випробувані обох груп демонструють успішність або неуспішність у навчальній діяльності незалежно від стану фізичного здоров'я та ставлення до нього.

Підсумовуючи результати роботи в цілому, можна зазначити таке:

- 1) ставлення підлітків до власного здоров'я і особливості сприйняття ними здорового способу життя мають фрагментарний характер і не орієнтовані на необхідність втілення в життя системи дій, спрямованих на підтримку здоров'я та формування усвідомленої потреби в здоровому способі життя;
- 2) більшість учнів, що взяли участь у дослідженні, ставлять таку цінність як «здоров'я» на другу позицію в рейтингу пріоритетних цінностей, однак уявлення щодо нього мають досить розмитий характер;

- 3) близько половини підлітків усвідомлюють відповідальність за стан власного здоров'я, але й вони здатні його підтримувати тільки виконанням загальноприйнятих дій і правил дотримання гігієнічних норм і підтримки фізичного здоров'я;
- 4) учні, що належать до різних груп фізичного здоров'я, не відрізняються між собою за показниками успішності в навчальній діяльності. Це дозволяє припустити, що порушення показників здоров'я в межах 1–3 медичних груп переважно не спричиняють помітної зниження показників навчальної діяльності.

Проведене дослідження не висчерпує всієї глибини проблеми й має пілотажний характер, окреслюючи перспективи подальшої дослідницької діяльності.

На наш погляд, перспективним буде продовжити роботу за наступними напрямками:

- реалізація психопрофілактичних програм з формування здорового способу життя;
- проведення тренінгів з розвитку рефлексії відносно власного здоров'я;
- обговорення необхідності включення спецкурсу «Психологія здоров'я» для підлітків у навчальний план;

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ананьев В.А.* Психология здоровья. / В.А. Ананьев — Книга I. — СПб: Изд-во Речь, 2006 — 384 с.
2. *Березовская Р.А.* Роль процессуальной мотивации в обеспечении профессионального здоровья школьников — [Электронный ресурс] / Р.А. Березовская. Режим доступа: http://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/berezovskaya-rol-protseessualnoy-motivatsii-15948.html
3. *Безух К.* Подросток и его здоровье [Электронный ресурс] / К. Безух. Режим доступа: <http://zdd.lseptember.ru/2005/06/12.htm>
4. Большая Медицинская Энциклопедия — М.: Изд-во ЭКСМО, 2009. — 864 с.
5. *Васильева О.С.* Психологическое здоровье личности / О.С. Васильева // Социальная психология личности / под ред. В.А. Лабунской. — М.: Гардарики, 1999. — С. 359–372.
6. *Васильева О.С.* Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.С. Васильева, Ф.Р. Филатов. — М.: Изд. центр «Академия», 2001.
7. *Витулкас Дж.* Новая модель здоровья и болезни / Дж. Витулкас. — «North Atlantic books». — 1997. — 456 с.
8. Захворювання підлітків / Л.К. Пархоменко, З.Т. Балацька, Т.О. Глібова та ін. // Обсяги профілактичної, діагностичної та лікувальної роботи лікаря загальної практики-сімейного лікаря. — Харків, 2005. — С. 138–151.
9. *Изуткин Д.А.* Критерии здорового образа жизни и предпосылки его формирования / Д.А. Изуткин, А. Д. Степанов // Советское здравоохранение — 1981. — № 5. — С. 26–30.
10. *Каган В.Е.* Воспитателю о сексологии / В.Е. Каган — М.: Педагогика — 1991. — 692 с
11. *Казначеев В.П.* Здоровье нации. Просвещение. Образование / В.П. Казначеев — М.: Изд-во «Наука», 1996. — 246 с.
12. *Калько П.И.* Сущностная характеристика понятия «здоровье» и некоторые вопросы перестройки здравоохранения: обзорная информация / П.И. Калько // ВНИИМИ. — 1993. — 69 с.
13. *Кукуруза А.В.* Характеристика внутренней картины здоровья подростков с соматической патологией / Кукуруза А.В., Кириллова Е.А., Беяева Е.Э. [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2011. № 2. — Режим доступа: URL: <http://medpsy.ru> 981. — № 5. — С. 26–30
14. *Мамайчук І.І.* Особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем — [Электронный ресурс] / І.І. Мамайчук. — Режим доступа: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=medicine&id=4832&start=45
15. *Петленко В.П.* Философия медицины / В.П. Петленко, Г.И. Царегородцев — К.: Здоровье, 1979. — С. 112–280
16. Программа «СЭПШ — школа здоровья» : (прил. к Концепции развития Нар. укр. акад. на период 2006–2020 гг.) / Нар. укр. акад., Специализир.экон.-правовая шк. ; [сост. : Е.В. Белоусова, С.Б. Жарикова]. — Х. : Изд-во НУА, 2011. — 40 с.
17. *Сиерес Д.* О различных подходах к понятию «здоровье» / Д. Сиерес, В. Гавидия // Школа здоровья. — 1998. — № 1. — С. 7–16
18. *Супрун Д.М.* Отношение к здоровью как один из наиболее весомых психологических факторов становления личности — [Электронный ресурс] / Д.М. Супрун. Режим доступа: http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=uk&u=http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Juftp/2010_2/suprun.htm&prev

СУЇЦИДАЛЬНІ НАМІРИ У НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ

Микола Бабій, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
УДК[159.7: 224]: 143.627.7

Підлітків характеризує прагнення до пізнання світу і себе, намагання самоствердитися в групі, прагнення суверенітету від дорослих, гостре переживання групової ідентичності, а також ідеалізація життя, пошук ідеалу тощо. Фрустрація цих потреб підлітка провокує в нього різні стресові та депресивні стани, які можуть спричинити кризу втрати сенсу буття, посилити ризик суїциду.

Ключові слова: аутоагресія, депресія, стрес, суїцид, суїцидальні активність.

Подростков характеризует стремление к познанию мира и себя, стремление самоутвердиться в группе, стремление суверенитета, независимости от взрослых, острое переживание групповой идентичности, а также идеализация жизни, поиск идеала и т.д. Фрустрация этих потребностей подростка провоцирует у него различные стрессовые и депрессивные состояния, которые могут вызвать кризис потери смысла бытия, повышает риск суицида.

Ключевые слова: аутоагрессия, депрессия, стресс, суицид, суицидальная активность.

Teens characterizes the desire to understand the world and themselves, the desire to assert itself in the group, the desire for sovereignty, independence from adults, acute experience of group identity and the idealization of life, the search for the ideal, and so on. Frustration of these needs teenager provokes his various stress and depression that can lead to a crisis of loss of meaning of life, increases the risk of suicide.

Key words: autoaggression, depression, stress, suicide, suicidal activity.

Самогубство — акт самоусунення з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, за яких власне життя як вища цінність втрачає сенс. Акт самогубства особливо вражає тоді, коли його вчиняє зовсім юна людина.

Самогубцями, за статистикою, є найменш соціально захищені прошарки населення, а до таких нерідко належать діти.

Сумна статистика випадків аутоагресії, як проявів «інстинкту смерті», спрямованого на власне «Я» (за З. Фрейдом), з'являється, коли діти досягають віку від 11 до 18 років.

Дошкільникам невластиві міркування про смерть, хоча ця тема не проходить повз їхню увагу (казки, події життя).

Діти до 11 років реальних спроб піти з життя майже не роблять. Однак це зовсім не означає, що їх не відвідують трагічні фантазії в хвилини найглибшого розпачу.

У 10–12 років смерть оцінюється як тимчасове явище. З'являється розмежування понять життя і смерті, але емоційне ставлення до смерті абстрагується від власної особистості.

Суїцид підлітків має такі риси: йому передують короточасні, об'єктивно неважкі конфлікти у сферах близьких відносин (у сім'ї, школі, групі); конфлікт сприймається як край значущий і травматичний, викликаючи сильну внутрішню кризу та драматизацію подій; суїцидальний вчинок сприймається у романтично-героїчному ореолі: як сміливий виклик, як рішуча дія, як мужнє рішення і т.п.; суїцидальна поведінка демонстративна, у ній є ознаки «гри на публіку»; вчинки регулюються скоріше спалахом, афектом, у них немає продуманості, зваженості, точного прорахунку; засоби самогубства обрані невміло (стрибок із балкона 2–3 поверху, малотоксичні речовини, тонка мотузка і т.п.).

Прагнення бути свідком реакції навколишніх на свою смерть, надія на «друге народження» характерні для суїцидентів підліткового віку.

Відомо, що суїцидальна активність (насильницьке припинення життя) припадає на старший підлітковий вік (14–16 років). Багато фахівців навіть уважають, що суїциди — це типова реакція

підлітків на кризові ситуації в їхньому житті. При цьому аж ніяк не є рідкістю колективні самогубства, зчинені або групою підлітків одночасно, або одним слідом за іншим (так звані «скопійовані» самогубства, в основі яких лежить механізм наслідування і сугестивність) [1, с. 65].

Підлітковий вік є найскладнішим, найсуперечливішим періодом особистісного становлення. Змінюється соціальний статус підлітка, розширюються й інтенсифікуються його контакти, відбувається відносно звільнення від опіки батьків, переглядаються переконання та уявлення, формується новий світогляд тощо.

У мотиваційній сфері особистості головною стає потреба у спілкуванні з однолітками, засвоєння цінностей і норм підліткового середовища. Прагнення бути незалежним від батьків реалізується в діапазоні від обстоювання своїх переконань до втеч із дому. Загострюються особливості характеру, його акцентуації. Провідний інтерес підлітка до моральної проблематики визначає різноманітні аспекти спілкування та спрямованість поведінки особистості. У старшому підлітковому віці індивід виходить на рівень спілкування із суспільством. З'являються нові авторитети, які підліток знаходить не тільки в середовищі безпосереднього спілкування, а й у пресі, кіно, літературі. До себе він починає ставитись із суспільної, соціальної точок зору, шукає своє призначення у світі, а його внутрішній світ, постійно ускладнюючись, відмежовується від будь-яких, іноді навіть доброзичливих, зовнішніх впливів.

У цьому віці особистість сягає вершин внутрішніх і зовнішніх суперечностей. Провокують їх різні чинники. Вони можуть або стимулювати, фіксувати розвиток, або нівелювати, знецінювати чи руйнувати досягнуте на попередніх етапах, ускладнювати процес становлення особистості. Така їх дія є небезпечною, оскільки може спричинити життєві кризи, катастрофи особистості, зумовлюючи прояви деструктивних форм поведінки (наркоманія, алкоголізм, злочинність, суїцид тощо) [2, с. 34].

Підлітків характеризує прагнення до пізнання світу й себе, намагання самоствердитися в групі, прагнення суверенітету від дорослих, гостре переживання групової ідентичності, а також ідеалізація життя, пошук ідеалу тощо. Фрустрація цих потреб підлітка провокує в нього різні стресові та депресивні стани, які можуть спричинити кризу, втрату сенсу буття, посилити ризик суїциду.

Складною є проблема мотивації самогубств підростаючого покоління. Немає єдності в поглядах на неї і серед учених. Здебільшого підлітковий суїцид зумовлений віковими психологічними особливостями, серед яких домінують егоцентризм, негативізм, емоційна нестійкість, інфантилізм. Серед підлітків частіше трапляються суїцид-протест і суїцид-заклик, рідше — суїцид-самопокарання і суїцид-відмова.

Є. Вроно відзначає, що більшість суїцидентів немов би виставляють перед собою «застережливі знаки». Ось їх ознаки:

1) погіршення успішності. Багато учнів, які раніше навчалися на «добре» і «відмінно», починають прогулювати, їх успішність різко падає;

2) зовнішній вигляд. Неповнолітні, що опинилися в кризовій ситуації, неохайні, вони ходять у м'ятому і брудному одязі і, схоже, їм зовсім байдуже, яке враження вони справляють на оточуючих;

3) зниження активності. Підлітки, які переживають кризу, втрачають інтерес до всього, що раніше любили. Спортсмени залишають свої команди, музиканти перестають грати на своїх музичних інструментах. Багато хто перестають зустрічатися з друзями, уникають старих компаній, тримаються відокремлено;

4) прагнення до самотності. Суїцидальні підлітки часто заглиблюються в себе, цураються оточуючих, замикаються, подовгу не виходять зі своїх кімнат.

5) тяжка втрата. До думок про самогубство може підштовхнути смерть близьких: батьків чи братів і сестер. Деякі підлітки взагалі не можуть собі уявити, як вони будуть жити далі без батька чи матері, брата чи сестри;

б) приведення справ до ладу. Одні суїцидальні підлітки роздають свої улюблені речі, інші вважають це необхідним перед смертю «привести свої справи до ладу».

Суїцидальна активізація сучасних підлітків пов'язана з переоцінкою орієнтацій та ідеалів, зниженням рівня саморегуляції поведінки, підвищенням тривожності тощо. Ціннісні орієнтації стали більше набувати індивідуалістичного (переважно матеріального) спрямування [3, с. 47].

Зниження рівня саморегуляції поведінки сучасних підлітків пов'язане з «подвійною мораллю» і когнітивним дисонансом, труднощами в задоволенні потреби в персоналізації тощо. Перебування в умовах подвійної кризи (вікової і соціальної) нагнітає особистісну тривожність підлітків. Підсилюють її дезадаптаційний і деструктивний впливи оточення, несприятливі умови в провідних інститутах соціалізації молоді (родині, школі, позашкільному середовищі).

У сім'ї несприятливі умови пов'язані з педагогічно невиправданою батьківською взаємодією з дитиною, емоційним неблагополуччям та конфліктними стосунками, низьким освітнім рівнем батьків, неповним складом сім'ї, примітивним інформаційно-комунікативним полем, аморальною чи асоціальною спрямованістю сім'ї тощо. У школі вони проявляються в незадоволеності навчанням і соціально-психологічною атмосферою, у несприятливому соціально-психологічному кліматі

учнівського та учительського колективів, статусі та ролі підлітка. Несприятливими чинниками позашкільного оточення є фрустрована потреба самоствердження серед ровесників, непорозуміння з ними, групова ізоляція, розрив емоційних стосунків з другом чи подругою тощо [4, с. 86].

Усі ці обставини зумовлюють складні прояви поведінкової дезадаптації та особистісної деформації в підлітковому віці.

З відчуженням дитини від сім'ї, школи зростає референтна значущість неформальних груп та об'єднань, які стають для неї головним і часто єдиним середовищем реалізації потреб. Якщо така група організована поза суспільно корисною діяльністю (бездіяльне проведення часу, вживання алкоголю тощо), вона стає провідним інститутом десоціалізації підлітка.

За даними досліджень, один із суїцидальних піків припадає на підлітковий вік. Виявлення депресивних розладів у дітей і підлітків пов'язане зі значними труднощами, зумовленими своєрідністю клінічних проявів, пов'язаних із віком.

Нечітке вираження і рудиментарність депресивної симптоматики, переважання соматичних скарг і розладів, порушення поведінки (пропуски занять у школі, грубості, деліквентні вчинки), зниження навчальної успішності маскують клінічну картину депресій, утруднюють діагностику, що породжує неправильні висновки, спричинює конфліктні ситуації довкола такої дитини. У зв'язку з цим виникає загроза виникнення суїцидальних тенденцій. Така ж атипова картина депресивних розладів за типом замаскованої (прихованої) депресії з різними варіантами провідної симптоматики спостерігається в підлітковому віці. Деякі варіанти атипових депресивних станів у дітей і підлітків приховують високу суїцидальну небезпеку, яка реалізується в різних варіантах: дитячому, девіантному, іпохондричному, астеничному, депресивному синдромі з переважанням типово підліткових симптомів з типово депресивною симптоматикою.

Дитячий варіант депресії. Поширений він у суїцидентів віком 6–12 років. Депресивний стан проявляється мінімальним вираженням афекту туги: діти стають менш рухливими, дратівливішими, плаксивими, скаржаться на втоми і нездужання, нудоту, порушення сну й апетиту. На тлі зниження попередніх інтересів з'являється невластиве дітям захоплення «поховальною» тематикою: гра — інсценізація поховання іграшок та домашніх тварин, малюнки із зображенням могил і трун, фантазування на тему власної смерті тощо [3, с. 75].

Замах на власне життя у таких випадках несподіваний для дорослих. Приводом для нього стають незначні конфлікти. Суїцидальні спроби здійснюються особливо травматично (падіння з висоти, самоповішення).

Девіантний варіант підліткової депресії. Хворіють здебільшого підлітки віком 10–14 років. Девіантною такою депресію називають тому, що вражені нею особи здійснюють вчинки, які конфліктують із нормами суспільства і їхнього найближчого соціального середовища. Клінічна картина цього захворювання характеризується невластивими раніше підліткові порушеннями поведінки: грубістю, конфліктністю, прогулами, протиправними вчинками, сексуальними ексцесами. Для них типовий знижений з відтінком дисфорійності настрій, готовність до гетеро- (спрямованої на когось) і автоагресії. Такі особливості психічного стану є основою конфліктів з іншими, а погрози покарати спричинюють страх і тривогу, що збільшує суїцидальну небезпеку і мотивує суїцидальну поведінку. У постсуїцидальному періоді при лікуванні депресії спостерігається редукція суїцидальних проявів, формується критичне ставлення до самогубства як до виходу зі складної ситуації.

За даними катамнезу, таке формування депресивного синдрому, як правило, має психогенне походження внаслідок тривалої дії сімейних патогенних чинників.

Іпохондричний варіант підліткової депресії. Найчастіше він вражає осіб віком від 12 до 16 років. Спричинюють його реальні неприємні відчуття у тілі, які з різних причин перебільшуються і трактуються підлітком як ознаки невиліковного захворювання. Під час такого захворювання переважає тривожно-тужливий афект із дратівливістю, почуттям незахищеності й покинутості всіма. Під приводом хвороби підлітки нехтують навчанням, ускладнюють контакти з ровесниками через занурення у свої хворобливі відчуття. Будучи переконаними в наявності у себе тяжкого невиліковного захворювання, підлітки консультуються зі спеціалістами, госпіталізуються в соматичні лікарні. Конфлікти, що виникають у школі через прогули занять, відставання в навчанні, «нерозуміння» близькими їхніх переживань часто створюють безвихідні, на думку підлітків, ситуації, які зумовлюють суїцидальну поведінку [2, с. 91].

У постсуїцидальному періоді думки про самогубство ще можуть зберігатися, особливо якщо не ліквідовано конфліктну ситуацію, яка безпосередньо зумовила спробу самогубства, а підліток переживає і попередні тривоги, і провини за суїцидальний вчинок. За адекватної терапії депресивного стану повторних спроб вдається уникнути.

Астеничний варіант підліткової депресії. Цей варіант депресії також поширений серед підлітків віком 12–16 років. Його преморбідними особливостями є сензитивність, часто на рівні акцентуації,

а першими ознаками — труднощі у навчанні, засвоєнні нового матеріалу, як наслідок психомоторної загальмованості; погіршення пам'яті, здатності зосереджуватися. Підлітки не скаржаться на тугу і знижений настрій, але ведуть мову про нудьгу, зміни особистісного характеру. Іноді проявляються симптоми тривоги з ажитацією (збудженням) і відчуттям страху. Попри намагання продовжити попередній спосіб життя, такі особи стають дедалі більше неспроможними у навчанні, спілкуванні з ровесниками і близькими. Все це спричинює шкільні конфлікти, які вони сприймають особливо трагічно з огляду на їхню сензитивність і вразливість.

Депресивний синдром з переважанням типово підліткових симптомів. Цей тип депресивного захворювання властивий підліткам віком 16–18 років. У його клінічній картині переважають типово підліткові симптоми надцінного характеру — метафізичної інтоксикації і дисморфобії. Розмірковування про сенс життя й смерті набувають у депресивного підлітка ознак нав'язливого, безплідного, негативно афективно забарвленого, з елементом пасивної згоди на смерть мудрування. Така настроєність не залишає місця для засвоєння нового й для продуктивної інтелектуальної діяльності взагалі. Підліток стає замкнутим, неприступним, усвідомлює свою відчуженість і самотність.

Суїцидальна поведінка в таких випадках не пов'язана з конфліктною ситуацією, не має психологічно зрозумілого приводу. Замах на власне життя здебільшого є наслідком тривалих роздумів про сенс життя і смерті. При невдачах суїцидальні спроби повторюються.

Типова депресивна симптоматика у підлітків. Вона також спостерігається у старшому підлітковому віці (16–18 років). Її характеризують класична депресивна тріада (знижений настрій, сповільнення мислення, рухова загальмованість) і тривожно-депресивні прояви. Посилення симптому тривоги є показником високого суїцидального ризику. Ідеї самоприпинення досягають рівня депресивної маячні, у структурі якої наявні суїцидальні думки і наміри. Суїцидонебезпечність особливо зростає за рухової загальмованості та збереження маячних ідей і депресивної симптоматики. Суїцидальні спроби, як правило, повторюються за відсутності нагляду й лікування.

Типова депресія з переважанням тривожних компонентів (страх, ажитація, нестерпне відчуття психічного напруження) об'єднує різні прояви суїцидальної поведінки — від нав'язливого бажання завдати собі болю до суїцидальних спроб.

У постсуїцидальному періоді різко послаблюються напруження, тривога, страх. Однак такий ефект короткочасний і нестійкий, тому без адекватних лікувально-реабілітаційних заходів заходи на власне життя повторюються.

У зв'язку з тим, що досліджуване нами явище є досить неоднорідне та здатне викликатися різноманітними факторами, у нас виникла потреба у використанні такого психодіагностичного інструментарію, який давав можливість прослідкувати, наскільки депресивні стани впливають на появу суїцидальних намірів у підлітковому віці.

Мета нашого дослідження — вивчити детермінанти, які породжують депресивний стан у старшому підлітковому віці, який провокує суїцидальні наміри.

Завдання нашого дослідження — вивчити вплив депресивного стану на характер і зміст суїцидальних намірів у дітей старшого підліткового віку.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отримані результати засвідчують, що депресивні стани викликані основними віковими проблемами підліткового віку, відсутністю розуміння і підтримки з боку однолітків, прагненням до емансипації, яку не підтримують батьки. Особлива гендерна відмінність не простежувалась. Це можна пояснити, що й для дівчат і хлопців проблеми досить типові. Тривале перебування підлітка у депресивному стані тільки поглиблює його і породжує у його голові різноманітні авторські сценарії виходу із нього. В цьому репертуарі також присутні і суїцидальні варіанти. Найбільш цікаво, що коли депресію породили взаємини з батьками, то результати суїцидальної поведінки мають нанести удар саме по батьках («на зло їм»).

Якщо цей стан викликали непорозумінням з однолітками, то суїцидальна поведінка має вразити їх настільки, щоб збільшити свій авторитет або повернути його та в такий спосіб завоювати високий статус.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вагин И. Психология жизни и смерти / И. Вагин. — СПб. : Питер, 2001. — 160 с.
2. Личко А. Подростковая психиатрия / А. Личко. — М. : Знание, 1991. — 387 с.
3. Максимова Н.Ю.,
4. Мілютіна К.Л. Основи дитячої патопсихології / К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. — К.: Перун, 1996. — 463 с.
5. Налімов Н. В поисках иных смыслов / Н. Налімов. — М. Наука, 1993. — 352 с.
6. Трубецкой Н. Смысл жизни Н. Трубецкой. — М.: Знание, 1994. — 235 с.

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я СПОРТСМЕНІВ ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ ЗДОРОВ'Я

Анна Альошичева, кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Харківської державної академії фізичної культури
УДК 159.93+371.381

У статті здійснено аналіз залежності рівня психічного здоров'я спортсменів від рівня їх спортивної кваліфікації. Використання методики емоційного вигорання дало змогу отримати дані, що переконують у зростанні ступеня прояву емоційного вигорання паралельно зі зростанням спортивної кваліфікації спортсменів.

Висока нервово-психічна напруга і відповідальність за власні виступи у крупномасштабних змаганнях викликають прояв симптомів емоційного дефіциту, загострення переживань психотравмуючих обставин, психовегетативні та психосоматичні порушення.

Підвищення спортивної кваліфікації супроводжується погіршенням психічного здоров'я спортсменів, що негативно впливає і на їхнє соматичне (фізичне) здоров'я.

Ключові слова: спортсмени різної кваліфікації, психічне здоров'я, емоційне вигорання, фізичне здоров'я.

В статье осуществлен анализ зависимости уровня психического здоровья спортсменов от уровня их спортивной квалификации. Использование методики эмоционального выгорания позволило получить данные, убеждающие в росте степени проявления эмоционального выгорания параллельно с ростом спортивной квалификации спортсменов.

Высокое нервно-психическое напряжение и ответственность за собственные выступления в крупномасштабных соревнованиях вызывают проявление симптомов эмоционального дефицита, обострение переживаний психотравмирующих событий, психовегетативные и психосоматические нарушения.

Повышение спортивной квалификации сопровождается ухудшением психического здоровья спортсменов, негативно влияет и на их соматическое (физическое) здоровье.

Ключевые слова: спортсмены различной квалификации, психическое здоровье, эмоциональное выгорание, физическое здоровье.

The article analyzes the dependency level of mental health of athletes on their level of athletic skill. Using the technique of emotional burnout allowed to retrieve data that convince the growth degree of manifestation of emotional burnout in parallel with the growth of athletic training athletes.

High mental stress and responsibility for his performances in large-scale events cause the display symptoms of emotional deficits, worsening feelings of stressful circumstances, psycho-vegetative and psychosomatic disorders.

Improving athletic training accompanied by a deterioration of mental health of athletes, which negatively affects their somatic (physical) health.

Key words: athletes of different skills, mental health, emotional burnout, physical health.

Психічне здоров'я спортсмена є одним із важливих чинників, що забезпечують йому можливість за однакового рівня підготовленості з суперником отримати перемогу. Мобілізаційна роль психічного здоров'я є найважливішою для успішного виступу спортсменів на змаганнях. Разом з тим існують дані про негативний вплив спортивної діяльності, особливо у спорті вищих досягнень і професійному, на психологічну сферу і психічне здоров'я спортсменів.

Актуальність проблеми психічного здоров'я спортсменів визначається також необхідністю його збереження і підтримки в осіб жіночої статі, які ще не стали матерями. Наявність добрих показників

психічного здоров'я не тільки упродовж періоду виступів спортсменів, а й після закінчення спортивної кар'єри теж є не менш важливою проблемою для суспільства.

У зв'язку з цим широкомасштабне дослідження психічного здоров'я спортсменів є актуальною і практично значимою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури свідчить про те, що існують публікації, в яких в тій або іншій мірі вирішувались питання психічного здоров'я спортсменів. Хоча слід зауважити, що більшою мірою у цих роботах висвітлювались результати досліджень ролі, змісту та особливостей проведення психологічної підготовки спортсменів [1; 6].

Деякі автори вважають, що психічне здоров'я у спортсменів має більш високий рівень, ніж у людей, які не займаються спортом [7; 8].

Указаними та іншими авторами розглядалися питання щодо психологічної готовності спортсменів до змагань, методи та умови стресостійкості [4], психології спорту вищих досягнень [2], зміни у психіці спортсменів в екстремальних ситуаціях спортивної діяльності [3].

Водночас досліджень, в яких би вирішувалась проблема збереження психічного здоров'я спортсменів в умовах блискавично зростаючих вимог до них у сучасному спорті, майже не існує. В деяких роботах автори підкреслюють необхідність вирішення цієї проблеми, її значення для суспільства [2; 5]. Але, на жаль, далі гасел та закликів справа у цьому напрямі не пішла.

Враховуючи зазначене вище, **мета** цього дослідження: *виявити стан психічного здоров'я у спортсменів залежно від їхньої кваліфікації.*

Організація та методи дослідження. У цьому дослідженні взяли участь 60 спортсменів-однборців, які займалися боротьбою дзюдо і рукопашним боєм. З них було сформовано дві групи: початківці (n=30) — спортивного розряду або з третім розрядом — і висококваліфіковані (n=30) — першорозрядники і майстри спорту та майстри спорту міжнародного класу.

Для аналізу стану їхнього психічного здоров'я використовувались методика психічного вигорання В. Бойко, методика діагностики психічного здоров'я Г. Нікіфорова і математична обробка кількісних даних.

Результати дослідження та їх обговорення. Розуміючи, що психічне здоров'я спортсмена є інтегральним показником і його компонентами є декілька чинників, одним із домінуючих і визначаючих його стабільність ми вважаємо емоційну стійкість. Тому у нашому дослідженні застосована методика її тестування і методика емоційного вигорання, що дозволяє визначити рівень психологічного захисту спортсмена від стресогенної дії екстремальних умов спортивної діяльності. Дані, одержані в результаті діагностики емоційного вигорання, представлені у табл. 1.

Аналіз даних, представлених у табл. 1, свідчить, що оцінки симптомів фази напруги у спортсменів обох груп були високими. Однак у висококваліфікованих спортсменів вони у 1,5–2 рази більші. Найменший ступінь вираженості симптому «незадоволеність собою» у початківців — 6,85 балів, а у висококваліфікованих — 9,40 балів.

Домінуючими симптомами фази напруги були «переживання психотравмуючих обставин» та «тривога й депресія». У початківців вони оцінені у 11,33 та 9,82 бала, а у висококваліфікованих — у 16,86 та 16,43 бала. Високий рівень вираженості цих симптомів у майстрів спорту означає, що у них велика вірогідність травмування психіки, тому що зростання вираженості цих симптомів зменшує психологічну резистентність спортсмена, в результаті чого він стає менш стійким до стресогенної дії екстремальних ситуацій.

У висококваліфікованих спортсменів згадані симптоми оцінюються як повністю складені. І хоча вони, безумовно, є більш адаптованими до перенесення фізичних навантажень, ніж початківці, але на змагальному етапі їхньої спортивної діяльності (особливо у крупномасштабних виступах) психоемоційне напруження дуже високе, і воно є одним із психотравмуючих чинників, що негативно впливають на їхнє психічне здоров'я.

Сумарна оцінка всієї фази напруги свідчить про те, що у спортсменів з високим рівнем майстерності спостерігається значна економія особистих емоцій як фактора, за рахунок якого вони намагаються попередити травми психіки. Однак високий рівень нервово-психічної напруги демонструє повну сформованість цієї фази.

Чинники, що визначаються у рамках фази резистентності більш виражені, ніж у фазі напруги, хоча мінімальну оцінку у групі початківців отримано за симптомом «редукція» професійних обов'язків — 9,58 бала. Водночас у висококваліфікованих спортсменів найменшу оцінку зареєстровано за симптомом «розширення сфери економії емоцій». Це ще один факт, що підтверджує необхідність економити емоції як процесу, який викликає негативні зміни у психіці спортсменів.

Таблиця 1 — Показники симптомів і фаз емоційного вигорання початківців і висококваліфікованих спортсменів ($\bar{X} \pm m$, n = 60, у балах)

Показник	Початківці (n=30)	Висококваліфіковані (n=30)	Рівень імовірності	
			t	p
Фаза напруги				
Тривога і депресія	9,82±1,48	16,43±1,76	2,9	<0,05
Загнаність до клітки	7,17±1,45	12,41±1,71	2,3	<0,05
Незадоволення собою	6,85±0,79	9,40±0,85	2,2	<0,05
Переживання обставин, які травмують психіку	11,33±1,75	16,86±1,49	2,4	<0,05
Фаза напруги	35,17±5,33	55,10±6,24	2,4	<0,05
Фаза резистенції				
Неадекватне вибіркоче емоційне реагування	15,14±0,87	18,26±0,78	2,7	<0,05
Емоційно-моральна дезорієнтація	13,61±1,17	16,54±1,20	1,8	>0,05
Розширення сфери економії емоцій	12,32±0,67	14,67±0,72	2,4	<0,05
Редукція професійних обов'язків	9,58±2,21	17,66±2,45	2,5	<0,05
Фаза резистенції	56,65±4,23	67,13±4,32	2,7	<0,05
Фаза виснаження				
Емоційний дефіцит	10,02±2,18	16,88±2,23	2,2	<0,05
Емоційне відсторонення	12,11±1,16	16,50±1,21	2,6	<0,05
Особистісне відсторонення	8,43±2,17	16,56±2,35	2,6	<0,05
Психосоматичні та психовегетативні порушення	9,42±3,75	23,61±4,16	2,5	<0,05
Фаза виснаження	39,98±9,45	73,55±10,12	2,4	<0,05

А що стосується ступеня прояву у цих спортсменів «редукції професійних обов'язків», то у них цей симптом є одним із домінуючих і проявляється на рівні 17,66 бала. Хоча максимальну оцінку (18,26 бала) одержано за симптомом «неадекватне вибіркоче-емоційне реагування».

Відносно усієї фази резистенції можна відмітити, що її показники значно більші, ніж у фазі напруги. Оцінки цієї фази в обох досліджених групах спортсменів високі, що означає наявність нервово-психічного напруження в обох групах, хоча у висококваліфікованих спортсменів воно значно більше (на 16,48 балів).

Однак найбільш суттєві відмінності між спортсменами досліджених груп отримані після аналізу оцінок симптомів третьої фази. Так, у групі початківців особиста відстороненість має найменшу оцінку (8,43 бала), а у групі висококваліфікованих спортсменів вона вдвічі вища (16,56 бала). Тобто відстороненість від перешкоджаючих спортивній діяльності факторів у них значно більша, ніж у початківців.

Особливістю фази виснаження є домінування у висококваліфікованих спортсменів такого симптому як психосоматичні та психовегетативні порушення. Якщо у новачків за цим симптомом отримано 9,42 бала, то у висококваліфікованих 23,61 бала, тобто на 14,19 бала більше. Цей факт слід розглядати як доказ наявності у цих спортсменів значних негативних змін у психіці і як підтвердження погіршення їхнього психічного здоров'я.

Характеризуючи в цілому фазу виснаження можна відмітити, що у висококваліфікованих спортсменів вона супроводжується високим рівнем емоційного дефіциту або великим ступенем емоційного вигорання. Досить підкреслити, що всі симптоми цієї фази у них повністю склались, а сама фаза теж є цілком сформованою. Причому найбільшою мірою на емоційний стан, а значить, і на ступінь витрати їхніх енергетичних ресурсів, впливає зростання, паралельно з відповідальністю за свої виступи і кваліфікацією, психосоматичних і психовегетативних порушень. Крім того, враховуючи нерозривний зв'язок між психікою і соматикою, слід пам'ятати, що негативні соматичні

зміни, як правило, супроводжуються однонаправленими психологічними. Інакше кажучи, високий рівень емоційного вигоряння, що спостерігається у висококваліфікованих спортсменів, є одним із значних важелів, що зрушують рівновагу і гармонію у психіці спортсменів у негативний бік.

А оскільки ці чинники розглядаються як ключові у збереженні психічного здоров'я людини, то ми з деякою мірою впевненості, можемо стверджувати про погіршення психічного здоров'я зі зростанням спортивної майстерності й кваліфікації спортсменів. Ця думка підтверджується даними, одержаними безпосередньо після діагностики фізичного і психічного здоров'я досліджених спортсменів (табл. 2).

Таблиця 2 — Показники фізичного і психічного здоров'я у початківців і висококваліфікованих спортсменів ($\bar{X} \pm m$, n = 60, у балах)

Показник	Початківці (n=30)	Висококваліфіковані (n=30)	Рівень імовірності	
			t	p
Фізичне здоров'я	88,66±6,31	91,90±6,72	2,7	<0,05
Психічне здоров'я	84,90±5,09	77,79±5,01	2,8	<0,05

Отримані дані свідчать про наявність відмінностей у стані фізичного й психічного здоров'я досліджених спортсменів. Так, фізичне здоров'я має більші показники у висококваліфікованих спортсменів. Водночас психічне здоров'я у них гірше порівняно з початківцями. Тобто зростання спортивної кваліфікації спортсменів, безумовно, супроводжується збільшенням не тільки фізичних навантажень, а й нервово-психічних. Крім того, у цієї категорії спортсменів зростає й кількість великомасштабних змагань, хвилювання за виступ у яких викликають значні напруження, а усвідомлення індивідуальної відповідальності їх ще більшою мірою підвищує.

Висновки. Висококваліфіковані спортсмени порівняно з початківцями характеризуються наявністю сформованих симптомів емоційного вигоряння, високим ступенем емоційного дефіциту й значними психовегетативними й психосоматичними порушеннями.

Підвищення спортивної кваліфікації може супроводжуватись погіршенням психічного здоров'я спортсменів, що у свою чергу негативно впливає на їх соматичне здоров'я.

Для розробки науково обґрунтованих рекомендацій з метою поліпшення і збереження психічного здоров'я спортсменів необхідно провести широкомасштабне дослідження впливу чинників спортивної діяльності на спортсменів, які займаються різними видами спорту й мають різну кваліфікацію

Перспективою подальших досліджень може бути пошук шляхів та методів профілактики й підтримки психічного здоров'я різної кваліфікації спортсменів, які займаються різними видами спорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блеер А. Н. Психологические факторы обеспечения устойчивости / А.Н. Блеер // Теория и практика физической культуры : Тренер : Журнал в журнале. — 2006. — № 6. — С. 28–31.
2. Родионов А. В. Психофизическая тренировка / А. В. Родионов. — М. : ТИП, 1995. — 308 с.
3. Самойлов М. Г. Особливості дії на психіку спортсмена екстремальних умов спортивної діяльності / М. Г. Самойлов // Проблеми екстремальної та кризової психології. — 2009. — Вип. 9. — С. 150–156.
4. Самойлов М. Г. Психологічні критерії як детермінанти спортивних результатів в екстремальних умовах діяльності / М. Г. Самойлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Чернігів, 2008. — Вип. 54. — С. 237–241.
5. Самойлов М. Г. Умови та чинники екстремальної стійкості в спортивній діяльності : зб. наук. праць / М. Г. Самойлов, Ю. В. Александров. — Харків : УЦЗУ, 2008. — Вип. 5. — С. 34–40.
6. Филипович Л. В. Новые методики контроля за уровнем психологической подготовленности спортсменов / [Филипович Л. В., Игнатова И. И., Вашина М. Г.] // Научные труды НИИ физической культуры и спорта Республики Беларусь. — 2003. — Вип. 4. — С. 170–175.
7. Jackson A. W. Physical activity for health and fitness / [Jackson A. W., Morrow J. R., Hill D. W.] // Human Kinetics. — 2004. — № 3. — P. 271–293; 357–362.
8. Weist M. D. Mental health promotion / Weist M. D. // Journal of School Health. — 2001. — No. 71. — P. 101–104.

СОЦІАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПРО ЗДОРОВ'Я: СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ

Марія Дергач, аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
УДК 316.628+613.86

У статті розглянуто зміст та структуру соціального уявлення студентської молоді про здоров'я, виявлено ядро-периферійні елементи соціальної репрезентації, уточнено значення соціального уявлення для формування адекватного, зберігаючого ставлення до здоров'я.

Ключові слова: соціальне уявлення про здоров'я, студентська молодь, зберігаюче ставлення до здоров'я.

В статье рассмотрены содержание и структура социального представления студенческой молодежи о здоровье, выявлены ядро-периферические элементы социальной репрезентации, уточнено значение социального представления для формирования адекватного, берегающего отношения к здоровью.

Ключевые слова: социальное представление о здоровье, студенческая молодежь, сохраняющее отношение к здоровью.

The content and structure of social representation of students of health is considered in the article, the nuclear-peripheral elements of social representation are analyzed, and the impact of social representation on developing adequate, maintaining attitude to health is stressed.

Key words: social representation of health, students, maintaining attitude to health.

Збереження та підтримка здоров'я молоді на сьогодні залишаються найбільш перспективними і першорядними в системі завдань, що постають перед урядом в напрямі здійснення молодіжної політики нашої держави. За даними багатьох соціологічних і соціально-психологічних опитувань, стан здоров'я молоді можна констатувати як незадовільний, що посилюється проблемами територіальної соціально-економічної нерівності, нестабільністю на ринку праці, загальним зниженням якості життя та іншими факторами [5; 10; 11]. Здоров'я молоді значною мірою обумовлюється екологічними, економічними особливостями, способом життя, але саме ставлення суб'єкта до нього відіграє ту засадничу роль, що в майбутньому сприяє формуванню здорового, гармонійно розвинутого суб'єкта, який повною мірою інтегрується в суспільне життя. Дослідження когнітивних аспектів ставлення суб'єкта до здоров'я невід'ємно пов'язане з реконструкцією соціальних уявлень. Отже, дослідження змісту та структури соціального уявлення молоді про здоров'я є досить актуальним.

Вивчення соціально-психологічних особливостей ставлення молоді до здоров'я на сьогодні ускладнюється, на нашу думку, двома головними проблемами. По-перше, складністю самого предмета дослідження, що зумовлено відсутністю в психологічній літературі чіткого визначення складових компонентів ставлення до здоров'я. По-друге, не чітко встановленим методологічним статусом категорії «ставлення» щодо інших соціально-психологічних концептів, таких як «соціальні уявлення» і «настановлення» (атитюди).

В ключі першої проблеми В. Кабаєва, Г. Никифоров, Л. Овчиннікова розглядають ставлення до здоров'я як багаторівневу категорію, яка представлена трьома компонентами: когнітивним, емоційним, поведінковим [7]. Кожен з них має складну та взаємопов'язану структуру. Ставлення молоді до здоров'я неможливо вивчати без урахування того, як суб'єкт відтворює та пояснює навколишню дійсність, тобто змістового боку відображення. В цьому аспекті ми звертаємося до аналізу соціальних уявлень.

Методологічні засади теорії соціальних репрезентацій представлені в роботах зарубіжних учених: К. Абульханової, Ж. Амбрика, В. Вагнера, О. Донцова, У. Дуаза, І. Маркової, С. Московиси, Т. Ємельянової, Дж. Портера, А. Роса, Р. Фарра, О. Якимової та ін. В працях російських учених (Є. Березіна,

І. Бовіна, О. Васильєва, І. Гурвич, Ф. Філатова) соціальні уявлення молоді про здоров'я постають окремим предметом досліджень. Такі українські науковці, як Т. Вольфовська, І. Жадан, В. Жовтянська, С. Позняк та інші, вивчають соціальні репрезентації молоді в соціально-політичному, морально-правовому контекстах [9]. Отже, дослідження соціальних уявлень молоді про здоров'я здійснюються переважно зарубіжними вченими, тоді як на теренах української науки ця проблематика представлена поки що недостатньо. Крім цього, невирішеним залишається питання про місце соціальних уявлень в контексті формування зберігаючого ставлення молодого покоління до здоров'я. Таким чином, метою нашої статті стало дослідження особливостей соціальних уявлень молоді як важливих детермінант формування зберігаючого ставлення молоді до здоров'я.

Ставлення суб'єкта до здоров'я обумовлюється комплексом соціально-психологічних особливостей, серед яких важливе значення мають соціальні уявлення. Відповідно до С. Московиси, вони виникають у ході міжсуб'єктної комунікації та відтворюють навколишню дійсність у вигляді когнітивної структури. Між соціальною реальністю та уявленнями існує двосторонній зв'язок: з одного боку, навколишня дійсність структурується на основі уявлень, а з іншого — уявлення виникають у результаті впливу на особистість тих чи інших соціальних процесів та подій.

У структурі соціального уявлення вчений виокремлює такі складові: інформація (сукупність знань про соціальний об'єкт), поле уявлення, в межах якого існує уявлення, настанова, що фіксує позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до об'єкта. Емоційно забарвленою настанова стає в умовах браку інформації або нечіткого поля уявлення. На формування настанов впливає система ставлень суб'єкта [6]. Так, згідно з теорією С. Московиси, ставлення є частиною настанови, а відтак і соціального уявлення.

На думку російської дослідниці І. Боріної, соціальні уявлення як концепти більш високого рівня, порівняно, наприклад, з соціальними атитюдами, більше відповідають аналізу таких складних і комплексних явищ як здоров'я та хвороба [2]. Її послідовниця Є. Березіна зазначає, що повсякденні уявлення про хворобу конкретизуються через емоційне ставлення до неї [1]. З іншого боку, українські дослідники (О. Кляпець, Л. Лепіхова, Т. Титаренко) проблеми регуляції педагогами поведінки молоді на здоровий спосіб життя першочергове значення надають настановленням, які є «вирішальним чинником ставлення молоді до свого здоров'я» [11, с. 24]. Таким чином, одна група науковців первинними утвореннями визначає соціальні уявлення, яким підпорядковуються такі соціально-психологічні феномени, як атитюди, ставлення; інша когорта вчених віддає перевагу настановленням.

У роботі О. Васильєвої та Ф. Філатова обґрунтовується категорія, «соціокультурні еталони здоров'я», яка узагальнює інші соціально-психологічні концепти (соціальні уявлення, ціннісні орієнтації, настановлення особи на здоровий спосіб життя або «валеонастанови») та є базовою щодо них. Соціокультурні еталони здоров'я являють собою універсальні принципи або «незмінні матриці», які є першопричинами для виникнення всіх інших феноменів [4]. Тож, аналізуючи цю роботу, ми припускаємо, що ставлення до здоров'я опосередковується цими «стійкими прототипами» або «еталонами здоров'я».

Досить цікавим, на нашу думку, є рівневий підхід М. Семенова, згідно з яким «ставлення» як соціально-психологічна категорія, є ширшою порівняно з ціннісними орієнтаціями, соціальними уявленнями та соціальними настановами, які, на думку вченого, поглиблюють та конкретизують зміст ставлення до певних об'єктів, «...привносячи свої специфічні акценти і забезпечуючи необхідну наукову евристичність» [8, с. 3]. У своєму дослідженні М. Семенов розглядає ставлення до грошей через різні рівні утворення: спрямованість, ціннісні орієнтації, потреби і мотиви, соціальні настанови, соціальні норми і правила.

На нашу думку, таку різноманітність методологічних підходів можна пояснити складністю досліджуваних феноменів (соціальні уявлення, настанови, ставлення) та відсутністю єдності між науковцями у визначенні первинності однієї категорії щодо інших. Враховуючи зазначені проблеми, у своїх дослідженнях щодо аналізу ставлення молоді до здоров'я, ми спираємося на комплексний, структурний підхід. Відповідно до нього реконструкція соціальних уявлень дозволяє, на нашу думку, глибоко зрозуміти когнітивну складову ставлення до здоров'я, осмислити існуючу соціальну дійсність, а також визначити технології проведення оздоровчих практик серед молоді.

У межах концепції соціальних уявлень перспективним в емпіричному плані для нас став напрям, заснований представником школи Екс-ан-Прованса Ж. Амбриком. Він, продовжуючи вивчення дійсності в руслі концепції соціальних репрезентацій, модернізує будову соціального уявлення, запропоновану С. Московиси. У своєму концептуальному підході вчений виокремлює центральне

ядро, пов'язане з колективною пам'яттю, що складно піддається трансформаціям, і периферію, яка забезпечує інтеграцію індивідуального досвіду кожного члена групи з колективним досвідом і пам'яттю, підтримує її гетерогенність і, на відміну від ядра, є чутливою до певного контексту, а тому — динамічною та здатною до змін. Маючи таку будову, соціальні уявлення забезпечують соціокогнітивну адаптацію суб'єкта [12]. Таким чином, у новій версії будови соціальних уявлень, Ж. Амбрик не виокремлює ставлення в структурі настанови. Це дозволяє нам розглядати зазначені феномени як взаємопов'язані, а не тотожні.

Втілюючи концептуальний підхід Ж. Амбрика на практиці, варто звернути увагу на роботи І. Бовіної. У своїх дослідженнях соціальних уявлень російської молоді щодо здоров'я (2006–2007 рр.) вона встановила, що ядром уявлень є: спорт, краса, сила, бадьорість, радість життя, а периферію — посмішка, хороший настрій, добре самопочуття, упевненість у собі тощо [3]. Аналізуючи змістовне поле виявлених ученою соціальних уявлень молоді про здоров'я, можна констатувати, що в молодіжних групах уявлення про здоров'я співвідносяться з нормами здорового способу життя.

У проведеному нами дослідженні (2012–2013 рр.) брала участь українська студентська молодь (200 осіб), віком 17–25 років, яка навчалася на різних спеціальностях гуманітарного напрямку закладів освіти III–IV рівня акредитації. Досліджувані запропонували 938 асоціацій зі словом «здоров'я», що в середньому склало 4,7 слова. Основному аналізу підлягали тільки ті поняття, які відтворювалися не менше, ніж 5% респондентів. За допомогою контент-аналізу ми об'єднали отримані асоціації у словник понять, до якого увійшло 451 слово та словосполучення. Застосування методики прототипічного аналізу П. Вержеса для виявлення структури уявлення досліджуваних про здоров'я виявило, що елементи зон ядра та периферії становили 48% від усіх запропонованих висловлювань.

Отже, прототипічний аналіз дозволив виявити елементи, що належать до ядерної та периферійної зон уявлення (табл.). Зона ядра представлена такими елементами, як спорт, сила, щастя, життя, краса. Першу периферійну систему (зону потенційних змін) становлять: радість, благополуччя, добре самопочуття, хороший настрій, лікар, сім'я, здорове харчування та правильне харчування. Ми вирішили не об'єднувати два останні елементи в один, адже «харчування» конкретизується прикметниками, які мають різне смислове навантаження: правильне харчування не обов'язково повинно бути здоровим. До другої периферійної системи належать такі елементи, як вітаміни, лікарня, впевненість, фрукти, бадьорість, діти, можливості, енергія.

Таблиця — Елементи, що утворюють ядро та периферію уявлення молоді про здоров'я

Частота асоціації	Середній ранг асоціації	
	< 2,9	2,9
20,5	спорт (87; 2,3) щастя (43; 2,5) сила (32; 2,4) життя (29; 2,2) краса (27; 2,7)	радість (22; 3,1)
< 20,5	благополуччя (20; 2,7) добре самопочуття (17; 2,8) хороший настрій (15; 2,6) лікар (13; 2,8) сім'я (13; 2,6) здорове харчування (12; 2,7) правильне харчування (10; 2,5)	вітаміни (17; 3,2) лікарня (16; 3,6) впевненість (13; 3,3) фрукти (11; 3) бадьорість (10; 3,7) діти (10; 3,5) можливості (10; 3,3) енергія (10; 3)

Примітка: тут і далі перше число позначає частоту повторюваності поняття, друге — його ранг.

Отримані дані дозволили зробити висновок, що, незважаючи на територіально-часові відмінності та розмір вибірок, результати нашого дослідження, особливо стосовно структури ядра, мають багато спільного з даними російських дослідників. Такі елементи, як *спорт, сила та краса* присутні в ядерній зоні уявлення про здоров'я і українських, і російських досліджуваних. Можна припустити,

що ці елементи є однаково актуальними та важливими для молодих українців і росіян, що також свідчить про спільність обох етносів в аспектах здоров'я. Звичайно, на рівні периферії відмінності в уявленнях більш очевидні. Ми пояснюємо це розбіжністю культурно-історичних контекстів, в яких існує молодь, а також індивідуальними розбіжностями суб'єктів, пов'язаними з їхньою власною історією та досвідом. Однак зазначене суттєво не вплинуло на склад ядерної зони уявлення молоді про здоров'я. Як підкреслював Ж. Амбрик: «Якщо соціальні уявлення досягають консенсусу в своїй центральній зоні, вони можуть залишатися незмінними навіть за сильних індивідуальних відмінностей» [12, с. 77].

Пояснюючи значення центральних елементів уявлення молоді про здоров'я можна стверджувати, що найчастіше студентська молодь асоціює здоров'я зі спортом, щастям та силою. На нашу думку, ці поняття представляють своєрідні вектори, за якими кристалізується простір здоров'я. Так, наприклад, способом підтримки та профілактики здоров'я є спорт; базовим почуттям, яке переживає здорова людина — щастя; в результаті тренування людина набуває силу.

Розкриваючи взаємозв'язок між елементами центральних і периферійних зон, зазначимо, що такі смислові одиниці, як «радість», «благополуччя», «хороший настрій» конкретизують ядерний елемент «щастя» в особистісному, а «сім'я» та «діти» — в соціальному аспектах. Такий центральний елемент, як «краса», на нашу думку, пов'язаний із «можливостями», які відкриваються перед молоддю, та «впевненістю у собі», що традиційно співвідноситься з красою. На наш погляд, «здорове та правильне харчування», «вітаміни», «фрукти» розкривають такий ядерний елемент, як «сила», адже в розумінні людини її сили завжди залежали від їжі (харчування), а здоров'я — від здорового харчування. Конкретизація «спорту» відбувається завдяки таким одиницям, як «енергія», «добре самопочуття», «бадьорість», а «життя» розкривається через такі периферійні спільнокореневі одиниці, як «лікар» та «лікарня».

Висновки. В умовах зростаючого інтересу до проблем молоді, популяризації активного та здорового способу життя, важливим для психологів і педагогів залишається завдання формувати зберігаюче ставлення молодого населення до здоров'я. В цьому контексті особливого значення набуває дослідження когнітивної складової ставлення, а саме соціальних уявлень молоді про здоров'я.

В результаті проведеного дослідження виокремлено елементи зон ядра та периферії соціального уявлення студентської молоді про здоров'я. До зони ядра віднесено такі елементи, як спорт, сила, щастя, життя, краса. Вони глибоко вкорінені в когнітивну систему суб'єкта, отже, найбільш стійкі до змін та соціальних трансформацій. Зону потенційних змін становили: радість, благополуччя, добре самопочуття, хороший настрій, лікар, сім'я, здорове харчування та правильне харчування. До другої периферійної системи належать такі елементи, як вітаміни, лікарня, впевненість, фрукти, бадьорість, діти, можливості, енергія. Цікавим виявився той факт, що в ядерній зоні уявлення про здоров'я українських і російських досліджуваних були представлені однакові елементи (спорт, сила та краса). Це дозволяє нам припускати наявність певної спорідненості когнітивних систем досліджуваних груп. Також встановлено, що на змістовному рівні існує взаємозв'язок між елементами центральних і периферійних зон.

У подальших наукових пошуках перспективними бачаться дослідження соціальних уявлень про здоров'я в часовому континуумі, проведення порівняльного аналізу уявлень про здоров'я в різних соціально-економічних групах, а також встановлення взаємозв'язку між соціальними уявленнями та специфікою прояву інших соціально-психологічних особливостей ставлення молоді до здоров'я. У практичному сенсі результати цього дослідження можуть стати основою для проведення профілактично-розвиваючих програм для молоді, спрямованих на розвиток зберігаючого ставлення до власного здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березина Е.Б. Содержание и структура обыденных представлений о болезнях в молодежной среде: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Е.Б. Березина. — М., 2011. — 31 с.
2. Бовина И.Б. Социальные представления о здоровье и болезни: структура, динамика, механизмы: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / И.Б. Бовина. — М., 2009. — 48 с.
3. Бовина И.Б. Социальные представления о здоровье и болезни в молодежной среде [Електронний ресурс] / И. Б. Бовина // Психология телесности: теоретические и практические исследования. — 2008. — С. 65–73 — Режим доступа до журн. : http://psyjournals.ru/psytelesnost/issue/30442_full.shtml.

4. *Васильева О.С.* Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / О.С. Васильева, Ф.Р. Филатов. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 352 с.
5. *Лазоренко Б.П.* Проблемна молодь: шляхи самоздійснення / Б.П. Лазоренко. — К.: Педагогічна думка, 2007. — 274 с.
6. *Московичи С.* Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи; пер. с франц. Т.П. Емельянова. // Психологический журнал. — 1995. — №2. — С. 3–14.
7. Психология здоровья: [учебник для вузов] / под ред. ГС. Никифорова. — СПб: Питер, 2006. — 607 с.
8. *Семенов М.Ю.* Изменение эмоционального отношения к деньгам у студентов в экономической игре «Денежный поток» [Электронный ресурс] / М.Ю. Семенов. // Блог Михаила Семенова «Люди и деньги». — Режим доступа до статті : <http://mymoney.pro/archives/1866>
9. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування: колективна монографія / [за ред. І.В. Жадан]. — К. : Наукова думка, 2007. — 218 с.
10. Статистичний збірник. Стан здоров'я населення / відповід. І.І. Осипова. — К. : Державна служба статистики України, 2005. — 148 с.
11. *Титаренко Т.М.* Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя: методичні рекомендації / Т.М. Титаренко, Л.А. Лепіхова, О.Я. Кляпець. — К.: Міленіум, 2006. — 124 с.
12. *Abric J.* Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamics of social representations / J. Abric. // *Papers on social representations.* — 1993. — №.2. — P. 75–78.

УМОВИ ТА ЧИННИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Лариса Добровольська, кандидат педагогічних наук,
доцент завідувач кафедри загальної психології Мелітопольського
державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
Оксана Фурсова, студентка 4 курсу соціально-гуманітарного факультету
УДК 378.015.3:159.922

На основі широкого кола філософських, психологічних джерел автори розглядають концепції психологічного здоров'я та моделі психічно здорової людини. Аналізуючи категорії «психічне», «психологічне» здоров'я, подаються їхні характеристики як наукові поняття та предмет дослідження у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі. У статті розглядається застосування конкретних методик для діагностування рівнів емоційного «вигорання» та надаються результати дослідження.

Ключові слова: психічне, психологічне здоров'я, концепції психологічного здоров'я, абсолютні цінності, духовне благополуччя, саморозвиток, емоційне «вигорання»

На основе широкого круга философской, психологической литературы авторы рассматривают концепции психологического здоровья и модели психически здорового человека. При анализе категорий «психическое», «психологическое» здоровье представлены их характеристики как научного понятия и предмет исследования в отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературе. В статье рассматривается использование конкретных методик для диагностики уровней эмоционального «выгорания» и приводятся результаты исследования.

Ключевые слова: психическое, психологическое здоровье, концепции психологического здоровья, абсолютные ценности, духовное благополучие, саморазвитие, эмоциональное «выгорание».

The authors consider the concepts of psychological health and model of mentally healthy person on the basis of wide circle philosophical, psychological sources. The categories of «mental», «psychological» health are analyzed; their description as scientific notions and the subject of research in native and foreign psychological-pedagogical literature are represented. The adoption of concredited methods for diagnosing of levels of emotional «burning down» are considered in the article and the results of research are given.

Key words: mental, psychological health, concepts of psychological health, absolute values, spiritual well-being, self-development, emotional «burning down».

Соціально-економічні перетворення в нашій країні актуалізували проблему збереження психічного та психологічного здоров'я студентської молоді. Це поставило перед вищими закладами освіти завдання створити такі умови розвитку особистості, які б сприяли утвердженню здорового способу її життя.

Незважаючи на те, що цінність здоров'я у всі часи є досить важливою й не потребує наукових переконань, активна життєва позиція, спрямована на його збереження та зміцнення, у багатьох людей не відповідає розумінню важливості цієї проблеми. У зв'язку з цим гостро постає завдання забезпечити гармонізацію здоров'я особистості як умови збереження української нації, перспективу справжнього духовного оновлення наступних поколінь, запоруку якісних перетворень у масштабах держави.

Варто зазначити, що стан здоров'я сучасних студентів вищих навчальних закладів на сьогоднішній день можна кваліфікувати як психічно не хворий, але психологічно вже не здоровий. Саме через це з особливою гостротою постає проблема впровадження в освіту сучасних здоров'язберезувальних технологій. Ця проблема досить часто порушується і психологами, і педагогами, але і сьогодні далеко від вирішення. Слід зазначити, що її розгляд відбувається майже завжди однобічно, тільки з точки зору фізичного здоров'я, а необхідність піклування про психологічне здоров'я студентів залишається поза увагою. Саме психологічне здоров'я як складова частина психічного є необхідною

передумовою збереження здоров'я не тільки фізичного, але й соціального. Маємо на увазі, що його збереження практично зводиться нанівець ризик наркоманії, асоціальності тощо. Більше того, психологічне здоров'я — важлива умова збереження високої навчальної мотивації студентів, що дозволяє засвоїти програмний матеріал на максимумі пізнавальних ресурсів особистості. Саме тому головна увага сучасної вищої школи повинна бути зосереджена на всебічному поліпшенні професійної підготовки спеціалістів.

Таким чином, проблема психологічного здоров'я майбутніх педагогів є надзвичайно актуальною та гострою саме у сучасному суспільстві, оскільки охоплює різноманітні боки життєдіяльності особистості — від статево-рольової ідентифікації до стратегій побудови життєвих планів та подолання внутрішньоособистісних криз.

Проблеми психічного й психологічного здоров'я учнівської та студентської молоді, умови їх оптимізації стали предметом дослідження філософів, медиків, психологів, педагогів. Теоретико-методологічні засади цих питань сформульовано у працях А. Здравомислова, Л. Сущенко; проблему суб'єкт-суб'єктного, особистісно-орієнтованого підходу до виховання висвітлено в роботах К. Абульханової-Славської, І. Беха, Л. Божович, А. Маслоу, С. Рубінштейна; психолого-педагогічні аспекти виховання здорового способу життя дітей і молоді розглянуті в дослідженнях Т. Бойченко, Т. Круцевича, С. Лапаєнко, В. Радули, М. Солопчука.

Аналіз літератури, висновки багатьох досліджень вітчизняних і зарубіжних учених (І. Дубровіна, О. Хухлаєва, М. Куртишева та інших) свідчать, що одним із головних напрямів діяльності освітніх закладів має стати пріоритет збереження фізичного, психологічного й соціально-морального здоров'я особистості.

Мета статті полягає в актуалізації та популяризації питань щодо збереження психічного та психологічного здоров'я майбутніх педагогів у період навчання в університеті.

Поняття «психічне здоров'я», «психологічне здоров'я» не можна вважати сьогодні концептуально визначеними й однозначними.

До сфери психічного здоров'я відносять індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини, наприклад збудженість, емоційність, чутливість. Психічне життя індивіда складається з потреб, інтересів, мотивів, стимулів, установок, цілей, уяв, почуттів тощо. Психічне здоров'я пов'язано з особливостями мислення, характеру, здібностей. Всі ці складові й чинники обумовлюють особливості індивідуальних реакцій на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів [4, с. 25–27].

У психологічних словниках психічне здоров'я найчастіше визначають як «стан душевного благополуччя, для якого характерна відсутність хворобливих психічних виявів і який забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки, діяльності».

Світова наука розробила цілісний погляд на здоров'я як феномен, що інтегрує чотири його сфери або складові — фізичну, психічну (розумову), соціальну (суспільну) і духовну. Всі ці складові невід'ємні одна від одної, вони тісно взаємопов'язані і саме разом, у сукупності визначають стан здоров'я людини. Психологічно здорові люди особистісно активні, прагнуть проявляти свою вдачу, життєрадісні та самодостатні, спостережливі до себе та оточуючого світу, критичні. Саме психологічне здоров'я, на думку низки дослідників, є головною умовою саморозвитку, самоактуалізації та функціонування особистості [1; 5]. Психологічно нездорові люди залежні від будь-яких авторитетів, слабовільні та безініціативні.

Психологічно здорова людина в моделі К. Роджерса — це людина, що перебуває в процесі руху, причому напрям і особливості цього процесу визначені всім організмом людини. Концепції психологічно здорової людини, що центруються навколо ідеї віддачі себе як запоруки здоров'я представлені в роботах Е. Фромма, В. Франкла, А. Адлера. Е. Фромм визначає психологічно здорову людину як людину, що має певний характер, до якого здатен будь-хто, якщо у нього немає емоційних або психічних відхилень [7, с. 299].

Одна з ідей, що лежать в основі моделі психологічно здорової людини, запропонованою В. Франклом, полягає в необхідності служіння справі або любові як невід'ємної умови психологічного здоров'я. Психологічно здорова людина в концепції А. Адлера представлена соціально-корисним типом особистості. Це особистість, в життєвому стилі якої є дві базові установки: установка на соціальний інтерес та установка на високий рівень активності. Вчений Р. Ассаджолі описує психологічне здоров'я як баланс між різними аспектами особистості; С. Фрайберг — між потребами індивіда та суспільства. Психологи О. Хухлаєва, Г. Нікіфоров розуміють психологічне здоров'я як динамічну рівновагу між індивідом та середовищем. Модель психологічного здоров'я побудована на ідеї розширення уявлень людини про життя і про себе до трансперсонального рівня та представлена в роботах С. Грофа і А. Минделла [2; 6].

Очевидно, що відчуття задоволення собою, своєю діяльністю, своїм місцем у житті, стосунками з оточуючими людьми позитивно впливають на душевний стан цієї людини, це допомагає їй швидше адаптуватися до оточуючого світу, краще долати стреси, бути здоровішим і працездатнішим.

Розглядаючи причини появи психологічного дискомфорту у студентів, необхідно звернути увагу на їхню, на перший погляд, об'єктивну обумовленість, пов'язану з віковими змінами, які відбуваються у цій віковій групі. В них зафіксована складність і важливість процесів розвитку, які відбуваються в цьому віці, пов'язаних із переходом від однієї «епохи» життя до іншої (учень-студент). Перехід до зрілості містить основний зміст і специфічну відмінність усіх сторін розвитку у цей період — фізичної, моральної, розумової, соціальної. На всіх напрямках відбувається становлення якісно нових утворень та стосунків: професійного самовизначення, самосвідомості, саморозвитку, самоствердження, стосунків з викладачами і товаришами, оточуючим світом. Це досить непрості перетворення, які можуть обумовлювати появу серйозних психологічних проблем.

До чинників, що провокують стан емоційного неблагополуччя, зрушення в психічному здоров'ї, слід віднести, насамперед, особливості дисгармонійного спілкування студента з викладачами, однокурсниками, товаришами; з найближчими людьми — батьками, рідними, друзями.

Доцільно підкреслити, що причини, які викликають психологічне нездоров'я, різноманітні: об'єктивні та суб'єктивні. По-перше, деперсоналізація молодіжної свідомості, що нав'язується масовою і скаженою пропагандою споживацького способу життя. Адже молодь вважає свій вибір вільним, а насправді «купується» на хибне відчуття власної дорослості й самостійності. Друга проблема: нагнітання чужого нашій культурі духу індивідуалізму, особистісної відокремленості. Роз'єднаність, внутрішня самотність, емоційна напруга від невпевненості у собі і в майбутньому призводить до втрати взаєморозуміння не тільки з батьками, а й з однокурсниками. За такої емоційної нестабільності студенту важко відмовитись від поганих звичок та не піддатися на якусь із негативних приманок, яких навколо чимало. Третя проблема — соціальна незахищеність і бідність (у студентів, які не отримують стипендію, виникають матеріальні питання). Четверта і головна проблема — втрата традиційних моральних цінностей і орієнтирів, примітивізація соціального мислення [1; 6].

Звичайно викладачам необхідно орієнтуватися в основних психологічних проблемах студентів, щоб випадково не образити, щоб підтримати, схилити на свій бік, відстоюючи норми та ідеали людської гідності, високого сумління та професіоналізму.

У проблемі психологічного здоров'я питання про критерії оцінки останнього є ключовими. Якимось одним критерієм не вичерпати всієї суті питання, тому ідея комплексного підходу до оцінки здоров'я людини є більш перспективною. Сукупність критеріїв основних проявів здорової психіки, що найчастіше наводиться в літературі, можна розподілити відповідно до форм прояву психічного (психічні стани, процеси, властивості, ступінь саморегуляції щодо). Особливого значення серед критеріїв психологічного здоров'я особистості надається мірі інтегрованості особистості, її гармонійності, врівноваженості, а також таким складовим її спрямованості, як духовність, пріоритет гуманістичних цінностей (добра, справедливості, любові, краси щодо), орієнтація на саморозвиток, збагачення своєї особистості [4, с. 21].

Підбиваючи підсумки розгляду виділених компонентів психологічного здоров'я — позитивного самовідношення і ставлення до інших людей, особистісної рефлексії і потреби в саморозвитку, — необхідно зупинитися на їхньому взаємозв'язку або, точніше сказати, динамічній взаємодії. Як відомо, для розвитку позитивної, а не невротичної рефлексії необхідна наявність у людини позитивного самовідношення. У свою чергу саморозвиток людини сприяє зміні самовідношення. А особистісна рефлексія є механізмом саморозвитку. Відповідно можна зробити висновок, що самовідношення, рефлексія і саморозвиток взаємообумовлюють один одного, перебувають у постійній взаємодії [1, с. 173].

Експериментальною базою нашого дослідження було обрано Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. В дослідженні, яке тривало протягом 2012—2013 навчального року, брало участь 132 особи — студенти I, II курсів природничо-географічного та філологічного факультетів. Ми використали такі діагностичні методики: «Методика діагностики рівня емоційного вигорання» (В. Бойко), «Самооцінка стійкості до стресу».

Емоційне «вигорання» — це вироблений особистістю механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на певні психотравмуючі дії, є надбаним стереотипом емоційної, частіше за все професійної поведінки. «Вигорання» — частково функціональний стереотип, оскільки дозволяє людині дозувати і економічно витратити енергетичні ресурси [3, с. 428]. Водночас можуть виникнути дисфункціональні наслідки, коли «вигорання» негативно позначається на виконанні професійної діяльності, стосунках з людьми та на психологічному здоров'ї особистості. Саме тому ми провели дослідження рівня «емоційного вигорання» студентів-майбутніх педагогів як фактора психологічного здоров'я. Слід зазначити, що для третини студентів-майбутніх педагогів

(31,8%) фаза розвитку стресу «напруження» перебуває на стадії «що сформувалася», у 43,2% ця фаза ще не сформована, а для 25% — на стадії формування. Більш як третина студентів (36,4%) мають фазу розвитку стресу «резистенція» на стадії «що сформувалася», у 25% ця фаза ще не сформована, а для 38,6% перебуває на стадії формування. Також для третини студентів-майбутніх педагогів (34,1%) фаза розвитку стресу «виснаження» перебуває на стадії «що сформувалася», у 31,8% ця фаза ще не сформована, а для 34,1% — на стадії формування.

Отже, ми можемо сказати, що всі зазначені симптоми були виявлені у всіх опитуваних, але з різним відсотковим співвідношенням. Також слід підкреслити, що вже на першому та другому курсі третина студентів мають високі показники цих симптомів, що зумовлює впровадження в університеті психокорекційних та профілактичних заходів.

За результатами дослідження самооцінки стійкості до стресу студентів-майбутніх педагогів виявилось, що дуже низький рівень стійкості до стресу мали 10,6% студентів, низький рівень стійкості до стресу виявили 22% першокурсників, нижчий за середній рівень стійкості до стресу виявили 15,9% опитаних, рівень стійкості до стресу трохи нижчий за середній спостерігається у 34,8% студентів, середній рівень стійкості до стресу було виявлено у 6,8% респондентів, рівень стійкості до стресу трохи вищий за середній виявили лише 3% студентів, високий рівень стійкості мали також 3%. На жаль, високий рівень та дуже високий рівень стійкості до стресу мають лише 2,3 та 1,6% студентів.

Отже, дослідження показало, що сучасні студенти дійсно відчувають значні труднощі щодо вироблення навичок стресостійкості, і це проявляється у підвищенні показника емоційного збудження, тривожності, фрустрації; зниженні комунікабельності, емоційної стійкості, самоконтролю, соціальної сміливості; появі почуття неповноцінності у стосунках із товаришами, викладачами, батьками, а в поведінці в цілому — надмірна сором'язливість; зниженні показників успішності, недостатній увазі й зосередженості на заняттях; скаргах на погане самопочуття, сон; втраті інтересу до навчання. Внаслідок цих проявів розвиваються непродуктивні форми реагування; симптоми порушення поведінки; емоційні розлади різного ступеня.

Основна причина погіршення психологічного здоров'я майбутніх педагогів полягає у неузгодженості між інтелектуальним, творчим, особистісним потенціалом студента, з одного боку, і можливостями його реалізації — з іншого.

Одержані результати дають підстави для **висновків**:

1. Аналіз методологічних, теоретичних, прикладних робіт вітчизняних і зарубіжних авторів дозволив встановити, що важкою для молоді може стати будь-яка життєва ситуація, пов'язана з блокуванням базових потреб віку: у самоствердженні, в незалежності, в самореалізації, в соціальній компетенції і в самовизначенні в теперішньому часі і майбутньому.

2. Кожна людина, визначаючи проблеми формування власного здорового способу життя, має усвідомити просту істину: ніхто не може зробити здоровим іншого; стати здоровим можна лише доклавши зусиль, навчившись цього особисто.

3. Сьогодення вимагає від науковців-практиків розроблення програм оздоровлення, різноманітних освітньо-оздоровчих послуг; ефективних форм і методів сполучення та взаємодії всіх служб університету для проведення навчальних занять та виховних заходів, психолого-розвивальних, корекційних, оздоровчо-реалізаційних тренінгів, метою яких є становлення та розвиток особистості, покращення стану здоров'я студентів.

В *перспективі* дослідити ціннісні уявлення студентів про здоров'я та здоровий спосіб життя, виявити мотиви поведінки, що спрямовані на підтримання, збереження та покращення психічного та психологічного здоров'я. Підключити до вирішення зазначеної вище проблеми Психологічну службу університету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галецька І. Психологія здоров'я: теорія і практика / І. Галецька, Т. Сосновський. — Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 338 с.
2. Григорьянц Е.И. Психическое здоровье личности / Е.И. Григорьянц — СПб: СПбЛТА, 2001. — 20 с.
3. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / Корольчук М.С., Крайнюк В.М. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 580 с.
4. Коцан І.Я. Психологія здоров'я людини / Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. / [за ред. І.Я. Коцана]. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. — 352 с.
5. Малейчук Г.И. Психическое и психологическое здоровье: сравнительный анализ понятий / Г.С. Малейчук // Психология и школа. — 2004. — № 3. — С. 24–34.
6. Тимофієва М.П. Психологія здоров'я : навч. посіб. / Тимофієва М.П., Двіжона О.В. — Чернівці: Книги-XXI, 2009. — 296 с.
7. Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Э. Фромм — СПб: Питер, 2002. — 544 с.

КОПІНГ-РЕСУРСИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ЛІКАРІВ ШВИДКОЇ ТА НЕВІДКЛАДНОЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ

Вікторія Грандт, кандидат психологічних наук,
викладач кафедри практичної психології Запорізького національного університету
УДК 159. 923 : 616 / 057

У статті розкрито сутність копінг-ресурсів як певних структурних особистісно-поведінкових властивостей, які визначають професійну надійність в умовах екстремальних ситуацій. Розроблено теоретичну та емпіричну модель копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги. Викладено результати експериментально-діагностичного аналізу копінг-ресурсів збереження професійного здоров'я представників швидкої та невідкладної медичної допомоги.

Ключові слова: професійне здоров'я, здоров'я, копінг, копінг-ресурси, копінг-стратегії, лікар швидкої та невідкладної медичної допомоги.

В статье раскрыто содержание копинг-ресурсов как определенных структурных личностно-поведенческих свойств, которые определяют профессиональную надежность в условиях экстремальных ситуаций. Разработана теоретическая и эмпирическая модель копинг-ресурсов профессионального здоровья врачей скорой и неотложной медицинской помощи. Изложены результаты экспериментально-диагностического анализа копинг-ресурсов сохранения профессионального здоровья врачей скорой и неотложной медицинской помощи.

Ключевые слова: профессиональное здоровье, здоровье, копинг, копинг-ресурсы, копинг-стратегии, врач скорой и неотложной медицинской помощи.

The article reveals the essence of the coping-resources as a specific structural personal and behavioral properties that define the professional reliability in extreme situations. A theoretical and empirical model of the coping-resources, professional health of the emergency physician. The results of experimental and diagnostic analysis of coping-resources as factors in the preservation of professional health of the emergency physician.

Key words: professional health, health, coping, coping-resources, coping-strategies, emergency physician.

Вивченню проблеми професійного здоров'я завжди приділялася велика увага. Науковці різних напрямів робили спроби вивчення професійного здоров'я, визначення його сутності з метою вироблення навичок керування та економного використання здоров'я протягом усього життя та знаходження засобів для його збереження та покращення. Збереженню професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги необхідно приділяти більше уваги, що пов'язано з тим, що їхня професійна діяльність виконується в екстремальних умовах праці, ці умови ставлять підвищені вимоги до професіонала і є причиною помилок та зривів у роботі, що несприятливо впливає на працездатність, і як наслідок на професійне здоров'я фахівця. Здатність протистояти труднощам задля ефективного виконання професійних обов'язків, особливо в екстремальних умовах, тісно пов'язана з усвідомленням фахівцем власних можливостей та ресурсів, які в психологічній літературі визначають як копінг-ресурси.

Проблема збереження професійного здоров'я особистості в екстремальних умовах належить до вельми значущих як у суто науковому, так і в практичному плані. Підтвердженням цьому є дослідження відомих вітчизняних та зарубіжних психологів (С. Безносів, Р. Березовська, І. Корнієнко, Р. Лазарус, Р. Мосс, А. Налчаджан, С. Олдвін, Ю. Постілякова, О. Саннікова, С. Фолькман, Ч. Холахан та ін.), у яких конкретизовані різноманітні аспекти впливу адаптаційних процесів на професійне здоров'я людини. Однак на тлі існуючих доробок сьогодні бракує наукових розвідок, присвячених проблемі копінг-ресурсів професійного здоров'я особистості. Попри велику кількість досліджень природи та механізмів копінг-поведінки, -стратегій та -стилів, серед яких праці І. Ващенко, Н. Водоп'янової, Л. Дьоміної, І. Корнієнка, Т. Крюкової, К. Муздибаєва, С. Нартової-Бочавер,

Н. Родіної, М. Фетіскіна, можна простежити певну прогалину щодо вивчення таких ресурсних ознак особистості, у яких сконцентровані сенсорні, когнітивні, емоційні та комунікативні ресурси, що визначають результативність професійної діяльності.

Отже, **метою статті** є теоретичне та емпіричне обґрунтування копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої медичної допомоги.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- провести теоретичний аналіз проблеми;
- побудувати теоретичну модель копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги;
- емпірично встановити структурні компоненти копінг-ресурсів професійного здоров'я та їхній взаємозв'язок у прояві особистісно-поведінкових властивостей лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги;
- обґрунтувати специфічні ознаки та закономірності прояву копінг-ресурсів як чинника збереження професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги.

Копінг-ресурси та професійне здоров'я є двома взаємопов'язаними феноменами, особливо якщо професійна діяльність супроводжується стресовими умовами праці. Так, лікарю швидкої та невідкладної медичної допомоги необхідно звернути увагу на те, що йому потрібно володіти широким спектром знань, умінь та навичок задля надання невідкладної медичної допомоги людині будь-якого віку з будь-яким порушенням функціонування організму, тобто, виходячи на роботу, лікар швидкої допомоги ніколи не знає, скільки виїздів йому необхідно буде зробити за зміну, з якою кількістю пацієнтів і з якими клінічними випадками йому доведеться працювати [1]. У представників цих професій також існує загроза зараження і ризик втрати власного здоров'я, а іноді й життя.

Такі умови праці можуть призвести до ризику появи синдрому емоційного вигорання, професійної деформації, чи будь-якого іншого порушення професійного здоров'я. Здатність протистояти труднощам задля ефективного виконання професійних обов'язків тісно пов'язана з усвідомленням фахівцем власних можливостей та ресурсів, які в психологічній літературі визначають як копінг-ресурси.

Здійснений теоретичний аналіз дав змогу визначити копінг-ресурси як сукупність внутрішніх та зовнішніх ресурсів, завдяки яким людина обирає способи реагування, найбільш прийнятні для неї та ситуації. У такому ракурсі копінг-ресурси професійного здоров'я можна розглядати як внутрішні та зовнішні ресурси організму, які допомагають фахівцю зберігати та в разі необхідності відновлювати професійне здоров'я.

Теоретичний аналіз проблеми дає підстави висновувати про те, що на сьогодні відсутня єдина теорія копінг-ресурсів професійного здоров'я фахівців екстрених служб, в тому числі лікарів швидкої медичної допомоги.

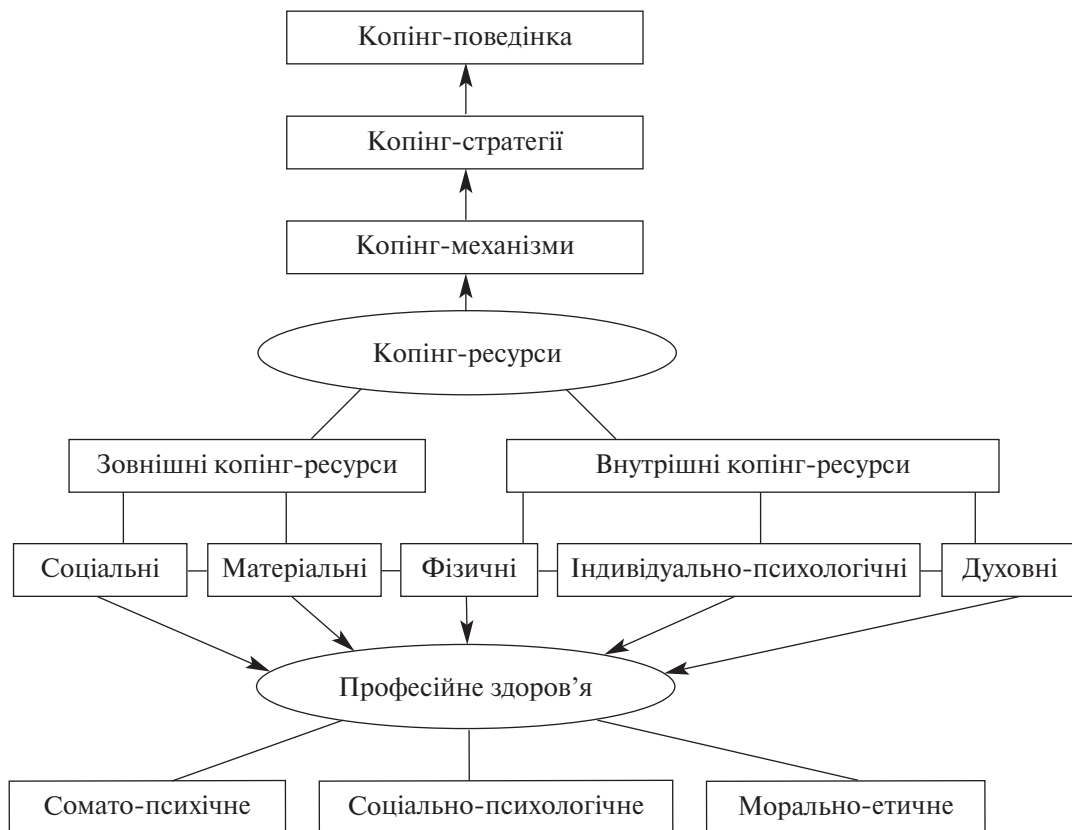
Запропонована теоретична модель копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої медичної допомоги є варіантом відтворення теоретико-методологічних конструктів, які цілісно пояснюють архітектуру структурно-функціональної організації цього психологічного феномена.

В основі конструювання цієї моделі було покладено системний підхід, основними ознаками якого є цілісність, взаємодія елементів, зв'язки та відношення, котрі детермінують структуру системи. Так, виділено структурні компоненти професійного здоров'я особистості (соматопсихічне, соціально-психологічне та морально етичне здоров'я фахівця), конкретизовано чотири групи факторів (фізичні, психологічні, соціальні та духовні), які у свою чергу поділяються на зовнішні та внутрішні. Кожен із факторів впливу може мати як позитивно, так і негативно спрямований вектор. Копінг-ресурси у їхній зовнішній та внутрішній конфігурації людини є ознакою подолання негативних факторів. При цьому базовими умовами збереження, і в разі необхідності — відновлення, професійного здоров'я фахівців екстрених служб є інтернальні (фізичні, соціально-психологічні та духовні) та екстернальні (соціальні та матеріальні) копінг-ресурси [2; 3; 4]. Вони допомагають фахівцю утримувати тиск негативних факторів і долати стресові ситуації, які супроводжують його професійну діяльність. Кількісні та якісні показники копінг-ресурсів змістовно визначають використовувані фахівцем копінг-механізми, копінг-стратегії та копінг-поведінку (рис.).

Отже, копінг-ресурси професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги — це багатокомпонентна та багаторівнева система, в якій усі компоненти взаємопов'язані та взаємопливають один на одного. Але необхідно звернути увагу на те, що це лише теоретична модель, яку створено шляхом теоретичного аналізу проблеми.

Тому, на нашу думку, необхідно шляхом емпіричного дослідження виявити копінг-ресурси, які можуть допомогти зберігати і в разі необхідності відновлювати професійне здоров'я лікарів швидкої медичної допомоги.

Рис. 1. Теоретична модель копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги

Програма емпіричного дослідження реалізовувалась у три етапи: збір емпіричного матеріалу, проведення констатувального експерименту (аналіз та інтерпретація результатів), побудова емпіричної моделі професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги.

В емпіричному дослідженні взяло участь 108 лікарів швидкої.

На *першому етапі* протягом 2009–2010 років проводилася організаційно-підготовча робота: вивчалися теоретичні, методологічні та методичні аспекти проблеми копінг-ресурсів професійного здоров'я особистості; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, розроблено програму дослідження, де використовувалися такі методи, як теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел, спостереження, діагностичні стандартизовані та проєктивні методики; визначено базу для проведення експериментального дослідження (комунальна установа «Обласний медичний центр серцево-судинних захворювань» (м. Запоріжжя), комунальний заклад «Луцька швидка медична допомога» (м. Луцьк).

Другим етапом емпіричного дослідження було вивчення змісту копінг-ресурсів і професійного здоров'я особистості, діагностика фізичних, соціально-психологічних та духовних копінг-ресурсів, а також професійного здоров'я: сомато-психічного, соціально-психологічного та морально-етичного здоров'я представників екстрених служб.

Третім етапом дослідження було експериментально-діагностичне вивчення копінг-ресурсів професійного здоров'я через структуру особистісно-поведінкових властивостей лікарів швидкої медичної допомоги, які визначають професійну надійність в умовах екстремальних ситуацій.

Таким чином, представлене процедурно-методичне забезпечення експериментальної програми дослідження дає змогу здійснити комплексну перевірку можливих каузальних гіпотез щодо ключових змінних вивчення копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги і дати обґрунтовану оцінку валідності застосованих психологічних засобів роботи з цим феноменом.

Отримані результати засвідчують, що більшість лікарів швидкої медичної допомоги продемонстрували середні показники за всіма шкалами опитувальника копінг-стратегій Р. Лазаруса. Це підтверджує відсутність домінуючого вираження певної копінг-стратегії, за винятком лише однієї, —

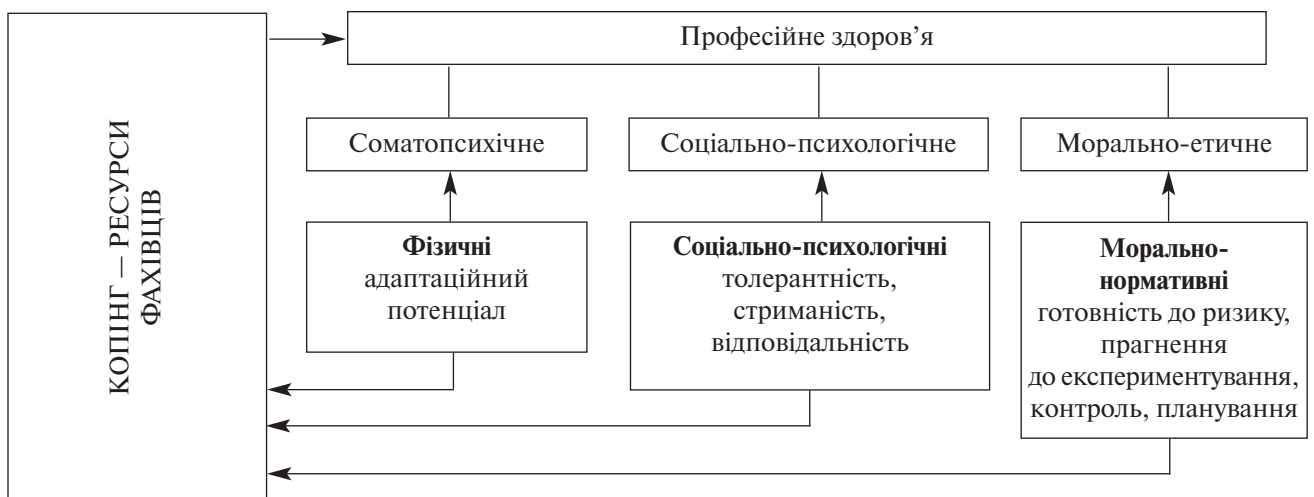
«самоконтроль», яка характеризується як зусилля з регулювання своїх почуттів і дій, і за якою високі показники розвинутості цієї копінг-стратегії показали майже третина (30,2 %) респондентів. Більша частина лікарів швидкої — 81% — використовує змішані копінг-стратегії, тобто вони вирішують проблемні ситуації за допомогою декількох стратегій опанування залежно від ситуації та обставин, в яких вони опиняються. Також необхідно зазначити, що 9% респондентів не мають жодної яскраво вираженої стратегії опанування. Майже 10% респондентів мають лише одну стратегію опанування, з них 70% респондентів планують вирішення проблеми, 17% лікарів швидкої використовують копінг-стратегію «самоконтроль», у 9% — переважає копінг-стратегія дистанціювання, 4% — використовують позитивну переоцінку. Отже, лікарі швидкої медичної допомоги прагнуть використовувати більш конструктивні шляхи адаптації щодо важких ситуацій, пов'язаних з їхньою зміною і отриманням позитивного досвіду.

З метою надання комплексного характеру досліджуваному психологічному явищу, а відповідно й зменшення кількості вихідних даних було застосовано факторно-аналітичний підхід, що ґрунтується на врахуванні взаємозв'язків між окремими психологічними показниками.

Проведений факторний аналіз емпіричних даних дав змогу виокремити основні фактори, які визначають особливості професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги: «адаптаційні здібності» (22,71%), «готовність до ризику» (7,66%), «толерантність» (6,27%), «стриманість» (5,13%), «відповідальність» (4,28%), «прагнення до експериментування» (4,14%), «контроль» (3,23%), «планування» (3,10%), сумарний показник дисперсії становить 56,533 %.

Проведене дослідження з вивчення копінг-ресурсів професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги продемонструвало виявлення специфічних ознак та психологічних закономірностей досліджуваного феномена.

У результаті проведення факторного аналізу було виділено основні особистісно-поведінкові властивості лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги, які у своїй структурній організації (фізичні, соціально-психологічні, морально-нормативні) відображають структурно-функціональний зміст прояву їх професійного здоров'я (соматопсихічне, соціально-психологічне та морально-етичне) (рис. 2).

Рис. 2. Структура особистісно-поведінкових властивостей лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги

Так, результати дослідження показують, що структурні компоненти копінг-ресурсів лікарів швидкої є досить динамічними властивостями, які пов'язані з особливостями процесу особистісного становлення, який відображає зміну особистісно-поведінкових та інтерперсональних характеристик. Крім того, копінг-ресурси професійного здоров'я опосередковані системою особистісно-професійних цінностей суб'єкта.

Виділені структурні компоненти копінг-ресурсів лікарів швидкої як функціональні атрибути не ізольовані один від одного, а функціонують як єдина цілісність, адже кожен із виділених компонентів виконує специфічну функцію, як-от: 1 — фізичні копінг-ресурси — адаптаційну; 2 — соціально-психологічні копінг-ресурси — ідентифікаційну; 3 — морально-нормативні копінг-ресурси — інтегра-

тивну. Кожна з цих функцій відображає структурно-функціональний зміст професійного здоров'я — відповідно соматопсихічне, соціально-психологічне та морально-етичне здоров'я.

Представлена характеристика структурних компонентів та функціональних ознак виділених копінг-ресурсів (фізичні, соціально-психологічні, морально-нормативні) лікарів швидкої дала змогу окреслити фактори, які визначають пониження виникнення і переживання стресових ситуацій. Відповідно виділено три фактори збереження професійного здоров'я:

1) психофізіологічний фактор (є базовим і характеризує фізичні копінг-ресурси), визначається високим рівнем загальної нервово-психічної активності (гарний настрій, відсутність втоми, відсутність порушення циклу «сон-активність»), емоційною стійкістю, високою експресивністю;

2) особистісно-рольовий фактор (характеризує соціально-психологічні копінг-ресурси), визначається комунікабельністю, соціальною сміливістю, практичністю, середнім значенням конформізму та підозрливості; відсутністю рольової конфліктності та невизначеності, високою мотивацією до саморозвитку та професійного зростання;

3) організаційно-статусний фактор (характеризує морально-нормативні ресурси), визначається адекватною самооцінкою, соціальним інтересом, прагненням до людей, моральною нормативністю, високим контролем над собою, вмінням планувати дії та оцінювати результати діяльності, самостійністю, високим рівнем саморегуляції.

Зазначені фактори збереження професійного здоров'я лікарів швидкої потрібно розглядати у тісній взаємодії між собою, тим самим демонструючи їхні особистісно-поведінкові комплекси, які визначають професійну надійність.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. В межах розробки диференційованого підходу щодо зміцнення професійного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги можемо запропонувати такі можливі напрями організації роботи: 1) створення автоматизованих діагностико-консультаційних систем із зміцнення фізичного стану і психосоматичного здоров'я співробітників, які забезпечують формування індивідуальних оздоровчих рекомендацій; 2) удосконалення методів діагностики змін стану психосоматичного здоров'я лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги і факторів ризику порушень нервово-психічного статусу; 3) розроблення спеціальних тренінгових програм, які дають змогу здійснювати персоніфікацію методів психічного самозахисту лікарів швидкої та невідкладної медичної допомоги.

Ми й надалі досліджуватимемо проблему копінг-ресурсів професійного здоров'я особистості і плануємо розробити концептуально-методичну модель профілактичних заходів щодо підтримки професійного здоров'я фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Вип. 78 : Охорона здоров'я [Електронний ресурс] : затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.2002 № 117) / Міністерство охорони здоров'я України. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=va117282-02>.
2. Родіна Н.В. Копінг-поведінка як психічна діяльність суб'єкта / Н.В. Родіна // Психологічні перспективи. — 2010. — Вип. 15. — С. 80–86.
3. Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / [под ред. А. Журавлева и др.]. — М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008.
4. Lazarus R. Stress, appraisal and coping / R. Lazarus S. Folkman — New York : Springer, 1984. — 456 p.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я МІГРАНТІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Олена Блинова, доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонського державного університету
УДК 159.9 : 316.6

У статті представлено результати емпіричного дослідження психологічної адаптації трудових мігрантів України в іншокультурному середовищі. Основними критеріями психологічної адаптації розглядаються стан фізичного здоров'я, психологічне благополуччя, задоволеність міжособистісними стосунками.

Ключові слова: трудова міграція, психологічна адаптація, психологічне благополуччя.

В статье представлены результаты эмпирического исследования психологической адаптации трудовых мигрантов Украины в инокультурной среде. В качестве основных критериев психологической адаптации рассматриваются состояние физического здоровья, психологическое благополучие, удовлетворенность межличностными отношениями.

Ключевые слова: трудовая миграция, психологическая адаптация, психологическое благополучие.

The results of empirical investigation of Ukrainian labour migrants' psychological adaptation in different cultural environment are presented in the article. As the main criteria of psychological adaptation state of health, psychological welfare, satisfaction with personal inter-relations are viewed.

Key words: labour migration, psychological adaptation, psychological welfare.

З моменту прибуття на нове місце проживання у всіх зовнішніх мігрантів починається процес входження, вживання, облаштування в новому для них суспільстві і країні, який містить у собі організаційні, правові, політичні, культурні, психологічні аспекти. Проблему адаптації розглядали Г. Балл, Ф. Березін (соціальний, біологічний і медичний аспекти); Ф. Василюк (адаптація людини до кризових подій життя); К.О. Абульханова-Славська, Г. Андреева, Є. Головаха, А. Налчаджян, Л. Орбан-Лембрик, Б. Паригін, Т. Титаренко (соціальна адаптація); Н. Лебедева, О. Малиновська, А. Мулдашева, Л. Гумільов, Г. Солдатова (адаптація емігранта до іншого культурного середовища).

Вітчизняні й зарубіжні дослідники відмічають ознаки й якості адаптованості індивіда до соціального оточення, серед яких слід відмітити: отримання статусу, місця в соціальній структурі суспільства; здатність самостійно долати стресові ситуації; установки на активну взаємодію із соціальним середовищем, продуктивність, психічна рівновага, здатність насолоджуватись життям, конструктивне вирішення конфліктних і напружених ситуацій, емоційно-насичені зв'язки з людьми тощо [2; 4; 6; 7].

Інша культура змушує мігрантів відмовитися від попереднього (колишнього) способу життя, прийняти інші соціальні норми, правила та зразки поведінки. Для мігранта в процесі адаптації змінюється все — від природи й клімату до психологічних стосунків, а також традицій, звичаїв, ритуалів, цінностей. Адаптацію можна вважати успішною, якщо людина реалізує свій особистісний потенціал, можливості і здібності та успішно вирішує психологічні й соціокультурні проблеми, оскільки процес адаптації є активним прагненням змінити середовище.

Основними показниками успішності соціокультурної адаптації мігрантів Г. Солдатова пропонує такі [7, с. 130]: 1) налагодження позитивних зв'язків з новим середовищем, вирішення щоденних життєвих проблем (школа, сім'я, побут, робота); 2) участь у соціальному й культурному житті приймаючого суспільства; 3) задовільні психічний стан і фізичне здоров'я; 4) адекватність у спілкуванні і у міжкультурних відносинах; 5) цілісність ті інтегрованість особистості.

Таким чином, крім суто соціальних показників, основними, вирішальними є ознаки психологічного благополуччя, гармонійності і зрілості особистості, тобто все те, що безпосередньо пов'язується з поняттям психологічного здоров'я.

Метою статті є дослідження впливу успішності процесу адаптації в іншоетнічному середовищі на психологічне здоров'я мігрантів.

Визначення здоров'я багато в чому спирається на поняття «благополуччя». Благополуччя, як і «позитивне здоров'я», передбачає реалізацію фізичних і духовних потенцій людини [5]. Без збереження психологічної стійкості реалізація фізичних і духовних потенцій неможлива. Отже, неможливо і задоволення від процесу самореалізації, неможливо відчуття розумового й соціального благополуччя. Прояви здоров'я особистості пов'язані не тільки з нормальним функціонуванням організму, а й обумовлені психосоціальним благополуччям, ефективною соціально-психологічною адаптацією, реалізацією своєї особистості в оточуючому світі.

На думку І. Дубровіної, термін «психологічне здоров'я» належить до особистості в цілому, знаходиться у тісному зв'язку з вищими проявами людського духу. У гуманістичній психології психологічне здоров'я розглядається як продукт творчої самореалізації, самовираження. А. Маслоу запропонував концепцію існування у людської істоти тенденції до руху вперед або потреби до розвитку у напрямку того, що називається само актуалізацією, або психологічним здоров'ям [10].

Серед критеріїв психологічного здоров'я наводяться такі: позитивне ставлення до діяльності; наявність позитивно орієнтованих життєвих планів; критичність, здатність правильно оцінювати інших; самокритичність, самоконтроль, самоаналіз; здатність до співчуття, емпатія; готовність до подолання життєвих випробувань, вміння адекватно використовувати особистісні психічні ресурси, позитивний вектор ставлення до життя [5].

За багатьма позиціями стан психологічного здоров'я визначається за тими ж критеріями, що й успішність психологічної та соціально-психологічної адаптації. Соціокультурна адаптація мігрантів, розглядається дослідниками з погляду переживання мігрантами змін, культурних відмінностей, ізоляції і депривації, а тому міграція вважається стресогенним, психотравмуючим чинником.

У дослідженнях, присвячених адаптації мігрантів відзначено, що насамперед соціально-психологічна дезадаптованість особистості виражається в нездатності задоволення власних потреб і домагань. З іншого боку, особистість, що має порушення адаптації або повну дезадаптованість, не в змозі задовільно йти назустріч тим вимогам і очікуванням, які висувають до неї соціальне середовище і власна соціальна роль, її провідна в певному середовищі професійна або інша діяльність. Однією з ознак соціально-психологічної дезадаптованості особистості є переживання нею тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів без знаходження психічних механізмів і форм поведінки, необхідних для їхнього розв'язання [3; 4].

Вже в перші роки ХХ ст. в США була виявлена така закономірність міждержавної міграції: нервово-психічне здоров'я мігрантів гірше, ніж у стаціонарного населення. Водночас обстеження на робочих місцях, навпаки, виявляють краще нервово-психічне здоров'я мігрантів у порівнянні з іншими працівниками («феномен здорового мігранта»). Це пояснюється дією чинника селекції, — мігранти тільки з високим рівнем нервово-психічного здоров'я показують достатню адаптацію до нового соціокультурного оточення.

Ситуація еміграції містить у собі низку чинників, що ушкоджують нервно-психічне функціонування індивідів. Це втрата соціального статусу, бідність, іншокультурне оточення, міжпоколінний розрив культурної спадкоємності у родині. Вони породжують специфічні для міграції види нервово-психічних розладів («невроз емігрантів»). Встановлено, що нервово-психічне здоров'я мігрантів залежить від величини культурної дистанції між своєю країною і країною перебування [5].

Г. Солдатова за результатами власних досліджень доводить, що для мігрантів також є характерними брак впевненості у собі, недовіра до оточуючих і психосоматичні прояви. Почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності, нездійснення бажань виражаються у мігрантів у почуттях гніву, агресивності і ворожості стосовно до представників країни перебування.

Канадські психологи Дж. Беррі і Р. Анніс як один із видів стресу, які відчувають мігранти на новому місці описали так званий «стрес акультурації» (Berry, Annis, 1974). Спочатку стрес акультурації розглядався як форма аномічної депресії, тобто втрати цінностей і норм (Jiles, 1982). Пізніше Дж. Вестермайер представив стрес акультурації як окремий синдром, що містить у собі депресивні, параноїдні та тривожні симптоми. Він вважав, що за таких розладів малоефективними є як фармакологічні, так і соціальні або психологічні втручання (Westermeyer, 1989). Клінічні спостереження підтверджують результати вивчення ностальгії — туги за батьківщиною. Це поняття ввів швейцарський лікар

I. Хофер, психіатри почали вивчати це явище ще в XVII ст. На межі XIX і XX ст. результати досліджень ностальгії узагальнив німецький психіатр і філософ Карл Ясперс [10].

Як прояв стресу акультурації більшість дослідників і практичних психологів називають соціальну дезінтеграцію і особистісну кризу. Звичний соціальний порядок і культурні норми втрачені, людина може легко розгубитися в зміненій ситуації. На груповому рівні джерелом тривожності є те, що в нових умовах не працюють колишні схеми владних відносин, суспільного порядку й економічні стратегії, а на індивідуальному рівні можуть виникнути ворожість, невпевненість, ідентифікаційна сплутаність і депресія.

Для проведення дослідження ми розробили анкету, яка містила в собі, зокрема, блок питань стосовно ефективності психологічної адаптації.

Всього у дослідженні взяли участь 87 осіб, вибірку становили особи, що мали особистий досвід працевлаштування за кордоном. Загалом було опитано 45 чоловіків (51,7% від опитаних) та 43 жінки (48,3%). Вік більше половини опитаних (55,2%) потрапляв до категорії «30–45 років» — найбільш економічно активної групи населення, 5 досліджуваних, що становить 18,4%, були в категорії 18–29 років та ще 22,9% — у категорії 46–55 років. Зважаючи на специфіку зайнятості українців (особливо жінок передпенсійного та пенсійного віку) в окремих країнах, взято до уваги й трудових мігрантів, старших 55 років (3,5%). Більше половини опитаних були одруженими (заміжними) — 58,6%; мали дітей — 62,1%.

Основними показниками психологічного здоров'я (психологічного благополуччя) мігрантів ми виокремили такі: здатність долати стресові ситуації, відсутність депресії (нормальний емоційний стан і настрої), усвідомлення наявності цілей, шляхів їхнього досягнення, перспектив, можливостей професійного та особистісного зростання. Ми намагалися з'ясувати такі моменти: які ситуації взаємодії для мігранта є найбільш складними, в яких ситуаціях він гостро відчуває, що він є «іноземцем»; чого мігранту за кордоном не вистачає особливо — рідних, друзів, української кухні тощо; що дивує мігранта в їхніх звичаях, традиціях, правилах; коли, в яких ситуаціях він відчуває тривогу внаслідок усвідомлення культурних відмінностей; можливість виникнення негативних почуттів, наприклад, невпевненості у собі, почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності, нездійснення бажань, почуттів гніву, ворожості, агресивності, недовіри до представників країни перебування.

Ми отримали результати, які говорять про те, що рівень адаптації як «достатній» на основі цих показників показують тільки близько чверті опитаних мігрантів — 22,9% визначили свій звичайний настрій як «дуже добрий» та ще 29,9% вважають себе здатними долати різні складні ситуації у житті та почуваються при цьому нормально. Половина опитаних зізнається, що у житті бувають проблемні складні ситуації, в яких людина почувається не дуже добре, але усвідомлює, що треба продовжувати працювати, тобто психологічний стан мігранта є нестабільним. Для п'ятої частини опитаних мігрантів (18,4%) характерною є дезадаптованість, що виявляється у можливості виникнення негативних почуттів, наприклад, тривоги, почуття неповноцінності, невпевненості у собі, почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності, нездійснення бажань, депресивності, почуттів ворожості, недовіри до представників країни перебування: *«Негативні почуття й емоції, пов'язані з адаптацією до нового середовища», «Почуття відкинутості, самотності», «Часто емігрант, який повертається із-за кордону, є психологічно травмованим», «...у людини певний перелом, перебудова її особистості, депресія, туга, відчуття (постійне) себе не у своїй тарілці, можливо, відчуття, що живеш не те життя, відчуття своєї неспроможності щось змінити».*

Негативні емоційні почуття виникають у мігранта внаслідок усвідомлення культурних відмінностей та пов'язаного з цим розуміння труднощів у пристосуванні. Для мігранта все здається «чужим», крім того, може виникати почуття неповноцінності як результат порівняння рівня життя в Україні та рівня життя населення в країні-працевлаштування. Найбільша кількість мігрантів серед труднощів спілкування і взаємодії у країні перебування відмічає варіант «не завжди впевнено знаю, як треба поводитись» (41,4%), третина мігрантів усвідомлює культурні, етнічні, соціальні, побутові та інші відмінності, це викликає хвилювання та навіть роздратування (28,7%). Кожний п'ятий опитаний зауважує на проблемах, пов'язаних із недостатнім знанням мови (18,4%), що у цілому є ризиком для мігранта для «потрапляння у незручну ситуацію» (24,1%).

Як виявляється, трудові мігранти України внаслідок порівняння рівня життя населення в країні перебування та рівня життя громадян своєї країни, доходять невтішних висновків про суттєве відставання України від європейських країн за багатьма параметрами, що і призводить до формування «комплексу меншовартості» та бажання скоріше асимілюватися в країні працевлаштування, ніж інтегруватися в іншому соціумі (на більш паритетних засадах). Найбільшою кількістю респондентів

обрано два варіанти відповідей: «вони дійсно вміють краще працювати, але українці тепліші, емоційніші, веселіші» — 63,2%; «в гостях добре, а вдома — краще» — 59,8%, тобто для збереження позитивної самооцінки своєї групи, позитивної етнічної ідентичності українці обирають стратегію соціальної творчості, тобто змінюють критерії порівняння групи «Ми» і групи «Вони». Українські заробітчани вимушені визнати, що раціональні компоненти — вміння організувати процес праці, дисциплінованість і порядок, сучасні технології, рівень розвитку економіки, загалом рівень життя більшої частини населення — кращі за кордоном. Але емоційні компоненти, наприклад, тепло людських стосунків, дружні взаємовідносини, безкорислива допомога один одному, розуміння та підтримка іншої людини тощо, є набагато розвинутішими в українців, а саме вони і ціняться найбільше. Ще близько половини респондентів (41,4%) обрали відповідь «чому Україна розвивається надто повільно, невже ж ми такі нетямущі», що загалом свідчить про надію, що економічні труднощі України є тимчасовими, минушими, їх можна подолати, тільки для цього треба певний час, тобто це може бути також визнано стратегією збереження позитивної самооцінки. Кожний п'ятий респондент вважає, що «нам до них ще розвиватися й розвиватися» (22,9%), але «і на нашій вулиці буде свято» (11,5%).

Оцінювання мігрантами своїх професійних перспектив за кордоном виявило такі факти: більшість українців за кордоном тільки заробляє гроші (58,7%), вони дуже скептично ставляться до понять, пов'язаних із професійною самореалізацією, підвищенням соціального статусу, кар'єрного зростання, набуття поваги у суспільстві тощо: «Немає задоволення від роботи, праця зводиться тільки до того, щоб більше дали за годину», «Більшість людей працює не за спеціальністю, виконує просту роботу, не відбувається професійного розвитку і самодостатності людини як суб'єкта праці», «Втрата можливостей самоствердження, можливостей бути прийнятим суспільством як людина, яка чогось досягла».

Наявність соціальної підтримки на різних рівнях — інформаційної, емоційної, інструментальної — сприяє кращій адаптованості мігранта в інших соціальних умовах, причому, як зауважує, наприклад, Л. Орбан-Лембрик, для психологічного благополуччя найбільш важливою є емоційна підтримка. Тобто у цьому блоці питань нас цікавила наявність офіційних джерел інформації та реальної допомоги у поведінці, з одного боку, а з іншого боку, задоволеність взаємостосунками на неформальному рівні — з друзями, сусідами, колегами.

Четверта частина опитаних мігрантів цілком задоволена стосунками з людьми, з якими разом вони працюють («з колегами» — умовно, оскільки якщо заробітчанин доглядає хвору людину або людину похилого віку, то кого вважати колегами?), більше половини мігрантів (55,2%) задоволена середньою мірою, респонденти відмічають, що бувають різні ситуації у взаємовідносинах, у тому числі, «не завжди приємні»; ще 18,4% опитаних мігрантів не задовольняє те, як ставляться до них на роботі — «дуже відчуваю, що я «не свій», «іноземець», можна припустити, що саме ця категорія мігрантів найгірше адаптується в країні працевлаштування. Майже такі ж пропорції розподілу відповідей мігрантів за питанням: «Чи є у Вас друзі або добрі знайомі серед місцевих жителів?» — кожний десятий респондент (11,5%) зазначає, що «друзів немає», більше половини досліджуваних зауважує на наявності друзів тільки серед своїх українців (58,6%), та майже третя частина вибірки має друзів та добрих знайомих серед місцевих жителів (29,9%), що надає підстави вважати, що вони більшою мірою можуть розраховувати на інформаційну, емоційну та інструментальну підтримку, що сприятиме адаптації в країні перебування.

На основі результатів опитування трудових мігрантів можна дійти таких **висновків**:

Наслідки трудової міграції для України в цілому заробітчани здебільшого оцінюють як «погані», зауважуючи, що хоча завдяки праці за кордоном дійсно є можливість заробити гроші, але відбувається руйнування сім'ї та суттєва втрата професійної кваліфікації. Слід наголосити на наявності гострої суперечності: трудовий мігрант їде за кордон заради родини і в такий спосіб ризикує втратити цю родину через розрив сімейних зв'язків.

Майже п'ята частина українських трудових мігрантів відмічає погане знання мови країни працевлаштування та досить незначний рівень поінформованості стосовно звичаїв, традицій, норм і правил поведінки в іншій культурі, що робить цю категорію мігрантів досить вразливими до потрапляння у складні життєві ситуації.

Більшість українських трудових мігрантів за кордоном знижує свій соціальний статус, виконує низькокваліфіковану непрестижну роботу, яка оплачується нижче, ніж аналогічна робота, якщо її виконує представник титульного населення країни перебування. Значна частина трудових мігрантів таку ситуацію розцінює як своєрідну «норму», приймає як належне, як щось неминуче. Суперечливі оцінки мігрантів стосовно задоволеності працею за кордоном дозволяють дійти висновку про

вимушеність прийняття рішення щодо працевлаштування за межами своєї країни, зумовленою блокуванням базових потреб.

Для психологічного благополуччя трудового мігранта у країні працевлаштування важливою є соціальна підтримка — інформаційна, емоційна, інструментальна, серед цих видів для збереження психологічного здоров'я найбільш важливими є неформальні контакти з родичами, друзями, близькими знайомими, тобто емоційна підтримка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андреева Г. М.* Социальная психология в современном обществе: Учебное пособие для вузов / Т.Л. Ала-видзе, Г.М. Андреева, Е.В. Антонюк и др.; под. ред. Г.М.Андреевой, А.И. Донцова. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 335 с.
2. *Лебедева Н.М.* Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп // Этническая психология и общество / под ред. Н.М. Лебедевой. — М. : Старый сад, 1997. — С. 271–289.
3. *Мацумото Д.* Психология и культура / Дэвид Мацумото. — СПб : Питер, 2003. — 603 с. (Серия «Мастера психологии»).
4. *Налчаджян А.А.* Этнопсихология : учебник для вузов [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Альберт Налчаджян. — 2-е изд. — СПб : Питер, 2004. — 381 с.
5. *Никифоров Г.С.* Психология здоровья : учебник для вузов [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Герман Никифоров [Федеральн. целевая программа «Культура России»]. — СПб : Питер, 2003. — 607 с. (Серия «Учебник для вузов»)
6. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. — Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія [для студентів вищих навчальних закладів] / Л.Е. Орбан-Лембрик. — Київ : Либідь, 2006. — 560 [2] с.
7. *Солдатова Г.У.* Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Калининко В.К., Кравцова О.А. — М. : Смысл, 2002. — 479 с. — (Серия: «Теория и практика психологической помощи»).
8. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология: учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. — 4-е изд., испр. и доп. — М. : Аспект-Пресс, 2008. — 368 с.
14. *Сухарев А.В.* Этническая функция культуры и психические расстройства / А.В. Сухарев // Психологический журнал. — 1998. — № 6. — С. 47–56.
9. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності [Текст]: наук. вид. / Т.М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
10. *Хьелл Л.* Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб : Питер Ком, 1999. — 608 с. (серия «Мастера психологии»).

Розділ XVII

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У РАННЬОМУ ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

Лариса Журавльова, доктор психологічних наук,
професор, проректор, завідувач кафедри історії, політології та
психології, Житомирський національний агроекологічний університет
Марина Романова, аспірантка кафедри історії, політології
та психології, Житомирський національний агроекологічний університет
УДК 159.922.6

Досліджується екологічна свідомість чоловіків та жінок раннього дорослого віку, що мають вищу та середню спеціальну освіту. Вивчаються статеві особливості розвитку та детермінація екологічної свідомості. Досліджуються особливості розвитку самоактуалізації особистості ранньої дорослості. Знаходяться взаємозв'язки між рівнем самоактуалізації та структурними компонентами екологічної свідомості.

Ключові слова: екологічна свідомість, особистість раннього дорослого віку, ціннісні орієнтації, екологічна спрямованість, екологічні потреби, самоактуалізація особистості.

Исследуется экологическое сознание мужчин и женщин раннего взрослого возраста, имеющих высшее и среднее специальное образование. Изучаются половые особенности развития и детерминации экологического сознания. Исследуются особенности развития самоактуализации личности ранней взрослости. Находятся взаимосвязи между уровнем самоактуализации и структурными компонентами экологического сознания.

Ключевые слова: экологическое сознание, личность раннего взрослого возраста, ценностные ориентации, экологическая направленность, экологические потребности, самоактуализация личности.

Ecological consciousness of men and women of early adulthood with higher and special secondary education is investigated. The sexual features of development and determination of ecological consciousness are studied. The features of development of self-actualization of personality of the early adulthood are probed. The relationships between the level of self-actualization and structural components of ecological consciousness are investigated.

Key words: ecological consciousness, personality of the early adulthood, values, ecological orientation, ecological needs, self-actualization.

Сучасний стан екології загострює загальну проблему людського буття. Екоцентризм виступає більш прогресивним світоглядом у порівнянні з антропоцентризмом і передбачає гармонійне ставлення особистості до довкілля, як до рівноцінного суб'єкта взаємодії у системі «людина — природа», та допомагає людству вижити у ситуації екологічної кризи [1; 8].

Упродовж останніх десятиріч значна частка зарубіжних та українських дослідників звертається до проблеми пошуку механізмів та закономірностей становлення екологічної свідомості особистості

(А. Алдашева, О. Білоус, Е. Гірусов, О. Грезе, С. Дерябо, А. Львовичкіна, В. Медведєв, В. Моляко, В. Панов, В. Скребець, Т. Юркова, В. Ясвін та ін.). Суттєвою особливістю сучасних психологічних досліджень є їх зосередження на становленні екологічної свідомості в юнацькому віці (О. Грезе, 2009) та визначенні місця екологічних цінностей в системі цінностей суб'єктів трудової діяльності (О. Білоус, 2006). Проте вивчення статевої особливості екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку не отримало належного відображення у наукових розробках. Немає джерел на цих авторів у списку.

Водночас особистість ранньої дорослості, що перебуває в процесі професійного становлення, є діяльним суб'єктом у системі «людина — природа», для якого властиве прагнення до самоактуалізації. Під самоактуалізацією, зазвичай, розуміється збалансоване та гармонійне розкриття всіх сторін особистості та їхнє використання у вирішенні проблеми пошуку свого місця у природній і соціальній структурах [3, с. 120]. Дорослі, що мають високий рівень самоактуалізації, виступають зразками психічного здоров'я, здатні приймати себе, оточуючих і природу такими, якими вони є [7, с. 515, 520]. Якісна своєрідність самоактуалізації ґрунтується на ціннісних орієнтаціях особистості. Сформовані системи ціннісних орієнтацій та потреб особистості спрямовують її діяльність у певному напрямі. У свою чергу екологічні потреби, спрямованість та цінності визначають відповідний рівень розвитку екологічної свідомості дорослої особистості.

Висвітлюючи перспективи розвитку екологічної свідомості, науковці підкреслюють необхідність поєднання західного способу мислення, що є пануючим у самосвідомості сучасної особистості, зі східним [8]. У гендерному аспекті східний тип мислення асоціюється з особливостями самосвідомості жінок, а західний — з особливостями самосвідомості чоловіків. У зв'язку з цим вивчення рівня екологічної свідомості особистості чоловіків і жінок, як ідеальних моделей, відповідно західного та східного типів мислення, у ранньому дорослому віці є досить **актуальним**.

Метою нашого дослідження є вивчення детермінуючих чинників розвитку екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку.

Передбачалося, що детермінація структурних елементів екологічної свідомості (потреб, спрямованості, цінностей) має особистісні (самоактуалізація), гендерні (ідеальні моделі, відповідно західного та східного типів мислення) та соціально зумовлені (рівень освіченості) особливості.

Розв'язувалися такі *завдання*: а) вивчення екологічних потреб, спрямованості та цінностей чоловіків та жінок ранньої дорослості, в тому числі з різним рівнем освіченості; б) дослідження гендерних особливостей розвитку їх самоактуалізації; в) знаходження кореляційних взаємозв'язків між зазначеними вище феноменами.

Для забезпечення репрезентативності вибірки дослідження проводилося з чоловіками та жінками, що різняться соціальним статусом, освітою (мають вищу чи середню спеціальну освіту) та працюють у різноманітних сферах діяльності. Вік респондентів становив від 21 до 30 років.

Загалом дослідженням було охоплено 73 респонденти таких категорій: 36 чоловіків (18 з вищою та 18 з середньою спеціальною освітою) і 37 жінок (18 з вищою та 19 з середньою спеціальною освітою).

Застосовувалися такі **методики дослідження**: адаптована методика діагностики міри задоволеності основних потреб [6, с. 624–626]; адаптована методика спрямованості особистості Б. Басса [6, с. 563–569]; методика «Ціннісні орієнтації» А. Моткова та Т. Огневої (варіант 2) [4]; методика діагностики самоактуалізації особистості А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної [2].

Дослідження проводилось у п'ять етапів. *На першому етапі* проводилася діагностика міри задоволеності чоловіками та жінками екологічних потреб [6, с. 624–626]. Для цієї мети систему основних потреб, за А. Маслоу, що охоплює матеріальні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби у визнанні та потреби у самовираженні, було доповнено блоком потреб екологічної тематики: «досягти гармонії з природою», «відчувати і розуміти навколишній світ», «піклуватися про рослини і тварин». Для визначення міри задоволеності потреб чоловіками та жінками підраховувалася сума балів кожного з шести блоків, обчислювалось їх середнє арифметичне, знаходився відносний показник представленості екологічних потреб у потребовій сфері, а також ранг блоку екологічних потреб серед шести їхніх типів.

Другий етап дослідження було присвячено вивченню екологічної спрямованості особистості раннього дорослого віку. Варіанти закінчення кожного твердження орієнтаційної анкети, за допомогою яких визначаються три типи спрямованості особистості (на себе, на спілкування, на справу), було доповнено екологічно спрямованим варіантом закінчення твердження. Респонденти ранжували перелік типів спрямованостей кожного твердження у порядку спадання їхньої суб'єктивної значущості

від 3 до 0 балів. Підраховувалася сума балів по кожному з чотирьох блоків, обчислювалось їхнє середнє арифметичне, знаходився відносний показник представленості екологічної спрямованості особистості серед усіх типів спрямованості, а також ранг екологічної спрямованості чоловіків та жінок у системі чотирьох типів спрямованості загалом.

Третій етап дослідження було присвячено вивченню особливостей розвитку ціннісних орієнтацій особистості ранньої дорослості. У блоці внутрішніх цінностей визначалися міри значущості та реалізації екологічних цінностей особистості за п'ятибальною шкалою. Обчислювалось середнє арифметичне показників міри значущості та реалізації екологічних цінностей чоловіків і жінок раннього дорослого віку.

На *четвертому етапі* досліджувались особливості самоактуалізації особистості ранньої дорослості. Діагностувався загальний рівень самоактуалізації та відносна представленість кожної з ознак самоактуалізації особистості за 11 шкалами: орієнтація в часі, цінності, ставлення до природи людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність і гнучкість при спілкуванні. Знаходилося середнє арифметичне зазначених вище показників.

П'ятий етап дослідження було присвячено знаходженню кореляційних взаємозв'язків між показниками міри задоволення екологічних потреб, спрямованості, ціннісних орієнтацій та рівнем розвитку самоактуалізації особистості ранньої дорослості за допомогою лінійного кореляційного аналізу Пірсона [6].

Результати дослідження та їх обговорення. Отримані результати першого етапу дослідження показали (див. табл. 1), що міра задоволеності екологічних потреб загалом у осіб ранньої дорослості перебувають у зоні часткової незадоволеності ($\bar{X} = 19,0$ бали). При цьому показники зазначеної міри вищі у жінок, аніж у чоловіків (відповідно, $\bar{X}_ж. = 20,4$ бали, $\bar{X}_ч. = 17,7$ бали).

Таблиця 1 — Особливості міри задоволеності екологічних потреб чоловіків і жінок з вищою і середньою спеціальною освітою

Рівень освіти	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Стать респондентів		
		Чоловіки	Жінки	Загалом
Вища	$\bar{X}$ (бали)	17,3	23,5	20,4
	%*	11,3	15,4	13,3
	ранг**	4,6	3,7	4,2
Середня спеціальна	$\bar{X}$ (бали)	12,8	22,3	17,7
	%*	8,4	14,6	11,6
	ранг**	5,3	4,1	4,7
Загальна вибірка	$\bar{X}$ (бали)	15,1	22,9	19,0
	%*	9,9	15,0	12,4
	$\bar{X}$ ранг**	4,9	3,9	4,4

Примітки: * – від загальної суми показників (153) міри задоволеності потреб; ** – ранг блоку екологічних потреб серед 6 блоків потреб.

Оскільки необхідність задоволення зазначених потреб зумовлює розвиток екологічної спрямованості особистості, тому рівень розвитку екологічної свідомості у жінок має бути вищим, ніж у чоловіків.

Виявлено досить великий розмах показників міри задоволення екологічних потреб ($W = 10,7$ бали). Ці показники перебувають у межах від $\bar{X}_{\min} = 12,8$ бала у чоловіків з середньою спеціальною освітою до $\bar{X}_{\max} = 23,5$ бала у жінок з вищою освітою. Порівнюючи показники міри задоволеності екологічних потреб у респондентів з різним рівнем освіченості, доходимо висновку, що чоловіки й жінки з вищою освітою мають більш розвинуту екологічну свідомість у порівнянні з особами, що отримали середню спеціальну освіту.

На *другому етапі дослідження* виявлено особливості екологічної спрямованості респондентів та їх залежність від статевої приналежності й освіченості (див. табл. 2).

Таблиця 2 — Особливості екологічної спрямованості чоловіків і жінок з різним рівнем освіти

Рівень освіти	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Стать респондентів		
		Чоловіки	Жінки	Загалом
Вища	$\bar{X}$ (бали)	24,6	34,4	29,5
	%*	15,2	21,3	18,2
	ранг**	3,9	2,9	3,4
Середня спеціальна	$\bar{X}$ (бали)	21,7	27,8	24,8
	%*	13,4	17,2	15,3
	ранг**	3,7	3,7	3,7
Загальна вибірка	$\bar{X}$ (бали)	23,1	31,1	27,2
	%*	14,3	19,2	16,8
	$\bar{X}$ ранг**	3,8	3,4	3,6

Примітка: * — від загальної суми балів (162), ** — ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

Показники екологічної спрямованості чоловіків і жінок загальної вибірки мають невисокі значення ($\bar{X} = 27,2$ бали, ранг $\bar{X} = 3,6$ серед чотирьох напрямів спрямованості), що свідчить про недостатній рівень сформованості їхньої екологічної свідомості. Серед окремих груп загальної вибірки найвищі показники спрямованості мають жінки ($\bar{X} = 31,1$ бала). Розмах показників екологічної спрямованості коливається в межах від $\bar{X}_{\min} = 21,7$ бала у чоловіків ранньої дорослості з середньою спеціальною освітою до $\bar{X}_{\max} = 34,4$ бала у жінок, які мають вищу освіту. Ці факти ще раз демонструють вплив певного рівня освіченості та гендерної приналежності на розвиток екологічної свідомості особистості. Східний тип мислення, притаманний самосвідомості жінок, зумовлює більш високий рівень екологічної спрямованості в порівнянні з західним типом мислення, що характеризує самосвідомість чоловіків [8].

Третій етап дослідження. Аналіз показників мір значущості та реалізації екологічних ціннісних орієнтацій (див. табл. 3) показав, що у жінок ці показники набагато вищі, аніж у чоловіків (відповідно, $\bar{X}_{\text{ж. знач.}} = 4,4$ бала, $\bar{X}_{\text{ч. знач.}} = 3,5$ бала та $\bar{X}_{\text{ж. реаліз.}} = 4,0$ бали, $\bar{X}_{\text{ч. реаліз.}} = 3,2$ бала).

Таблиця 3 — Особливості міри значущості та реалізації екологічних цінностей у чоловіків і жінок з вищою і середньою спеціальною освітою

Рівень освіти	Показники мір значущості та реалізації екологічних цінностей	Стать респондентів		
		Чоловіки	Жінки	Загалом
Вища	$\bar{X}$ знач. *	3,5	4,4	3,9
	$\bar{X}$ реаліз. **	3,4	4,1	3,8
Середня спеціальна	$\bar{X}$ знач. *	3,5	4,3	3,9
	$\bar{X}$ реаліз. **	3,0	3,9	3,5
Загальна вибірка	$\bar{X}$ знач. *	3,5	4,4	3,9
	$\bar{X}$ реаліз. **	3,2	4,0	3,6

Примітки: * — міра значущості цінностей; ** — міра їх реалізації.

Рівень освіти впливає лише на показники міри реалізації екологічних цінностей: у осіб з вищою освітою ці показники вищі порівняно з респондентами, які отримали середню спеціальну освіту (відповідно, $\bar{X}_{\text{реаліз.}} = 3,8$ бала, $\bar{X}_{\text{реаліз.}} = 3,5$ бала). Показники міри значущості екоцінностей не залежать від освіченості чоловіків і жінок ранньої дорослості.

Аналізуючи результати дослідження стосовно загальної вибірки, доходимо висновку про невисокі показники мір значимості та реалізації екологічних цінностей в осіб ранньої дорослості

($\bar{X}_{\text{знач.}} = 3,9$ бали, $\bar{X}_{\text{реаліз.}} = 3,6$ бали). Цей факт визначає необхідність проведення психокорекційної роботи з розвитку екологічної свідомості у чоловіків (у першу чергу) і жінок раннього дорослого віку.

На *четвертому етапі* дослідження визначались особливості самоактуалізації чоловіків та жінок. Виявлено, що особистості раннього дорослого віку властиві середні показники представленості загального рівня самоактуалізації (52%). До того ж у всіх чоловіків та осіб загальної вибірки з вищою освітою ці показники вищі, ніж у жінок і осіб, що мають середню спеціальну освіту. Така ж тенденція спостерігається і при порівнянні показників окремих шкал-ознак актуалізації особистості. Винятком є показники значень таких шкал самоактуалізації: а) «гнучкість у спілкуванні», тому що жінки, незалежно від рівня освіти, продемонстрували більш високий рівень сформованості цієї ознаки, аніж чоловіки (відповідно, 52 і 49%); б) «цінності», тому що жінки з вищою освітою мають кращі показники (59%), порівняно з іншими респондентами; в) «ставлення до природи людини» — жінки з середньою спеціальною освітою показали найкращий результат (49%, порівняно з 46 у чоловіків з вищою освітою та 37%, які мають жінки з вищою освітою і чоловіки з середньою спеціальною освітою); г) «креативності» — жінки з вищою освітою продемонстрували більш високий рівень сформованості цих ознак самоактуалізації в порівнянні з іншими респондентами (58%, порівняно з 56 у чоловіків з вищою освітою, 54 у чоловіків з середньою освітою та з 50%, які мають жінки з середньою спеціальною освітою).

Що стосується загальної вибірки, то найвищі показники шкал-ознак самоактуалізації виявлено за шкалою «орієнтація у часі» (56%). Цей факт свідчить про те, що більшості людей раннього дорослого віку притаманне вміння жити сьогоденням, не відкладаючи свого життя «на потім» і не знаходячи порятунку у минулому [2]. Найнижчі показники самоактуалізації (42%) спостерігаємо за шкалою «ставлення до природи людини». Саме тому подальша психокорекційна робота з дорослими повинна спрямовуватися, перш за все, на формування гармонійних міжособистісних стосунків, симпатії до оточуючих, правдивості, доброзичливості. Адже кожна людина та її оточуючі є невід'ємними складовими Всесвіту і потребують гідного ставлення один до одного [8].

На *п'ятому етапі* дослідження, насамперед, визначався кореляційний взаємозв'язок між екологічними потребами, спрямованістю, цінностями як компонентами екологічної свідомості особистості (див. табл. 4). Виявлено достовірні взаємозв'язки між зазначеними компонентами екологічної свідомості респондентів загальної вибірки, що засвідчує цілісність та гармонійність самосвідомості особистості раннього дорослого віку. При цьому система структурних компонентів екологічної свідомості чоловіків є більш гармонійною, порівняно з жінками.

Таблиця 4 — Показники кореляційних взаємозв'язків між компонентами екологічної свідомості чоловіків і жінок з вищою та середньою спеціальною освітою

Освіта	Стать	Показники кореляції (r)				
		Потреби – спрямованість	Потреби – значущість цінностей	Спрямованість – значущість цінностей	Потреби – реалізація цінностей	Спрямованість – реалізація цінностей
Вища	Ч.	0,639**	0,592**	0,395	0,441	0,316
	Ж.	0,669**	0,490*	0,462	0,135	0,170
	З.	0,676***	0,483**	0,506**	0,367*	0,335*
Середня спеціальна	Ч.	0,621**	0,360	0,499*	0,379	0,280
	Ж.	0,654**	0,175	0,395	0,202	0,418
	З.	0,665***	0,385*	0,512**	0,435**	0,424**
Загальна вибірка	Ч.	0,601***	0,469**	0,445**	0,444**	0,309
	Ж.	0,645***	0,307	0,412*	0,172	0,294
	З.	0,676***	0,483***	0,506***	0,411***	0,398***

Примітки: 1. Ч. — чоловіки. Ж. — жінки. З. — загалом. 2. * — p 0,05, ** — p 0,01, *** — p 0,001.

В результаті дослідження взаємозв'язків між компонентами екологічної свідомості та рівнем розвитку самоактуалізації (включаючи її окремі шкали) виявлено таке:

– У чоловіків знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками міри значущості та реалізації екоцінностей і загального рівня самоактуалізації (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,384, p \leq 0,05$; $r_{\text{ч.}} = 0,382, p \leq 0,05$); між показниками міри значущості та реалізації екоцінностей і шкали «креативність» (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,355, p \leq 0,05$; $r_{\text{ч.}} = 0,346, p \leq 0,05$); між показниками міри задоволеності екологічних потреб і шкали «цінності» ($r_{\text{ч.}} = 0,334, p \leq 0,01$); між показниками, що стосуються компонентів екоосвідомості, та шкали «орієнтація у часі» ($r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{потреби}) = 0,542, p \leq 0,001$; $r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{спрямованість}) = 0,439, p \leq 0,01$; $r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{знач. цінностей}) = 0,473, p \leq 0,01$; $r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{реаліз. цінностей}) = 0,514, p \leq 0,01$). Встановлено взаємозв'язки між показниками структурних одиниць екологічної свідомості чоловіків і загальним рівнем самоактуалізації ($r_{\text{ч.}} (\text{самоактуалізація} - \text{потреби}) = 0,324$, $r_{\text{ч.}} (\text{самоактуалізація} - \text{спрямованість}) = 0,239$, $r_{\text{ч.}} (\text{самоактуалізація} - \text{знач. цінностей}) = 0,384$); показниками екологічних цінностей і шкали «контактність» та «гнучкість у спілкуванні» (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,290, r_{\text{ч.}} = 0,305$); показниками екологічних потреб і спрямованості та шкали «саморозуміння» (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,288, r_{\text{ч.}} = 0,235$).

– У жінок знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками екологічної спрямованості та шкали «цінності» ($r_{\text{ж.}} = 0,343, p \leq 0,05$). Також взаємопов'язані показники екологічних потреб і спрямованості зі шкалою «креативність» (відповідно, $r_{\text{ж.}} = 0,288, r_{\text{ж.}} = 0,236$); показники екопотреб зі шкалою «цінності» ($r_{\text{ж.}} = 0,244$).

– Достовірні кореляційні взаємозв'язки у загальній вибірці встановлено між показниками екологічних потреб і спрямованості та шкали «цінності» (відповідно, $r_{\text{з.в.}} = 0,281, p \leq 0,05$; $r_{\text{з.в.}} = 0,261, p \leq 0,05$); між показниками екопотреб та шкали «креативність» ($r_{\text{з.в.}} = 0,239, p \leq 0,05$). Спостерігаються кореляційні взаємозв'язки між показниками міри значущості екологічних цінностей і спрямованості та шкали «гнучкість у спілкуванні» (відповідно, $r_{\text{з.в.}} = 0,173, r_{\text{з.в.}} = 0,151$); показниками екоспрямованості та шкали «креативність» ($r_{\text{з.в.}} = 0,189$). Знайдено негативний достовірний кореляційний взаємозв'язок між екологічною спрямованістю особистості та шкалою «потреби у пізнанні» ($r_{\text{з.в.}} = -0,260, p \leq 0,05$). Визначення чинників такої тенденції вимагає більш глибокого дослідження.

Отже, значення окремих шкал-ознак самоактуалізації можуть виступати особистісним чинником розвитку екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку.

Висновки. Значущими складовими екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку є її екологічні потреби, спрямованість та цінності.

Виявлено гендерні особливості розвитку екологічної свідомості. Жінки мають більш високий рівень її розвитку, порівняно з чоловіками, проте в останніх вона є більш гармонійною, порівняно з жінками.

Рівень освіти особистості є соціально обумовленим чинником розвитку її екологічної свідомості. В осіб з вищою освітою вона є більш розвиненою, порівняно з респондентами з середньою спеціальною освітою.

Особистісними чинниками розвитку екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку є наступні ознаки самоактуалізації: цінності (загальна вибірка, чоловіки, жінки), креативність (загальна вибірка, чоловіки); загальний рівень самоактуалізації, орієнтація у часі (чоловіки).

Перспективу своїх подальших досліджень вбачаємо у вивченні онтогенетичної динаміки екологічної свідомості та її чинників, а також у розробленні психокорекційної програми з розвитку екологічної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 480 с.
2. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. — М.: Рэфл-бук; К.: Ваклер, 1997. — С. 263–300.
3. Медведев В.И. Экологическое сознание: учебное пособие. — 2-е изд. доп. / В.И. Медведев, А.А. Алдашева. — М.: Логос, 2001. — 384 с.
4. Мотков О.И. Ценностные ориентации : методика; вар. 2 [Электронный ресурс] / О.И. Мотков, Т.А. Огнева. — М., 2008. — Режим доступа : <http://psychology.rsuhr.ru/motkov.htm>
5. Немов Р. С. Психология : в 3 кн. — Кн. 3.: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики: учеб. для студ. высш. пед. учебн. Заведений / Р.С. Немов. — 4-е изд. — М. : Гуманитар. изд. центр «Владос», 2006. — С. 578–581.
6. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д.Я. Райгородский — Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. — С. 563–569, 624–626.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — 3-е изд. — СПб.: Питер, 2011. — С. 494–495, 515–520 — (Серия «Мастера психологии»).
8. Шмалей С.В. Екологічна особистість / С.В. Шмалей — К.: Бібліотека офіційних документів, 1999. — С. 203–204.

МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ СТУДЕНТІВ З АКТИВНОЮ ЖИТТЄВОЮ ПОЗИЦІЄЮ: СИБЛІНГОВИЙ АСПЕКТ

Тетяна Єльчанинова, кандидат психологічних, доцент,
доцент кафедри практичної психології Харківського
національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди,
Єлизавета Ткачова, студентка
УДК 159.92

У статті представлені результати вивчення впливу сиблінгової позиції на мотивацію досягнення успіху в студентів. Її основами є рівень самооцінки й тривожності, сила волі, прагнення до успіху й уникнення невдач, готовність до ризику. Виявлені їхні відмінності в «єдиних» і «перших» дітей. По суті встановлено, що мотивація досягнення успіху гармонійніше розвинена в «перших по народженню» студентів.

Ключові слова: порядок народження, сиблінгова позиція, мотивація, мотивація досягнення успіху, студентська молодь.

В статье представлены результаты изучения влияния сиблинговой позиции на мотивацию достижения успеха у студентов. Ее основами являются уровень самооценки и тревожности, сила воли, стремление к успеху и избегание неудач, готовность к риску. Выявлены их различия у «единственных» и «первых» детей. По существу установлено, что мотивация достижения успеха гармоничнее развита у «первых по рождению» студентов.

Ключевые слова: порядок рождения, сиблинговая позиция, мотивация, мотивация достижения успеха, студенческая молодежь.

Results of studying of a sibling position influence on motivation of success achievement by students are presented in article. Their bases are self-assessment and uneasiness level, will power, aspiration to success and avoiding of failures, readiness for risk. Their distinctions at the «only» and «first» children are revealed. It is in essence established that the motivation of success achievement is more harmoniously developed at the «first on the birth» students.

Key words: birth order, sibling position, motivation, success achievement motivation, student young people.

Безперервний розвиток технологій, швидкий темп життя, конкуренція та інші суспільні фактори змушують людство постійно пристосовуватись до змін. Вільна можливість на отримання вищої освіти, зростання якості рівня життя, збільшення прагнень та амбіцій, дефіцит часу — все це стимулює в людині розвиток мотивації до досягнення успіху як інструменту, за допомогою якого вона виборуватиме для себе краще «місце під сонцем».

Відомо, що суперництво проявляє себе вже у сім'ї, коли діти намагаються отримати якомога більше уваги та любові від батьків. Дослідниками помічено, що першонароджені діти у цьому разі успішніші за інших. Виходячи з цього актуальним питанням є дослідження зв'язку порядку народження та мотивації досягаючої поведінки.

До питання, яке стосується порядку народження, в тій чи іншій мірі зверталось багато дослідників. Відомо, що З. Фрейд був першим з психіатрів, хто помітив, що місце в сім'ї, яке дитина займає серед братів і сестер, накладає помітний відбиток, який впливає на все її подальше життя.

У. Тоумен найбільш докладно вивчав інформацію про кількість дітей у сім'ї, їхню стать, черговість народження, різницю у віці, визначивши її як сиблінгову позицію. Він уважав, що в сімейному середовищі сиблінги вчаться один у одного тому, як взаємодіяти з однолітками. Надалі цей досвід впливає на дружбу, вибір супутника життя, батьківський стиль виховання.

Так само на значення сиблінгових позицій звертали достатню увагу А. Адлер, Р. Дрейкурс, К. Леман, Р. Річардсон, Ф. Саллоуей, К. Форер та інші, використавши різні підходи для пояснення

цих фактів. Так А. Адлер указував на зв'язок між порядком народження та розвитком особистості. На його думку, місце дитини в сім'ї вносить специфічні проблеми, кожна з яких вирішується в різних сім'ях схожим способом. Р. Дрейкурс акцентував увагу на змаганнях між дітьми, які впливають на формування їхньої особистості [3, с. 39].

Незважаючи на різні погляди дослідників, їхні висновки про деякі аспекти одностайні. Так, існує обмежене число можливих рольових позицій у родині залежно від кількості дітей, їхньої статі й різниці у віці. Різниця у віці більше ніж п'ять — шість років наближає кожного з дітей до позиції єдиної дитини, але їм також будуть властиві деякі характеристики тієї позиції, до якої вони ближчі. Чим менше різниця у віці, тим більше діти впливають один на одного. Через те, що значна частина уявлень про життя залежить від займаного у дитинстві місця серед братів і сестер, то й у подальшому житті людина відчуває найменші труднощі, коли це місце в тій чи іншій формі зберігається і в дорослих стосунках. Порядок народження відображає лише узагальнені тенденції і не є незмінною закономірністю.

Так, «первісток» деякий час є єдиною дитиною в сім'ї, її центром. А. Адлер вважав, що з появою другої дитини, він втрачає свої привілеї і прагнучиме їх повернути. Батьки очікують від первістка допомоги та прикладу для молодшого. В результаті, старший, зазвичай, набуває деяких батьківських якостей, таких як: уміння виховувати, відповідальність і схильність до лідерства, яку відзначають усі дослідники, а також: організованість, серйозність, цілеспрямованість, надійність, консерватизм, перфекціонізм, критичність, здатність до навчання, жертвовність, законослухняність, акуратність, точність.

«Єдина» дитина має характеристики як старшого, так і молодшого. Вона більш ніж інші, успадковує характеристики одного з батьків тієї ж статі [8, с. 50]. За К. Леманом, єдині діти хочуть контролювати ситуацію, взяти все до своїх рук і зробити все правильно. Вони впевнені у собі перфекціоністи, організовані, напористі, легко піддаються навчанню.

Описати особливості «середніх» дітей найбільш складно і це підтверджують багато дослідників. Для середніх дітей нормально почувати себе покинутими, проігнорованими і навіть ображеними. Вдома вони можуть відчувати себе зайвими і шукають розуміння у дружніх компаніях. Це спонукає їх пристосовуватися, бути товарицькими, посередниками, вміти налагоджувати контакти, вони рідко бувають розбещеними, менш вимогливі до життя і рідше розчаровуються в ньому [1, с. 11; 6, с. 171].

«Молодші», як правило, загальні улюбленці, їм дозволено більше, ніж іншим дітям у родині. Вони позбавлені самодисципліни, їм важко самостійно приймати рішення, вони очікують, що їхні проблеми вирішать інші, вони можуть бунтувати, якщо опіка занадто велика. Р. Дрейкурс характеризує їх як безпорадних, привабливих і примхливих, Б. Кволс [5] додає безтурботність. А. Адлер навпроти вважає, що молодший перебуває в найкращому становищі тому, що ніколи не буде звергнутим і розвивається найкращим чином.

«Вимушені первістки» — ті із молодших, хто переймає на себе позицію старшої дитини.

Прагнення до лідерства, суперництво безпосередньо пов'язане з мотивацією досягнення успіху. Початок її дослідження, як окремої проблеми, відносять до кінця 40-х початку 50-х років ХХ ст., коли група вчених під керівництвом Д. Аткинсона і Д. МакКлелланда взялася за експериментальне вивчення потреби в досягненні [2, с. 3]. Д. Аткинсон одним із перших запропонував загальну теорію мотивації, яка пояснює поведінку людини, спрямовану на досягнення певної мети [7, с. 479].

З'ясовано, що навіть у примітивних спільнотах людина говорить про здобутки, хоча і на невисокому рівні [9, с. 20]. Однією з концепцій, з успіхом застосовуваних для пояснення досягнень у діяльності, є теорія В. Вайнера про те, що людина бачить причини своїх успіхів і невдач у собі або обставинах. Так, люди з високою мотивацією досягнення пов'язують успіх із здібностями і зусиллями, а невдачі з неоліком зусиль. Люди з низькою мотивацією досягнення вважають, що причиною їхнього успіху була легкість завдання або вдача, а причиною невдачі — неолік здібностей [2, с. 5]. Р. Немов звертає увагу на значимість мотивації досягнення успіхів і уникнення невдач, які є важливими і відносно незалежними видами людської мотивації. Засновниками досліджень у цій сфері є Д. Аткинсон, Д. МакКлелланд, Х. Хекхаузен. Вони прийшли до висновку, що мотивовані на успіх ставлять перед собою позитивну мету, активно включаються в роботу, орієнтовані тільки на досягнення позитивного результату, виявляють велику наполегливість і обирають завдання середньої важкості. Вони здатні мобілізувати всі свої ресурси і в процесі досягнення тривалий час бути зосередженими.

Люди, які прагнуть уникнути невдач, зосереджені на думках про негативний результат. Тому вони спочатку не вірять в успіх, побоюються критики, невпевнені в собі. І як наслідок — відчувають

у більшості негативні емоції, не отримують задоволення від своєї роботи. Обирають завдання неадекватні своїм можливостям: або занадто легкі, або дуже важкі. У ситуації, яка обмежена в часі, вони працюють значно гірше, ніж орієнтовані на успіх. Безумовно, можна погодитися з Х. Хекхаузенем в тому, що досвід теж має велике значення. Аналіз проблеми може викликати у таких людей відповідні переживання позитивного і негативного характеру, що тягне за собою досягаючу або уникаючу поведінку. С. Занюк також помічає, що значне досягнення успіху у минулому, позитивно впливає на формування надії на успіх в майбутньому [4, с. 169]. Орієнтовані на успіх ставлять перед собою більш широку мету, докладають більше зусиль, обирають завдання, що вимагають більшого часу виконання, готові чекати результату довше, ніж орієнтовані на уникнення. Це дозволяє витратити достатньо часу на ретельне планування і прорахунок ризиків, ставити перед собою більш реалістичну мету [9, с. 28]. Не можна не погодитися з поглядами С. Занюка та інших у тому, що прагнення до успіху повинно бути стійким. Причини, які призводять до поразок: невміння правильно розподіляти сили, зайвий оптимізм, незрілість, нетерплячість, деструктивна реакція на невдачу, яка проявляється залежно від самооцінки результату діяльності, формування комплексу неповноцінності, відчуття безпорадності. Конструктивна реакція на невдачу не тільки не знижує мотивацію, а навпаки — посилює її [4].

Як відомо, двадцять три із сорока одного президента США та двадцять один із двадцяти трьох американських астронавтів були першими або єдиними дітьми в сім'ї [6, с. 14]. Є достатньо багато розрізнених досліджень, які підтверджують інформацію про те, що саме першонароджені діти більшою мірою орієнтовані на досягнення, ніж народжені після них, але переважно це закордонні дослідження. Актуальність цієї теми пов'язана із перспективою досягнень і питанням особливостей виховання дітей різного порядку народження. Пріоритетним є вивчення цієї проблематики у динамічних умовах українського суспільства.

Студенти — це майбутні фахівці, які не тільки вчаться, а й проявляють себе різнобічно у суспільному й культурному житті. Тобто мають активну життєву позицію і прагнення до досягнення успіху. Вивчення їх особливостей допоможе створити більш повноцінний портрет успішної людини. Сиблінгова позиція таких представників студентства — це цікавий, важливий і недосліджений елемент в нашій країні.

Мета статті — проаналізувати проблему зв'язку порядку народження та мотивації досягнення успіху. Завдання дослідження: 1) здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до дослідження проблеми порядку народження, мотивації досягнень та їхньої взаємодії; 2) дослідити характер зв'язку між порядком народження (а саме сиблінгові позиції «перша дитина» і «єдина дитина») та мотивацією досягнення успіху у студентів із активною життєвою позицією.

У дослідженні взяли участь 26 студентів (8 юнаків, 18 дівчат) денної форми навчання ХНПУ імені Г.С. Сковороди, які обирались за критерієм наявності активної позиції в соціальному та культурному житті університету. Віковий діапазон досліджуваних: від 17 до 22-х років. 14 із досліджуваних активістів — єдині діти в сім'ї, 12 — першонароджені.

Вище було з'ясовано, що у становленні мотивації досягнення значущими є рівень самооцінки, тривожності, сили волі, прагнення до успіху та уникнення невдач, готовність до ризику тощо. Так, дослідження показують, що мотивовані на успіх випробувані більш впевнені в собі в порівнянні з випробуваними з низькою мотивацією. Визначено, що мотивування на успіх корелює із середнім ступенем ризику (Д. Аткінсон, Х. Хекхаузен, Hancock J. та Teevan G.) [9, с. 47, 60].

Результати, отримані Bartmann T. і Brown R.W. свідчать про те, що ситуаційний стрес мобілізує орієнтованих на успіх випробовуваних і дезорганізує тих, хто прагне уникнути невдач [9, с. 68]. Виявлено, що мотивовані на успіх випробувані відчували менше страху, ніж мотивовані на невдачу, навіть після зіткнення з ситуацією, коли тільки 1 із 9–10 вирішених ними завдань виявлялося правильним [9, с. 69].

Перфекціонізм є практично невід'ємною характеристикою і проблемою перших і єдиних дітей (за твердженням К. Лемана) [6].

Тому в ході емпіричного дослідження на першому етапі застосовувався тест «Лідер», що вивчає міру схильності до лідерства. На другому етапі для вивчення чинників мотивації досягнення у студентських лідерів були використані: тест «Мотивація уникнення невдач» (за Т. Елерсом) — для оцінки рівня захисту особистості, мотивації до уникнення невдач, страху перед нещастям; тест «Мотивація до успіху» (за Т. Елерсом) — для вивчення сили мотивації до досягнення мети, до успіху; тест «Готовність до ризику» (Шуберта) — для оцінки ступеня готовності до ризику; методика Г. Казанцевої для діагностики рівня самооцінки особистості; методика «Багатомірна шкала перфекціонізму» (за П. Хьютт та Г. Флетт,

в адаптації І. Грачової) вивчає рівень схильності до перфекціонізму; методика дослідження сили волі, а також методика вивчення тривожності (за Тейлором в адаптації Т. Немчинова).

Було встановлено, що серед досліджуваних студентів-активістів лідерські якості проявляють на середньому рівні — 59%, на високому — 22%, на низькому — 19%. Високий рівень мотивації виявляють 85%, середній — 11%, низький — 4%. При цьому мотивація уникнення невдач виражена слабше (відповідно: високий — 19%, середній — 59%, низький — 22%). Більшість досліджуваних (67%) схильна обирати ризик середнього рівня. 63% виявили високий рівень самооцінки.

Отримані суперечливі дані стосовно перфекціонізму. Так, високий рівень мають лише 11%, середній — 52%, низький — 37%. Таким чином, результати К. Лемана у достатній мірі нами не підтверджуються.

Загалом, середній рівень тривожності мають 37% досліджуваних, у 48% виявлена тенденція до низького рівня та лише 15% мають високий рівень тривожності.

Показник «сили волі» у більшості виявлений на середньому рівні (77%), на високому — у 19% і на низькому — у 4%.

Одним із робочих завдань дослідження було порівняти перелічені компоненти мотивації досягнення успіху у лідерів-«єдиних дітей» та у лідерів-«первістків» (перших у порядку народження). У ході порівняння виділених груп за показником «мотивація досягнення успіху» не визначено характерних відмінностей та підтверджено думку про те, що лідерам властивий високий рівень мотивації досягнення успіху. Певні відмінності були встановлені при дослідженні показника «мотивація уникнення невдач». «Єдині» більш схильні до уникнення невдач, аніж «первістки». Це можна пояснити тим, що «єдині» завжди будуть залишатися дітьми, на відміну від «первістків», які вже у ранньому дитинстві вимушені зайняти позицію дорослого щодо сиблінгової меншої дитини. Це обумовлює їхнє («первістків») свідоме уникнення невдач як в очах дорослих, так і перед меншими дітьми.

Студенти обох груп, як і будь-який лідер, готові до певного ризику. Це можна пояснити тим, що у них, як перших дітей у сім'ї, немає прикладів невдач, що обумовлює їхню готовність ризикувати в ситуаціях вибору.

«Первістки» із високими лідерськими здібностями показують більш високий рівень готовності до ризику, ніж «єдині», але лідери-«єдині» із високими та середніми лідерськими позиціями у більшій мірі готові до ризику, аніж «первістки» (85,7 та 74,8% відповідно).

«Первістки» більш перфекціоністи, ніж «єдині», що пояснюється їхнім раннім дорослішанням.

Загальна тенденція результатів вивчення самооцінки вказує на те, що лідери схильні завищувати свою самооцінку. В більшій мірі це проявляється у «первістків».

За показником «Сила волі» лідери-«єдині» мають більш високі показники, аніж лідери-«перші». Цей результат нашого дослідження, по-перше, дещо суперечить загальним міркуванням про те, що «первістки» виявляють більшу силу волі для досягання значних успіхів, бо бояться втратити батьківську любов, а у дорослому житті постійно побоюються не виправдати очікування інших людей: начальників, колег, коханих. Вони часто перебувають у напрузі й не вміють розслабитися. Вони не дають собі права на помилку й мають гіпертрофоване почуття обов'язку. Ці специфічні риси характеру, що сформувалися в дитинстві, часто приводять їх до успіху в справах. А, по-друге, такі отримані нами дані можна пояснити тим, що батьки «старших» дітей (на відміну від «єдиних») при вихованні настроєні на те, щоб пригнічувати волю дітей.

У лідерів виявлено середній рівень тривожності. Вона характеризується адекватністю («нормативністю»), що, на нашу думку, є певним стимулом для підтримки постійного певного рівня працездатності, відчуття перебування у активному тонусі. Також встановлено підвищений рівень тривожності у нелідерів (у осіб з низьким рівнем прояву лідерських якостей). Лідери-«єдині діти» більш схильні виявляти середній рівень тривожності, водночас як лідери-«перші діти» виявляють середній рівень тривожності із тенденцією до високого.

Висновки. За даними Д. МакКлелланда, формування «мотиву досягнення» багато в чому залежить від виховання дитини в родині, починаючи з раннього дитинства (дотримання режиму, орієнтація дитини на ініціативність і самостійність). Порядок народження дітей, розмір сім'ї, стиль сімейного виховання, традиції, як з'ясувалося, є важливими факторами, що впливають на мотивацію досягнення.

Первістки (старші і єдині), більше взаємодіючи з батьками, ніж народжені пізніше брати й сестри, мають вагомні переваги, зокрема в інтелектуальному розвитку. Встановлено, що юнаки, які займають сиблінгові позиції «єдиної дитини» та «першої дитини» більш за інших схильні займати лідерську позицію, виявляючи високий рівень мотивації на досягнення успіху.

Виявлено коло чинників, під впливом яких відбувається формування мотивації досягнення успіху, а саме: рівень самооцінки, тривожності, сили волі, прагнення до успіху та уникнення невдач, готовність до ризику. Провівши порівняльний аналіз вияву цих чинників у першонароджених дітей, доходимо висновку, що більш врівноваженою та стабільною мотивація досягнення успіху виявилася у першонароджених (але не єдиних) дітей.

У подальшій роботі планується дослідження мотивації досягнення успіху у юнаків з іншими сиблінговими позиціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Наука жить [Текст] / А. Адлер. — Киев: Port-Royal, 1997. — 315 с.
2. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения: учебное пособие / Т.О. Гордеева. — М.: Смысл; Изд. центр «Академия», 2006. — 333 с.
3. Дрейкурс Р. Основы психологии Адлера / Рудольф Дрейкурс; с предисловием А. Адлера. — СПб: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1997 г. — 111 с.
4. Занюк С.С. Психология мотивации : навч. посібник / С.С. Занюк. — К.: Либідь, 2002. — 304 с.
5. Кволс-Ридлер Кэт и Билл. Пойми себя и других: [пер. с англ.] / Кэт и Билл Кволс-Ридлер. — СПб: АО «Всемир. центр взаимоотношений», 1993. — 159 с.
6. Леман К. Порядок рождения : пер. с англ. Е. Прищенко / К. Леман. — К.: Брайт Букс, 2007 — 448 с.
7. Немов Р.С. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. / Р.С. Немов. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — Кн. 1: Общие основы психологии. — 688 с.
8. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз: Руководство по психотерапии в помощь семье : [пер. с англ.] / Рональд У. Ричардсон — СПб.: Изд. «Акцидент», «Ленато», 1994. — 134 с.
9. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Хайнц Хекхаузен. — СПб: Речь, 2001. — 256 с.

ТЕЗАУРУС ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

Олена Демчук, кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної психології
та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету
УДК 159.923-053.6

У статті пропонується тезаурус життєвої компетентності молоді. Представлено аналіз провідних дослідницьких парадигм та психолого-педагогічних підходів до визначення сутності поняття «життєва компетентність особистості». Здійснено системне вивчення феномена життєвої компетентності. Визначено й описано його структуру.

Ключові слова: життєва компетентність, суб'єкт, професійна підготовка, компетентний, компетентність, самоактуалізація, тезаурус, молоді люди.

В статье предлагается тезаурус жизненной компетентности молодых людей. В работе представлен анализ ведущих исследовательских парадигм и современных психолого-педагогических подходов к определению сущности понятия «жизненная компетентность личности». Осуществлено системное изучение феномена жизненной компетентности. Определена и описана его структура.

Ключевые слова: жизненная компетентность, субъект, профессиональная подготовка, компетентный, компетентность, самоактуализация, тезаурус, молодые люди.

The article presents thesaurus Life Competence of young people. The analysis of prominent research paradigms, psychological and pedagogical approaches to defining essence of «personality life competence» concept are presented in the work, the systemic studying of life competence phenomenon was done, its structure.

Key words: Life Competence, the subject, professional training, competent, competentness, selfactualization, thesaurus, young people.

Категорія компетентності є одним із фундаментальних понять сучасної науки. Необхідно зазначити, що розуміння феномену людської компетентності розвивалося поступово, разом із накопиченням філософських та психологічних знань про людину та оточуючий її світ. Як зазначає І. Тараненко, поняття «компетентність» перебуває нині в епіцентрі світової думки, оскільки воно розкриває якісно нові перспективи й життєві результати освітньої діяльності. В основі концепції компетентності лежить ідея виховання компетентної людини та працівника, який не лише має необхідні знання, професіоналізм, високі моральні якості, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи ці знання і беручи на себе відповідальність за певну діяльність (І. Єрмаков).

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує, що її дослідження стають дедалі більш інтенсивними і різноспрямованими. Найбільш розробленими є її педагогічний (Б. Вульфсон, С. Гессен, В. Долл, І. Єрмаков, Т. Каткова, О. Кононко, Дж. Куллахан, Л. Пермінова, Ж. Перре, Дж. Равен, Б. Рей, М. Рижаків, І. Тараненко, Г. Халаш), соціально-психологічний (К. Абульханова-Славська, В. Дружинін, О. Коржова, А. Мінаєв, Л. Мітіна, К. Обуховський, Л. Петровська, М. Попова, Л. Сохань, Е. Старовойтенко, Т. Титаренко, В. Циба) та соціологічний (З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, О. Злобіна, Л. Юнін, І. Мартинюк, Т. Лукман, Т. Резнік, Ю. Резнік, Н. Соболева, В. Тихонович, У. Томас, А. Шюц) аспекти.

Як зазначає М. Степаненко, проблема життєвої компетентності привертає увагу не стільки як самостійний предмет, скільки у контексті аналізу різних аспектів проблеми людини та її буття у світі, передусім проблеми мистецтва жити [5, с.11]. Остання перебуває у центрі уваги багатьох сучасних філософів (П. Адо, Р. Барт, Ж. Бодріяр, Г. Горак, Ж. Дельоз, Н. Корабльова, С. Кримський, М. Култаєва, В. Малахов, І. Степаненко, В. Табачковський, М. Фуко, Н. Хамітов) і психологів (А. Адлер, Б. Братусь, Д. Леонт'єв, А. Маслоу, Ч. Тарт, В. Франкл, Е. Фромм, К. Юнг). Вона актуалізується у контексті

пошуків «нової етики» (Г. Йонас, М. Конш, Е. Левінас, Г. Марсель, Р. Мізраї, П. Рікер, К. Росе), у зв'язку з осмисленням викликів сучасної цивілізації і можливих відповідей на них (Г. Арендт, К. Апель, Б. Вандельфельс, О. Данильян, А. Єрмоленко, Н. Еліас, М. Кастельс, І. Карпенко, В. Корженко, В. Лозовой, К. Лоренц, Е. Макінтайр, М. Оже, Ю. Павленко, В. Пазенок, М. Попович, Е. Тоффлер, М. Требін).

Виділення невіршених частин загальної проблеми та формування цілей статті.

Розглянути структуру поняття життєвої компетентності.

Викласти наукову новизну, теоретичне і практичне значення.

Метою статті є теоретично обґрунтувати феноменологію життєвої компетентності.

Проблема визначення психологічного змісту компетентності в життєвому циклі особистості до цього часу залишається однією з актуальних проблем психологічної науки. Вона виступила об'єктом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних вчених (П. Горностаї, В. Зарицька, І. Єрмаков, С. Максименко, Д. Равен, М. Рібаков, Л. Сохань, І. Тараненко, Т. Титаренко, В. Ямницький та ін.).

Розглянемо провідні наукові підходи до визначення категорії компетентності. Для з'ясування етимологічного змісту поняття насамперед звернемося до словникових джерел.

У «Словнику української мови» «компетентний» характеризується як: 1) той, хто має достатні знання в певній галузі, з чим-небудь добре обізнаний, тямущий; що ґрунтується на знанні, кваліфікації; 2) той, хто має певні повноваження, повноправний, повновладний [2, с. 250].

Більш сучасна формула розуміння поняття «компетентність» міститься в англомовних словниках. У перекладі з англійської «competence» означає (за двомовним англо-українським словником): *здатність, уміння, правомочність* [2, с. 141]. Тлумачний словник англійської мови трактує поняття «competence», яке походить від латинського «competere» та має значення «збігатися», «погоджувати», «бути здатним», як: *відповідність, достатність, уміння виконання певної роботи, завдання, обов'язку; розумові здібності або загальні вміння і навички* [2, с. 142].

Підхід до розуміння компетентності як *здатності діяти, відповідності певним стандартам, вміння виявляти окремі навички, демонструвати спеціальний рівень знання* — засвідчують Словник сучасної англійської мови Лонгмен (Харлоу, 1995; Longman Dictionary of Contemporary English. — Harlow: Longman Dictionaries, 1995. — 1668.: ill., p. 270), а також посібник М.П. Садкера, Д. Садкера «Вчителі, школа та суспільство» (Sadker M. P., Sadker D.M. Teachers, School and society. — New-York: McGraw-Hill Ink., 1997. — 633.: ill., p. 613) та інші джерела.

Англомовні словники дещо рельєфніше й адекватніше розкривають сучасний зміст поняття «компетентність», де на перший план виходить категорія «здатність до дії» як *уміння використовувати знання у практичній діяльності; як певні стратегії для реалізації творчого потенціалу особистості* [2, с. 142].

У науковій літературі до поняття компетентності включають, крім загальної сукупності знань, ще й знання можливих наслідків конкретного способу впливу, рівень, уміння, і досвід практичного використання знань. Спільним, що характеризує позицію різних джерел, є те, що знання людини виступають потенціалом, яким вона володіє, але привести його в дію зможуть додаткові фактори. *Отже, компетентність — це не тільки наявність знань і досвіду, а й уміння їх використовувати під час здійснення своїх життєвих функцій* [2].

Як зазначає В. Зарицька, до визначення поняття «життєва компетентність» зверталися як психологи, так і педагоги (Г. Балл, О. Бодальов, Є. Варбан, Ж. Делор, І. Єрмаков, Л. Орбан-Лембрик, Б. Рей, Л. Сохань, І. Тараненко, Т. Титаренко, В. Циба, М. Холодна та ін.). Вони пояснюють це поняття як складне утворення, що вбирає в себе знання, уміння, навички, життєвий досвід та життєві досягнення. І. Тараненко розглядає життєву компетентність як «мобільність і здатність до переміщень», Г. Халаш трактує як реальну «здатність до застосування знань», Ж. Делор — як «фундаментальні опори», Б. Рей — як «ключові уміння» та ін. Разом з тим усі вони сходяться в думці про те, що життєва компетентність — це здатність особистості застосовувати знання, уміння і життєвий досвід відповідно до життєвої ситуації [4, с. 8].

І. Єрмаков зазначає, що термін «компетентність» найчастіше використовують як синонім понять «поінформованість», «обізнаність», «авторитетність», він конкретизується щодо різних галузей. У перекладі з латинської слово *competens* означає «підходящий», «відповідний», «узгоджений» [2, с. 207].

Вчений говорить про формування життєвих стратегій, максимально адекватних до нової соціальної ситуації. Це зумовлює необхідність розробки системи розвитку життєвої компетентності. Життєва компетентність, на думку автора, це знання, вміння, життєвий досвід особистості, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення життя як індивідуального проекту. Вона передбачає свідоме ставлення до виконання різних життєвих і соціальних ролей [2, с. 18–19, 1; 3; 4].

Натомість Л. Сохань вважає, що життєва компетентність є складним системним поняттям, яке не зводиться ні до знань, ні до навичок, ні до якостей. Вона вбачає у цьому утворенні, передусім, здатність особистості вирішувати проблеми в усіх сферах життєдіяльності, виконувати життєві і соціальні ролі, що ґрунтуються на життєтворчих знаннях, уміннях і навичках, життєвих досягненнях. У структурі життєвої компетентності Л. Сохань вкотре вказує такі блоки життєвих здатностей: життєтворчі знання, уміння і навички (теоретичні, практичні, про світ та себе, норми поведінки); життєтворчі здатності (аналітичні, прогностичні, поведінкові); життєвий досвід (власний та інших); життєві досягнення (особисте щастя, соціальний статус, самореалізація) [2, с. 266].

При цьому серцевину життєвої компетентності становить здатність особистості розробляти своє життя як проект, визначати цільові та смисложиттєві параметри.

Компетентність включає уміння: розв'язувати найрізноманітніші життєві проблеми; отримувати й аналізувати інформацію; критично аналізувати її, приймати рішення; оцінювати соціальні наслідки дій; працювати в групі; розробляти й виконувати контракти; включатись у проекти, організовувати свою роботу, використовувати нові інформаційні технології, проявляти стійкість перед труднощами, знаходити нові рішення. Поняття компетентності інтегрує в собі такі складові: когнітивну, мотиваційну, етичну, соціальну, поведінкову тощо.

Життєву компетентність вчені розглядають як детермінанту саморозвитку, самореалізації, самоактуалізації, життєтворчості. Вона передбачає відповідний віковим можливостям та індивідуальній історії життя рівень розвитку *особистісних механізмів*, зокрема таких як: наслідування, ідентифікація, імітація, емпатія, рефлексія, образ «Я», совість.

Компетентність тісно пов'язана з поняттями «зрілість», «готовність» до виявлення соціальної активності, «індивідуальний стиль життєдіяльності», системою ціннісних орієнтацій особистості. Системоуворювальною складовою життєвої компетентності називають відповідальність особистості за свою долю, за свої вчинки і дії, за їхні соціальні наслідки. Особистісні риси компетентної людини є близькими до рис самоактуалізованої особистості.

Механізмом розвитку життєвої компетентності вчені вважають самоактуалізацію. Процес формування життєвої компетентності залежить від освітньо-культурної ситуації, в якій живе і розвивається особистість. З іншого боку, наявний рівень життєвої компетентності особистості визначає вибір нею життєвого шляху.

Отже, життєва компетентність є цілісним утворенням, яке становить складну системну властивість усієї особистості, що характеризує її здатність зберігати та оптимально відтворювати, розвивати себе, своє життя, успішно діяти в різних життєвих ситуаціях, вирішувати складні життєві завдання та проблеми; здатність особистості вирішувати проблеми в усіх сферах життєдіяльності, виконувати життєві й соціальні ролі, які ґрунтуються на життєтворчих знаннях, уміннях і навичках, життєвих досягненнях.

Молода людина перебуває в ситуації необхідності вибору та розв'язання численних проблем. До завершення раннього дорослого віку людина усвідомлює, що досягнення рубежів кар'єри дається не так легко, як здавалося. Мотивами професійної діяльності в ранньому дорослому віці є творча самореалізація, задоволення потреб у професійному спілкуванні та соціальних контактах. На цьому рубежі людина починає реально дивитися на світ, жити поточними подіями та досягненнями. Впевненість у власних силах, усвідомлення життєвої компетентності, а також визнання певних обмежень і адекватний рівень домагань, що ґрунтуються на життєвому досвіді, забезпечують відчуття цілісності життя, задоволення ним. Тобто доросла людина опиняється перед численними життєвими ситуаціями, що вимагають від неї прийняття ефективних рішень як у галузі власного життєвого проекту, так і стосовно інших численних аспектів життя у суспільстві. Іншими словами, від неї вимагається володіння екзистенційною, соціальною та особистісною життєвою компетентністю, якими забезпечується ефективність життєвої активності у соціумі. Це означає, що вона вже повинна володіти певним рівнем життєвої компетентності, підвищуючи та вдосконалюючи його з повноцінним проживанням кожної нової життєвої ситуації. Отже, для формування основних підструктур життєвої компетентності особистості найсприятливішим виявляється саме період юнацького віку. Сприятливими факторами такого формування виступають закономірності психічного розвитку (завершення розвитку найголовніших психічних функцій, важливі новоутворення), провідної діяльності та зони найближчого розвитку.

Така точка зору підтверджується дослідженнями І. Дикун, В. Зарицької, І. Яшук та інших учених. Науковці пропонують власні підходи до процесу формування життєвої компетентності вже у старшому шкільному віці, вважають цілеспрямований розвиток провідних компетентностей необхідною запорукою подальшого життєвого успіху особистості.

Зважаючи на це, в контексті нашого дослідження ми обираємо період юнацького віку як сензитивного для цілеспрямованого формування життєвої компетентності майбутніх практичних психологів як підґрунтя подальшого становлення суб'єктності їхньої власної життєтворчості.

Висновки. Отже, життєва компетентність є цілісним утворенням, яке становить складну системну властивість усєї особистості, що характеризує її здатність: зберігати та оптимально відтворювати, розвивати себе, своє життя, успішно діяти в різних життєвих ситуаціях, вирішувати складні життєві завдання та проблеми в усіх сферах життєдіяльності, виконувати життєві і соціальні ролі, які ґрунтуються на життєтворчих знаннях, уміннях і навичках, життєвих досягненнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єрмаков І.Г. На шляху до школи життєвої компетентності і проектний підхід / Іван Єрмаков // Метод проектів і традиції: перспективи, життєві результати : практико-зорієнтов. зб. — К., 2003. — С. 15–29.
2. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики : наук.-метод. посіб. / за ред. І.Г. Єрмакова — Запоріжжя : Центріон, 2005. — 640 с.
3. Занюк С. Поняття компетентності в контексті саморозвитку особистості: аналіз проблеми / Сергій Степанович Занюк // Психологічні перспективи. — 2003. — Вип. 4. — С. 107–112.
4. Зарицька В.В. Формування у старшокласників здатності до самореалізації : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07 / Валентина Василівна Зарицька ; Харків. нац. ун-т ім. // Высш. образование в России. — 2005. — № 4. — С. 23–30.
5. Степаненко М.Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри : дис. ... канд. філос... наук : 19.00.03 / Михайло Дмитрович Степаненко. — Харків, 2006.
6. Титаренко Т.М. Вічне прагнення до життєвих змін / Тетяна Михайлівна Титаренко // Розвиток пед. і психолог. наук в Україні, 1992–2002 : зб. наук. пр. до 10 річчя АНП України / Акад. пед. наук України. — Х. : ОВС, 2002. — Ч. 1. — С. 563–579.
7. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. — К. : Либідь, 2003.
8. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / П.М. Якобсон // Психологический ж-л. — 1981. — Т. 2. — № 4. — С. 141–149.
9. Ямницький В.М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент : монографія / В.М. Ямницький. — О. : ПНЦ АПН України ; СВД Черкасов М.П., 2006 — 362 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ В ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЯХ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

Жанна Богдан, кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
управління соціальними системами Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
Тетяна Солодовник, кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
управління соціальними системами Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
УДК 159.9:378.147

Закономірно, що при взаємодії двох людей виникають конфлікти, які впливають на продуктивність спільної роботи, а, отже, і на результати їхньої діяльності. Стаття присвячена дослідженню стратегії поведінки студентів у конфліктних ситуаціях, можливості корекції їхніх індивідуальних стилів. У системі вищої освіти повинно бути закладено навчання майбутніх фахівців комунікативним навичкам, у тому числі й конфліктної компетентності.

Ключові слова: конфліктні ситуації, стратегії поведінки, співпраця, компроміс, пристосування, суперництво, уникнення, активні методи навчання, ігрова взаємодія.

Закономерно, что при взаимодействии двух людей возникают конфликты, влияющие на производительность совместной работы, а, значит, и на результаты их деятельности. Статья посвящена исследованию стратегии поведения студентов в конфликтных ситуациях, возможности коррекции их индивидуальных стилей. В системе высшего образования должно быть заложено обучение будущих специалистов коммуникативным навыкам, в том числе и конфликтной компетентности.

Ключевые слова: конфликтные ситуации, стратегии поведения, сотрудничество, компромисс, приспособление, соперничество, избегание, активные методы обучения, игровое взаимодействие.

It's regularly, that at interplay of two people there are conflicting, which one influence productivity of a team working, and, therefore, and on outcomes of their activity. The article is dedicated to research of policy of the student's behavior in the conflict situations, capability of correction their personal styles. In a system of a higher education of future engineers — managers should be goped up the training of communicative skills, including conflict competence.

Key words: conflicts, behavioral strategies, cooperation, compromise, accommodation, competition, avoidance, active learning methods, game interaction.

Сучасні умови організації навчальної діяльності надають великого значення особистості студентів, їхній взаємодії як з викладачем, так і один з одним. Особливої актуальності цей факт набуває в процесі професійної підготовки майбутніх спеціалістів, де особистісні й професійні якості досить тісно переплітаються. Отже, закономірно, що за будь-якої взаємодії між студентами виникають конфлікти, які впливають на продуктивність спільної роботи, а через це й на результати їхньої навчальної діяльності. Якщо брати психологічний аспект цієї проблеми, то її розв'язання залежить від вибору учасниками стилю поведінки в конфліктній ситуації та прийняті ними спільного рішення. Одними із найбільш ефективних методів оволодіння такими уміннями та навичками є методи активного навчання.

У вітчизняній педагогіці та психології проблемами методів активного навчання займалися К. Ушинський, А. Макаренко, С. Рубінштейн, Д. Ельконін, І. Вачков, Ю. Ємельянов, В. Пугачов. Вчені розглядали роль гри у розвитку й формуванні особистості, що допомагає засвоювати й використовувати набутий досвід.

Груповим, або колективним методам навчання у вітчизняній педагогіці та психології, які спрямовані на навчання й виховання особистості в колективі й колективом, присвячено роботи А. Макаренка й В. Сухомлинського.

Ю. Ємельянов групові методи умовно поділяє на три основні блоки [3]:

а) дискусійні методи, до яких належать групова дискусія, розбір казусів і практики, аналіз ситуацій й морального вибору тощо;

б) ігрові методи, до яких належать дидактичні й творчі ігри, в тому числі ділові (управлінські) ігри, рольові ігри (поведінкове навчання, ігрова психотерапія, психодраматична корекція), конгрга (трансактний метод усвідомлення комунікативної поведінки);

в) сенситивний тренінг (тренування міжособистісної чуттєвості й сприйняття себе як психофізіологічної єдності).

Дискусійні методи навчання допомагають студентам ефективно усвідомлювати й засвоювати навчальний матеріал, тому що вони стають не тільки пасивними слухачами повідомлюваної викладачем або доповідачем інформації, а також беруть участь в обговоренні питання, що обов'язково змушує їх зайняти власну позицію щодо обговорюваної проблеми, а значить, краще запам'ятати необхідні знання. Дискусійні методи допомагають не тільки відстоювати власну точку зору, а й у ході дискусії колективно знайти правильну відповідь або рішення.

До ігрових методів навчання належать дидактичні ігри, тобто спеціально створені ситуації, які моделюють різні ситуації спілкування і які студенти повинні самостійно вирішувати, обираючи собі ту або іншу роль. Під грою у педагогіці розуміють вид діяльності в умовах ситуацій, спрямованих на відтворення й засвоєння суспільного досвіду, в якому створюється й вдосконалюється самокерування поведінкою [4, с. 83].

Як зазначає С. Шамаков [6], гра виконує низку функцій: 1) функція соціалізації; 2) функція міжнаціональної комунікації; 3) функція самореалізації у грі; 4) комунікативна функція; 5) діагностична функція; 6) терапевтична функція; 7) функція корекції; 8) розважальна функція. Отже, гра у процесі навчання допомагає як розвинути комунікативні уміння й навички та скорегувати дії студентів й направити у правильне русло, так і має розважальну функцію, яка є важливим чинником у підвищенні зацікавленості студентів і у свою чергу сприяє активізації пізнавальної й комунікативної діяльності.

Особливе місце серед ігрових методів займає ділова гра. Науковці виділяють такі психолого-педагогічні принципи створення й використання ділових ігор у навчальному процесі [3]:

– ділова навчальна гра служить дидактичним засобом розвитку творчого професійного мислення, що виражається в здатності до аналізу виробничих ситуацій, постановці, вирішенні, доведенні професійних завдань;

– предметним змістом гри виступає імітація конкретних умов й динаміки виробництва, а також діяльності й стосунків залучених до нього людей;

– ділова навчальна гра за цільовою спрямованістю є двоплановою діяльністю, яка сприяє досягненню ігрових і педагогічних цілей;

– ділова гра конструюється й проводиться як спільна діяльність учасників навчального процесу у ході постановки професійно важливих цілей і їх досягнення за посередництва підготовки й прийняття відповідних індивідуальних й групових рішень;

– основним засобом включення партнерів до спільної діяльності й одночасно засобом створення й вирішення ігрових проблемних ситуацій є двостороннє (діалог) й багатостороннє спілкування, що забезпечує можливість вироблення індивідуальних і групових рішень, досягнення проміжних і кінцевих результатів гри.

Отже, можна зробити висновок, що ділова гра допомагає відчути студентам створену виробничу або реальну атмосферу спілкування, дозволяє виконувати різноманітні ролі, від звичайних працівників до керівників підприємств, розкриває потенціал комунікативних здібностей, вчить приймати рішення, від яких залежить доля працівників і виробничий процес на підприємстві, сприяє рефлексивному аналізу власної комунікативної діяльності.

Тому **метою цієї роботи** є дослідження стратегії поведінки студентів у проблемних ситуаціях, можливість корекції їхніх індивідуальних стилів. Виходячи з цього були поставлені такі **завдання**: 1) вивчити індивідуальну стратегію поведінки кожного студента в різних проблемних ситуаціях; 2) вивчити характер взаємодії студентів у ході модифікованого варіанта матричної гри і провести порівняльний аналіз індивідуальних проявів у процесі взаємодії; 3) дослідити й зробити порівняльний аналіз дії студентів у стратегічній грі прийняття рішень; 4) порівняти індивідуальні стилі поведінки студентів у конфліктних ситуаціях й особливості ігрової взаємодії в парах; 5) порівняти

індивідуальні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях і залежно від них успішність спільної діяльності учасників експерименту.

На початку дослідження була висунута **гіпотеза** про те, що стиль поведінки в проблемних ситуаціях впливає на продуктивність спільної діяльності студентів.

Робота проводилася протягом одного семестру. У дослідженні брали участь 14 студентів четвертого курсу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Були використані ігрові методи, такі як матрична гра «Дилема в'язня», її модифікований варіант і стратегічна гра, а також опитувальник опису поведінки Томаса.

Для того щоб оцінити продуктивність спільної діяльності і підтвердити або спростувати висунуті гіпотези, студентам було дано завдання, що вимагає координації спільних зусиль для досягнення певних результатів. Студенти були розбиті на пари, кожній з яких потрібно було прийти до спільного вирішення наукової проблеми. Для висновку щодо продуктивності спільної діяльності ми простежили, наскільки швидко та й успішно вони справлялися з поставленим завданням. Дослідження проходило в три етапи.

На *першому етапі* визначалися характеристики стилю поведінки кожного зі студентів за допомогою тесту Томаса. Найбільш характерним способом реагування при виникненні проблемної ситуації для цієї групи є співпраця, за ним слідує пристосування. Найменш характерними є суперництво та уникнення.

Другим етапом дослідження було проведення модифікованого варіанта матричної гри «Дилема в'язня» [1], в ході якої вивчалися особливості ігрової взаємодії в парах. На *третьому етапі* дослідження була проведена стратегічна гра «Корабельна аварія» [1], орієнтована на прийняття спільного рішення.

Всі випробовувані впоралися з поставленими під час проведення ігор завданнями дуже швидко. У ході спільного обговорення не було помічено агресивних реакцій, всі ставилися один до одного цілком миролюбно. Це є наслідком того, що в кожній парі відразу був виявлений лідер, який вів гру, пропонуючи свої варіанти. Ведені в основному погоджувалися або пропонували компромісне рішення, але вони його завжди чимось аргументували, оскільки лідери не завжди погоджувалися зі змінами в списку без обговорення.

В першій парі явним лідером є учасник М., тоді як учасник В. є веденим. Спираючись на отримані дані, можна говорити про те, що учасник В. при виникненні проблемної ситуації не буде її поглиблювати, він буде намагатися знайти компроміс і постаратися вирішити цю проблему мирним шляхом. Учасник М. намагатиметься вирішити виниклу ситуацію перш за все на свою користь, але він теж не піде на відкритий конфлікт, скоріше всього він уживе заходів на переконання партнера і його вмовляння. При цьому існує велика ймовірність того, що учасник В. вибере стратегію пристосування. Ця пара швидше за всіх справилася з поставленим перед нею завданням, подолавши проблеми, що виникають для досягнення спільної мети. З аналізу роботи, зробленої цією парою, видно, що, дійсно, учасник М. більше вплинув на кінцевий результат, учасник В. більшою мірою відмовився від своєї позиції. Можна зробити висновок, що ця пара успішно вирішує свої проблемні ситуації.

Друга пара справляється лише з тими проблемними ситуаціями, в яких рішення порівняно легко досягається. Якщо ж виникає перешкода при вирішенні проблеми, то учасник К. вибирає таку стратегію поведінки, як уникнення, що не дозволяє цій парі прийти до чого-небудь спільним рішенням. Треба зауважити, що ця пара не впоралася з поставленим завданням. Це негативно впливає на спільну діяльність студентів.

Лідером у третій парі є учасник Д. При цьому обидва учасники пари йдуть на поступки. Це було виявлено з проведених ігрових методів. Опитувальник Томаса також показав, що учасники проявляють такий тип реагування, як співпраця. Таке поєднання стилів поведінки в проблемній ситуації є досить продуктивним для спільної діяльності студентів.

Поспостерігавши за поведінкою четвертої пари під час проведення стратегічної гри на прийняття спільного рішення, не можна говорити про те, що в цій парі є лідер і є ведений. Обидва студенти намагалися перекласти вирішення виниклої проблеми один на одного. Це також підтверджують дані, отримані з попередніх методик. Так, за опитувальником Томаса в учасників були виявлені такі типи реагування, як пристосування і компроміс, а в матричній грі вони постійно намагалися підлаштуватися один під одного, демонструючи при цьому низьку результативність. Загалом можна зробити висновок, що ця пара погано справляється з проблемними ситуаціями, оскільки жоден із її учасників не продемонстрував здатності брати на себе відповідальність за прийняття рішення та готовності до цього.

У п'ятій парі, як показують результати використання всіх трьох проведених методик, явним лідером є учасник Р., при цьому для нього характерна така стратегія поведінки, як суперництво. Ця пара досить успішно справилася з виконанням запропонованого завдання, про що свідчить досягнутий ними результат, який практично повністю відображав точку зору учасника Р.

Шоста пара недостатньо успішно справляється з проблемами, що виникають у різних ситуаціях. Якщо виникає перешкода при вирішенні проблеми, то учасник Н. вибирає таку стратегію поведінки, як уникнення, а учасник П. — компроміс. Таке поєднання стилів поведінки в проблемній ситуації негативно впливає на спільну діяльність студентів. У цій парі не було лідера, який би міг запропонувати ефективні способи вирішення цієї проблеми. Необхідно відзначити, що ці студенти не впоралися з поставленим перед ними завданням.

Сьома пара виявилася досить успішною в досягненні загальної мети. Обидва учасники пари продемонстрували високі показники щодо такого типу реагування, як співпраця. З проробленої ними роботи видно, що вони змогли знайти оптимальне рішення поставленої перед ними завдання за досить короткий термін. Можна зробити висновок, що ця пара ефективно справляється з проблемною ситуацією, тому що обидва учасники докладають максимум зусиль для досягнення взаємовигідного рішення в процесі спільної діяльності.

Отримані в процесі дослідження результати свідчать про те, що існує таке поєднання індивідуальних стратегій поведінки студентів, за якого вони успішно вирішують виниклі проблемні ситуації. Такими поєднаннями виявилися «співпраця-співпраця», «співпраця-приспосовання», «співпраця-компроміс». Подібне поєднання індивідуальних стилів поведінки є оптимальним, оскільки дозволяє учасникам гри як враховувати належним чином інтереси один одного, так і направляти спільні зусилля на загальний результат. Поєднання таких стратегій як «приспосовання-компроміс» виявилось неефективним.

Необхідно відзначити, що в матричній і стратегічній іграх студенти демонстрували високу здатність до навчання й успішність виконання поставленого перед ними завдання. У роботі була також виявлена така особливість, як наявність лідируючої позиції в парі. Виявилось, що коли в парі є лідер, то можна стверджувати, що ця пара буде успішнішою у своїй спільній діяльності. Крім того, за наявності лідера в парі студенти продемонстрували високі показники в іграх, про що свідчать отримані результати цього дослідження.

Порівнюючи дані, отримані в процесі вивчення стилів поведінки студентів щодо успішності виконання поставлених перед ними завдань, можна дійти таких висновків: в результаті дослідження висунута нами гіпотеза підтвердилася; дійсно, продуктивність спільної діяльності студентів залежить від стилю їхньої поведінки в проблемних ситуаціях.

Остаточний аналіз результатів дозволяє зробити такі **висновки**.

1. Найбільш поширеними стилями поведінки в проблемних ситуаціях у студентів були співпраця, компроміс і приспосовання.

2. Такі стилі, як суперництво й уникнення, вони практично не вибирали.

3. Порівнюючи індивідуальні стилі поведінки в парах, було виявлено, що найбільш продуктивним поєднанням індивідуальних стратегій студентів цієї групи були: «співпраця-співпраця», «співпраця-приспосовання», «співпраця-компроміс».

4. Таке поєднання стратегій, як «приспосовання-компроміс», не дозволяє парі в процесі взаємодії домогтися успішного вирішення проблеми.

5. Результати проведених ігор наочно показали можливість корекції поєднання індивідуальних стратегій поведінки студентів у процесі спільної діяльності.

Результати дослідницької роботи, присвяченої вивченню особливостей міжособистісної взаємодії в конфліктних ситуаціях, є лише одним невеликим кроком на шляху вивчення цієї проблеми, яка в сучасних умовах є актуальною для ефективно підготовки майбутніх фахівців будь-якої галузі.

Важливе практичне значення проведеної роботи полягає в можливості використання її результатів у процесі організації навчальної діяльності студентів. Зокрема, ця робота може розглядатися як одна з численних спроб виявити деякі психологічні характеристики студентів, які впливають на успішність їхнього навчання. Для ефективно організації навчального процесу викладачу необхідно враховувати не тільки рівень знань студентів, а й їх психологічні особливості.

Другим важливим моментом нашого дослідження є можливість подальшого навчання майбутніх фахівців умінню вибирати найбільш оптимальні способи поведінки в проблемних ситуаціях. Ці уміння й навички є професійно значущими для студентів в їхній майбутній діяльності.

Тренінг як складний вид діяльності, який поєднує у собі різні вправи й завдання і, як правило, триває декілька днів, допомагає студентам за досить обмежену кількість часу багато чому навчитися

і подивитися на себе й на інших учасників своєї групи по-іншому, виявити свої приховані здібності й можливості, а також навчитися відкриватися і прямо висловлювати свою позицію щодо обговорюваних питань і проблем. Тренінги за досить короткий проміжок часу сприяють інтенсивному навчання, розкриттю здібностей, допомагають розкрити внутрішній потенціал, пізнати себе, навчитися працювати й взаємодіяти в команді й за невеликий термін вирішити чимало поставлених проблем.

Вибір методів активного навчання допомагає залучати студентів до активної комунікативної діяльності під час занять, відповідно сприяє ефективному оволодінню знаннями, вміннями й навичками, пошуку необхідних мовних засобів, шляхів вирішення різноманітних завдань, що є головним чинником формування умінь та навичок вирішення проблемних ситуацій у майбутній професійній діяльності.

Подальшим завданням досліджень у цьому напрямі має стати розроблення корекційної програми, спрямованої на підвищення ефективності спільної діяльності і знаходження способів найкращого вирішення виникаючих суперечностей, яка має включати в себе ігрові методи, що моделюють складні проблемні ситуації взаємодії фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вачков И.В.* Основы технологии группового тренинга. Психотехники / Вачков И.В. — М. : Ось 89, 1999. — 176 с.
2. *Гришина Н.В.* Психология конфликта / Н.В. Гришина — СПб. : Питер, 2000. — 464 с.
3. *Емельянов Ю.Н.* Активное социально-психологическое обучение / Емельянов Ю.Н. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. — 168 с.
4. Педагогические технологии : учеб. пособ. для студентов педагогических специальностей / М.В. Буланова-Топоркова [и др.] ; под общ. ред. В.С. Кукушина. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. ; Ростов н/Д : МарТ, 2004. — 335 с. — Серия «Педагогическое образование».
5. *Товажнянский Л.Л.* Вступ до філософії управління : навч. посіб. / Л.Л. Товажнянський, О.Г. Романовський, О.С. Пономарьов. — Харків : НТУ «ХПІ», 2002. — 168 с.
6. *Шмаков С.А.* Игры учащихся — феномен культуры : монография / С.А. Шмаков. — М. : Новая школа, 1994. — 239 с.

АКТУАЛЬНІ РЕГУЛЯТИВИ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Клавдія Джеджера, кандидат педагогічних наук,
доцент Рівненського державного гуманітарного університету
УДК159.019.4:378-057.875

У статті здійснено характеристику результатів дослідження актуальних регулятивів поведінки студентів у вищих навчальних закладах, висвітлено значення для студентів моральних, правових норм та етикетних приписів.

Ключові слова: регулятив, регулятивна програма, поведінка.

В статті осуществлена характеристика результатов исследования регулятивов поведения студентов в высших учебных заведениях, освещено значение для студентов моральных, правовых норм и этикетных предписаний.

Ключевые слова: регулятив, регулятивная программа, поведение.

The article characteristic the findings regulates of students in the highs educations, elucidated the value to students of moral, legal norms, etiquette rules.

Key words: regulates, regulatory program, behavior.

Культура поведінки особистості є важливою проблемою професійної підготовки в контексті формування представника інтелектуальної еліти, здатного обрати ті способи поведінки, які є відповідними чинним суспільним регулятивам — сукупності вироблених суспільством норм (приписів, законів, традицій) та уявлень про «нормальне» і «ненормальне» у взаємодії людей. Це вимагає забезпечення сформованості особистісних регулятивних програм, котрі функціонують у формі індивідуального досвіду, активізують особистісні регулятивні механізми та зумовлюють нормативну поведінку «за правилами».

Ми поділяємо думку тих учених, які вважають, що об'єктивний регулятивний досвід перетворюється у суб'єктивний завдяки виробленню певного ставлення до зафіксованого в ньому знання (визнання або заперечення) шляхом його обробки з допомогою особистісних когнітивних та емоційних програм (Е. Донченко, Н. Казаринова, В. Куніцина, О. Лук, В. Мясіщев, В. Погольша, Б. Паригін, В. Семиченко, Т. Титаренко). Як стверджують Н. Волкова, Б. Паригін, таке емоційно-раціональне ставлення функціонує у формі установок, що виявляються в детермінованій минулим досвідом готовності діяти у той чи інший спосіб [1, с. 90–91; 8, с. 125–126].

Тобто процес засвоєння регулятивного досвіду супроводжується послідовними досягненнями студента в аспектах засвоєння знань про суспільні регулятиви, переживання почуттів (тимчасового емоційного ставлення, що робить ці явища бажаними або небажаними), формування переконань (стійкого емоційно-раціонального ставлення до будь-якого знання як до істинного або неістинного, що призводить до усвідомлених, цілеспрямованих дій) та вироблення умінь (способів застосування знань на практиці) [1, с. 90–91; 5, с. 76–77]. У результаті формується система особистісних установок, яка забезпечує відносну стабільність, стійкість і водночас гнучкість особистісної поведінки в різноманітних життєвих умовах.

Когнітивний аспект установки (когнітивна готовність до регуляції спілкування) виступає як результат пізнання та когнітивної оцінки суспільних регулятивів і забезпечує емоційно-раціональну основу для регуляції спілкування за ознакою усвідомлення її необхідності, тобто прийняття у формі переконань. Важливо підкреслити, що переконанням належить роль рушійних сил просоціальної, отже, відповідної суспільним регулятивам поведінки, бо, за словами В. Кукушина, вони є «тим компасом, який сприяє орієнтації в різноманітних ситуаціях людських відносин і спонукає до самовизначення у складних соціальних умовах» [5, с. 76].

Водночас у регуляції поведінкових актів беруть участь афективні механізми, з допомогою яких відбувається переживання цих актів, умов, в яких вони відбуваються, наслідків, до яких вони

призводять, та вироблення емоційного ставлення до цих феноменів. На особливу значущість афективної сторони регулятивного процесу вказують О. Донченко, Т. Титаренко. За їхніми словами, емоційні переживання мають здатність трансформувати знання у спонукання, наповнювати «систему змістово-сміслових зв'язків у структурі особистості спонукальним енергетичним потенціалом» [2, с. 44].

Центральну ланку такого механізму, як доводить О. Лук, становить бажання. У ньому опрідметнюються почуття, що виникають унаслідок переживання життєдіяльності та в результаті обробки інформації за критеріями позитивного-негативного. Завдяки бажанню діяти певним чином відбувається усвідомлення мети в думці та її реалізація в дії [6, с. 34].

Таким чином, бажання забезпечують вибір найбільш емоційно привабливих регулятивів поведінки, надають поведінці особистості векторної спрямованості і визначають цим емоційну готовність діяти відповідно до бажаного.

На найвищому рівні регуляції спонуканням до конкретної поведінки стає воля — особливий афективний стан, що виявляється в єдності емоційного ставлення, довільного вибору мотивів та усвідомлення мети й сенсу вольової дії [3, с. 49; 8, с. 148] і призводить до мобілізації внутрішніх ресурсів людини й виникнення усвідомлених цілеспрямованих намірів стосовно активізації або гальмування певних дій, подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод. Цей феномен є результатом когнітивного обґрунтування бажання стосовно регуляції поведінки, що дає змогу досліджувати його у площині сформованості вольової готовності до застосування зусиль з метою досягнення відповідності поведінки існуючим суспільним культурним регулятивним програмам.

Таким чином, особистісна регулятивна програма визначається системою установок, котрі зумовлюють певну якість готовності особистості до регуляції: від емоційної готовності (бажання) до когнітивної готовності (переконання), а через неї — до вольової готовності (наміру виявити певні вольові зусилля).

За означеними показниками ми провели дослідження, учасниками якого були студенти вищих навчальних закладів гуманітарних напрямів підготовки.

За результатами проведеного опитування було з'ясовано, що переважна частина студентів обізнані з правилами поведінки у вищому навчальному закладі (87%), з моральними нормами й цінностями спілкування з людьми (76%), приписами етикету (73%). Інші (відповідно 13%; 24%; 27%) мають певні уявлення про згадані регулятиви, однак їхні уявлення є фрагментарними, уривчастими і не можуть бути достатньою інформаційною основою для формування регулятивної програми. Водночас ми констатували слабку поінформованість молодих людей стосовно правових аспектів регуляції відносин як у вищому навчальному закладі, так і в майбутньому професійно-трудовому середовищі.

З метою з'ясування актуальних для студентів регулятивів було досліджено показники когнітивної, емоційної та вольової готовності до регуляції поведінки. В основу вимірів було покладено вербальні самозвіти студентів щодо прийняття або неприйняття існуючих моральних, правових норм та етикетних приписів. Наявність переконань у необхідності регуляції вважались ознакою когнітивної готовності, а задекларовані бажання відповідно регулювати свою поведінку свідчили про емоційну готовність.

Для вивчення цих показників було застосовано опитувальник, в якому пропонувались два варіанти відповідей. Відповіді за першим варіантом давали можливість визначити наявність переконань студентів стосовно регуляції поведінки (див. табл. 1), за другим — виявити присутність бажань щодо цього (див. табл. 2).

Таблиця 1 — Дані щодо емоційно-раціонального ставлення (переконаності) студентів до проблеми регуляції поведінки та до чинних регулятивів

Зміст питань	Варіанти відповідей, %		
	Переконаний у необхідності	Не визначився	Не переконаний у необхідності
Як Ви ставитеся до необхідності регулювати свою поведінку?	63,6	32,8	3,6
Як Ви ставитеся до необхідності вдосконалювати свою поведінку в плані регуляції?	21,2	37,2	41,6
Як Ви ставитеся до необхідності дотримання моральних норм?	84,5	15,5	—
Як Ви ставитеся до необхідності дотримання законів, статутних правил?	24,9	40,9	34,2
Як Ви ставитеся до етикетних приписів?	22,1	41,9	36,0
Середній результат	43,26	33,66	23,08

Проте не всі студенти були переконані у доцільності інституційних і конвенційних норм. Так, 34,2% із них вважали зайвим керуватись законами, 36,0% — етикетними приписами; не визначилися зі своїм ставленням відповідно 40,9 і 41,9% опитуваних. Необхідність такої регуляції визнавали лише відповідно 24,9 і 22,1% студентів.

Проблематичним було й те, що 41,6% студентів не сформувавши переконань стосовно необхідності вдосконалення регуляції своєї поведінки, а 37,2% ще не визначилися з усіма аспектами досліджуваного питання. При цьому 42,9% опитуваних висловлювали сумніви з приводу оптимальності існуючого рівня регуляції, а 57,1% — наголошували на вибірковості регуляції стосунків з людьми.

Рівні сформованості когнітивної готовності до регуляції спілкування визначалися залежно від якості ставлення до потреби у регуляції та дотримання регулятивів за такими умовно прийнятими орієнтирами: високий рівень — у разі твердої переконаності; середній рівень — за умови виявлення деяких сумнівів; низький рівень — у разі переважної відсутності переконань. Відповідно кількісні показники рівнів когнітивної готовності студентів регуляції поведінки становили: високий рівень — 43,26%; середній рівень — 33,66%; низький рівень — 23,08%.

Деякі інші дані були отримані у процесі вивчення афективного аспекту регуляції (див. табл. 2).

Таблиця 2 — Дані щодо емоційного ставлення студентів до проблеми регуляції поведінки та до чинних регулятивів

Зміст питань	Варіанти відповідей, %			
	Маю бажання	Не маю бажання	Байдуже	Хотів би, але без зусиль
Як Ви ставитеся до необхідності регулювати свою поведінку?	36,7	12,9	10,1	40,3
Як Ви ставитеся до необхідності вдосконалювати свою поведінку в плані регуляції?	17,0	12,9	26,9	43,2
Як Ви ставитеся до необхідності дотримання моральних норм?	50,0	—	20,4	29,6
Як Ви ставитеся до необхідності дотримання законів, статутних правил?	15,9	17,0	23,1	44,0
Як Ви ставитеся до етикетних приписів?	11,9	20,1	47,9	20,1
Середній результат	26,30	12,58	25,68	35,44

Результати опитування засвідчили, що 77% студентів мали бажання регулювати свою поведінку, а 60,2% — хотіли б удосконалити цей процес. Однак більшість із них не бажали докладати до цього зусиль (відповідно 40,3 і 43,2%). Як негативний, варто визнати той факт, що окремі студенти (12,9%) не підтвердили бажання регулювати свою поведінку або поліпшити її якість, а 26,9% з них не визначилися зі своїм ставленням щодо цього.

Емоційне ставлення до регулятивів спілкування виявилось неоднозначним: позитивно до правових норм ставилися лише 15,9% опитуваних, 44,0% студентів визнали їх необхідними, але не завжди бажаними, а 17,0% молодих людей мали упередження щодо них. Не визначилися у своєму ставленні до моральних норм 20,4% опитуваних, до правових нормативів — 23,1% респондентів. Упередженість щодо етикету задекларували 20,1% респондентів, позитивне ставлення до нього — 11,9% студентів. Інші (68%) не визначилися або не бажали докладати зусиль до підпорядкування свого спілкування етикетним приписам.

Отже, емоційна готовність студентів до регуляції поведінки більшою мірою сформувалась як позитивне ставлення до моральних регулятивів. Проте бажання докладати зусилля для забезпечення відповідної регуляції чи її поліпшення було переважно відсутнє.

Підставою для віднесення опитуваних до групи з певним рівнем сформованості цього показника були такі умовно прийняті орієнтири: високого рівня — за наявністю однозначно задекларованого бажання регулювати своє спілкування з урахуванням регулятивів; середнього рівня — у разі виявленого бажання регулювати своє спілкування без зайвих зусиль; низького рівня — у разі відсутності бажання або байдужості до зазначеного питання. Відповідно було визначено, що кількісний склад студентів за ознакою сформованості емоційної готовності до регуляції поведінки становив: 26,30% — студенти з високим рівнем сформованості показника; 35,44% — студенти з середнім рівнем сформованості показника; 38,26% — студенти з низьким рівнем сформованості показника.

З метою вивчення рівнів сформованості вольової готовності студентів до регуляції поведінки було розроблено опитувальник, який складався із запитань-характеристик ситуацій проблемного змісту щодо застосування вольових зусиль в аспектах: отримання знань про регуляцію поведінки; дотримання регулятивів у поведінці; пізнання інших людей та самопізнання з метою регуляції поведінки; утримання від неадекватних дій.

Відповіді студентів засвідчили високий рівень вольової готовності до регуляції спілкування у 9,1% студентів, середній — у 28,86% осіб, низький рівень — у більшої частини студентів (62,04%).

Таким чином, результати проведеного дослідження дали змогу констатувати перевагу високого та середнього рівнів когнітивної готовності до регуляції поведінки (див. табл. 3).

Таблиця 3 — Кількісні показники рівнів сформованості регулятивного компонента поведінки студентів

Зміст показника	Рівень сформованості, %		
	високий	середній	низький
Когнітивна готовність	43,26	33,66	23,08
Емоційна готовність	26,30	38,26	35,44
Вольова готовність	9,10	28,86	62,04
Середній результат	26,22	33,60	40,28

Проте емоційна та вольова готовність до регуляції визначалися більшою мірою середніми або низькими показниками. Цим підтверджувалась недостатня відповідність індивідуальних регулятивних програм соціально прийнятним регулятивам. Найбільш актуальними для студентів виявилися моральні норми. Водночас вони задекларували байдужість або навіть нігілізм щодо правових та етичних норм. Своє ставлення молоді люди пояснювали тим, що в сучасних умовах ці норми втрачають сенс переважно внаслідок їх ігнорування з боку багатьох представників нашого суспільства.

Розв'язання означеної проблеми бачиться у сприянні досягненню студентами ціннісного виміру поведінки, формуванні системи ціннісних орієнтацій, що надають сенсу просоціальної регуляції поведінки, спрямовують інтереси і потреби людини на певну ієрархію цінностей і дають змогу диференціювати й оцінювати явища за критеріями належного, добродесного, справедливого, прекрасного [4, с. 155], свідомо узгоджувати свою поведінку з ними. У зв'язку з цим бачиться перспективними дослідження ціннісно-сміслового аспекту поведінки особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волкова Н.П. Педагогіка: навч. посіб. / Н.П. Волкова. — К.: Видавничий центр «Академія», 2003. — С. 89–343.
2. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко. — 2-е изд., доп. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 175 с.
3. Иванников В.А. К сущности волевого поведения / В.А. Иванников // Психологический журнал. — 1988. — № 3. — С. 113–123.
4. Козаков В.А. Психология діяльності та навчальний менеджмент: Підручник / В.А. Козаков : у 2-х ч. — Ч. I. Психология суб'єкта діяльності. — К.: КНЕУ, 2000. — 243 с.
5. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы : учеб. пособие / В.С. Кукушин. — Ростов н/Д.: Изд. центр «Март», 2002. — 320 с.
6. Лук А.Н. Эмоции и личность / А.Н. Лук. — М.: Знание, 1982. — 176 с.
7. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. — М.: Мысль, 1971. — 348 с.
8. Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія. Курс лекцій : навч. посіб. / Т.Ф. Цигульська. — К.: Наук. думка, 2000. — 190 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ЯК ЗАСОБУ УСУНЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ПЕРЕШКОД І БАР'ЄРІВ ПСИХОФІЗИЧНОГО АПАРАТУ У ВЧИТЕЛІВ

Оксана Грицук, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов
Державного вищого навчального закладу «Донбаський
державний педагогічний університет»
УДК 159.9

У статті розглянуто питання ефективності психологічного тренінгу як засобу усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату у вчителів. Доведено, що у педагогів після участі у тренінговій програмі спостерігались позитивні трансформації в особистісній сфері, їхньому здоров'ї, почуттях, у взаємостосунках з іншими людьми.

Ключові слова: синдром емоційного вигорання, особистісна перешкода, бар'єр психофізичного апарату, психологічний тренінг.

В статье рассмотрен вопрос эффективности психологического тренинга как средства устранения личностных преград и барьеров психофизического аппарата у учителей. Доказано, что у педагогов после участия в тренинговой программе наблюдались позитивные трансформации в личной сфере, их здоровье, чувствах, во взаимоотношениях с другими людьми.

Ключевые слова: синдром эмоционального выгорания, личностная преграда, барьер психофизического аппарата, психологический тренинг.

In this article the question of the effectiveness of psychological training as a means of eliminating personal barriers and barriers of psycho-physical apparatus of the teachers is shown. It is proved that the teachers after participating in the training program have positive transformations in the personal sphere, their health, feelings, relationships with other people.

Key words: burnout syndrome, personal barrier, barrier of psychophysical apparatus, psychological training.

Професійна діяльність вчителя належить до числа найбільш напружених в емоційному плані видів праці: за ступенем напруги навантаження педагога в середньому більше, ніж у менеджерів та робітників банківської системи, генеральних директорів і президентів асоціацій, тобто тих, хто безпосередньо працює з людьми [4, с. 45].

Педагогічна діяльність вчителів відрізняється від інших категорій праці постійною нервово-психічною й емоційною напругою, обумовленою як змістом, так і умовами роботи [2, с. 164]. Вона пов'язана зі спілкуванням, тому вчителі зазнають симптомів поступового емоційного стомлення й спустошення, що позначається на їхньому здоров'ї. Серед педагогів спостерігається найбільший процент коронарних психосоматичних захворювань, що є першими ознаками наявності синдрому емоційного вигорання [5, с. 86].

Одним з ефективних засобів психологічної підтримки вчителів, покращення їхнього психічного здоров'я є психологічний тренінг. В основу цього багатфункціонального методу навмисних змін психологічних феноменів індивіда покладений науковий принцип системності, що розглядає психічні явища з точки зору їхньої структури, функцій, системоутворювальних чинників, властивостей і характеристик у зв'язку із зовнішнім середовищем [3, с. 14].

З метою профілактики синдрому емоційного вигорання вчителям як представникам стресогенної професії бажано опанувати психологічними знаннями, навчитись керувати власним психоемоцій-

ним станом, оволодіти механізмами психологічного захисту. Вони мають самостійно знімати хронічну м'язову напругу, регулювати й керувати власним психологічним станом.

Завдання усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату у вчителів успішно було вирішене за допомогою розроблення й впровадження у практику психологічного тренінгу, ефективність якого була експериментально доведена [1, с. 158].

Метою дослідження є вивчення впливу психологічного тренінгу на усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату у вчителів. *Завдання* дослідження: 1) дати психологічну характеристику тренінгу, розробленому для профілактики емоційного вигорання педагогів; 2) описати вправи, спрямовані на усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату у вчителів.

Об'єктом вивчення є психологічний тренінг. *Предмет* дослідження — фактори розвитку емоційної сфери та профілактики вигорання вчителів.

Основною метою тренінгової програми є профілактика емоційного вигорання вчителів. Ця мета вимагала вирішення таких завдань: підвищення рівня психологічної культури педагогів, активізація внутрішніх психологічних ресурсів; розвиток уміння керувати власними емоціями, розширення емоційного діапазону; зняття м'язової напруги; поліпшення суб'єктивного самопочуття, зміцнення психічного здоров'я.

Під час тренінгової програми використовувались різноманітні методичні прийоми, такі як рольова гра, групова дискусія, брейн-стормінг, розгляд реальних проблемних ситуацій, аналіз власного життєвого досвіду. Для розроблення тренінгової програми пропонувались вправи, створені Л. Грачовою, М. Дзенем, О. Лютовою, І. Марковською, Г. Моніною, В. Ромеком, Н. Самоукіною, О. Сидоренко та адаптовані з урахуванням мети та завдань тренінгу.

Програма складалась з 14 занять, кожне з яких тривало дві години. Усі заняття поділялись на декілька груп, кожна з яких виконувала свої функції. Одна з груп занять сприяла усуненню особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату вчителів. Наступні вправи спрямовані на досягнення саме цього завдання.

Вправа 1. М'язова гімнастика.

Мета: м'язова релаксація окремих груп м'язів, зняття напруги, усвідомлення роздільності груп м'язів. Обладнання: килимок.

При виконанні вправи зберігається глибокий, черевний подих. При виконанні вправи необхідно тримати увагу на відчуттях у м'язах. Пропонується така інструкція:

«Підніміть брови максимально і тримайте їх у цьому стані до повної знемоги задіяних у цьому русі м'язів, інші м'язи вільні. Далі сильно замружте очі, потім розслабте їх. Дотягніться плечем до мочки вуха, голова не має нахилитися. Розслабтесь. Те ж саме — з другим плечем. З'явилось відчуття ваги в плечах, плечі стають важчими. Обидві кисті міцно стисніть у кулаки. Затримайтесь в такому положенні. Розслабтесь. Повинні з'явитись теплота і поколювання у пальцях. Сидячи на стільці, підніміть ноги перед собою. Напруга в стегнах до знемоги. Розслабтесь. Протилежна група м'язів напружується занурюванням ступнів у землю. Заривайте твердіше! Розслабтесь; розслаблення відчувається у верхній частині ніг, зосередьтесь на цьому. Ноги щільно стоять на підлозі, вправа виконується сидячи. Підніміть п'яти високо вгору. Тільки п'яти! Повинна з'явитись напруга в литках і ступнях. Розслабтесь. Підніміть носки ніг. Напруга у ступнях та передній частині ніг. Розслабтесь».

Вправа 2. Пожвавлення тіла.

Мета: повне розслаблення, досягнення стану рівноваги свідомості, зняття хронічної м'язової напруги. Обладнання: килимок.

Хронічні м'язові напруги знімаються завдяки звільненню свідомості.

Перший етап: після розслаблення (м'язова гімнастика) учасники лежать на підлозі, дихання глибоке, на «внутрішньому екрані» — чорне нічне небо без зірок і просвітів, повна темрява. З кожним вдихом чорнота і холод ночі втягуються у легені, а з видихом поширюються по тілу, починаючи з ніг (холод доходить до щиколоток, колін і т.д.).

Критерієм правильності виконання вправи є тремтіння, яке можна відчути, якщо злегка доторкнутись до тіла у будь-якому місці. Тренер стежить, щоб дрібне тремтіння не перетворилось в озноб: у цьому разі потрібно допомогти перейти до виконання наступного етапу.

Другий етап: чорне небо на «внутрішньому екрані» починає світлішати. Тренер говорить учасникам, що починається світанок. Чим світліше і блакитніше небо, тим більше тепла втягується у легені з повітрям і поширюється по тілу, починаючи з пальців ніг. Тіло зігрівається, при цьому настає

повне розслаблення, відчувається тепло і легкість (або, навпаки, вага — це індивідуальні прояви розслаблення) у м'язах. Учасник, який виконав вправу успішно, може навіть заснути.

Вправа 3. Хитання.

Мета: послідовне звільнення груп м'язів від напруги, енергетизація тіла.

Учасники стають «зграйкою». Руки опущені вздовж тіла. Пальці рук починають вільно гойдатись, через хвилину хитання поширюється на всю кисть, потім з інтервалом у хвилину вони захоплюватимуть руку до ліктя, плеча, верхню половину тулуба і, нарешті, все тіло. Імпульс руху виходить з верхньої точки кисті, ліктя, плеча, голови відповідно. Тривалість — не менше шести хвилин. Можливе природне запаморочення. Після виконання вправи потрібно зробити 5–10 стрибків, майже не відриваючи ступні від підлоги, на напівзігнутих ногах — струшування тіла. Це сприяє інтенсивній енергетизації.

Слід мати на увазі, що відсутність напруги у колінах — злегка зігнуті ноги — завжди енергетизує організм. У цьому положенні стопа має найбільший контакт із ґрунтом, що збільшує прилив енергії.

Вправа 4. Малюю внутрішню мову.

Мета: стимулювання безперешкодного переходу психічного імпульсу у зовнішнє вираження.

Обладнання: олівці, аркуші паперу.

Вправа робиться у парах. Учасникам пропонується сісти, розслабитись. Згадати найбільш значущу подію вчорашнього дня, тобто шматочок життя, що змусив хвилюватись, переживати, спробувати прожити його ще раз. У процесі спогаду учасники водять олівцем по аркушу, ілюструючи свої почуття, внутрішню мову. (Перед учасниками не стоїть завдання малювати сюжетні картинки.) Отже, з чого все починалось? Учасники кожної пари міняються аркушами і намагаються розгадати те, що відбувалося з партнером. Вони не зможуть вгадати факти, але якість переживання і ритм існування стануть зрозумілі.

Вправа 5. Враження.

Мета: регуляція самооцінки.

Учасники діляться на дві групи, які утворюють зовнішнє і внутрішнє коло. Кожна пара обмінюється враженнями один про одного, дивлячись прямо в очі партнерові. Необхідно говорити чесно, але не грубо. Дискусії та спори забороняються. Ті, хто слухають, повинні мати настрій пацієнта перед лікарем, якому довіряють. «Лікарі», у свою чергу, повинні розуміти, що від точності діагнозу, вчасно доведеного до пацієнта, залежить лікування. Можна торкатись пацієнта. Умова: враження повинні стосуватись не професійних якостей партнера, а тільки людських.

Вправа 6. Групове дихання.

Мета: біоенергетична розминка для збільшення енергії учасників і розширення сфери усвідомлення тіла.

Учасники встають у коло. Ноги треба розставити на 90 см, вагу тіла перенести на пальці ніг, коліна злегка зігнути, тіло розслабити.

Потрібно взятись за руки і зробити не менше 16 циклів черевного дихання, повільного і глибокого, видих можна озвучувати, не напружуючи зв'язки. Учасники орієнтовані на те, щоб усвідомлювати всі виникаючі відчуття і почуття. Закінчивши спільне дихання, струснути все тіло, звисивши руки, згинаючи і випрямляючи коліна. Потім зробити кілька стрибків для енергетизації тіла. Стрибати повільно, ледве відриваючи ноги від підлоги.

Вправа 7. Гнів.

Мета: стимулювання вираження почуттів, дослідження почуття в контрольованих умовах; посилення циркуляції крові та кисню. Обладнання: спортивний мат.

Биття: встати на коліна перед спортивним матом, наносити удари кулаками по матові сильно, але розслаблено. В ударі бере участь усе тіло. Дихання глибоке, рот відкритий, не можна стримувати звуки, вони можуть бути будь-якими. Тут необхідно внутрішнє виправдання — на кого або на що спрямований гнів. Зайвих обставин придумувати не треба, головна обставина — «тут і тепер».

Брикання: лягти на килим, вільно розкинути ноги і повільно почати брикатися, збільшуючи темп та інтенсивність удару. Треба бити килим кулаками, крутити головою, супроводжуючи фізичні рухи вигуками: «Не маю!», «Не прагну!» і т.д.

Умова: не грати гнів, а виконувати задану схему дій, включаючись максимально.

Вправа 8. Влаштувати скандал.

Мета: почуттєве розслаблення, звільнення реакцій від контролю свідомості.

Якщо група складається менш ніж з 10–12 учасників (а якщо ні, то група ділиться навпіл: одна половина працює, інша половина спостерігає, виконуючи одночасно вправу «Рольове розігру-

вання», суть якої полягає у виконанні учасниками спільної справи, наприклад, виконання збирання), з неї обирається той, хто водить — «тихоня». Завдання групи — довести «тихоню» до гніву, скандалу. Способи пропонують самі учасники.

Наведемо два способи:

1) Група займається спільною справою (танцює, будує будинок), ігноруючи «тихоню», проганяючи його. «Тихоня» повинен прилаштуватись до спільної справи, але йому цього зробити не вдається, тому що у групи завдання протилежне.

2) Група знущається з «тихоні», змушує його робити дурні пози, говорити дурні тексти і т.д. «Тихоня» пробує «змусити» себе поважати, але це в нього не виходить.

«Тихоня» має закінчити «знущення» скандалом, після чого одержує бажану повагу. «Тихоня» до моменту скандалу не грає, а майже вірить, що ставлення групи до нього «знущальне», тому скандал не потрібно грати, потрібно тільки дозволити собі його, а це і є завданням вправи.

Умова: «тихоня» зобов'язаний довести справу до кінця, тобто добитись уваги групи, і ніякі «уходи в себе», виправдання типу «ну й не треба», «мені й одному добре», «займись чим-небудь іншим» не дозволяються. Прояви гніву, страху не тільки сприяють виходу заблокованих почуттів, а й передують вираженню позитивних емоцій.

Вправа 9. Спостерігати за подихом.

Мета: «витягування» ланцюжка асоціацій і включення тіла в уявлюваний процес за допомогою зміни способів подиху.

Обладнання: килимок.

Учасники сидять на килимку у вільній позі. Об'єкт уваги — власний подих. Завдання: дихати, прислухаючись здалеку; дихати, підслухуючи; дихати, входячи у холодну воду; дихати під душем; дихати, пливучи проти плину і т.д. Увага залишається на подиху, але тіло мимовільно відгукується на подих і живе відповідно до нього.

Було припущено, що через усвідомлення власних думок і дій, уміння керувати психоемоційним станом, покращення рефлексії взаємин з іншими людьми, розвиток можливостей узгодження суперечливих спонукань і самокерівництва можна сприяти покращенню фізичного, психічного й соціального здоров'я вчителів. Ці шляхи сприятимуть профілактиці стану емоційного вигорання педагогів, а також служитимуть психологічними заходами корекції емоційного вигорання.

Було проведено формувальний експеримент, направлений на вивчення можливостей психологічного впливу на складові синдрому емоційного вигорання вчителів, у тому числі й на усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату, а також рівня їх вираженості після проведення тренінгу.

Критеріями покращення психічного здоров'я, усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату у вчителів виступали позитивні трансформації, що відбувались в особистості педагогів, їхньому здоров'ї, мисленні, почуттях, у взаємостосунках з іншими людьми.

У формувальному експерименті взяли участь 64 педагоги, що увійшли до експериментальної та контрольної груп. До експериментальної групи були шляхом рандомізації відібрані 30 педагогів, які за результатами констатувального дослідження увійшли до груп вигорілих (12 осіб), частково вигорілих (11 осіб) і стабільних педагогів (7 осіб). До контрольної групи увійшли 34 педагоги, що в констатувальному дослідженні участі не брали. Експериментальна і контрольна групи були подібні за статевим складом, віком і стажем. До складу контрольної групи увійшли вчителі, із них 14 педагогів належали до групи вигорілих, 12 — до групи частково вигорілих і 8 педагогів — до групи стабільних. Експериментальна група включала 12 вигорілих, 11 частково вигорілих і 7 стабільних педагогів.

Контрольна група істотно випередила експериментальну за ступенем сформованості двох фаз емоційного вигорання — напруги ($p < 0,01$) і виснаження ($p < 0,05$). Фаза резистенції в контрольній групі також сформувалась більше, ніж в експериментальній, проте відмінності за цим показником не досягли рівня статистичної значущості. Загальний показник емоційного вигорання в двох групах розрізняється на значущому рівні ($p < 0,01$) на користь експериментальної групи.

Після проведеного тренінгу педагоги менше відчували нервову (тривожну) напругу, незадоволеність собою, обраною професією і своїми професійними обов'язками. У них з'явився інтерес до суб'єктів професійної діяльності, зменшилися неприємні соматичні відчуття, відчуття страху. Педагоги використовували більше емоцій для реагування на різні ситуації та психотравмуючі дії. У вчителів поліпшилась якість міжособистісних зв'язків. Вони почали орієнтуватися на саморозвиток, гармонійність та інтегрованість своєї особистості. У педагогів поліпшилось самопочуття, підвищився настрій, збільшилась працездатність.

Отримані дані доводять ефективність тренінгу для істотної трансформації на краще самооцінок здоров'я на соціальному ($p < 0,05$), психічному ($p < 0,01$) і особливо фізичному ($p < 0,0001$) рівнях у вчителів експериментальної групи.

Виходячи з одержаних результатів, можна стверджувати, що запропоновану тренінгову програму можна використовувати для вчителів у цілях профілактики емоційного вигорання, а також як ефективний засіб усунення особистісних перешкод і бар'єрів психофізичного апарату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузнецов М.А. Емоційне вигорання вчителів: Основні закономірності динаміки / Кузнецов М.А., Грицук О.В. — Харків : ХНПУ, 2011. — 206 с.
2. Кузнецов М.А. Эмоциональная память: [монография] / М.А. Кузнецов. — Харьков : Крок, 2005. — 568 с.
3. Макшанов С.И. Принцип психологического тренинга / С.И. Макшанов // Журнал практического психолога. — 1999. — № 3. — С. 13–38.
4. Реан А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей / Реан А.А., Баранов А.А. // Вопросы психологии. — 1997. — № 1. — С. 45–54.
5. Ронгинская Т.И. Синдром выгорания в социальных профессиях / Т.И. Ронгинская // Психологический журнал. — 2002. — Т. 23. — № 3. — С. 85–95.

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Наталія Дідик, старший викладач кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
УДК 378.147.132:159.9

У статті проаналізовано засоби розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів. Описано психологічні засоби, акмеологічні технології, особливості організації самостійної роботи студентів. Подано результати формувального експерименту з проблеми дослідження.

Ключові слова: особистісна зрілість, майбутній психолог, професійно значуща характеристика, акмеологічні технології, психологічні засоби.

В статье проанализированы средства развития профессионально значимых характеристик личностной зрелости будущих психологов. Описаны психологические средства, акмеологические технологии, особенности организации самостоятельной работы студентов. Представлены результаты формовочного эксперимента по проблеме исследования.

Ключевые слова: личностная зрелость, будущий психолог, профессионально значимая характеристика, акмеологические технологии, психологические средства.

The article analyzes the means to develop professionally significant characteristics of personal maturity of future psychologists. We describe the psychological tools, acmeological technology, especially the students individual work. The results of forming experiment are given on issue of research.

Key words: personal maturity, a future psychologist, vocational significant characteristic, acmeological technologies, psychological means.

В умовах сучасної гуманізації освіти важливе значення має формування особистісно зрілого фахівця, здатного реалізувати власний потенціал. Особливо важливим розвиток особистісної зрілості є для майбутніх психологів, професійна діяльність яких передбачає суб'єкт-суб'єкту взаємодію і безперервне особистісне зростання. Особистісна зрілість — інтрапсихічний центр, який забезпечує надання ефективної психологічної допомоги.

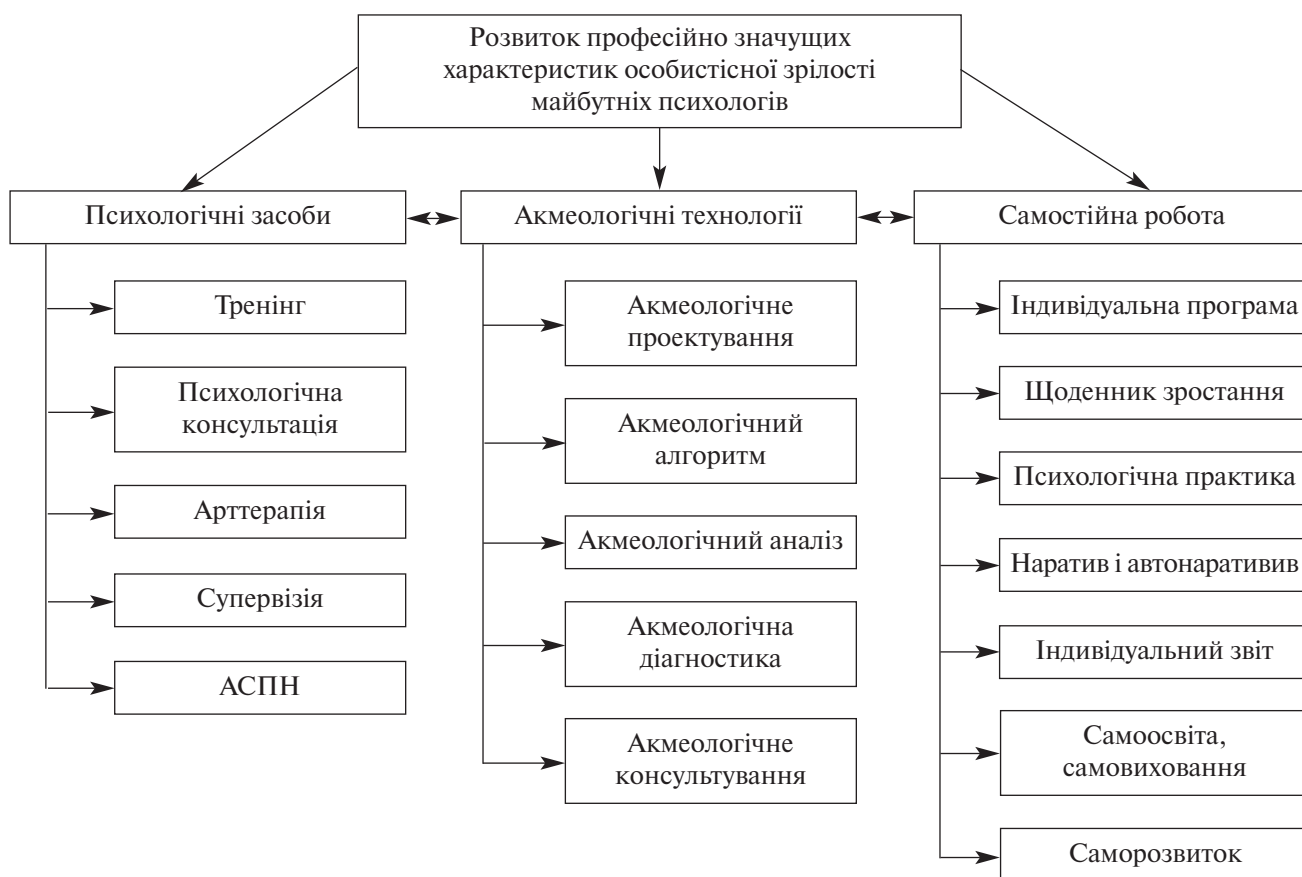
Проблема досліджень особистісної зрілості майбутніх психологів розглядалась у напрямках дослідження їхньої психологічної зрілості (Н. Антонова, Л. Рибачук та ін.), самоактуалізації (Н. Вовчак, Ю. Долінська, Л. Кобильнік, Л. Мова та ін.), особистісного змінювання (Т. Білуха, Б. Іваненко, О. Міненко та ін.). Водночас ми не виявили досліджень особистісної зрілості у контексті проблеми розвитку професійно значущих характеристик майбутніх психологів. Це стало метою для написання статті — проаналізувати шляхи розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів.

Важливе значення для розвитку особистісної зрілості має суб'єктна позиція людини і створення оптимального, що розвиває особистісну зрілість, середовища. Для розвитку особистісної зрілості майбутніх психологів значущим є прагнення студентів до особистісного зростання і відповідні умови під час навчання і в позанавчальний час. Оптимальним буде поєднання розвиваючих зовнішніх факторів з внутрішнім прагненням майбутнього психолога до особистісного зростання. За активної позиції щодо особистісного самовдосконалення студент оптимізує процес розвитку особистісної зрілості. Над розвитком особистісної зрілості повинні працювати фахівці різного профілю: психолог психологічної служби вишу, викладачі навчальних дисциплін, і, звичайно, самі студенти.

Розвиток професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів можна здійснювати з допомогою застосування психологічних засобів. Психологічні засоби розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів — це психологічні

матеріали і знаряддя, завдяки яким більш успішно і за короткий час майбутні психологи підвищують свій рівень особистісної зрілості, розвивають власні професійно значущі характеристики особистісної зрілості.

Модель розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів подано на рис., де розвиток професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів передбачає застосування психологічних засобів, акмеологічних технологій і самостійної роботи майбутніх психологів. Психологічними засобами розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів є: тренінг особистісного зростання, психологічне консультування з питань особистісного зростання, арттерапія, супервізія, АСПН.

Рис. Розвиток професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів

За результатами проведеного нами формульованого експерименту важливим для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів є відвідування тренінгів. У тренінгу використовувалися такі методи і прийоми: активізаційні і релаксаційні вправи, вправи-метафори, психогімнастичні вправи, ігрові методи (ситуативно-рольова гра), проєктивний малюнок, аналіз повчальних притч, виконання домашніх завдань та ін. Тренінг оптимізує розвиток комунікабельності, емпатійності, Его-ідентичності, самоприйняття, аутентичності, про що свідчать результати формульованого експерименту.

Для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів пропонуємо застосовувати різні види арттерапії: бібліотерапію, музикотерапію, малюнкову терапію, ігротерапію та ін. Арттерапію можна включити як складові частини при засвоєнні практичних курсів з психології, особливо тренінгів, різного роду практикумів чи як спецкурс. Арттерапія допомагає розвивати креативність, що є важливою професійно значущою характеристикою особистісної зрілості майбутніх психологів. Елементи арттерапії ефективно використовувалися на тренінгових заняттях: прийоми малюнкової терапії (при виконанні малюнкових вправ), музикотерапії (під час релаксаційних вправ), ігрової терапії (у використанні рольових ігор), бібліотерапії (при обговоренні повчальних притч) тощо. Читання повчальних притч сприяло розвитку життєвої філософії, усві-

домленню сенсу життя, трансцендентності, прагненню до самоактуалізації, моральності, самостійності, відповідальності, що є професійно значущими характеристиками особистісної зрілості майбутніх психологів.

Важливим для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості є психологічне консультування майбутніх психологів з питань особистісного зростання, що проводить психолог. Без опрацювання власних проблем психолог не зможе бути ефективним. Такі психологи підсвідомо виходитимуть із власних комплексів при консультуванні клієнтів, тобто в процесі роботи з клієнтом психолог буде переносити на нього свої власні проблеми, що називається механізмом контрперенесення. Тому практичною діяльністю повинні займатися психологи, які пройшли курс психотерапії як клієнта у досвідченого практика — супервізію, що дозволяє одержувати практичні навички роботи з клієнтом під контролем досвідченого психолога та опрацьовувати власні помилки і комплекси. Супервізія — засіб особистісно-професійної корекції, вид прийомів психокорекційної підготовки майбутнього психолога, що сприяє професійному вдосконаленню психолога за рахунок самоаналізу власних захисних механізмів, внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів. На думку О. Усатенко, супервізор у роботі з майбутніми психологами виступає в ролі вчителя [1, с. 169]. Готовність психолога піддати свою роботу до супервізії залежить від його особистісних і професійних рис, відкритості для нового досвіду, послідовності намірів в особистісній психокорекції. Здатність до проходження супервізії передбачає наявність високого ступеня мотивації професійного зростання [2, с. 97].

Ефективним для особистісної психокорекції є не лише супервізія, а й метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розроблений Т. Яценко. АСПН сприяє гармонізації особистості, зростанню почуття необхідності власного вдосконалення й відповідальності за свій розвиток, за реалізацію своїх потенційних можливостей [2, с. 40]. Прийомами АСПН є: спонтанна невимушена дискусія, психогімнастичні вправи, рольова гра, психодраматична гра, робота з психомалюнком, використання предметної моделі [2, с. 91–93].

У формуальному експерименті використовувалися акмеологічні технології особистісно-професійного зростання. Акмеологічні технології — сукупність засобів, спрямованих на розкриття внутрішнього потенціалу особистості, розвиток властивостей і якостей, які сприяють досягненню високого рівня особистісно-професійного розвитку та професіоналізму. Акмеологічні технології є індивідуально спрямованими, вони використовуються для особистісно-професійного розвитку особистості. Важливою є акмеологічна оптимізація (акмеологічний супровід) майбутніх психологів у виші, створення найбільш оптимальних умов для вирішення завдань максимальної самореалізації особистості, досягнення вершин професіоналізму. Акмеологічний підхід сприяє формуванню у студентів мотивації до професійного і особистісного зростання.

Ефективним є акмеологічне проектування, що застосовується для визначення стратегії життя, поведінки і професійного вдосконалення майбутніх психологів. Інформативним для акмеологічного проектування є попереднє визначення смисложиттєвих орієнтацій під час психолого-акмеологічної діагностики майбутніх психологів (опитувальник «Ставлення до життя, смерті і кризової ситуації» А. Баканової, тест СЖО Д. Леонтьєва, створення плакату-образу «Мое майбутнє» та ін.).

Важливим є складання акмеологічного алгоритму — послідовності і етапів розвитку. Описуючи засоби особистісного зростання, майбутні психологи у щоденниках звертали увагу на те, що вони найчастіше використовують літературу та психологічні методики. Тому під час професійної підготовки цих спеціалістів варто активізувати студентів на використання й інших методів та засобів професійно-особистісного зростання: ознайомлення з працями видатних психологів, науковими журналами психологічної проблематики, організації бесід, круглих столів, ґрунтовних наукових досліджень із виступами на наукових конференціях, опанування методики аутотренінгу та ін.

Ефективним для прогнозування професійно-особистісного розвитку є акмеологічний аналіз, на основі якого виявляють акмеологічні умови й фактори, будуються прогнози та вибираються шляхи й способи розвитку особистості й професіоналізму майбутніх психологів. Майбутні психологи у щоденниках особистісно-професійного зростання аналізували шляхи особистісного й професійного зростання.

Для визначення відповідності особистісних якостей майбутнього психолога обраній спеціальності проводилася психолого-акмеологічна діагностика. Найбільш інформативними для психолого-акмеологічної діагностики є методики, використані у констатувальному експерименті: опитувальник особистісної зрілості О. Штепи; «Короткий індекс самоактуалізації» (SI) А. Джонса, Р. Крендела; «Самоактуалізаційний тест» (САТ) Е. Шострома; «Шкала ясності Я-концепції» (SCC) Д. Кемпбела; багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла та ін.

Діагностичними методами в акмеології, крім тестів, можуть бути психобіографічний метод, акмеологічна експертиза. Аналіз автобіографій, біографічне інтерв'ю — трудомісткий метод дослідження, який полягає в докладному спілкуванні з обстежуваним про його життєвий шлях, найбільш важливі події духовного життя. Майбутнім психологам пропонується написати автонарратив «Книга мого життя».

Важливою є акмеологічна експертиза — комплексна самооцінка з метою виявлення власного рівня професійної майстерності і пошуку резервів для вдосконалення професійної діяльності. Майбутні психологи під час вивчення психологічних дисциплін вели щоденники особистісно-професійного зростання, де відповідали на запитання «Які мої особистісні і професійні якості зараз?», «Яким я бачу себе майбутнім психологом і особистістю?». Аналізуючи відмінності цих образів, студенти дають відповіді на запитання у щоденниках особистісно-професійного зростання «Над якими професійними і особистісними якостями мені ще потрібно працювати, що вдосконалювати у перспективі?».

Здійснення психолого-акмеологічної підтримки можливе завдяки проведенню тренінгів, консультування. Акмеологічне консультування — надання консультативної допомоги майбутнім психологам у досягненні вершин професійної діяльності, особистісної і професійної зрілості тощо.

Важливою для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів є самостійна робота, де студенти займають активну суб'єктну позицію в особистісному і професійному зростанні. Цей вид роботи особливо сприяє розвитку самостійності та відповідальності, які зазнали незначних позитивних змін у формувальному експерименті. Актуальним є створення індивідуальної програми, ведення щоденників зростання, проходження психологічної практики, написання автонарративів, індивідуальні звіти «досягнень» особистісного зростання, активна самоосвіта, самовиховання і саморозвиток. Щосеместрові і щорічні самозвіти про власні досягнення в особистісно-професійному зростанні можуть доповідатися на практичних, лабораторних заняттях, чи у вигляді круглих столів. Це активізує саморегуляцію, трансцендентність, самоактуалізацію.

Майбутні психологи складають індивідуальні програми розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів. Складові програми можуть бути такими: назва програми, мета, завдання, напрями роботи, очікуваний результат, принципи, форми, методи, прийоми, засоби, тривалість виконання програми та ін. Програма може включати такі блоки: діагностичний, корекційний, розвиваючий, профілактичний. Діагностичний блок передбачає проведення психодіагностичних методик для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів. Корекційний блок спрямовується на виправлення особистісних структур, що перешкоджають особистісному зростанню. Розвиваючий блок використовується для планування вдосконалення професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів. Профілактичний блок передбачає застосування заходів попередження особистісної незрілості.

Самостійну роботу майбутніх психологів можна організувати шляхом ведення щоденників самопізнання, самоаналізу, рефлексивних щоденників, щоденників особистісного зростання, де будуть описуватися напрями розвитку особистісної зрілості, шляхи самокорекції та саморозвитку. У щоденниках майбутні психологи занотували власні роздуми про особистісне зростання, записували дані самоаналізу, самостережень, порівнювали їх із результатами психодіагностичних методик.

Крім щоденників, майбутні психологи виконують індивідуальну роботу у вигляді написання автонарративів, що можуть допомогти знайти суто біографічні, а не групові, вирішення проблеми особистісного і професійного зростання. Це розвиває самостійність, Его-ідентичність, аутентичність. Можна запропонувати студентам заповнювати експрес-анкети з питаннями про особливості особистісного і професійного становлення їхньої особистості, їхні плани на майбутнє, написання автонарративів на відповідну «професійну» тему «Я — професійний психолог» та ін.

Ефективними для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів є активні методи навчання: групові дискусії, аналіз проблемних ситуацій, рольові ігри, вправи на самопізнання і самооцінювання, мозковий штурм, невербальні прийоми, метод аналізу конкретних ситуацій, моделювання майбутнього професійного процесу, метод «круглого столу», ділові ігри, метод самостійного формулювання психологічних понять та ін. В результаті застосування активних методів навчання розвивається самостійність, інтелектуальність, креативність, що є професійно значущими характеристиками особистісної зрілості майбутніх психологів.

Пропонуємо під час професійної підготовки майбутніх психологів використовувати проблемне навчання. Проблемне навчання — система методів і засобів навчання, основою якого виступає моделювання реального творчого процесу за рахунок створення проблемної ситуації й управління

пошуком вирішення проблеми. У проблемних ситуаціях розвивається інтелектуальність, критичне мислення студентів, вміння аналізувати й об'єктивно оцінювати ситуацію, зважувати аргументи «за» і «проти», що є професійно значущим для психолога.

Застосовуються тематичні семінари, майстер-класи з особистісного зростання, психолого-педагогічний аналіз відеофільмів, створення власної психологічної бібліотеки, обговорення її змісту на практичних і лабораторних заняттях, або спеціально відведених для цього заняттях. Можна запропонувати студентам створити наукові гуртки (типу «На шляху до особистісного і професійного зростання»), психологічні майстерні, проблемно-тематичні групи, практикуми з основ особистісного зростання психолога, що мають проблемно-пошукову спрямованість. Викладач і психолог вишу проводить просвітницьку роботу з проблеми особистісного зростання у вигляді лекцій, диспутів, круглих столів та ін.

Отже, ефективними для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів є: психологічні засоби, акмеологічні технології, відповідна організація навчально-виховного процесу і самостійної роботи студентів. Розвиток професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів повинен відбуватися у комплексному й цілісному підході до формування всіх важливих якостей. Перспективами подальших досліджень цієї проблеми є створення ефективної комплексної програми психодіагностики і розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості, яка повинна проводитися при вступі майбутніх психологів до вишу (для визначення їхніх особистісних здібностей, профпридатності до професії психолога і для «відсіву» особистісно непридатних абітурієнтів до цієї професії), під час навчання (для контролю за динамікою змін при навчанні на різних курсах), після закінчення навчання, на випускному курсі (для визначення остаточної особистісної придатності, яка може бути показником при взятті на посаду психолога).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Усатенко О. Супервізія як метод підвищення професіоналізму психолога-практика / О. Усатенко // Психологія і суспільство. — 2008. — № 2. — С. 168–172.
2. Яценко Т.С. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: підготовка психолога-практика / Т.С. Яценко, Б.Б. Іваненко, С.М. Аврамченко та ін. — К.: Вища школа, 2008. — 342 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО «Я-ОБРАЗУ» У СТУДЕНТІВ

Олександра Дмишко, завідувач кафедри психології
Львівського інституту ПраТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
УДК 37.047:159.923.2

У статті поглиблено уявлення про зміст, сутність, структуру та особливості функціонування професійної свідомості студентів-майбутніх психологів; про етапи та засоби формування професійного «Я-образу» студентів-майбутніх психологів у період навчання у вищому навчальному закладі. Окреслено психологічні властивості особистості як індикатори сформованості професійної свідомості практичних психологів. Показано взаємозв'язки між професійно-психологічним навчанням та рівнем розвитку професійної свідомості майбутніх практичних психологів, обґрунтовано процедури і зміст оптимізації підготовки майбутніх суб'єктів професійної психологічної діяльності.

Ключові слова: «Я-концепція», «Я-професіонал», самооцінка, професійна самосвідомість, саморозвиток.

В статье углублено представление о содержании, сущности, структуре и особенностях функционирования профессионального сознания студентов-будущих психологов; об этапах и средствах формирования профессионального «Я-образа» студентов-будущих психологов в период обучения в высшем учебном заведении. Определены психологические свойства личности как индикаторы сформированности профессионального сознания практических психологов. Показаны взаимосвязи между профессионально-психологическим обучением и уровнем развития профессионального сознания будущих практических психологов, обоснованы процедуры и содержание оптимизации подготовки будущих субъектов профессиональной психологической деятельности.

Ключевые слова: «Я-концепция», «Я-профессионал», самооценка, профессиональное самосознание, саморазвитие

Annotation in English. In the article a picture is deep of maintenance, essence, structure and features of functioning of professional consciousness of students, — future psychologists; about the stages and facilities of forming of professional «Ya-obrazu» of students — future psychologists in the period of studies in higher educational establishment. Outlined psychological properties of personality as indicators of formed of professional consciousness of practical psychologists. Intercommunications are rotined between professionally psychological by studies and level of development of professional grounded procedures and maintenance of optimization of preparation of future subjects of professional psychological activity.

Key words: «Self-concept», «I am a professional» self-esteem, professional self-awareness, self-development.

В умовах трансформації сучасної вітчизняної системи освіти у напрямі її гуманізації, зростання вимог до творчого потенціалу особистості, розроблення і впровадження нових інформаційних і психолого-педагогічних технологій навчання, в тому числі і в галузі підготовки майбутніх суб'єктів професійної психологічної діяльності, наукове обґрунтування професійної самосвідомості майбутніх психологів перетворюється в одну із найбільш актуальних проблем. Досконале володіння майбутніми психологами своїми професійними знаннями і навичками стає запорукою задоволення як широкого кола соціальних проблем, так і тих, що безпосередньо пов'язуються із актуалізацією суб'єктної активності особистості. Тому завдання вищих навчальних закладів вбачається в тому, щоб забезпечити майбутніх психологів необхідними умовами для активізації розвитку професійної «Я-концепції». Найважливішою системою підготовки практичних психологів зорієнтована, головним чином, на оволодіння студентами певною системою теоретичних знань, засвоєння зовнішніх вимог, спеціальних умінь та технік. Однак специфіка професії, її спрямованість передусім на надання психологічної допомоги іншим передбачають те, що основним інструментом роботи психолога, крім тестів, спеціальних методик та іншого,

має виступати його власна особистість, самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього тощо. Проблема підготовки практичних психологів набула сьогодні особливого значення у зв'язку із великим соціальним замовленням на цю спеціальність та різними формами їхньої підготовки.

Існує багато досліджень, які порушують проблему необхідних особистісних рис практичного психолога (В. Панок, Н. Пов'якель, Л. Уманець, Н. Чепелева, Є. Чорний та інші).

І. Андрійчук досліджувала проблему формування позитивної «Я-концепції» у процесі професійної підготовки психологів. Модель особистості психолога включає в себе важливі особистісні риси та якості, які вона об'єднує у поняття позитивна «Я-концепція», показниками якої є адекватність і сталість самооцінки, високий рівень самоповаги, домінування інтернальних тенденцій локусу контролю, відсутність суттєвих внутрішньо особистісних проблем та особистої тривожності.

З. Становських проводив дослідження динаміки уявлень про себе та образу «Я-професіонал» у процесі професійного становлення психологів. У результаті він з'ясував, що образ професіонала з часом навчання у вищому навчальному закладі стає менш ідеалізованим, більш диференційованим та структурованим. Згідно з його гіпотезою, кожний процес професійного навчання повинен містити можливість актуалізації кризи ідентичності.

Згідно з концепцією Є. Чорного, істинна професійна ідентичність характеризується автентичною поглибленістю у професійну самореалізацію. Звідси основне завдання професійної підготовки психологів він вбачає в актуалізації професійної рефлексії на професійну ідентичність.

Але для того щоб на науковому рівні формувати повноцінну особистість психолога, цих досліджень не досить. Потрібне виокремлення у структурі самосвідомості особистості окремої інстанції, яка відповідає за реалізацію професійного шляху особистості тому, що процес професійного становлення — це досить тривалий процес, який не починається і не закінчується у стінах навчального закладу. Н. Чепелева назвала цю інстанцію професійною самосвідомістю та визначила її структуру: наявність професійних значень (тезаурусу) та професійних смислів (особистісне професійне знання, професійне ставлення до клієнта, професійні ідеали, норми та цінності, смислоутворюючі мотиви професійної діяльності).

До складу професійної самосвідомості включають також і професійну «Я-концепцію». А. Реан дає таке визначення: професійна «Я-концепція» — це уявлення особистості про себе як професіонала. У зв'язку з цим можемо виділити такі етапи формування професійного «Я-образу» у майбутніх психологів:

1. Формування у майбутніх психологів ідеальної моделі «Я-професіонал».
2. Актуалізація особистісної рефлексії на порівняння реального та ідеального образів «Я-професіонал».
3. Стимуляція особистісного зростання майбутніх психологів для досягнення ідеального образу «Я-професіонал».

Професійна психологічна освіта, що існує нині, містить два компоненти: теоретичний та практичний. Теоретична підготовка у процесі навчання передбачає оволодіння професійно-необхідними знаннями. Виділено три рівні системи професійних знань: загальнопсихологічні, спеціально-психологічні та знання зі спеціалізації. Кожен із рівнів передбачає набуття певної суми теоретичних знань і формування практичних навичок, і має відрізнятися від інших специфічним способом організації та подання знань.

Основу першого рівня — загальнонаукового — мають становити ті відомості, що накопичила наукова психологія у вигляді наукових фактів, законів, теорій. Такий спосіб організації автор називає аналітично-статистичним. На цьому рівні одержання знань майбутніми психологами сприяє формуванню таких властивостей професійної психологічної свідомості як теоретичність, гуманітарність, універсальність, здатність до інтерпретації [1].

Наступний рівень складається із загальних основ практичної психології та науково-методичних основ певного її напрямку. Основним результатом на цьому рівні навчання має стати сформований «психологічний світогляд» майбутнього психолога. Майбутній фахівець повинен формувати в собі психологічне бачення оточуючого світу. Така особистісна характеристика включає в себе знання умов професійної діяльності людини та її психологічних аспектів, занурення у практичну проблематику, орієнтацію на реконструкцію та розв'язання психологічних проблем інших людей, уміння аналізувати поведінку інших і робити практично значущі висновки. Цей рівень можна вважати основним у формуванні професійної психологічної свідомості майбутніх фахівців, тому що набуті в процесі його опанування знання та вміння сприяють розвитку таких властивостей як інтуїтивність, емпатійність, екзистенційність, толерантність [4].

На третьому, індивідуально-типологічному, рівні знання мають організовуватися довкола певної типології життєвих ситуацій особистості з урахуванням сфери її активності та вікових особливостей. Основою навчання тут є життєва ситуація, а результатом — навички та уміння практичної роботи, володіння набором технік, технологій та професійних дій. Реалізація завдань цього рівня можлива за умов включення до навчального плану підготовки фахівців практикумів, тренінгів, практичних занять, на яких відпрацьовуватимуться засвоєні знання [2].

Як відомо, формування змісту освіти відбувається під впливом великої кількості факторів. При цьому найбільш помітний вплив спричиняють три фактори. Два з них — досить традиційні, а третій, скоріше за все, — надбанні останніх. Першим фактором, який впливає на систему професійної підготовки психолога й окремі її складові, є так званий соціальний запит на професіонала. Другий — це наявні методологічні теоретичні та методичні здобутки, перш за все, психології. Третім фактором слід вважати запит конкретної особистості до системи освіти в цілому й системи професійної освіти зокрема. Слід зазначити, що відокремлення «зони впливу» кожного з перерахованих факторів на систему професійної підготовки психологів — досить складне завдання [3].

Отже, з огляду на вище зазначене, провідними психолого-педагогічними умовами формування професійного «Я-образу» в умовах професійної підготовки майбутніх психологів є: допомога студентам в актуалізації професійної рефлексії на фахове самовизначення, включення в навчальний процес активних методів формування особистості.

Метою дослідження було виявлення психологічних особливостей формування професійної самосвідомості студентів-майбутніх психологів на етапі їх університетської підготовки, а також розроблення на цій основі системи психологічних заходів, спрямованих на її розвиток.

Група досліджуваних: 42 студенти четвертого — п'ятого курсу кафедри психології ЛНУ ім. І. Франка, з них 18 юнаків та 24 дівчини, віком від 19 до 25 років.

Дослідження включало в себе формуючий експеримент («професійно-орієнтований тренінг» [5]), спрямований на пізнання та вдосконалення студентами власних особистісних властивостей та якостей, репрезентацію у свідомості студентів змісту образу майбутньої професійної діяльності, формування професійного самовизначення та «Я-образу».

Ефективність психологічного тренінгу вимірювалась нами в доекспериментальному та післяекспериментальному тестуванні за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик:

Методика дослідження рівня самооцінки за С. А. Будасі.

Методика «Семантичний диференціал» Ч. Осгуда.

Діагностика рівня саморозвитку Л. Березнова.

Отже, за методикою дослідження рівня самооцінки за С. Будасі студентів четвертого та п'ятого курсів ми отримали такі результати (табл. 1).

Таблиця 1 — Дослідження рівня самооцінки студентів

Рівень самооцінки	До проведення тренінгу				Після проведення тренінгу			
	4 курс		5 курс		4 курс		5 курс	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Високий	3	15	6	27	6	30	10	46
Середній	10	50	9	41	9	45	8	36
Низький	7	35	7	32	5	25	4	18

Виходячи з отриманих результатів, можна констатувати, що більшість досліджуваних до проведення тренінгових заходів мають середній рівень самооцінки: 4 курс — 10 (50%) осіб, 5 курс — 9 (41%) осіб. 7 (35%) психологів 4 курсу мають низький рівень самооцінки, а 3 (15%) — високий. 7 (32%) психологів 5 курсу мають низький рівень самооцінки, а 6 (27%) — високий рівень самооцінки.

Після проведення тренінгу спостерігається підвищення рівня самооцінки студентів-психологів як четвертого, так і п'ятого курсів. Так, низький рівень самооцінки студентів 4 курсу знизився на 10%, середній — знизився на 5%, а високий — зріс на 15% за рахунок зниження попередніх показників; рівні самооцінки після проведення тренінгу становили відповідно 5 (25%), 9 (45%), 6 (30%) осіб. Рівень самооцінки 5 курсу після проведення тренінгу має таку динаміку змін: низький знизився на 14%, середній — знизився на 5%, високий — зріс на 19% за рахунок зниження попередніх показників, що характеризується позитивно і свідчить про формуючий вплив тренінгових занять.

Показники рівнів самосвідомості студентів-психологів четвертого та п'ятого курсів відрізняються за тенденцією зростання високого рівня самооцінки і зниження низького рівня самооцінки на старшому курсі порівняно з молодшим. Це може свідчити про те, що у студентів у процесі навчання формується та ускладнюється уявлення про самого себе і призводить до змін в емоційно-ціннісному ставленні до себе та оточуючих.

Дослідження особливостей образу «Я» і образу професіоналу у студентів 4 та 5 курсів проводилися за методикою особистісного диференціалу Ч. Осгуда, за такими параметрами: оцінка, сила, активність.

Динаміка показників «Я-образу» та образу професіоналу студентів — майбутніх практичних психологів 4 та 5 курсу представлені у вигляді графіка (рис. 1, рис. 2).

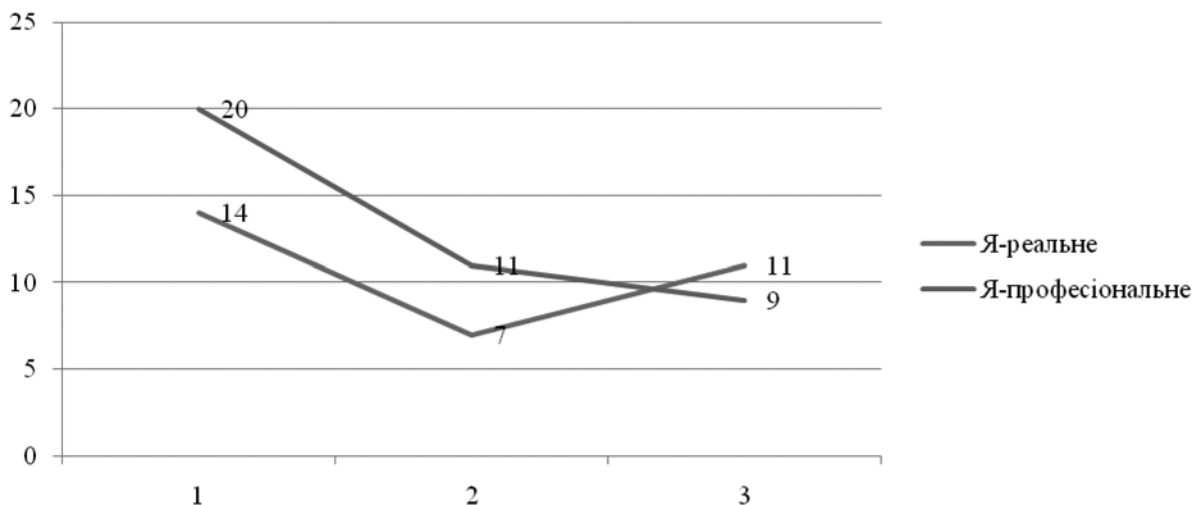

Рис. 1 Динаміка показників «Я-образу» та образу професіоналу студентів — майбутніх практичних психологів 4 курсу

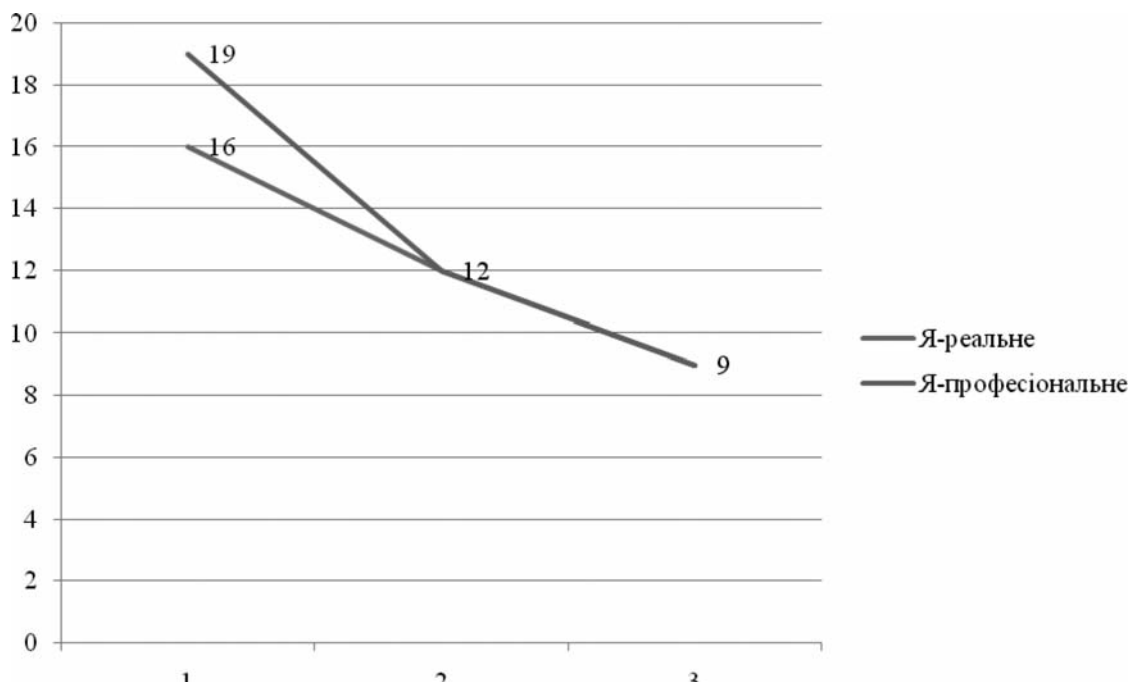

Рис. 2 Динаміка показників «Я-образу» та образу професіоналу студентів — майбутніх практичних психологів 5 курсу

У студентів-майбутніх психологів 4 та 5 курсів серед показників «Я-образу» протягом навчання з'явилася більш значна різниця за параметрами оцінки (+2), сили (+5) та активності (-2), а серед

показників образу професіонала з'явилася незначна різниця за параметрами оцінки (+1), сили (+1) та активності (0), але між параметрами оцінки, сили та активності образу професіонала значної різниці немає.

Аналізуючи отримані результати, можна говорити про те, що на четвертому курсі навчання у ВНЗі студенти-майбутні практичні психологи мають досить чітко сформульований образ професіонала, тобто зразок, на який треба рівнятися. Цей образ лише коректується протягом навчання через пізнання себе в навчальному процесі, і наприкінці п'ятого курсу образ реального «Я» збігається з образом професійного «Я» за показниками сили та активності (рис. 2). Графіки за цими показниками збігаються та відрізняються за показником оцінки — студенти вважають, що рівень оцінки у них ще не досяг професійного «Я-образу», оскільки їм не вистачає практичного досвіду роботи практичним психологом.

Відомо, що саморозвиток характеризується прагненням розвиватися, наявністю якостей особистості, що сприяють саморозвитку, і можливостей реалізації себе в професійній діяльності.

Ефективність тренінгових занять перевірялася нами за допомогою методики діагностики рівня саморозвитку Л. Бережнова (табл. 2).

Таблиця 2 — Дослідження рівня саморозвитку студентів четвертого курсу

Рівень прагнення до саморозвитку	До проведення тренінгу		Після проведення тренінгу	
	осіб	%	осіб	%
Дуже низький	—	—	—	—
Низький	2	10	1	5
Нижче середнього	3	15	3	15
Середній	6	30	5	25
Вище середнього	6	30	7	35
Високий	3	15	4	20
Дуже високий	—	—	—	—

Так, до проведення тренінгових занять у студентів-майбутніх практичних психологів спостерігалися такі рівні прагнення до саморозвитку: низький — у 2 (10%) осіб, нижче середнього — у 3 (15%) осіб, середній — у 6 (30%) осіб, вище середнього — у 6 (30%) осіб, високий — у 3 (15%) осіб. Після проведення формуючих заходів низький рівень зменшився на 1 (5%) особу, нижче середнього не змінився, середній — зменшився на 1 (5%) особу, вище середнього — збільшився на 1 (5%) особу, високий — збільшився на 1 (5%) особу; і після тренінгу становили відповідно: 1 (5%), 3 (15%), 5 (25%), 7 (35%), 4 (20%) осіб. Зміни, які відбулися у показниках рівнів прагнення до саморозвитку, мають незначні позитивні зрушення і можуть свідчити про наявність ефекту від проведеного тренінгу.

Проте процес становлення та формування професійного «Я-образу» студентів-майбутніх психологів має системний характер і одними тренінговими заходами його не сформуєш. Тут необхідно звернути увагу на формуючий вплив навчання студентів у вищому навчальному закладі, під час якого не тільки отримуються професійні знання, а й придбаються професійні навички та вміння.

Такі висновки дають нам змогу отримати результати дослідження за методикою діагностики рівня саморозвитку Л. Бережнова серед студентів п'ятого курсу. Серед студентів-майбутніх психологів спостерігаються такі показники рівнів прагнення до саморозвитку (табл. 3).

Так, до проведення тренінгових занять у студентів-майбутніх практичних психологів п'ятого курсу спостерігалися такі рівні прагнення до саморозвитку: нижче середнього — у 4 (18%) осіб, середній — у 6 (27%) осіб, вище середнього — у 7 (32%) осіб, високий — у 5 (23%) осіб.

Після проведення формуючих заходів рівень нижче середнього зменшився на 2 (10%) особи, середній — збільшився на 1 (5%) особу, вище середнього — збільшився на 1 (5%) особу, високий не змінився; і після тренінгу становили відповідно: 2 (10%), 7 (32%), 8 (35%), 7 (35%), 5 (23%) осіб.

Зміни, які відбулися у показниках рівнів прагнення до саморозвитку у студентів п'ятого курсу також мають незначні позитивні зрушення і можуть свідчити про наявність ефекту від проведеного тренінгу.

Таблиця 3 — Дослідження рівня саморозвитку студентів п'ятого курсу

Рівень прагнення до саморозвитку	До проведення тренінгу		Після проведення тренінгу	
	осіб	%	осіб	%
Дуже низький	—	—	—	—
Низький	—	—	—	—
Нижче середнього	4	18	2	10
Середній	6	27	7	32
Вище середнього	7	32	8	35
Високий	5	23	5	23
Дуже високий	—	—	—	—

Отже, за результатами проведеного дослідження можна говорити, що:

відбулися зміни у самооцінці за тенденцією зростання високого рівня самооцінки і зниження низького рівня самооцінки на старшому курсі порівняно з молодшим. Це може свідчити про те, що у студентів у процесі навчання формується та ускладнюється уявлення про самих себе і призводить до змін в емоційно-ціннісному ставленні до себе та оточуючих;

відбулися зміни у характеристиках рис особистості за параметрами сили, активності та оцінки;

відбулися зміни у прагненні до саморозвитку: після проведення тренінгу як студентів четвертого, так п'ятого курсів, цей показник має тенденцію до зростання, що характеризується позитивно і підтверджує ефективність проведення тренінгових заходів.

Таким чином, у процесі навчання відбуваються зміни, що наближають самосприйняття та самосвідомість студентів до «Я-образу», адекватного обраній професії. Ці зміни відображують структуру та особливості навчального процесу; особливі компоненти «Я-образу» студентів-майбутніх психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вірна Ж.П. Формування професійного ставлення до клієнта в процесі підготовки практичних психологів: автореферат дисер. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. — К., 1996.
2. Дружинин В.Н. Структура и логика психологического исследования / В.Н. Дружинин — М.: Институт психологии РАН, 1993.
3. Левитов Н.Д. Психология характера / Н.Д. Левитов — М., 1969. — С. 18–26. — 400 с.
4. Лифинцев Д.В. Подход, центрированный на решение задач : теория и практика психосоциальной помощи / Д.В. Лифинцев // Журн. приклад. психологии. — 2005. — № 2–3. — С. 46–49.
5. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція: Модульно-рейтинговий курс: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.М. Цимбалюк. — К.: Професіонал, 2005. — 656 с.

Розділ XVIII

ПСИХОЛОГІЯ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ БАТЬКІВ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Олена Горецька, кандидат психологічних наук,
доцент, завідувач кафедри психології
Бердянського державного педагогічного університету
УДК 159.922.76:173

У статті висвітлено психологічні особливості ставлення батьків до дітей з особливими потребами, визначено коло психолого-педагогічних проблем сімей, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку, розглянуто умови формування оптимальної батьківської позиції до дітей з особливими потребами.

Ключові слова: батьківське ставлення, батьківські настанови, особливості батьківського ставлення до дітей з особливими потребами, феномен прийняття, спеціальні функції родини.

В статье освещены психологические особенности родительского отношения к детям, которые имеют особенные потребности, определен круг психолого-педагогических проблем семей, которые воспитывают ребенка с нарушениями в психофизиологическом развитии, рассмотрены условия формирования оптимальной родительской позиции к детям, которые имеют особенные потребности.

Ключевые слова: родительское отношение, родительские установки, особенности родительского отношения к детям, которые имеют особенные потребности, феномен принятия, специальные функции семьи.

Psychological peculiarities of parents' attitude to children with special needs are given in the article. The list of psychological and pedagogical problems of families with children with disabilities in psychological and physiological development has been defined. Conditions of forming of optimal parents' position to children with special needs have been considered.

Key words: parents' attitude, parents' installation, peculiarities of parents' attitude to children with special needs, phenomena of adoption, special function of the family.

Орієнтація в нашій країні на гуманістичні цінності та реалізацію прав людини вимагає вирішення вкрай важливої й актуальної проблеми сьогодення: соціальної підтримки та забезпечення професійного психологічного супроводження сімей, які мають дітей з особливими потребами.

Мета статті: визначити психологічні особливості ставлення батьків до дітей з особливими потребами.

Практика останніх років засвідчує збільшення кількості родин, які виховують дітей з особливими потребами. Ця тенденція вимагає вирішення питання щодо створення ефективної кваліфікованої допомоги цій категорії сімей, оскільки саме родина забезпечує соціалізацію та виступає основним вихователем дітей із порушеннями у фізичному та психічному розвитку.

Результати численних сучасних досліджень підкреслюють значимість родинного оточення як одного з основних факторів, що впливає на покращення здоров'я дитини з особливими потребами.

Концепція сімейного виховання дитини з відхиленнями в розвитку має основну мету — досягнення гармонійного психологічного простору родини з нестандартною дитиною, максимального розвитку її потенційних можливостей і забезпечення успішної інтеграції в суспільство.

Однак у своєму прагненні допомогти дитині сім'ї стикаються зі складними психологічними проблемами: прийняття/неприйняття дитини з особливими потребами, неадекватне батьківське ставлення до неї, порушення структури родини та ускладнення взаємин між її членами, виникнення цілого ряду емоційних проблем батьків, відсутність порозуміння та підтримки подружжя.

Перші дослідження проблем емоційної сфери батьків, які мають дітей із особливими потребами, належать зарубіжним авторам. Так, М. Стоун описав проблеми сімей, які виховують дитину з порушеннями у психофізичному розвитку, визначив види стресів таких родин, виділивши насамперед фінансовий, емоціональний, фізичний [9].

Вивченню процесу адаптації до стресу сімей, які мають дітей з порушеннями у розвитку, учені надають особливого значення. Детальну періодизацію кризових станів емоційної сфери батьків запропонував Е. Шухардт:

1. *Невизначеність* (стан панічного жаху перед невідомим, шок, відчуття краху «нормального» життя).
2. *Визначеність* (суперечність між розумінням проблеми на раціональному рівні та заперечення її існування на емоційному).
3. *Агресія* (поява негативних почуттів, емоційних спалахів, гніву).
4. *Активна, безрезультативна, хаотична діяльність* (нераціональні спроби опанувати безвихідь ситуації, пошук чудодійного зцілення).
5. *Депресія* (відчуття апатії, втоми, безвихідності, спустошеності, відчаю).
6. *Прийняття проблеми* (віднаходження нового сенсу життя).
7. *Активізація* (прийняття проблеми, розкриття внутрішнього потенціалу, активна побудова та реалізація життєвих планів).
8. *Солідарність* (створення об'єднань з іншими батьками, які мають аналогічні проблеми) [9].

Вивченням психотравмуючого впливу порушення розвитку дитини на психіку та поведінку батьків, дослідженням деструктивних батьківсько-дитячих стосунків у досліджуваних родинах займалися В. Вишневський, Р. Майрамян, І. Мамайчук. Автори підкреслюють наявність у матерів дітей, які мають порушення в розвитку, різних психологічних та психосоматичних проблем, а саме вираженого афекту туги, синдрому тривожної депресії, виснаження та сильної втоми, неврозів, головних болей, нудоти, коливань артеріального тиску, психогенного свербіжу, порушень менструального циклу, частих застуд та алергій, серцево-судинних та ендокринних захворювань тощо [1; 3; 4].

Під впливом сильних психотравмуючих факторів: народження хворої дитини, проблеми в її вихованні та навчанні, труднощів спілкування з нею — особистість матері може зазнавати значних змін. На думку В. Вишневського, негативні емоційні переживання матерів можуть трансформуватися в невротичний розвиток особистості й суттєво порушити її соціальну адаптацію [1].

За результатами дослідження особливостей батьківсько-дитячих стосунків Г. Мішина виділяє шість неадекватних моделей співпраці батьків з дитиною: ізолюваність, передбачувану взаємопов'язаність, мовленнєву взаємопов'язаність, «мовчазну співприсутність», «вплив і взаємовплив», активний взаємозв'язок [9].

І. Скворцов визначає чотири типи матерів, які по-різному ставляться до дітей з порушеннями: домінуючий, агресивний, приязний, підлеглий [9].

Сім'ї по-різному ставляться до проблеми захворювання дитини. Якщо всі члени родини приймають проблему, конструктивно вирішують складні ситуації, намагаються ефективно спілкуватися, мають позитивне ставлення до дитини та до себе, готові прийняти допомогу, то все це сприяє створенню зони благополучного особистісного розвитку дитини та поступово актуалізує в неї потенціал власної життєдіяльності.

Проте сім'я може стати причиною формування негативних якостей дитини, затримувати її розвиток та адаптацію до соціуму. Деструктивне ставлення до проблеми вад дитини й порушень у батьківсько-дитячих стосунках гальмують розвиток, призводять до погіршення здоров'я дитини, виявляються серйозною перешкодою у його взаєминах з оточуючим світом. Дитина з особливими потребами в таких сім'ях відчуває подвійне навантаження: неприйняття суспільством і схильність до відчуження у власній родині [6].

Аналіз різних аспектів проблем сім'ї з дітьми із відхиленнями у розвитку здійснено у працях Н. Мазурової, І. Мамайчук, Є. Мастюкової, Г.А. Мішиної, А.Г. Московкіної, А. Співаковської, В. Ткачової та інших. Однак, незважаючи на достатню кількість досліджень, актуальним є вивчення саме проблеми ставлення батьків до дітей з особливими потребами під кутом зору родинних взаємин.

Проблеми дисгармонійності родинної атмосфери, неконструктивність моделей дитячо-батьківських взаємин, неадекватність стилів виховання дітей з відхиленнями у розвитку обумовлюються характером і ступенем вираженості порушень у дитини, їх незворотністю, тривалістю; особистісними якостями батьків, їхніми психологічними особливостями; родинними ціннісними орієнтаціями; ступенем освіченості батьків; соціальним середовищем та умовами, які перешкоджають реалізації батьками своїх виховних завдань тощо [5].

У сім'ях із неприйняттям дитини з особливими потребами ставлення батьків характеризується її емоційним відторгненням, невмінням створювати ситуацію спільної діяльності, неадекватним стилем виховання, недостатньою потребою спілкування з дитиною, відсутністю взаємодопомоги, наявністю деструктивних настанов. Найпоширенішими помилковими настановами батьків є:

- неприйняття ситуації («За що мені таке?!»);
- перенесення провини на дитину («Безпорадна істота! Стільки сил, грошей — усе безрезультатно!»);
- пошук винних («Це все твоя «гнила» кров!»);
- фальшивий сором («Мені неприємно та соромно, що в мене «ненормальна» дитина»);
- синдром жертви («У мене немає життя!»);
- комплекс провини («Це мене Бог покарав! Мій борг — спокутувати провину»);
- самоприпинення («Я завжди була нещаслива. Тільки зі мною може таке трапитися!»);
- манія «особливості» («Наша родина особлива, не така, як усі»);
- споживацькі потреби («Нам повинні усі йти назустріч — у нас таке горе!»);
- «убивча» жалість («Ця дитина така безпорадна! Вона нікому не потрібна такою. Без мене вона загине!») [2, с. 22–24].

Наявність таких настанов призводить до погіршення родинного клімату, зациклювання на власних проблемах, до почуття безвиході, створює напружену емоційну атмосферу, підштовхує до непередуманих вчинків, порушує взаємини між членами сім'ї, ускладнює ситуацію соціалізації дитини, виключає співпрацю та підтримку, демонструє небажання батьків допомогти дитині.

Ставлення батьків до дітей з особливими потребами в цілому має такі загальні риси: жалість, опіка, контроль, надмірна батьківська турбота, надзвичайна відданість або ж має суперечливий характер і супроводжуватися емоційним відторгненням хворої дитини, що може виявляється навіть у жорсткому поводженні з нею.

Поняття «батьківське ставлення» має загальний характер, вказувати на взаємні зв'язок, приналежність, залежність і включає суб'єктивно-оцінне та свідомо-вибіркове уявлення про дитину, що в цілому визначає особливості її сприйняття, спосіб спілкування, характер, дії. Як правило, у структурі батьківського ставлення виділяють когнітивний (пізнання та розуміння дитини), емоційний (прийняття дитини як самостійної цінності, емоційна чуйність, емпатія, терпимість) і поведінковий (взаємодія батьків з дитиною, адекватною до її потреб, здатність до співпраці, ініціативність, гармонійні стосунки) компоненти. Прояви взаємного ставлення більш тісно пов'язані з емоційними переживаннями, тому порушення емоційного зв'язку між батьками та дітьми може призводити до формування стійкого емоційно-негативного тла у взаєминах, труднощів взаєморозуміння, тобто стосунки батьків із дитиною, яка має особливі потреби, можуть бути, з одного боку, тісними, близькими, дружніми, з іншого — далекими, ворожими, холодними. При віддаленні від полюсу теплих взаємин з'являється «зона психічного неблагополуччя».

За результатами дослідження особливостей батьківського ставлення до дітей з особливими потребами за методикою А. Варга, В. Століна (14 сімей), яка дозволила виявити батьківські позиції щодо виховання дітей з особливими потребами та спілкування з ними, отримуємо результати, відображені в табл. 1.

Ставлення батьків більшості сімей (11) за шкалою «Прийняття відштовхування» має високі та середні показники, тобто дорослі намагаються підтримувати дитину, приймають її такою, якою вона є, люблять її, визнають індивідуальність дитини, симпатизують їй, беруть активну участь у її житті, виявляють готовність до співпраці та конструктивного вирішення проблем, проводять з нею досить багато часу й анітрохи не шкодують про це.

Таблиця 1. — Типи батьківського ставлення до дітей, які мають особливі потреби (%) n=14

Тип батьківського ставлення	Рівень		
	Низький	Середній	Високий
Прийняття відштовхування	21,4%	64,3%	14,3%
Соціальна бажаність	14,3%	85,7%	—
Симбіоз	—	21,4%	78,6%
Авторитарна гіперсоціалізація	—	35,7%	64,3%
Інфантилізація	7,1%	64,3%	28,6%

Проте низькі бали за шкалою «Прийняття відштовхування» мають 3 родини, в яких визначено рівень зневажання дитини, сприймання її як нездатної досягти успіху в житті, відсутність довіри, поваги. Батьки часто ставляться до дитини негативно, відчувають роздратування, злість, досаду.

За шкалою «Соціальна бажаність» більшість сімей (12) має середні показники, що свідчать про певні труднощі у сприйманні дитини, котра може досягати успіхів, і саме батьки заохочують її до дій та прояву ініціативи.

Дорослі не завжди виявляють інтерес до того, що цікавить дітей, недооцінюють їх здібності та вважають, що їх діти не зможуть чогось досягти в майбутньому, самотійно адаптуватися.

За шкалою «Симбіоз» високі та середні показники свідчать про те, що батьки дітей, які мають особливі потреби, не мають психологічної дистанції з ними. Дорослі намагаються бути завжди поруч з дитиною, захищати від неприємностей і труднощів, задовольняти їх основні розумні потреби.

Високі бали за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» — ознака того, що дорослі поведуться занадто авторитарно з дитиною, вимагають від неї безумовного підкорення, беззастережної слухняності та дисципліни, нав'язують власну волю, не намагаються зрозуміти її точку зору, пильно стежать за її досягненнями, нетерпеливі до дитини, застосовують покарання. Проте 35,7% батьків в таких сім'ях доцільно контролюють своїх дітей, що є найбільш оптимальним підходом.

За шкалою «Маленький невдаха» високі бали мають 4 родини. Це свідчить, що батьки сприймають дитину невдахою, нездатною до успіху, неуспішною. Батьки не довіряють дитині, суворо контролюють її дії, ставляться як до нетямущої істоти, її інтереси, думки і почуття здаються дорослим несерйозними і вони їх ігнорують.

Більшості батьків (9) дитина здається непристосованою, неуспішною, відкритою для негативних впливів і з огляду на це вони намагаються відгородити дитину від труднощів життя і чітко контролювати її дії.

І лише в одній родині дорослі беззастережно вірять у дитину, переконані, що в неї все вийде, якщо докладати спільних зусиль, постійно намагаються підтримувати, навіть коли щось не виходить.

Таким чином, за результати проведеного тестування ми можемо зробити висновок, що більшість батьків прагне проводити вільний час із дитиною, підтримувати її інтереси, у всьому допомагати, пишаються її досягненнями, проте зберігають досить сторонню позицію, витримують дистанцію, займають позицію зверхності. Спілкування, сповнене емоційних стресів, відбувається на позиціях нерівноправності, відсутності зворотного зв'язку, дитина сприймається як особа пасивна, не враховуються її почуття й думки. Батьки використовують типово негативні способи спілкування з дитиною: накази, розпорядження, команди, погрози, моралізування, осуд, вирок, присоромлення, часто застосовують авторитаризм у контролі та при покараннях, придушують ініціативу, самотійність. Батьки надають перевагу «вихованню», а не емоційній близькості, гармонійному співіснуванню з дитиною. Іноді дорослі чекають від неї часто неможливих досягнень, що формує відчуття невідповідності бажанням батьків, провини, високий рівень тривоги, депресію, прояви нервозності. У дитини посилюється відчуття невпевненості, сприймання себе як неуспішної, нездатної досягти успіху, що підвищує ризик погіршення здоров'я й виникнення вторинних симптомів.

Особливістю ставлення батьків до дітей з особливими потребами є недооцінювання можливостей та здібностей власних дітей, поодинокі заохочування до самотійності й ініціативи, бажання захистити від труднощів і неприємностей життя, постійна тривога за дитину, котру вони у будь-якому віці сприймають як маленьку та беззахисну.

Ще однією особливістю прийняття батьками дитини з особливими потребами є сприйняття її або як суб'єкта соціальних взаємин, тобто дорослі не акцентуються на порушеннях дитини, створюючи сприятливі умови до її адаптації в соціумі, або ж розглядають дитину як особистість, котра не сприймається суспільством. У такому разі в батьків з'являється бажання захистити та сховати дитину від усіх, що негативно впливає на формування адекватних форм взаємодії дитини з соціумом. Таку поведінку батьки часто пояснюють нетерпимим ставленням інших людей до дітей з особливими потребами. У таких ситуаціях у дитині починає проявлятися відгородженість від оточуючих, тривожність, страх або агресивна поведінка стосовно інших.

Батькам дитини, яка має особливі потреби, необхідно розуміти, що інвалідність дитини різко змінює всю життєдіяльність родини: цінності, прагнення, бажання, особливості спілкування, психологічний клімат, емоційні стани й реакції всіх членів сім'ї. Тому успішність розвитку, виховання, навчання, соціальної адаптації дитини з особливими потребами залежатиме від оптимального виконання сім'єю кількох специфічних функцій.

Реалізація функції *емоційного прийняття* сприятиме формуванню в родині атмосфери любові та підтримки, поваги, зацікавленості в допомозі дитині з особливими потребами та всім членам сім'ї. Дитина беззастережно приймається всією родиною як унікальна й індивідуальна особистість. У неї швидше та легше формуються необхідні знання й навички, встановлюється емоційне благополуччя, стресостійкість, досягається певний рівень особистісної зрілості. У родині створюються оптимальні умови для прояву активності та самореалізації усіх її членів.

Реабілітаційно-відновлювальна функція допомагає батькам визначити стратегію правильної роботи та спеціальної допомоги дитині з особливими потребами, що оптимізує її фізичний та психічний стан.

Реалізація *корекційно-освітньої* функції сприяє формуванню у батьків правильної мотивації до розвитку та навчання дитини; створює необхідне корекційно-освітнє середовище, яке допомагає розвивати у дитини з особливими потребами позитивне ставлення та інтерес до оточуючого світу, зацікавленість до його пізнання. Створення такого середовища допомагає визначити потенційні можливості та здібності дитини, оптимізує її особистісний розвиток, допомагає долати внутрішні психологічні проблеми як дитини, так і батьків.

Виконання *приспосувально-адаптувальної* функції сприяє формуванню в дитини з особливими потребами більш високого рівня самостійності й активності у вирішенні різних життєвих проблем, розкриває та створює нові адаптаційні можливості дитини.

Соціалізувальна функція допомагає формуванню в дитини з порушеннями активності адекватних взаємин з іншими, мотивує її до пізнання світу, встановлення контактів з однолітками, оволодінню знаннями та навичками посиленої професії.

Професійно-трудова функція залежно від рівня порушення сприяє формуванню трудової орієнтації, допомагає визначенню в майбутній професійній зайнятості.

Реалізація *особистісно орієнтованої* функції сприяє розкриттю самобутності й неповторності дитини з особливими потребами, її здібностей, активному входженню в культурне середовище.

Рекреаційна функція дозволяє досягти свободи від упередженого ставлення оточуючих до дітей з особливими потребами. Спільний відпочинок, прогулянки, відвідування свят, театрів дозволяє дитині відчути себе включеною до світу інших, вийти за межі родинного вакууму, оптимізує життєвий тонус, сприяє встановленню контактів зі світом природи та людей.

Основні завдання роботи психолога з сім'єю, яка має дитину з особливими потребами, мають бути спрямовані на допомогу у виборі правильної тактики виховання; навчання дитини певних навичок; інформування про вікові й індивідуальні особливості дитини через розлади в розвитку; допомогу в адекватному оцінюванні можливостей дитини; навчання конкретних методик коригувальної роботи; гармонізацію внутрішньосімейних взаємин; розв'язання особистісних проблем членів родини, спричинених появою дитини з відхиленнями в розвитку; складання стратегії соціальної поведінки в типових стресових ситуаціях.

Лише за умови відкритої безкорисливої, істинної любові батьків до дитини, беззаперечного прийняття, віри в її сили та можливості, уваги до її почуттів, думок та інтересів, терпимості, врахування позитивних якостей особистості дитини та підтримку її сильних сторін, довірливому спілкуванні, відповідальності та взаємодопомозі можливе створення родинної атмосфери, де дитина з особливими потребами відчуватиме надійну основу для подальшого становлення та функціонування в непростому дорослому житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вишневецкий В.А.* Влияние динамики моторных нарушений у больных ДЦП на психическое состояние их родителей / В.А. Вишневецкий // Вопросы клинической психиатрии : тез. докл. науч.-практич. конф. / под ред. А.Д. Ткачёва. — Кемерово, 1985. — С. 38–42.
2. Діти з особливими потребами в школі : Психолого-педагогічний супровід / Ольга Романова та ін. — К. : Шк. світ, 2011. — 128 с.
3. *Майрамян Р.Ф.* Особенности невротических расстройств в семьях умственно отсталых детей / Р.Ф. Майрамян // III Всероссийский съезд невропатологов и психиатров : тез. докл. / под ред. В.М. Банщикова, Н.М. Шибанова. — М., 1974. — Т. 2. — С. 295–297.
4. *Мамайчук И.И.* Социально-психологическое исследование семьи больных с ДЦП и психокоррекционная работа с родителями / И.И. Мамайчук, В.Л. Мартынов, Г.В. Пятакова // Психологические исследования в практике врачебно-трудовой экспертизы и социально-трудовой реабилитации. — М. : ЦИЭТИН, 1989. — С. 98–104.
5. *Мастюкова Е.М.* Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е.М. Мастюкова, А.Г. Московкина. — М. : Владос, 2003. — 408 с.
6. *Солодянкина О.В.* Воспитание ребенка с ограниченными возможностями здоровья в семье / Ольга Владимировна Солодянкина. — М. : АРКТИ, 2007. — 80 с.
7. *Ткачева В.В.* Технология психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии / В.В. Ткачева. — М. : АСТ; Астрель, 2007. — 318 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДИТИНИ З ДИТЯЧИМ ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ

Ірина Грицюк, старший викладач кафедри
медичної психології та психодіагностики
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
УДК 159.922.76:616.832.21-002

Стаття присвячена проблемам розв'язання практичних завдань з удосконалення особистісного та інтелектуального розвитку осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Ключові слова: зони мозку, інтелектуальний розвиток, клініко-психологічний аналіз, структура інтелектуального дефекту, аферентна імпульсація.

Статья посвящена проблемам разъяснения практических задач по усовершенствованию личностного и интеллектуального развития лиц с ограниченными физическими возможностями.

Ключевые слова: зоны мозга, интеллектуальное развитие, клинико-психологический анализ, структура интеллектуального дефекта, афферентная импульсация.

This article is devoted to the problems of practical tasks solving on perfection of personality and intellectual development of persons with the limited physical abilities.

Key words: areas of brain, intellectual development, clinical psychological analysis, structure of intellectual defect, eisdic impulsation.

На сьогоднішній день існує велика кількість методів, що дозволяють розкривати принципи діяльності головного мозку. Нові техніки сканування живого мозку та отримання його зображень дозволяють вивчати активність головного мозку і описувати зміни, що відбуваються в клітинах мозку при різноманітних ураженнях.

Розкриття генетичного коду людини дало змогу виділити гени, від яких залежить інтелект і темперамент, а також гени, які можуть призвести до хвороб мозку. Складні методи дослідження зв'язків між клітинами мозку виявили, що в мозку дорослих людей є клітини, що дозволяють генерувати необмежену кількість нейронів. Тепер дослідникам відомо не лише те, як саме мозок кодує інформацію, заносючи її в пам'ять на молекулярному рівні, а й мають можливості керувати цим процесом. На знімках, що були зроблені за допомогою позитронної емісійної томографії (ПЕТ), були виділені не лише зони мозку, які активуються під час прослуховування пісень, а й ті зони, які активуються (і, що дуже важливо, не активуються) під час медитацій та релігійних обрядів [2, с. 7].

Найважливіше, на що необхідно звернути увагу, це більш раннє виявлення відставання дитини з фізичними вадами в інтелектуальному розвитку. Найбільш оптимальним віком для цього є дошкільне дитинство, коли дитина володіє високим рівнем чутливості та пластичності нервової системи, високим рівнем компенсаторних можливостей і особливо піддається психологічній корекційній допомозі.

Для розвитку мозку дитини дуже важливими є перші три роки життя. Якщо дитина не буде розвиватись протягом цих років, то вона може втратити деякі можливості в розвитку. Мозок маленької дитини постійно шукає шляхи для саморозвитку. Відсутність турботи про особистісний та інтелектуальний розвиток дитини може значно звузити потік інформації, яка необхідна дитині, щоб її мозок розвивався нормально. Крім того, відсутність батьківської турботи може позбавити дитину впевненості в собі, що необхідна для вирішення подальших завдань. Результатом поганого ставлення є проблеми з пізнавальними здібностями, а також схильність до депресії в майбутньому [2, с. 45].

Водночас швидкі темпи розвитку дитини в переддошкільному та дошкільному віці, а також відсутність будь-яких вимог з боку батьків та вихователів можуть залишити без уваги різноманітні відхилення дитини від нормального розвитку. А уже школа стає тим індикатором, який демонструє всі проблеми в інтелектуальному розвитку дитини. В такому разі первинні порушення інтелекту дитини

супроводжуються появою вторинних деформація особистості, поява різноманітних психосоматичних та психоневрологічних патологій, швидка втрата інтересу до процесу навчання. В такій ситуації страждають не лише діти, але і їх батьки [3, с. 5].

На думку І. Ільїної, найоптимальнішим методом, що дозволяє не лише кількісно, а й якісно оцінити рівень інтелекту, є метод клініко-психологічного аналізу. Цей метод розглядається як інтенсивне вивчення окремого випадку і дозволяє досить об'єктивно диференціювати нормальний та з відхиленням інтелектуальний розвиток дитини.

Узагальнення досвіду таких вчених як Л. Виготського, Б. Зейгарнік, А. Лурії та ін. дозволило включити в клініко-психологічний метод комплексне дослідження дитини з використанням таких методів, як бесіда, спостереження, аналіз аналітичних даних, психометричні тести, що поєднують у собі кількісний і якісний аналіз отриманих даних [3, с. 7].

Комплексний клініко-психологічний метод дозволяє не лише визначити рівень інтелектуального розвитку дитини відносно вікового нормативу, а й зрозуміти, якими шляхами дитина прийшла до цього результату, який її потенціал, якими є її динамічні характеристики, «зона найближчого розвитку», швидкість навчання, мотивація, особливості особистості.

Стадії інтелектуального розвитку, згідно з Піаже, можна розглядати як стадії психічного розвитку в цілому. Якщо розглядати дітей з обмеженими можливостями, то слід враховувати, що дитина не проходить ці стадії чітко за календарем; зміни відбуваються поступово в різний час з урахуванням індивідуальних особливостей дитини.

Ряд таких російських вчених як, С. Дуванова, Н. Трофімова, Н. Трофімова, Т. Пушкіна, виділили особливості структури інтелектуального дефекту при ДЦП:

1) нерівномірно знижений запас відомостей та уявлень про навколишній світ, що обумовлено декількома причинами, а саме: вимушеною ізоляцією, обмеженням контактів дитини з однолітками й дорослими людьми у зв'язку з відсутністю або труднощами пересування; утруднення пізнання навколишнього світу в процесі предметно-практичної діяльності, пов'язане з проявом рухових розладів; порушення сенсорних функцій;

2) нерівномірний, дисгармонійний характер інтелектуальної недостатності, тобто порушення одних інтелектуальних функцій, затримка розвитку інших і збереження третіх. Мозаїчний характер розвитку психіки пов'язаний з раннім органічним ураженням мозку на ранніх етапах його розвитку. Несформованість вищих коркових функцій є важливою ланкою порушень пізнавальної діяльності при ДЦП. У деяких дітей розвиваються переважно наочні форми мислення, в інших, навпаки, особливо страждає наочно-дійове мислення при кращому розвитку словесно-логічного;

3) Виразність психоорганічних проявів сповільненість, виснаженість психічних процесів, труднощі переключення на інші види діяльності, недостатність концентрації уваги, зниження обсягу механічної пам'яті. Велика кількість дітей відрізняється низькою пізнавальною активністю, що проявляється у відсутності інтересу до завдань, слабкій зосередженості, повільності й зниженій переключаємості психічних процесів. Низька розумова працездатність частково пов'язана із церебралістичним синдромом, що характеризується швидко наростаючим стомленням при виконанні інтелектуальних завдань. Найбільш чітко воно проявляється в шкільному віці при різних інтелектуальних навантаженнях [7].

Для дітей із церебральним паралічем характерні також розлади емоційно-вольової сфери. Емоційні розлади при різних формах ДЦП проявляються по-різному. На думку, Е. Калижнюк та В. Ковальова, це можуть бути важкі негроподібні порушення та психопатоподібні порушення на тлі органічного ураження ЦНС, які нерідко проявляються при спастичній диплегії та геміпаретичній формі ДЦП. Також І. Мамайчук зазначає, що у дітей та підлітків із ДЦП можуть спостерігатися емоційні розлади у зв'язку з наявністю фізичного дефекту, вихованням по типу гіперопіки чи ранньої соціальної та психічної деривації [1.]. Як зазначають С. Дуванова, Н. Трофімова та інші вчені, емоційні розлади у одних дітей проявляються у вигляді підвищеної емоційної збудливості, дратівливості, руховому розгальмуванні, в інших у вигляді загальмованості, сором'язливості, боязкості. Схильність до коливань настрою часто поєднується з інертністю емоційних реакцій. Так, почавши плакати або сміятися, дитина не може зупинитися. Підвищена емоційна збудливість нерідко поєднується з плаксивістю, дратівливістю, примхливістю, реакцією протесту, які підсилюються в новій для дитини обстановці та при втомленості. Іноді відзначається радісний, піднесений настрій зі зниженням критики (ейфорія) [7].

У дітей з церебральним паралічем своєрідна структура особистості. Достатній інтелектуальний розвиток часто поєднується з відсутністю впевненості в собі, самостійності, з підвищеною сугестивністю. Вчені О. Мастюкова та К. Семенова вважають, що найбільш характерною особливістю особистості дитини з церебральним паралічем є риси своєрідного психічного інфантилізму.

Досліджуючи особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем, О. Романенко виявила, що своєрідність формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем обумовлена особливостями взаємодії трьох основних факторів: по-перше, біологічним чинником, оскільки при дитячому церебральному паралічі порушується інтеграція сенсорної інформації, що надходить ззовні та зсередини та інтерпретується мозком. Це стає перешкодою при формуванні різного виду уявлень, що складають Я-образ особистості. По-друге, функціональним чинником, що визначається мірою дефіцитарності рухової сфери, обмеженістю можливостей хворої дитини до активного пізнання оточуючого світу та її взаємодії з нею. По-третє, соціальним чинником, що поєднує в собі як психотравмуючий характер спілкування з соціумом, так і особливості реагування на свій фізичний дефект, його суб'єктивну значущість для дитини.

У ході дослідження вона дійшла висновку, що у школярів з церебральним паралічем відмічається більш низький ступінь розвитку когнітивного компоненту Я-образу порівняно зі здоровими однолітками. Це проявляється у сповільненій динаміці формування понять, що складають Я-образ особистості, у неадекватності їх розуміння, слабкій узагальненості та диференційованості. Причинами когнітивної спрощеності Я-образу є як недостатність умов для повноцінного розвитку внаслідок рухового дефекту, так і захисно-компенсаторне витіснення травмуючого для особистості усвідомлення власних якостей [5].

Нерідко для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату характерна слабка пізнавальна активність, яка частково обумовлена недостатністю комунікаційних функцій. Особливо гостро постає ця проблема в підлітковому віці, оскільки фізичні та мовленнєві дефекти перешкоджають підлітку з обмеженими можливостями повноцінно спілкуватися з однолітками. На думку Т. Скрипник, у розвитку особистості дитини з обмеженими можливостями є два типи перешкод. Перший тип — це певні фізичні, фізіологічні чи психічні розлади дитини, другий — вторинні явища, такі як власна неповноцінність, відчуженість [4].

Як відомо, еволюційно найбільш молодим утворенням головного мозку людини є кора великих півкуль. Права півкуля — «художнє, емоційне» бере участь у розпізнаванні зорових, музичних образів, форми і структури предметів, в усвідомленій орієнтації в просторі. Ліва півкуля визначається як «мислительне, логічне», і відповідає за регуляцію усної мови, письма, рахунку та логічного мислення. Об'єднуювальну роль у діяльності обох півкуль відіграють функції руки.

Розглядаючи клінічну картину, яка спостерігається при дитячому церебральному паралічі, дослідники відмічають взаємозалежність психічної та фізичної сфер розвитку дитини. Порушення однієї з цих сфер призводять до значних порушень інших.

Зокрема, ще І. Сеченов говорив про важливість аферентної імпульсації в розвитку центральної нервової системи. На думку К. Семенової, морфо-функціональний розвиток головного мозку в прета постнатальному онтогенезі відбувається під впливом поступаючої аферентації. Апарат пропріоцептивної аферентації, що подає сигнали майже у всі відділи центральної нервової системи, визначає найбільш складні форми інтеграції іннерваційних відносин. Відповідно можливості становлення моторики дитини при перинатальній патології центральної нервової системи чи порушеннях на ранніх етапах постнатального онтогенезу, коли провідні шляхи та центри мозку ще є незрілими: розвиток мозку в період внутріутробного життя відбувається під впливом мультифакторної аферентації із суглобно-м'язового апарату, що займає основне місце в процесах організації розвитку [6, с. 15].

В постнатальному онтогенезі подальший розвиток мозку стимулюється та визначається тією ж мультифакторіальною аферентацією від різних аналізаторських систем, при цьому імпульсація з суглобно-м'язового апарату має тонусогенне значення і визначає можливості подальшого розвитку моторики. Розвиток рухової системи відбувається в процесі самого рухового акту. Тому пропріоцептивна імпульсація є одним із елементів розвитку головного мозку [6].

Для розвитку дітей з дитячим церебральним паралічем дуже важливо розвивати три компоненти, і перший — це рух. При ДЦП порушення рухових функцій первинне і являє собою своєрідне відхилення моторного розвитку, яке без відповідної корекції справляє негативний вплив на весь хід формування нервово-психічних функцій. Ураження центральної нервової системи при ДЦП порушує роботу м'язових схем довільних рухів, що й визначає одну з основних труднощів становлення рухових навичок, а значить, позначається на виконанні найелементарніших вправ.

Другий компонент — це музика. З одного боку, вона формує почуття прекрасного, підвищує емоційний стан, посилює мотивацію навчання. З іншого — найважливішими виразними засобами музики служать ритм і темп, дотримання яких вкрай важке для дітей з ДЦП. Різні порушення м'язового тону (спастичність, регідність, гіпотонія, дистонія), наявність гіперкінезів, тремору, синкінезії не дають можливості виконувати рухи в заданих ритмі і темпі. Водночас спроби витримати їх можуть швидко втомити дитину.

Нещодавні дослідження німецьких нейробіологів показали, що мовні центри в лівій півкулі мозку використовуються для аналізу послідовності акордів навіть у людей без музичної освіти. Деяка музика здатна привести мозок в стан найоптимальніший для навчання. Різні стилі музики по-різному впливають на стан мозку, настрої та мислення. Класична музика, зокрема сонати Моцарта, здійснюють позитивний вплив на просторово-часовий тип мислення, а також музика покращує пам'ять, заспокоює [2, с. 258].

Третій компонент — це мова. У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників зазначається, що при ДЦП поряд із порушеннями опорно-рухового апарату відзначаються різноманітні мовні порушення (дизартрії, анартрія, заїкання). Для дітей з ДЦП характерні різні форми мовного дизонтогенезу, що проявляються у вигляді як оборотних порушень (затримка домовного і мовного розвитку), так і більш стійких системних розладів. Тому завдання, що включають мовний матеріал, повинні бути індивідуальними.

Цих суперечностей можна уникнути, якщо доцільно використовувати кожний із компонентів. Виявлені порушення визначають не тільки актуальність їхнього вивчення, а й необхідність зміни низки принципів вимог до методів логоритмічних робіт з такими дітьми.

Мета застосування та розвитку названих вище компонентів для дітей з ДЦП полягає в максимальному всебічному розвитку дитини відповідно до її можливостей і відповідної адаптації до соціального середовища. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- сприяти оволодінню певними видами рухово-моторної діяльності, зміцненню кістково-м'язової системи;
- виправляти мовленнєві порушення (мовне дихання, оральний праксис, просодика, фонематичний слух, звуковимова);
- розширювати і збагачувати словниковий запас, формувати зв'язне мовлення, її граматичний лад;
- розвивати психічні функції (зорове слухове сприйняття, пам'ять, увага);
- формувати навички орієнтування в просторі;
- здійснювати естетичний і моральний розвиток, використовуючи методичні прийоми навчання та організацію середовища (дидактичні посібники, музичний супровід та ін);
- активізувати потенційні творчі здібності, спонукаючи дітей до ініціативи, імпровізації та ін.

Формувати базу соціалізації за допомогою вправ, що імітують побутові дії, обігравання сценки із життя і т.д. [8]

Для роботи з дітьми з особливими потребами пропонують включати такі вправи для розвитку мовлення та моторики: гра «Сонечко», «Помічники», «Діти вмиваються» та багато інших.

Таким чином, можна зробити висновок, що дитячий церебральний параліч є складним захворюванням центральної нервової системи, що веде не тільки до рухових порушень, а й викликає затримку чи патологію розумового розвитку, мовну недостатність, порушення слуху, зору і таке інше. У дітей з церебральним паралічем достатній інтелектуальний розвиток часто супроводжується з відсутністю впевненості в собі, самостійності, з підвищеною сугестивністю. Все це свідчить про своєрідний дисгармонійний психічний розвиток дитини з ДЦП [4].

Психологічна наука набуває інноваційного характеру і може допомогти дитині з ДЦП підготуватися до нового типу життя, налаштувати дитину та сім'ю, в якій вона виховується, на динамічний розвиток та самовдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочелюк В.Й. Психологія людини з обмеженими можливостями: [навч. посіб.] / В.Й.Бочелюк, А.В. Турбарова. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 264 с.
2. Гамон Д. Как развить умственные способности, память и внимание / Девид Гамон, Аллен Д. Брегдон. — Харьков: Клуб семейного досуга, 2010. — 317 с.
3. Ильина И.М. Психологическая оценка интеллекта у детей / И.М. Ильина. — СПб: Питер, 2006. — 368 с.
4. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: [науково-методичний збірник] / ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков та ін. — К.: Контекст, 2000. — 336 с.
5. Романенко О.В. Особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.08/ О.В. Романенко / Ін-т спеціальної педагогіки АПН України. — К., 2003. — 2003. — 18 с.
6. Смолянинов А. Рука-мозг / А. Смолянинов, А. Ванчова. — К.: «EPSYNEL», 2011 — 109с.
7. Трофимова Н.М. Основы специальной педагогики и психологии / Н.М.Трофимова, С.П. Дуванова, Н.Б. Трофимова, Т.Ф. Пушкина. — СПб.: Питер, 2005. — 336 с.
8. Жигорева М.В. Організація логоритмічних занять з дітьми, що страждають дитячим церебральним паралічем [Електронний ресурс] / М.В Жигорева// МГПОУ ім. М.А. Шолохова. М., 2012. — Режим доступу: <http://inclusive.ostriv.in.ua/publication/code-4E74C00B50517/list-291552A0F27> www.logoped-sfera.ru.

СМИСЛОВІ ЗАВДАННЯ МОТОРНИХ ДІЙ ЯК ЗАСІБ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ПСИХОМОТОРНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Наталія Жилияк, асистент кафедри
загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського
національного університету імені І.Огієнка
УДК 159.922.76-056.313:943

У статті з'ясовуються особливості реалізації розумово відсталими дітьми смислових завдань моторних дій, визначаються зміни координації рухів дітей-олігофренів за час виконання ними зовні схожих дій з різними смисловими завданнями, можливість застосування їх як засобів реабілітації осіб з психомоторними порушеннями, пропонуються результати дослідження взаємозв'язків між індивідуальним смисловим завданням і провідним рівнем побудови рухів, які спонукають до пошуку індивідуально доцільних смислових завдань.

Ключові слова: смислові завдання, моторні дії, діти-олігофрени, рівні побудови рухів, реабілітація психомоторних порушень.

Стаття посвящена изучению особенностей реализации смысловых задач моторных действий умственно отсталыми детьми. Определяются изменения координации движений детей-олигофренов во время выполнения внешне похожих действий с разными смысловыми задачами. Представлены результаты исследования взаимосвязей между смысловыми задачами и ведущим уровнем построения движений. Определяются возможности использования смысловых задач как способов реабилитации лиц с психомоторными нарушениями. Результаты исследования направляют на поиск индивидуально-целесообразных смысловых задач.

Ключевые слова: смысловые задачи, моторные действия, дети-олигофрены, уровни построения движений, реабилитация психомоторных нарушений.

The article is devoted to the studying of the features of the implementation of semantic tasks of motor actions mentally retarded children. Changes of oligophrenic children's coordination while doing by them different actions with various semantic tasks which are looked similar are determined. The presenting results of the research of the correlation between semantic tasks and leading level of building movements. Opportunities of using of semantic tasks as ways to rehabilitate persons with psychomotor impairment are identified. Results of the research direct on finding individual meaning appropriate tasks.

Key words: semantic tasks, motor actions, oligophrenic children, levels of building movements, rehabilitation psychomotor disturbances.

Свідома регуляція суб'єктом моторних дій, яка реалізується через конкретні смислові завдання, завжди була однією з центральних проблем психологічної науки. О. Лурія [11] виділяє в моторних діях їх смислову структуру та моторний склад. Смыслову структуру насамперед характеризує як зміст завдання дії, її смисл, а моторний склад — як спосіб розв'язання завдання, роботу конкретних м'язових синергій. Те, що в будь-якій моторній дії є як психічні, так і моторні складові, підтверджують Б. Ананьєв [1], Є. Ільїн [7], В. Клименко [8; 9] та інші.

М. Бернштейн виявив, що моторні компоненти дій визначаються та скеровуються смисловими завданнями. Він виділив п'ять рівнів побудови рухів і відповідно п'ять класів смислових завдань [2; 3]. Рівні побудови рухів взаємодіють між собою за принципом динамічної субординації, а їхні порушення до певної міри можуть бути компенсовані. Зокрема, О.М.Леонтьєв і О.В.Запорожець [10] відновлювали рухи після поранень за допомогою трудової терапії, систематизацію порушень психомоторики дітей-олігофренів у структурі рівнів побудови рухів вивчав М. Вайзман [4].

Взаємозв'язок між смисловою структурою і моторним складом дій підтверджується і в сучасних дослідженнях О. Малхазова [12] та інших.

Однак досі залишається відкритим питання, як різні смислові завдання з регуляції моторних дій можуть застосовуватись для реабілітації психомоторних порушень дітей-олігофренів.

Мета роботи — визначити особливості функціонування смислових завдань у цілісних моторних діях, їхній вплив на регуляцію та ефективність психомоторної активності розумово відсталих дітей.

Експериментальні дослідження проводились на базі Кам'янець-Подільського спеціалізованого дошкільного закладу № 3 та Хотинської допоміжної школи.

На першому етапі була організована група розумово відсталих дітей 6–7 років (32 дитини) з помітно ушкодженим таламо-палідарним рівнем побудови рухів або рівнем співдружних рухів і стандартних штампів. У всіх досліджуваних вивчалась ефективність психомоторної активності (координації рухів) за виконання ними спочатку смислового завдання «підніми руку» (для якого провідним є рівень В), а потім смислового завдання «зніми шапку» (для якого провідним є рівень D — тім'яно-премоторний або предметних дій та смислових ланцюгів).

На другому етапі створена група дітей-олігофренів 11–12 років (35 дітей) з помітно ушкодженим пірамідно-стріарним рівнем побудови рухів або рівнем просторового поля. Вивчалась група на предмет координації рухів (ефективності психомоторної активності) за виконання ними спочатку смислового завдання «намалюй коло» (для якого провідним є пірамідно-стріарний рівень або просторового поля), а потім смислового завдання «напиши літеру О» (для якого провідним є рівень Е — найвищий кортикальний або рівень символічних координацій мовлення та письма).

Показники координації рухів за час виконання дітьми смислових завдань оцінювались трьома експертами за 12-бальною шкалою (табл. 1). У відборі експертів враховувалась їхня теоретична база (рівень магістра корекційної педагогіки) та практична підготовленість (стаж роботи з дітьми-олігофренами не менше п'яти років). Правильне виконання смислових завдань демонструвалось і пояснювалось.

Таблиця 1. — Виявлення координації рухів (у балах) дітей-олігофренів за час виконання ними різних смислових завдань

Смислове завдання	Провідний рівень	Середні результати груп ($M \pm m$)
Досліджувані 6–7 років		
Підніми руку	таламо-палідарний, В	$4,78 \pm 0,17$
Зніми шапку	Тім'яно-премоторний, D	$5,31 \pm 0,15$
Досліджувані 11–12 років		
Намалюй коло	Пірамідно-стріарний, С	$5,57 \pm 0,16$
Напиши літеру О	Найвищий кортикальний, Е	$6,18 \pm 0,13$

Статистичне опрацювання результатів полягає у визначенні середніх арифметичних (M), стандартних середніх помилок (m), стандартних відхилень (δ), t -критеріїв Стьюдента.

Виконання розумово відсталими дітьми 6–7 років смислового завдання «підніми руку» було оцінене в $4,78 \pm 0,17$ балів. Низький рівень ефективності виконання психомоторних дій зумовлений з насамперед тим що до цієї групи були відібрані діти з порушеннями роботи зорових горбків, блідих тіл та інших великих підкіркових ядер глибинних відділів мозку. Відповідно до морфологічних ушкоджень у них спостерігається погіршення обробки пропріорецепторної та тангорецепторної інформації щодо взаєморозташування частин тіла, величини кутів суглобів і напрямку та швидкості їх змін. Загальна динамічна картина рухів усього тіла і його частин неповна.

За порушень таламо-палідарної системи спостерігається погіршення узгодженості роботи м'язових синергій десятків м'язів у просторі та часі, а також у повторенні рухів. Виконання смислового завдання «підніми руку» обстежуваними першої групи характеризувалось відсутністю належної пластичності та ритмічності рухів, малоефективним залученням інерційних сил до його розв'язання. Рухи досліджуваних у силовому полі дії нестійкі.

Друге смислове завдання («зніми шапку») значно складніше за перше. Провідним у його виконанні є тім'яно-премоторний рівень побудови рухів або рівень предметних дій і смислових ланцюгів.

Виконання розумово відсталими дітьми 6–7 років смыслового завдання «зніми шапку» було оцінене в $5,31 \pm 0,15$ балів. Отже, середні арифметичні досліджуваних різняться $0,53$ балів, що є статистично достовірним показником, $< 0,05$ щодо ефективності виконання смыслових завдань.

За всієї різноманітності ушкоджень центральної нервової системи у обстежуваних дітей зі стійкими порушеннями інтелекту вищі відділи кори головного мозку збереглися краще, ніж найбільші підкіркові ядра. Рівень D з його телерецепторною аферентацією дозволяє виконувати дії з предметами культури, віддзеркалюючи їх топологічні, а не метричні якості. Водночас спостереження переконують, що для розв'язання досліджуваного смыслового завдання має значення функціональна асиметрія мозку та утворення навичок.

Порівняння вияву ефективності психомоторної активності у процесі розв'язання розумово відсталими дітьми дошкільного віку різних смылових завдань засвідчило, що феноменологічна зовнішня сторона рухів є індикатором як процесів у центральної нервової системи, так і вищих психічних функцій. Смыслові завдання визначає, які рівні нервової системи будуть провідними у керуванні рухами, яка аферентація для них буде провідною, як формуватимуться і змінюватимуться моторні дії.

На другому етапі дослідження діти-олігофрени 11–12 років реалізовували спочатку смылове завдання «намалюй коло», виконання якого було оцінене в $5,57 \pm 0,16$ балів. Провідним у керуванні цією дією є пірамідно-стріарний рівень просторового поля C. Низько оцінена координація рухів обстежуваних у малюванні кола пояснюється наявними морфо-функціональними порушеннями у них підкіркових і кіркових структур мозку. Рівень C розташований між найновішими та найдавнішими структурами мозку і об'єднує гігантопірамідне поле кори великих півкуль (пірамідний підрівень кортикальної системи) та підкіркове ядро — «смугасте тіло» (стріарний підрівень екстрапірамідної системи). Отже, рівень просторового поля отримує інформацію від зорових аналізаторів (вищий підрівень), а також інформацію про динаміку рухів у суглобах і стан м'язів (нижчий підрівень). Водночас порушення рівня руйнують керування як довільними складними діями, так і філогенетично давніми співдружними і мимовільними рухами.

У дітей-олігофренів з порушеннями пірамідно-стріарного рівня руйнується насамперед цільова чіткість рухів. Малюючи коло, їм, зазвичай, важко його розпочати і завершити, переміщувальні рухи неточні, тобто неузгоджені з тим простором, в якому вони реалізуються, втрачають варіативність і гнучкість. Похибки в «прив'язуванні» до навколишнього середовища є основними ознаками порушень рівня просторового поля C. Аналізуючи роботу підрівнів, М. Бернштейн зазначає, що «на верхньому підрівні C² та ж пристосованість до зовнішнього простору стає тоншою і спеціалізованою, набуваючи більш цільового або фінального характеру і перетворюючись у проекцію руху на його кінцеву точку в зовнішньому просторі з установкою на точність або влучність. Цей підрівень значною мірою індіферентний до траєкторій, способу і характеру виконання проміжних етапів переміщення, повністю переносючи корекційний наголос у кінцевий пункт, в який, як у фокус, повинні зібратись всі можливі... траєкторії руху» [2, с. 84].

На цьому ж етапі обстежувані діти-олігофрени 11–12 років реалізовували смылове завдання «напиши літеру О», виконання якого було оцінене в $6,18 \pm 0,13$ балів. Провідним у керуванні цією дією є найвищий кортикальний рівень E. Морфологічно це найвищі прошарки кори головного мозку. Підкреслимо, що, керуючи вищими символічними координаціями (мовлення і письмо), цей рівень завжди відіграє тільки провідну роль.

А. Шинкарьок пише: «Внаслідок еволюційного процесу кортикалізації нервових функцій рівень E підпорядковує собі всі попередні рівні. Отже, функціональні можливості цього рівня є найвищими, що проявляється в орієнтувальній активності як у змістових особливостях мовлення, так і у відповідних моторних компонентах, а також у впливі мовлення на всі без винятку моторні дії незалежно від того, який рівень побудови рухів в їхній регуляції є провідним. На рівні E активність психомоторики набуває найвищих проявів, це може бути найбільш далекий вихід за рамки конкретного простору й часу, а м'язові рухи найбільш згорнуті, переведені у внутрішній план» [14, с. 14].

Отже, смылове завдання «напиши літеру О» значно складніше за смылове завдання «намалюй коло». Попри це, обстежувані другої групи краще справилися зі складнішим завданням, різниця між середніми арифметичними статистично достовірна $P < 0,01$. Тобто смылове завдання у психомоторних діях є тим чинником, який визначає зміст і динаміку психічного віддзеркалення рухів, морфологічні утворення, що залучаються до керування дією, аферентацію та еферентацію, механізми регуляції рухами та інші складові функціональних органів, що реалізують дію [5; 6].

У психомоториці можна виокремити різні види смислових завдань, які спрямовані: на координацію рухів; на вияв фізичних якостей; на «прив'язку» рухів до навколишнього середовища; на «прив'язку» рухів до «схеми тіла»; на передачу певної інформації; на залучення певних рівнів керування рухами. В останньому варіанті смислове завдання моторної дії є тим чинником, що визначає провідний рівень побудови рухів у її керуванні.

Проведене нами експериментальне дослідження одночасно довело наявність причинно-наслідкових зв'язків між змінами смислових завдань, що розв'язуються у процесі рухової активності, і неврологічними механізмами рухів. Різні смислові завдання утворюють різні функціональні органи чи різні функціональні системи. А якщо врахувати, що нервова діяльність має високу «пластичність», то залучення різних смислових завдань до реабілітації осіб з психомоторними порушеннями буде не тільки «вмикати» наявні функціональні органи, а й перебудовувати їх, компенсуючи певні дефекти розвитку. До того ж представленість психічних функцій у центральній нервовій системі має не локальний, а системний характер [13].

Для дітей-олігофренів принцип зміни смислових завдань моторних дій у процесі їх засвоєння розкриває нові можливості реабілітації. Адже добре відомо, що у дітей з вродженими або рано набутими вадами інтелекту, зазвичай, спостерігаються і певні порушення психомоторики. Для них важливо сформувані правильні образи дій.

На думку О. Малхазова, навчально-тренувальний процес, спрямований на формування образів виконання дій, руху, діяльності, має здійснюватись у такій послідовності:

- а) актуалізація мотивів оволодіння операційним складом дії;
- б) постановка і сприймання завдання дії, руху, діяльності і її смислової структури (в останній виділяються і категоризуються її складові елементи, тобто визначаються їх значення);
- в) актуалізація смислоутворювального мотиву і з'ясування смислу виконання цього завдання;
- г) конкретизація смислоутворювального мотиву до навчальної ситуації, яка пропонується, і формування цілі дії та умов її реалізації;
- д) пошук інформації і самостійний добір засобів і методів, яких бракує, але які потрібні для розв'язання сформульованого завдання дії, руху, діяльності;
- е) визначення системи проміжних цілей, поділ більших цілей на дрібніші, їх переформування для підвищення ефективності розв'язання рухових завдань, що постали;
- є) формування образів уявлення, образів потрібного майбутнього, образів руху, дії, діяльності з використанням розбіжностей за зовнішньою та внутрішньою оцінками;
- ж) емоційне закріплення результату діяльності та зміна сили вихідного смислоутворювального мотиву (чи виникнення нового);
- з) формування образу виконання руху, дії, діяльності та його подальше вдосконалення за рахунок функціонування двокільцевої, багаторівневої, циклічної, матричної системи організації, побудови рухової діяльності та управління нею» [12, с. 222].

Застосування системи смислових завдань психомоторних дій дітьми з обтяженими інтелектуальними вадами сприяє формуванню в них навичок реалізації рухової функції, насамперед виконання фізичних вправ, побутових і трудових дій, водночас збагаченню їх поведінки і мовлення. Виконання фізичної вправи з певним смисловим завданням є конкретизованим корекційним завданням, адже вади рухів характерні для дітей-олігофренів. Навіть тоді, коли розумово відсталі діти за координацією рухів і рівнем розвитку фізичних якостей не поступаються здоровим одноліткам, у них все ж гірша спроможність до перебудови психомоторних стереотипів та здатність до вольових зусиль в умовах зростаючої м'язової втоми. Загалом у дітей-олігофренів знижена пластичність рухів, а смислові завдання, диференційовані за рівнями побудови рухів, можуть сприяти її покращенню.

Висновки. У розумово відсталих дітей 6–7 років може спостерігатися більш високий вияв координації рухів за виконання ними складних дій (зніми шапку) і нижчий рівень за виконання простіших дій (підніми руку), оскільки у цих дітей краще збережений тім'яно-премоторний рівень предметних дій та смислових ланцюгів, ніж пірамідно-стріарний рівень С, або просторового поля. Отже, різні рівні побудови рухів відповідають за виконання різних смислових завдань.

У дітей 11–12 років з вродженими чи рано набутими стійкими порушеннями пізнавальної діяльності може бути більш високий вияв координації на найвищому кортикальному рівні Е (смислове завдання «напиши літеру О»), ніж на пірамідно-стріарному рівні просторового поля С (смислове завдання «намалюй коло»), розташованому значно нижче. Отже, смислове завдання визначає координацію рухів дітей-олігофренів і провідний рівень їх побудови за час виконання зовні схожих дій.

Виконання смислових завдань є засобом реабілітації осіб з психомоторними порушеннями, оскільки між смисловими завданнями, які реалізуються у процесі рухової активності, та неврологічними механізмами є причинно-наслідковий зв'язок. Тобто різні смислові завдання утворюють різні функціональні системи, тимчасове поєднання сил, здатних здійснити певне досягнення. Перебування наявних і утворення нових функціональних органів може сприяти компенсації дефектів розвитку психомоторики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1969. — 486 с.
2. *Бернштейн Н.А.* О построении движений / Н.А. Бернштейн. — М.: Медиц., 1947. — 256 с.
3. *Бернштейн Н.А.* О ловкости и ее развитии / Н.А. Бернштейн. — М.: Физкультура и спорт, 1991. — 288 с.
4. *Вайзман Н.П.* Психомоторика детей-олигофренов / Н.П. Вайзман. — М.: Педагогика, 1976. — 104 с.
5. *Гордеева Н.Д.* Экспериментальная психология исполнительного действия / Н.Д. Гордеева. — М.: Три-вола, 1995. — 174 с.
6. *Давидов В.В.* Принцип развития в психологии / В.В. Давидов, В.П. Зинченко // Вопросы философии. — 1980. — № 12. — С. 47-60.
7. *Ильин Е.П.* Психомоторная организация человека / Е.П. Ильин. — СПб.: Питер, 2003. — 384 с.
8. *Клименко В.В.* Механізми психомоторики людини / В.В. Клименко. — К., 1997. — 192 с.
9. *Клименко В.В.* Психология спорта: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.В. Клименко. — К.: МАУП, 2007. — 432 с.
10. *Леонтьев А.Н.* Восстановление движений / А.Н. Леонтьев, А.В. Запорожец. — М., 1945. — 230 с.
11. *Лурия А.Р.* О регулирующей роли речи в формировании произвольных движений / А.Р. Лурия // Журнал высшей нервной деятельности. — 1956. — Т. VI. — Вып.5. — С. 645-662.
12. *Малхазов О.Р.* Психология та психофізіологія управління руховою діяльністю: монографія / О.Р. Малхазов. — К.: Євролінія, 2002. — 320 с.
13. *Озеров В.П.* Психомоторные способности человека / В.П. Озеров. — Дубна: Феникс, 2002. — 320 с.
14. *Шинкарьюк А.І.* Рівні побудови рухів і смислова структура дії / А.І. Шинкарьюк. — Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. — 200 с.

Розділ ХІХ ПЕДАГОГІКА

ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ВНЗ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Ірина Глазкова, Харківський національний
педагогічний університет імені Г. Сковороди
УДК 378. 147

У статті автор обґрунтовує стратегію подолання бар'єрів навчальної діяльності. До технологічного арсеналу розробленої стратегії, на думку автора, входять відповідні способи (конструктивний, деструктивний, нейтральний) і тактики (розвивальна, захисна, депресивна, афективно-агресивна та пасивна). Особлива увага приділена способам подолання бар'єрів навчальної діяльності студентів.

Ключові слова: стратегія, тактика, спосіб, бар'єр, прийом.

Стаття посвячена проблеме преодоления познавательных барьеров студентами в учебной деятельности. Автор анализирует три способа преодоления барьеров: конструктивный, деструктивный и нейтральный, в соответствии с ними выделяет тактики: развивающую, защитную, депрессивную, аффективно-агрессивную и пассивную. Функционирование тактик обеспечивается определенными механизмами: внутренней и внешней мотивацией, психологической защитой, самоактуализацией, переживаниями, устойчивостью личности и т.д.

Ключевые слова: тактика, барьер, механизм.

This article is devoted to the problem of overcoming cognitive barriers students in learning activities. The author analyzes three ways in overcoming barriers: constructive, destructive and neutral, according to them, we identify tactics: developmental, defensive, depressed, emotionally-aggressive and passive. These tactics are provided by certain mechanisms: internal and external motivation, psychological defense, self-actualization, personality stability etc.

Key words: tactic, barrier, mechanism.

Основною тенденцією розвитку сучасної освіти є посилення гуманістичної спрямованості навчання, практична реалізація якої полягає в підготовці майбутніх фахівців до соціально-економічних умов, у які вони потрапляють, залишаючи стіни альма-матер. Сучасне суспільство потребує ініціативного, творчого фахівця, здатного боротися та перемагати у складних життєвих ситуаціях. У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку шляхів ефективного подолання різного типу бар'єрів, що виникають упродовж життєдіяльності особистості. Результати наукових досліджень говорять про необхідність підготовки молодого покоління до подолання різного типу бар'єрів. Логічно, що ВНЗ відіграє тут провідну роль.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (В. Андреев, І. Зимня, А. Маркова, Л. Поварніцина, В. Попков, Б. Паригін, Ю. Сенько, Н. Сопілко, Л. Фрідман, Р. Шакуров та інші) дозволяє говорити про емоційні, фізіологічні, психологічні, дисциплінарні, інформаційні, інноваційні, мотиваційні,

пізнавальні та інші види бар'єрів. Проте вважаємо наведені класифікації недостатніми, оскільки, вони не систематизовані, та не мають певних обґрунтованих критеріїв, за якими класифікуються бар'єри, а також не пов'язані безпосередньо зі структурою навчальної діяльності.

У контексті нашого дослідження ґрунтуємося на науковому підході Д. Ельконіна, який виділяє п'ять основних структурних компонентів навчальної діяльності: мотив, навчальне завдання, навчальна дія, контроль та оцінка, та пов'язуємо їх з тими бар'єрами, які можуть виникати під час реалізації кожного з компонентів [6]. Таким чином, ми у своєму дослідженні бар'єри навчальної діяльності поділяємо (відповідно до основних структурних компонентів навчальної діяльності) на: мотиваційні, емоційні, пізнавальні, комунікативні (оскільки із процесом спілкування пов'язані всі сторони буття людини в суспільстві — засвоєння досвіду, виробленого людством за всю його історію; процес соціалізації особистості; процес становлення окремої людини як суспільного індивіда; пізнання не тільки інших, а й самого себе; обмін різноманітною інформацією, а будь-яка діяльність, трудова або навчальна, здійснюється в спілкуванні й результат її багато в чому залежить від того, як це спілкування організоване, тому доцільно говорити про комунікативні бар'єри), контролю та оцінки. Ми вважаємо, що доцільно побудувати дослідження навколо саме пізнавальних бар'єрів, які є свого роду «джерелом» появи інших бар'єрів. Вважаємо, що теоретичним підґрунтям нашої ідеї можуть бути такі положення: навчальна діяльність є основним видом діяльності у навчальних закладах, тому першочергово необхідно звернути увагу саме на пізнавальні бар'єри; будь-який пізнавальний бар'єр, що виникає у навчальній діяльності, «провокує» низку інших, наприклад, пізнавальний бар'єр є зовнішнім бар'єром, усвідомлення якого спричиняє появу внутрішнього, тобто емоційного; бар'єр у навчальній діяльності має бути подоланим, навіть якщо це не вдається зробити (відсутність інтересу, бажання — мотиваційний бар'єр), то повинні бути зроблені спроби, тобто ситуація потребує обговорення, взаємодії інших учасників, що провокує комунікативні бар'єри. Очевидно, що зусилля учасників мають бути оцінені й проконтрольовані, як наслідок — бар'єри контролю та оцінки.

Мета дослідження полягає у розкритті суті понять «стратегія» і «стратегія подолання бар'єрів», а також в аналізі основних способів, тактик та прийомів, що є складовими технологічного арсеналу стратегії подолання студентами бар'єрів навчальної діяльності.

Навчальний процес — явище динамічне, а бар'єри, що його супроводжують, постійно модифікуються, і неможливо мати «готові рецепти на всі випадки», тому майбутньому фахівцеві необхідно вміти чітко диференціювати навчальні ситуації. Тому в межах нашого дослідження доцільно говорити про обґрунтування стратегії подолання бар'єрів. Дидактична цінність її проявляється за умови, якщо особистість зіштовхнулася з новими вимогами або ситуаціями, з якими не можна впоратися за допомогою раніше засвоєних і звичних форм поведінки.

У психолого-педагогічних дослідженнях представлено широку різноманітність трактувань терміна «стратегія». Він співвідноситься із програмою, набором тактик і технік, сукупністю операцій, дій, процедур, планом дій тощо.

Тлумачний словник української мови стратегію визначає як мистецтво планування, керівництва, що ґрунтується на правильних далекоглядних прогнозах [4, с. 782]. Визначимо основні характеристики стратегії як педагогічної категорії, посилаючись на дослідження О. Белохвостової:

1. Цілісність, що являє собою внутрішню єдність метаплану (висування гіпотез, постановка цілей, формування образу навчальної діяльності, розроблення її програми, що включає уявлення про специфіку необхідних тактик, способів, методів та прийомів, що забезпечують досягнення мети) і плану реалізації (прийоми, дії, операції, спрямовані на перевірку правильності висунутої гіпотези, сформованого образу здійснення навчальної діяльності), що сприймаються як єдине ціле.

2. Послідовність, що виявляється в певній ієрархічній організації основних конститuentів, що обумовлена раціональністю їхньої активізації відповідно до мети.

3. Повнота й завершеність. Ці дві характеристики особливо тісно пов'язані між собою. Повнота стратегії втілюється в необхідному, нелімітованому наборі методів, прийомів та дій, що забезпечує завершеність процесу [1].

Дослідники [D. Dansereau, J. Gaskins, J. O'Mally, J. Segal], які займались вивченням проблеми стратегій як феномена навчального процесу, називають три типи стратегій: метакогнітивні, когнітивні, соціоафективні. Під метакогнітивними стратегіями слід розуміти обмірковування процесу навчання, його планування, контроль правильності розуміння сприйнятої інформації, самооцінку, здійснення моніторингу в ході виконання різноманітних завдань. Когнітивні стратегії виражаються в активному маніпулюванні навчальним матеріалом, пропонують його трансформацію та органі-

зацію. Соціоафективні стратегії відображають вплив соціальних і афективних факторів на процес оволодіння діяльністю та виражаються, з одного боку, в активній взаємодії з іншими студентами та викладачем, кооперуванні зусиль для успішного вирішення навчальних завдань і, з іншого боку, у підтримці почуття впевненості в собі, підтримці мотивації до навчання, зменшення впливу негативних емоційних станів [7].

Безпосередньо під *стратегією подолання бар'єрів* розуміємо «процес конструктивного пристосування, у результаті якого особа в змозі впоратися із висунутими вимогами таким чином, що труднощі долаються й виникає почуття зростання власних можливостей» [3]. Таким чином, стратегію подолання бар'єрів визначаємо як сукупність ієрархічно організованих та об'єднаних спільною метою тактик, способів, та прийомів, що забезпечують подолання бар'єрів.

На думку О. Белохвостової, можна виділити три основні функції стратегії подолання бар'єрів: мотивуюча, організуюча й регулююча. Перша передбачає, що знання стратегії й того, де, коли і як вона може бути застосована, призводить до усвідомлення суб'єктом власних позитивних можливостей подолання труднощів. Це у свою чергу сприяє зниженню рівня тривожності на заняттях, запобіганню почуття страху припуститися помилки, створенню готовності й позитивного налаштування на роботу. Наслідком розвитку почуття впевненості у своїх силах (за умови його підкріплення позитивними результатами навчальної діяльності) може бути розвиток мотивації досягнення успіху в навчанні, а не уникнення невдач.

Організуюча функція полягає в тому, що стратегія подолання бар'єрів представлена суб'єкту у вигляді ідеї образу здійснення навчальної діяльності, її програми ще до початку безпосереднього виконання завдань на занятті. Сформований після усвідомлення необхідності подолання бар'єрів образ здійснення навчальної діяльності є свого роду опорою, на основі якої здійснюється організація навчальної діяльності.

Регулююча функція стратегії подолання бар'єрів втілюється в можливості відстеження й корекції відповідно до висунутої гіпотези про спосіб реалізації навчальної діяльності, застосування необхідних тактик, методів та прийомів, спрямованих на зниження негативного впливу бар'єрів на студентів [2].

Аналіз літератури (О. Барвенко, Н. Дроздова, Н. Сопілко та інші) дозволяє стверджувати, що серед науковців відсутня єдина думка щодо тактик, способів та прийомів подолання бар'єрів. У контексті нашого дослідження, посилаючись на дослідження вище згаданих учених, обґрунтовуємо положення про те, що стратегія подолання бар'єрів у своєму арсеналі передбачає наявність трьох принципово різних *способів*: *конструктивний*, в основі якого — трансформація смислових структур, перехід на більш високий рівень розвитку, самоактуалізація; *деструктивний* — психологічний захист, відмова від продуктивного вирішення критичних ситуацій, зняття емоційної напруги, що призводить до регресу особистості, збереження ілюзорної цілісності особистісної структури; *нейтральний*.

Слід зазначити, що вибір способу подолання бар'єрів у навчальній діяльності багато в чому визначається здатністю студентів усвідомлювати ті зміни, що відбуваються в їхній навчальній діяльності в процесі оволодіння системою знань, при цьому розвинена рефлексія дозволяє студентам шукати конструктивні способи виходу з критичної ситуації. Особистість, у якій ця здатність відсутня, використовує нейтральні або деструктивні способи подолання бар'єрів.

Наступним компонентом технологічного арсеналу стратегії подолання бар'єрів навчальної діяльності є тактика, яку розуміємо як лінію поведінки. Грунтуючись на визначенні та аналізі праць учених, що описують поведінку подолання бар'єра, вважаємо у контексті нашого дослідження доцільним у межах стратегії подолання бар'єрів виокремити такі тактики, а саме: захисну, пасивну, депресивну, афективно-агресивну та розвивальну.

Пасивна тактика властива особистостям, які підкоряються зовнішнім обставинам шляхом виконання соціальних вимог, очікувань, норм. Основними механізмами цієї тактики є процеси самоприспосовування, підпорядкування особистості інтересам і вимогам середовища. Вона характерна для студентів, дії яких ґрунтуються на відсутності в них прагнення до незалежності, нездатності приймати на себе відповідальність і долати труднощі, що виникли в навчальній діяльності. Такі студенти не відчують потреби в особистісному розвитку, у навчальній діяльності вони використовують звичні способи поведінки й вирішення навчальних завдань. Нерідко основою пасивності є конфлікт, обумовлений суперечністю між самооцінкою студента й оцінкою його діяльності викладачем і одногрупниками. Ця тактика належить до нейтрального способу подолання бар'єрів, тому що деструктивний характер виражений не яскраво, а за певних умов існує потенціал конструктивного подолання бар'єра.

Захисна тактика характеризується наполегливою самореалізацією у позанавчальній діяльності. Особистість при цьому домагається певного самоствердження, але внутрішньо переживає власну неспроможність у подоланні бар'єрів навчальної діяльності. Уникання важкої ситуації можуть здійснюватися не тільки в практичній, але й у психологічній формі за допомогою внутрішнього відчуження від ситуації або придушення думок про неї. Захисна тактика властива тим студентам, які можуть виконувати певну навчальну діяльність і досягати позитивних результатів за рахунок включення захисних механізмів (уникнення; придушення; проекція; заміщення; раціоналізація) при зіткненні із труднощами. Передумови конструктивного способу подолання кризової ситуації розвиваються за рахунок переключення на іншу діяльність. Спосіб подолання є нейтральним за своїм характером, тому що особистісний розвиток певної групи студентів не можна вважати повністю благополучним.

Депресивна тактика характерна для особистостей, які вже пережили невдачі в навчальній діяльності. Таким студентам властивий стан пригніченості, прогнози на майбутнє в них песимістичні, вони незадоволені собою, своєю навчальною діяльністю в цілому. Депресія й апатія призводять до дезорганізації навчальної діяльності, особистість не в змозі виконувати навчальні завдання та повністю втрачає інтерес до діяльності. Цю тактику обирають студенти, які не можуть самостійно долати власні проблеми. Нагромадження негативного результату власних дій викликає у них невпевність, а в остаточному підсумку — відмову від навчальної діяльності. Ця тактика належить до деструктивного способу подолання бар'єрів.

Афективно-агресивна тактика властива студентам, які вирізняються амбітністю, агресивністю, схильні протиставляти себе оточуючим. Низький рівень особистісної самосвідомості не дозволяє їм вийти за межі безперервного потоку повсякденної навчальної діяльності, звільнитися від власних егоцентричних установок. Це призводить до того, що людина починає сприймати агресію як істинний прояв людської природи. Події сприймаються такими людьми однобоко, гнучкість мислення відсутня, що призводить до деструктивного способу подолання бар'єрів, що у свою чергу затрудняє пошук позитивних варіантів вирішення труднощів навчальної діяльності.

Розвивальна тактика характерна для студентів з оптимістичним світоглядом, стійкою позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя й яскраво вираженою мотивацією досягнення. Вона співвідноситься з конструктивним способом подолання бар'єрів. Ми у контексті нашого дослідження, ґрунтуючись на одному з принципів бар'єрної педагогіки (І. Глазкова, А. Гормін), а саме — розвивального потенціалу бар'єра, вважаємо найбільш дієвою саме розвивальну тактику подолання бар'єрів навчальної діяльності.

Вважаємо, що в технологічному арсеналі обґрунтованої стратегії подолання бар'єрів навчальної діяльності, особливе місце належить дидактичнім прийомам. Оскільки у нашому дослідженні основна увага сконцентована навколо пізнавальних бар'єрів, вважаємо доцільним ширше висвітлити прийоми подолання саме пізнавальних бар'єрів. Спільним для них є створення необхідної дидактичної підтримки для подолання пізнавальних труднощів під час вирішення навчальних проблем (завдань). Опираючись на розробки в галузі проблемного навчання, виокремлюємо низку дидактичних прийомів: переформулювання проблеми, аналогії, паралелі, навідні запитання, «готовий план», «творчість за зразком», «наочна основа», «перемикання», «оперативна оцінка», вказування мети діяльності, розподіл проблеми на запитання, показ способів вирішення тощо. Розкриємо їхній зміст.

Приєм переформулювання проблеми спрямований на її спрощення. Від правильності (доступності) формулювання проблеми залежить не тільки вибір способу, а й тривалість вирішення, оскільки невдале формулювання проблеми перешкоджає правильному розумінню її суті студентами. В. Заботін відзначає, що питання, яке виникло першочергово, зазнає переформулювання з метою локалізації галузі вирішення» [2, с. 59–83].

У працях, присвячених творчій діяльності, видатний учений Б. Кедров пропонує використовувати для подолання труднощів прийом аналогій. На необхідності використання аналогій, паралелей, навідних запитань вказують Т. Кудрявцев, І. Лернер, М. Махмутов та інші.

У праці Ю. Тюнникова, Г. Хасанової, Ф. Харисова пропонуються дидактичні прийоми розвитку творчих здібностей учнів. У представленому авторами переліку є прийоми, котрі можна використовувати для подолання пізнавальних бар'єрів [5]:

– прийом «творчість за зразком». Суть його полягає в тому, що для подолання труднощів, пошуку шляхів і засобів вирішення творчих завдань учні використовують запропонований учителем зразок. Зразок служить опорою повністю, частково або з варіативними змінами;

– прийом «готовий план». Для успішного виконання того або іншого творчого завдання учням видається певна послідовність дій, у результаті яких вони самостійно досягають потрібного результату;

– прийом «наочна основа». Суть полягає у використанні наочної форми для фіксації самого творчого процесу. Наочність служить опорою діяльності мислення, допомагає усвідомленню дій, що виконуються, стимулює позитивне ставлення до самого предмета творчості. Фіксація може здійснюватися в малюнках, схемах, графіках, засобами об'ємної наочності, розрахунковими діями тощо;

– прийом «перемикання». Включення в основний вид діяльності, спрямованої на виконання творчого завдання, елементів або фрагментів інших видів діяльності (наприклад, перемикання усного викладу творчого задуму на письмовий, потім графічний);

– прийом «оперативна оцінка». Суть полягає в поетапній реєстрації й обговоренні успіхів і невдач учнів у процесі виконання творчих робіт. Прийом передбачає широке залучення до оцінювання безпосередньо тих, хто вчиться.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та власний досвід дозволяють узагальнити прийоми подолання інших видів бар'єрів навчальної діяльності, зокрема, мотиваційних, емоційних, комунікативних та бар'єрів контролю та оцінки (див. табл.).

Таблиця — Узагальнена таблиця прийомів подолання бар'єрів навчальної діяльності

Бар'єр, що долається	Прийом подолання	Коротка характеристика
мотиваційний	інтерес	є стимулюючим фактором навчальної діяльності
емоційний	емпатія	уміння відгукнутися на проблеми іншої людини є дієвим способом установлення емоційного контакту між людьми, зняття напруженості, попередження конфліктів
емоційний	ідентифікація	спроба поставити себе на місце іншої людини дозволяє зрозуміти причини, що викликають у неї певні психічні стани, і попередити їх розвиток
емоційний, комунікативний	рефлексія	здатність людини уявити собі, як її сприймають інші люди
емоційний, комунікативний	зменшення психологічної дистанції	не можна ні жестами, ні словами показувати власне несприйняття співрозмовника (поглядати на годинник, збирати портфель, відповідати на вманя), оскільки це сприяє виробленню дистанції між партнерами по спілкуванню
емоційний, комунікативний	«ехо»	«зараження» оточуючих гарним настроєм
емоційний, комунікативний	співпереживання	уміння відгукнутися на психологічний стан іншої людини, радіти чужій радості й співпереживати чужому горю. Це змінює ставлення до себе й оточуючих, викликає інтерес до особистості
емоційний, комунікативний	моральна підтримка	прояв чуйності до партнера по спілкуванню
емоційний, комунікативний	звертання до людини тільки по імені	викликає позитивні емоції, оскільки ім'я ототожнюється з особистістю людини
емоційний, комунікативний	люстерко відношень (привітна, усміхнена особистість)	знімає напругу між співрозмовниками, є запрошенням до спілкування, викликає позитивне відношення, прагнення до взаємодії, почуття симпатії
мотиваційний, пізнавальний	адаптація навчального матеріалу	сприяє підтримці пізнавального інтересу
пізнавальний	евристичні прийоми	запобігають конфліктним ситуаціям, що пов'язані з напруженою розумовою діяльністю, підвищеною емоційністю, звільняють від інерції мислення
емоційний, комунікативний, пізнавальний	інтерактивні методи навчання	активізують, розбудовують і інтенсифікують способи організації навчального процесу

Закінчення таблиці.

Бар'єр, що долається	Приєм подолання	Коротка характеристика
комунікативний	прояв чуйності щодо партнера по спілкуванню	дозволяє по-новому поглянути на самого себе, надає впевненості у власних силах
емоційний, комунікативний	прояв довіри, симпатії, похвала, співчуття невдачам	відчуття задоволення, потреби в любові, повазі, визнанні, створює сприятливий клімат міжособистісних відносин
емоційний, комунікативний	«золоті слова»	уміння говорити компліменти, в основі яких лежить ефект психологічного впливу
емоційний, комунікативний, мотиваційний	візуальний контакт	викликає позитивне ставлення, прагнення до взаємодії, відчуття симпатії
пізнавальний	творчість за зразком	використовується запропонований зразок, що є опорою повністю, частково або з варіативними змінами
пізнавальний	«готовий план»	для успішного виконання того або іншого творчого завдання видається певна послідовність дій, у результаті яких той, хто вчиться самостійно досягає потрібного результату
пізнавальний	наочна основа	використання наочної форми для фіксації самого творчого процесу, що служить опорою діяльності мислення, допомагає усвідомленню дій, що виконуються, стимулює позитивне ставлення до самого предмета творчості
пізнавальний	перемикання	включення в основний вид діяльності, спрямованої на виконання творчого завдання, елементів або фрагментів інших видів діяльності (наприклад, перемикання усного викладу творчого задуму на письмовий, потім графічний)
пізнавальний	оперативна оцінка	поетапна реєстрація й обговорення успіхів і невдач у процесі виконання творчих робіт передбачає широке залучення до оцінювання безпосередньо тих, хто вчиться
пізнавальний	аналогії, паралелі	структурування інформації шляхом виокремлення відомого й невідомого, установлення подібностей та відмінностей
пізнавальний	навідні запитання або переформулювання	виокремлення низки додаткових питань в основному питанні, що потребує вирішення
пізнавальний	стимулювання до порівняння	сприяє розвитку операцій мислення: класифікації, узагальнення, аналізу, синтезу
пізнавальний	виділення головної ідеї	структурування інформації на основну та другорядну

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Белохвостова О.И.* Динамика стилей учебной деятельности студентов при преодолении психологических барьеров: автореф. дис. ... канд. психол. наук. / О.И. Белохвостова. — СПб, 2003. — 22 с.
2. *Заботин В.В.* О структурах мышления при самостоятельной постановке проблемы // Вопросы математического и структурного исследования психической деятельности / под ред. Л.Б. Интельсона. — Владимир: Изд-во Владимирского пед. ин-та, 1969. — С. 59–83.
3. *Козлова Р.П.* Преодоление барьеров профессионального общения как фактор развития интегральной индивидуальности: дис. ... канд. психол. наук. / Р.П. Козлова. — Пермь, 1994. — 226 с.
4. Тлумачний словник української мови: понад 12500 статей (близько 40000 слів) / за ред. д-ра філол. наук, проф. В.С. Комалиника. — 2-ге вид., випр. і доп. — Х.: Прапор, 2004. — 992 с. — С. 782.
5. *Тюнников Ю.С.* Национальное самосознание: Сущность и принципы формирования: метод. пособие / Ю. С. Тюнников, Г.Ф. Хасанова, Ф.Ф. Харисова. — Казань, 1994. — 90 с.
6. *Эльконин Д. Б.* Психическое развитие в детских возрастах / Д.Б. Эльконин. — М.: Воронеж, 1995. — 416 с.
7. *O'Mally J.M.* Learning Strategies in Second Language Acquisition / J.M. O'Mally, A.U. Charnot — Cambridge, 1990. — 260 p.

СТРУКТУРА ТА ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧИТЕЛІВ

Ганна Печерська, старший викладач кафедри психології та моніторингових досліджень Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти
УДК 159.923.2

У статті розглядаються особливості структури та психологічні механізми становлення та розвитку професійних ціннісних орієнтацій учителя.

Ключові слова: вчитель, професійні ціннісні орієнтації, компоненти, розвиток ціннісних орієнтацій, психологічні механізми.

В статье рассматриваются особенности структуры и психологических механизмов становления и развития профессиональных ценностных ориентаций учителя.

Ключевые слова: учитель, профессиональные ценностные ориентации, компоненты, развитие ценностных ориентаций, психологические механизмы.

The article examines the features of structure and psychological mechanisms of becoming and development of the professional value orientations of teacher.

Key words: teacher, professional value orientations, components, development of value orientations, psychological mechanisms.

У світлі пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти, серед яких є: особистісна орієнтація освіти, формування національних та загальнолюдських цінностей, забезпечення умов для професійної самореалізації педагогічних працівників — виключної уваги набуває аксіологічна підготовка педагогічних фахівців. У роботі в напрямі аксіологічної підготовки вчителів, у свою чергу, виступає необхідним розуміння особливостей структури професійних ціннісних орієнтацій та психологічних механізмів їхнього становлення та розвитку.

Слід зазначити, що увага вітчизняних та зарубіжних науковців неодноразово зверталася до дослідження структури ціннісних орієнтацій особистості (І. Бех, Д. Леонтьєв, В. Семиченко, А. Серий і М. Яницький та ін.), аксіогенезу особистості (Г. Балл, З. Карпенко, К. Клакхон, Д. Леонтьєв, Е. Помиткін, Г. Радчук та ін.), механізмів формування та розвитку ціннісних орієнтацій особистості, зокрема професійних ціннісних орієнтацій учителів (І. Бех, М. Боришевський, О. Мартинюк, М. Шевчук та ін.). Водночас питання психологічних механізмів розвитку окремих компонентів професійних ціннісних орієнтацій учителів недостатньо висвітлені.

Це зумовило *мету нашої роботи* — вивчення структурних компонентів професійних ціннісних орієнтацій учителя та провідних психологічних механізмів їхнього розвитку.

Аналіз сучасних психологічних досліджень (І. Бех [4], Д. Леонтьєв [11], В. Семиченко [5] та ін.) засвідчив, що як структура свідомості особистості виокремлюються такі компоненти: когнітивний (пізнавальний) — усвідомлення; емоційний (афективний) — оцінка; поведінковий (конативний) — послідовність поведінки. Ціннісні орієнтації, як елементи свідомості особистості, мають складну внутрішню структуру, в котрій також виокремлюються названі три компоненти: когнітивний, емоційний (афективний) і поведінковий (конативний) [12; 13; 15; 18; 19]. На думку А. Деркача, саме ціннісні орієнтації зв'язують в єдине ціле когнітивну, емоційну, мотиваційну та інші сфери, інтегруючи їх у єдину смислову сферу, чим і додають особистості цілісність [8]. Якісний розгляд структурних компонентів ціннісних орієнтацій особистості показує, що *когнітивний компонент* є основою сенсоутворення. Рух думок особистості пов'язаний з осмисленням переконань, усвідомленням ціннісного об'єкта на рівні інформації, різних думок, поглядів, припущень, доказів, аргументів. В результаті такого руху світосприйняття переходить на рівень світобачення, а сенсоутворення може вийти в новий логічний простір,

на нову міру синтезу і утворити якісно нові сенси. Смысловое поле ціннісних орієнтацій містить систему поглядів на світ, соціум, суспільні процеси, особливості життєдіяльності людини; місце людини в соціумі; роль праці в житті людини; специфіку професійної сфери в сучасних умовах тощо.

Емоційний компонент ціннісних орієнтацій особистості включає емоційні оцінки, відчуття в контексті аксіологічної системи, емоційно-чуттєві ставлення до світу, життєвих пріоритетів і перспектив, умов особистісного зростання, професійної ідентифікації та інше.

Для *поведінкового* компоненту ціннісних орієнтацій особистості властива певна поведінка стосовно ціннісного об'єкта, той або інший тип соціальної поведінки, яка веде до досягнення поставлених цілей. Як правило, ціннісні орієнтації мають значний мотиваційний потенціал, що додає активності соціальній поведінці особистості. М. Шевчук відмічає, що конкретні прояви цінностей в поведінці людини залежать від особливостей цієї сукупності значущих цінностей, тобто цілісної структури цінностей цієї особистості [18].

Узагальнення теоретичного аналізу наукових досліджень у сфері ціннісних орієнтацій особистості та професійних ціннісних орієнтацій психолого-педагогічних фахівців дозволяє нам визначити, що професійні ціннісні орієнтації вчителів мають трикомпонентну структуру, до якої входять: когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти (табл. 1).

Когнітивний компонент професійних ціннісних орієнтацій вчителя є своєрідним інформаційним «полем», що віддзеркалює все різноманіття такого поняття, як професія вчителя, його зміст і суть, та виступає інформаційно-концептуальним підґрунтям професійної діяльності вчителя. Змістом цього компоненту є відбиток навколишньої педагогічно-професійної дійсності в системі поглядів і переконань педагога, які засновані на сукупності знань про суть професійних цінностей, усвідомлення значущості й необхідності їх застосування в професійній діяльності. У сукупності професійних знань, що виступають основою орієнтації особистості педагога в професійно-ціннісному середовищі виокремлюються: методологічні — знання загальних принципів вивчення педагогічних явищ, закономірностей навчання і виховання; теоретичні — знання цілей, принципів, змісту, методів і форм педагогічної діяльності, закономірностей формування і розвитку особистості дитини; методичні — знання основ методики навчання і виховання; технологічні — знання способів і прийомів навчання і виховання.

Таблиця 1 — Структурно-компонентна модель професійних ціннісних орієнтацій учителя

Професійні ціннісні орієнтації вчителів	
Когнітивний компонент	
Обізнаність учителя у сфері сучасних цінностей освіти, знання про зміст професійних цінностей педагога	Усвідомлення й осмислення вчителем власних професійних ціннісних орієнтацій
Емоційно-оцінний компонент	
Прийняття вчителем професійних цінностей та позитивне емоційне ставлення до власних професійних ціннісних орієнтацій	Позитивне емоційно-оцінне ставлення до професійної діяльності, задоволеність працею та установка на активність в професійній діяльності
Поведінковий компонент	
Реалізація професійних цінностей у професійній діяльності	Стійкість проявлення професійно-ціннісних переконань у діяльності та поведінці

Професійні знання інтегруються в певну специфічну систему, побудовану за логікою практичного вирішення педагогічних завдань [12]. Проте об'єктивні знання не відіграють істотної ролі в житті людини до тих пір, доки вони не набули особистісного сенсу (О. Асмолов [3]) і не перейшли з «категорії знання» в «категорію значущості» (Г.Олпорт [1]). Когнітивний компонент професійних ціннісних орієнтацій учителя характеризується повнотою (ширина, глибина, системність) педагогічних, етичних й інших знань фахівця; обізнаністю у сфері сучасних цінностей освіти, глибиною їх усвідомлення; суб'єктивним осмисленням вимог професії; гуманістично-педагогічним стилем мислення. Цьому компоненту відповідають такі властивості педагогів, як здатність до ґрунтового обрання в умовах свободи вибору змісту, способів і засобів професійної діяльності, здібність до рефлексії.

Емоційно-оцінний компонент професійних ціннісних орієнтацій учителя відображає особистісне прийняття педагогом професійних цінностей, мотиваційно-ціннісне та оцінне ставлення до них,

силу емоційних переживань; емоційно-оцінне ставлення до професійних знань, цілей, змісту та принципів освіти, до набуття, передачі й використання професійних знань, емоційно-оцінне ставлення до власних професійних вчинків. Емоції наділяють певні способи діяльності та поведінки цінністю, тому саме цей компонент професійних ціннісних орієнтацій вважається ключовою їхньою властивістю. За емоційною модальністю професійні ціннісні орієнтації можуть бути позитивні, негативні або нейтральні, якщо розглядати їх як установки, та тільки позитивні, якщо розглядати їх як утворення, що мають особистісний сенс [13]. Цьому компоненту відповідають такі характеристики, як: прийняття вчителем професійних цінностей, позитивне емоційно-оцінне ставлення до власних професійних ціннісних орієнтацій і до професійної діяльності, задоволеність працею та установка на активність у професійній діяльності.

Поведінковий компонент відображає практичний, дієвий, регулятивний характер професійних ціннісних орієнтацій учителя. Цей компонент є результатом становлення професійних особистісно-значущих сенсів і цілей, коли вчитель стає реальним суб'єктом своєї професійної діяльності. Цей компонент професійних ціннісних орієнтацій О. Мартинюк розглядає як професійні позиції або центрації вчителя, виокремлюючи такі позиції: предметоцентризм (позиція вчителя предметника), педагогічний егоцентризм (Я-центрація), дитиноцентризм (гуманістична позиція), конформна (формально-рольова) позиція та полісуб'єктна позиція (яка оптимально-продуктивно поєднує попередні й є поліфункціональною професійною позицією педагога) [13]. Поведінковий компонент характеризується: реальною поведінкою педагога, в котрій і втілюються його професійні ціннісні орієнтації. Цьому компоненту відповідають: реалізація професійних цінностей у професійній діяльності та поведінці; стійкість реалізації ціннісних переконань у щоденній професійній діяльності та поведінці; здатність діяти в умовах свободи вибору та відповідальності за нього.

Структурні компоненти професійних ціннісних орієнтацій учителя перебувають у тісному взаємозв'язку: узгодженість між когнітивним і емоційно-оцінним компонентами становить основу розвитку професійних ціннісних орієнтацій учителя та їх втілення в професійних поведінці та діяльності (поведінковий компонент). Саме професійні ціннісні орієнтації педагога визначають суть його діяльності: ради чого він працює, які ставить цілі, які обирає засоби досягнення цілей. При цьому, кожному вчителю властива своя система професійних ціннісних орієнтацій, котра детермінована власним досвідом життя, професійної діяльності, рівнем професійної підготовки, умовами діяльності.

Процес становлення та розвитку професійних ціннісних орієнтацій педагогів є рух шляхом залучення особистості вчителя до професійних цінностей: від знання про них, через емоційно-чуттєве переживання та оцінне ставлення, до придбання цих цінностей як професійних сенсів і цілей [12]. Процесу становлення та розвитку професійних ціннісних орієнтацій фахівців притаманні ті ж психологічні механізми, що й у цілому ціннісним орієнтаціям особистості. Розглядаючи ціннісні орієнтації як систему ціннісних ставлень, учені (Б. Ананьєв [2], К. Роджерс [14], В. Франкл [17] та ін.) доводять, що процес їх становлення безперервний і пов'язаний з розвитком потреб людини. Ціннісні орієнтації виявляються у сенсоутворюючій діяльності, у ситуаціях вибору, що пов'язані з переусвідомленням життєво важливого для особистості, передбачають вільний вибір вчинку і особистісну відповідальність за нього [6]. У практичній діяльності людини не лише засвоюються нові цінності, але й піддаються перевірці вже сформовані ціннісні уявлення.

Складний процес формування ціннісних орієнтацій особистості та розвитку професійних ціннісних орієнтацій педагогічних фахівців реалізується за допомогою низки психологічних механізмів, серед яких базовими є механізми: ідентифікації, інтеріоризації та екстеріоризації (табл. 2).

Таблиця 2 — Психологічні механізми становлення та розвитку професійних ціннісних орієнтацій учителя

Компоненти ПЦО	Психологічні механізми
Когнітивний	ідентифікація, рефлексія, ціннісне самовизначення
Емоційно-оцінний	емоційне переживання, емоційна оцінка, інтеріоризація
Поведінковий	екстеріоризація, цілепокладання, проектування

Провідними психологічними механізмами розвитку *когнітивного компонента* професійних ціннісних орієнтацій є *ідентифікація, рефлексія та ціннісне самовизначення*. В більшості наукових праць (О. Бодальов, В. Мухіна, Б. Паригін, А. Петровський та ін.) механізм ідентифікації інтерпретується як процес пізнання іншої людини, входження в її систему мотивів, цілей і цінностей. Цей механізм призводить до засвоєння цінностей і норм соціального оточення, що, як зазначає Д.О.Леонтьєв,

відбувається через специфічне наслідувальне засвоєння особистісних сенсів [11]. Так, при входженні фахівця до професійної групи (педагогічне співтовариство, педагогічний колектив конкретного навчального закладу, групи слухачів курсів підвищення кваліфікації) завдяки ідентифікації відбувається отождолення себе з ними, прийняття професійних цінностей, значущих для інших, а через це — засвоєння прийнятих у професійній групі норм і професійних цінностей. Звичайно, механізм ідентифікації не зводиться лише до несвідомого копіювання цінностей значущого соціального оточення. Дія механізму ідентифікації скоріше уподібнення, досягнення рівного положення відносно іншої людини, що виступає зразком, носієм привабливих рис, властивостей і цінностей. Ідентифікація є механізмом формування системи ціннісних орієнтації особистості, що займає положення між адаптаційними механізмами і більш високоорганізованим механізмом усвідомлення особистісного сенсу цінностей — *рефлексії*. Психологічний механізм останньої дає змогу вчителю рефлексувати суперечності, що виникають у педагогічній дійсності, і з урахуванням їхнього характеру і спрямованості логічно та обґрунтовано підходити до їхнього вирішення. В результаті рефлексії відбувається усвідомлення вчителем характеру та змісту його установок і ставлень до різних загально-носупільних і професійних цінностей, які визначають ціннісний зміст професійних ціннісних орієнтацій [12]. Важлива роль у розвитку професійної ціннісної сфери педагога належить психологічному механізму *самовизначення* особистості. Самовизначення є природною потребою людини відбити у своїй свідомості об'єктивну реальність у цілому або її частини з метою забезпечення максимально комфортних умов життя й діяльності [19], та є проявом внутрішньої, психологічної свободи і завжди передбачає вибір тієї чи іншої альтернативи з числа наявних [16]. Здійснюючи самовизначення, особистість проявляє незалежність від зовнішніх обставин, реалізує самодетермінацію, актуалізує суб'єктне начало, залучаючись таким чином до загальнолюдських та професійних цінностей. Здатність до самовизначення є показником зрілої особистості, яка прагне реалізувати свій потенціал повною мірою. Ціннісне самовизначення часто супроводжується життєвою кризою, що вимагає перебудови ціннісно-сислової сфери особистості. Продуктивним результатом такої кризи слід вважати вихід на якісно вищий рівень особистісного розвитку і самоактуалізації [16]. Чим вище рівень професійного самовизначення особистості, тим ефективніше фахівець виконує свою професійну роль. За такого підходу з'являється можливість виділити і розглянути у взаємозв'язку ланцюжок «діяльність — самовизначення — реалізація відносин, тобто знов діяльність». Діяльність забезпечує самовизначення особистості, особистість з високим рівнем самовизначення здібна до високоефективної діяльності [19].

Прийняття цінностей особистістю і вироблення власних ціннісних орієнтації здійснюється не тільки на когнітивному рівні (знання про цінності ще не свідчить про сформовані до них ставлення), а й на емоційно-оцінному рівні, оскільки цінності сприймаються не тільки розумом, а й відчуттями. Провідним психологічним механізмом розвитку *емоційно-оцінного компонента* професійних ціннісних орієнтацій є *інтеріоризація*. Механізм *інтеріоризації* полягає в перетворенні структури практичної діяльності в структуру внутрішнього плану свідомості. Інтеріоризація суспільно значущих цінностей проходить через засвоєння соціальних нормативів, як у вербальному, так і в поведінковому плані [15]. Проте у формуванні ціннісних орієнтацій та їх засвоєнні в поведінковому плані винятково важливу роль відіграють емоції. Як відзначає угорський філософ П. Хайду, за відсутності емоційної оцінки і переживання знання індивіди прийматимуть позитивні цінності тільки на словах, на вербальному рівні [цит. за 15]. Тож базовими складовими механізму інтеріоризації професійних цінностей є *переживання* значущих для вчителя цінностей. У процесі прийняття вчителем професійних ціннісних орієнтацій відбувається перш за все *емоційне оцінювання, емоційне переживання* зовнішньої ситуації, явища-цінності. Це найбільш безпосередній і інтуїтивний зв'язок особистості з явищем професійної дійсності, та в процесі встановлення цього зв'язку актуалізуються установки, потреби, мотиви особистості. У становленні та розвитку професійних ціннісних орієнтації також є важливим *раціональне оцінювання*, пов'язане з усвідомленням спонук, мотивів, вчинків, що забезпечує зв'язок з когнітивним компонентом професійних ціннісних орієнтацій учителя. На думку Б. Додонова, «орієнтація людини на певні цінності може виникнути тільки в результаті їхнього попереднього визнання (позитивної оцінки — раціональною або емоційною)» [9; 11]. Тому тільки емоційно прийняті явища й активне, емоційно яскраве ставлення до них індивіда створюють умови для інтеріоризації цінностей.

Оскільки *поведінковий компонент* є «практичним вираженням» професійних ціннісних орієнтації, перелік реальних вчинків педагога в щоденній діяльності, його становлення та розвиток відбувається, коли вчитель через дію механізму *екстеріоризації* стає реальним суб'єктом своєї професійної

діяльності. Екстеріоризація — це самоздійснення людини зовні; породження індивідом зовнішніх дій і висловів. Цей процес опосередкований тим, що особистість вже засвоїла — інтеріоризувала. Екстеріоризацію цінностей розуміють як привласнення особистістю нових моделей поведінки, яке ініціюється діяльністю та відбувається в результаті вирішення ціннісних суперечностей: між різними протилежними сенсами і значеннями, зіставленням або розузгодженням особистісних цінностей, старим і новим досвідом. Механізм екстеріоризації є складним процесом, що передбачає свідоме і активне сприйняття навколишнього світу, а також активне відтворення прийнятих норм і цінностей у своїй діяльності [15]. Крім того, екстеріоризація припускає перейняття на себе відповідальності, інтерпретацію значущих подій як результат своєї власної діяльності [10].

Цілепокладання є основою будь-якої діяльності, що стосується мотиваційної сфери та детермінує спрямованість особистості на діяльність. Ставлячи перед собою мету — реалізацію цінностей професії і подальше особистісне та духовне вдосконалення в професії, вчитель усвідомлює цю мету, а усвідомлена мета, у свою чергу, задає імпульс його діяльності, мобілізує творчі сили, рухає його до професійних досягнень. Таким чином, активна професійна діяльність набуває для нього сенсу, котрий є підставою для оцінки вчителем значущості професійної діяльності для себе [12].

У загальному розумінні психологічний механізм *проектування* полягає у визначенні системи вимірів майбутнього об'єкта або якісно нового стану існуючого проекту — прототипу, прообразу передбачуваного або можливого об'єкта, стану чи процесу в єдності із засобами його досягнення. Через осмислення належного, бажаного й ідеального формується структура персональної ціннісної свідомості [10]. Стосовно розвитку професійних ціннісних орієнтацій педагогів, механізм проектування — це процес внесення ціннісного компонента до професійно-педагогічної діяльності вчителя, націленість її на вирішення освітніх завдань, пошук додаткових ресурсів для здійснення задуму власної діяльності.

Проектування розглядають як базову форму цілеспрямованої діяльності особистості, розвитку соціальних систем, процесів і ставлень, коли особистість, осмислюючи зміст дії, проектує бажаний та призначений до здійснення образ майбутнього. Підґрунтям ціннісно-професійного проектування є: ціннісне самовизначення вчителя в поліпарадигмальному просторі педагогічної реальності та розуміння цілей проектування як похідних від системи цінностей педагога. Проектування включає прогностичне бачення шляхів вирішення актуальної професійної проблеми, містить комплекс пріоритетів, цілей, методів і завдань професійної діяльності вчителя. Цей механізм починає здійснюватися тоді, коли починають переосмислюватися професійні ціннісні орієнтації та ціннісна сторона освіти. У процесі проектування виникає система запланованих до реалізації дій, необхідних для досягнення певної професійної мети, умов і засобів, яка у свою чергу залежить від вибору пріоритетних професійних цінностей.

Аксіопсихологічне проектування визначається певною стійкістю, детермінуючи стратегію та тактику цілепокладання у процесі самоздійснення та самоактуалізації особистості; рівень розвитку в особистості аксіопсихологічного проектування є своєрідним індикатором її психічного й особистісного розвитку; ціннісне проектування як свідоме використання особистого потенціалу забезпечує оцінювання бажань та можливостей їхньої реалізації, здібностей і докладених вольових зусиль [7]. Завдяки механізму проектування на основі складених професійних ціннісних орієнтацій реалізується саморозвиток, самостановлення, самоорганізація, побудова смислового, особистісного простору освітньої діяльності.

Отже, цінності суспільства взагалі і професійно-педагогічні цінності зокрема стають ціннісними орієнтаціями особистості та професійними ціннісними орієнтаціями вчителя тільки за умови, якщо вони усвідомлені, прийняті і реалізовані в практичній діяльності.

Висновки. За результатами теоретичного аналізу літератури складено *структурно-компонентну модель професійних ціннісних орієнтацій учителя*, яка містить три компоненти: когнітивний (обізнаність у сфері сучасних цінностей освіти; усвідомлення й осмислення вчителем власних професійних ціннісних орієнтацій), емоційно-оцінний (прийняття професійних цінностей та позитивне емоційне ставлення до них; позитивне емоційно-оцінне ставлення до професійної діяльності, задоволеність працею та установка на активність у професійній діяльності), поведінковий (реалізація професійних цінностей у професійній діяльності; стійкість проявлення професійно-ціннісних переконань у діяльності та поведінці).

Визначено психологічні механізми розвитку професійних ціннісних орієнтацій учителів відповідно до їхніх структурних компонентів: когнітивний — ідентифікація, рефлексія, ціннісне самовизначення; емоційно-оцінний — інтеріоризація, емоційне переживання, емоційна оцінка; поведінковий — екстеріоризація, цілепокладання, проектування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Allport G.W.* Pattern and growth of personality / G.W. Allport. N.Y. : Holt, 1961. — 593 p.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — СПб : Питер, 2001. — 288 с. — (Серия «Мастера психологии»).
3. *Асмолов А.Г.* Деятельность и установка / А.Г. Асмолов. — М. : Изд. МГУ, 1979. — 151 с.
4. *Бех І.Д.* Цінності як ядро особистості / І.Д. Бех // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / [за заг. ред. О.В. Сухомлинської]. — К. : АПН України, 1997. — С. 8–11.
5. *Боришевський М.Й.* Соціально-психологічні чинники мотивації професійного вдосконалення особистості керівних кадрів в освіті : [наук.-метод. посібник] / М.Й. Боришевський, В.А. Семиченко, О.І. Бондарчук та ін. — К. : Логос, 2005. — 128 с.
6. *Волкова В.А.* Особистісний сенс як один з факторів самовиховання майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / В.А. Волкова, І.Г. Стотика, О.В. Стотика. — Режим доступу : <http://conference.mdpu.org.ua>
7. *Гуляс І.А.* Аксіопсихологічне проектування: критерії та показники / І.А. Гуляс // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. — 2010. — № 4.
8. *Деркач А.А.* Методолого-прикладные основы акмеологических исследований / А.А. Деркач. — М., 1999. — 392 с.
9. *Додонов Б.И.* Эмоции как ценность / Б.И. Додонов // Общественные науки, 1979. — № 4. — С. 132–136.
10. *Карпенко З.С.* Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко. — К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — 220 с.
11. *Кирьякова А.В.* Теория ориентации личности в мире ценностей : [монография] / А.В. Кирьякова. — Оренбург, 1996. — 188 с.
12. *Леонтьев Д.А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Вестник МГУ Сер. 14., Психология. — 1996. — № 4. — С. 35–44.
13. *Лысенко А.В.* Структура профессионально-ценностных ориентаций будущего учителя музыки [Электронный ресурс] / А.В. Лысенко. — Режим доступа : <http://arts.adygnet.ru/bibl/izd>
14. *Мартинюк О.Б.* Формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх учителів у процесі вивчення психологічних дисциплін: дис... канд. псих. наук. — Ялта, 2006. — 330 с.
15. *Роджерс К.Р.* Взгляд на психотерапию, становление человека / К.Р. Роджерс. — М. : Прогресс, 1994. — 480 с.
16. *Серый А.В.* Ценностно-смысловая сфера личности : [учебное пособие] / А.В. Серый, М.С. Яницкий. — Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. — 92 с.
17. *Сметаняк В.І.* Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / В.І. Сметаняк ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — 20 с.
18. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / В. Франкл. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
19. *Шевчук М.В.* Психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / М.В. Шевчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2000. — 25 с.
20. *Шнейдер В.А.* Развитие ценностных ориентаций преподавателей колледжа как фактор их профессионального роста : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» [Электронный ресурс] / В.А. Шнейдер. — Магнитогорск, 2006. — 22 с.

МОТИВАЦІЯ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Світлана Гусаківська, асистент кафедри теорії та методики дошкільної освіти Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка
УДК 378.015.3:159.947.5

У статті здійснюється теоретичний аналіз значення мотиваційної сфери у фаховій підготовці. Описуються результати дослідження майбутніх спеціалістів дошкільної освіти в аспекті їхньої навчальної мотивації. Порівнюються та аналізуються виявлені особливості зазначеної структури у студентів-першокурсників і випускників.

Ключові слова: мотиваційна сфера особистості, навчальна мотивація, майбутні вихователі ДНЗ.

В статье осуществляется теоретический анализ значения мотивационной сферы в профессиональной подготовке. Описываются результаты исследования будущих специалистов дошкольного образования в аспекте их учебной мотивации. Сравниваются и анализируются выявленные особенности указанной структуры у студентов-первокурсников и выпускников.

Ключевые слова: мотивационная сфера личности, учебная мотивация, будущие воспитатели ДОУ.

The paper is a theoretical analysis of the value of the motivational sphere of professional training. Describe the results of future specialists preschool education in terms of their academic motivation. Compared and analyzed the features of this structure in the first-year students and graduates.

Key words: motivational sphere of the personality, learning motivation, future teachers of kindergartens.

Проблема мотиваційної сфери є однією із фундаментальних у психологічній науці, адже розкриває сутність механізмів формування, розвитку, спонукання людської діяльності, спрямованої на задоволення будь-яких потреб. У зв'язку із освітніми перетвореннями зазначена тема особливо актуалізується у сфері підготовки фахівців дошкільної освіти, огляд досліджень якої показує, що якісна професіоналізація її спеціалістів можлива за наявності у студента відповідної мотивації — усвідомленого й стійкого прагнення до досягнення високих рівнів професіоналізму, максимального розкриття власного потенціалу на певному етапі індивідуального розвитку. Мотивація є рушієм, який спонукає людину до особистісного та професійного саморозвитку: здобування необхідних знань та умінь і творчого застосування їх на практиці. Крім того, мотивація студента є засобом формування його життєвої компетентності та важливим фактором конкурентоспроможності як фахівця на ринку праці.

Проблему мотиваційної сфери особистості на різних етапах її розвитку розглядають ряд учених: К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Асмолов, Л. Виготський, Ж. Вірна, П. Гальперін, А. Коваленко, Г. Костюк, Т. Ларіна, О. Леонт'єв, С. Максименко, А. Маслоу, В. М'ясищев, М. Савчин, В. Столін, В. Якунін та ін. Варто зазначити, що у тлумаченні мотивації існує чимала кількість підходів (наприклад, зарубіжна психологія налічує близько 50 мотиваційних теорій). Проте, ключовим чи не в кожному вважається поняття «мотиви» — внутрішні утворення, які визначають активність особистості. О. Леонт'єв підтверджує, що будь-яка діяльність спонукається і направляється мотивом — тим, у чому опредмечена та чи інша потреба. Вчений вважає, що діяльність людини обумовлена як пізнавальними, так і соціальними мотивами [3]. Д. Леонт'єв мотив діяльності називає предметом, включеним у систему реалізації відносин суб'єкт-світ як предмет потреби, і набуваючу у ній властивість пробуджувати і спрямовувати діяльність суб'єкта [6, с. 193–194]. М. Савчин також визначає мотив як спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб [8, с.355].

Ядром мотиву Х. Вегас називає цінності, що переважають у певних речах чи ситуаціях. Лише апелюючи до ціннісних якостей, можна зрозуміти мотивацію, без якої неможливе людське життя [1, с. 89]. Мотив володіє кількісними (за принципом «сильний-слабкий») і якісними характеристиками (внутрішні та зовнішні мотиви) [3]. Так, В. М'ясищев розглядає мотиви у системі відносин особи, а саме: ставлення людини до людей; ставлення до себе; ставлення до предметів навколишнього світу [5].

За А. Маслоу, порівняння (мотиви) людини виходять із неї самої, у виборі поведінки вона керується власною природністю. Отже, основу системи її цілей та цінностей визначає спонтанність [9, с. 22]. У більшості мотиваційних теорій аналізуються три основні параметри поведінкової активності: ініціація, інтенсивність та напрям. Мотиваційна активність також є результатом впливу особистісного чинника (потреби, мотиви, установки, цінності) та ситуаційного (відносини, поведінка інших людей, оцінки, реакції оточуючих тощо) [10, с. 116–117].

Інші західні психологи визначають мотивацію як правильний і ефективний шлях досягнення успіху. Так, Д. Карнегі стверджує, що на світі є тільки один спосіб спонукати людей щось зробити, і він полягає в тому, щоб змусити людину захотіти це зробити. З. Фрейд говорить, що в основі всіх наших вчинків лежать два мотиви: сексуальний потяг і бажання стати успішним. Американський філософ і педагог Д. Дьюї переконує, що найглибшим прагненням, властивим людській природі, є бажання бути потрібним, значимим для інших [3]. Саме зазначені мотиви спонукають людину діяти.

Якщо для особистості діяльність значима сама по собі (задоволення пізнавальної потреби в процесі навчання), то це — внутрішня мотивація. Якщо ж поштовхом до діяльності особи є соціальні чинники (престиж, зарплата тощо), то це — зовнішня мотивація. Крім того, самі зовнішні мотиви можуть бути позитивними (мотиви успіху, досягнення) і негативними (мотиви уникнення, захисту) [3]. Очевидно, що зовнішні позитивні мотиви більш ефективні, ніж зовнішні негативні мотиви, якщо навіть за силою вони рівні. Зовнішні позитивні мотиви ефективно впливають на успішність навчальної діяльності і є джерелом досягнень у професійній сфері. Взаємопов'язані і взаємозалежні мотиви особистості утворюють мотиваційну систему [5], яку Ж. Вірна називає «глибоко особистісним утворенням», що пронизує «усі структурні утворення особистості, особливо її спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність та психічні утворення. У свою чергу, особистісні утворення — це втілення певних характеристик мотивації, таких як динамічні властивості і особливості характеру» [2, с. 146].

Структуру мотиваційної сфери студентів ряд авторів розглядає залежно від напряму професійної освіти (І. Абрамова, Л. Попова, Л. Столяренко та ін.) Інші автори досліджували її залежно від курсу навчання (Н. Горська, Т. Іванова, Р. Цветкова та ін.). Зокрема, Т. Ларіна наголошує, що мотиваційна сфера — це структурно-динамічна система взаємопов'язаних мотивів, що обумовлюють поведінку й діяльність особистості студента під час навчання у вищій школі; вона представлена трьома компонентами: навчально-професійним, професійним та комунікативним, які, водночас, є критеріями її активності [5].

Мотиваційна сфера студента також характеризується наявністю внутрішньої та зовнішньої навчальної мотивації. Внутрішня мотивація навчання включає внутрішні мотиви вступу до педагогічного вишу, широкі навчально-пізнавальні мотиви, мотиви самоосвіти, релевантні професійні мотиви і має такі характеристики: навчально-пізнавальні мотиви закладені в самому процесі навчання (інтерес до професії, успішність, набуття глибоких знань, інтелектуальне задоволення, самореалізація, самовдосконалення); тенденція до продовження навчальної діяльності виходячи з активності й самостійності самого суб'єкта навчання; перевага складності та обсягу навчального завдання (надання переваги завданням середньої складності); висока когнітивна гнучкість у навчальній діяльності; творче вирішення проблем; суб'єкт навчання продуктивно адаптується до університетського середовища і його системи навчання.

Зовнішня навчальна мотивація містить зовнішні мотиви вступу до педагогічного вишу, вузькі пізнавальні мотиви, нерелевантні професійні мотиви і має такі характеристики: мотиви, не пов'язані з самим процесом навчання, і такі, що знаходяться поза навчальною діяльністю (не відставати від одногрупників, досягти поваги викладачів, схвалення оточуючих, уникнути засудження і покарання, легко знайти роботу); тенденція до продовження навчальної діяльності, виходячи з присутності зовнішнього підкріплення та залежності від інших; перевага надається простішим завданням та таким, що не потребують багато часу (прості завдання, які необхідно виконати, щоб отримати оцінку); когнітивна гнучкість у навчальній діяльності слабка; креативність пригнічується, сприяє зростанню напруженості; суб'єкт навчання пристосовується до університетського середовища складніше [4].

Успішність навчальної діяльності особистості під час фахової підготовки у вищій школі залежить від соціально-психологічних і соціально-педагогічних чинників. На ефективність її впливають також сила і структура мотивації. Відповідно до закону Йеркса-Додсона ефективність навчальної діяльності перебуває в прямій залежності від сили мотивації. Однак прямий зв'язок зберігається до певної межі. При досягненні результатів і продовженні збільшення сили мотивації — ефективність діяльності падає [3]. Мотивація повинна підтримуватися на оптимальному (середньому) рівні.

Мотивація навчання — це загальна назва для процесів, методів, засобів спонукання студентів до продуктивної пізнавальної діяльності та активного освоєння змісту освіти. Образно кажучи, мотивацію творять і підтримують спільно викладачі (мотивація викладацької діяльності, ставлення до професійних обов'язків) та студенти (мотивація навчання, внутрішня та самомотивація). Зазначена структура є провідним чинником, що регулює активність, поведінку, діяльність особистості. За об'єктивно однаковими діями студентів можуть стояти абсолютно різні причини, відповідно, спонукальні джерела одного й того ж вчинку можуть бути абсолютно різними [3]. Будь-яка педагогічна взаємодія із студентом стає ефективною тільки з урахуванням індивідуальних особливостей його мотивації.

В. Якунін та Е. Циганова відзначають, що критерієм успішного переходу від навчально-професійної до професійної діяльності служить навчальна активність студентів, яка у свою чергу визначається академічною успішністю. В. Кокарева також розглядає як мотиваційні критерії студента прагнення отримати більш високий бал за рейтинговою системою оцінки студентів педагогами вищої школи; систематичну навчально-пізнавальну діяльність; своєчасне виконання завдань, передбачених графіком навчального процесу; відвідування занять; творчу активність, науково-дослідну діяльність [5]. Огляд досліджень показує, що мотивація залежить від установок, орієнтацій, цілей та принципів середовища, у якому перебуває студент.

Проблемі мотиваційної сфери особистості присвячено ряд наукових праць зарубіжних та вітчизняних вчених. Проте найменш вивченими залишаються питання навчальної мотивації студентів, майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Таким чином, *мета статті* — теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості мотиваційної сфери студентів, майбутніх вихователів ДНЗ.

Існують розбіжності у поглядах науковців з приводу динаміки мотиваційної сфери студентів у процесі навчання у вищій школі. Частина авторів відзначає позитивну динаміку мотивації до кінця навчання (Т. Іванова, Г. Мухіна, А. Печнікова, Л. Попова, Р. Цветкова та ін.), тоді, як інші науковці свідчать про негативну динаміку зазначеної сфери (І. Абрамова, С. Гапонова, Є. Ільїн та ін.) [9].

З метою розширення наших уявлень про мотивацію майбутніх вихователів ДНЗ було організоване емпіричне дослідження. Для виявлення особливостей навчальної мотивації ми застосували опитувальник М.І. Алексеевої [7]. Дослідженням охопили 51 студента спеціальності «Дошкільна освіта» (24 особи I-го та 27 чоловік V-го курсу) Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка.

Опитувальник М. Алексеевої містить 48 пунктів, респондентам пропонується відзначити власне ставлення до кожного твердження. Інтерпретація результатів відповідей дозволяє визначити потенціал навчальної мотивації, оцінивши ідейно-політичні, науково-пізнавальні, професійні, практично-ціннісні мотиви, мотиви самовиховання, соціального престижу, соціальної ідентифікації, утилітарні та комунікативні мотиви. Результати визначалися шляхом додавання отриманих даних по кожній із груп вищезгаданих мотивів та вирахування середнього балу для експериментальної вибірки. Максимальний показник у кожній групі мотивів — 6 балів, який свідчить про сформованість відповідної мотивації у студента.

Внаслідок вищезазначеної послідовності роботи ми отримали таку рангову ієрархію 8 мотиваційних груп для першокурсників: 1 — «мотиви соціальної ідентифікації» — 4,7; 2 — «науково-пізнавальні мотиви» та «мотиви соціального престижу» — 3,9; 3 — «мотиви самовиховання» — 3,8; 4 — «професійні та практично-ціннісні мотиви» — 3,7; 5 — «ідейно-політичні мотиви» — 3,6; 6 — «комунікативні мотиви» — 3; 7 — «утилітарні мотиви» — 2,7.

Для студентів V курсу ієрархія є дещо відмінною: 1 «мотиви соціальної ідентифікації» — 5; 2 — «комунікативні мотиви» — 4; 3 — «мотиви самовиховання» — 3,9; 4 — «науково-пізнавальні мотиви» — 3,7; 5 — «мотиви соціального престижу» — 3,6; 6 — «професійні, практично-ціннісні мотиви» та «ідейно-політичні мотиви» — 3,4; 7 — «утилітарні мотиви» — 2,8.

Зведені результати емпіричного дослідження наочно відображені на рис.:

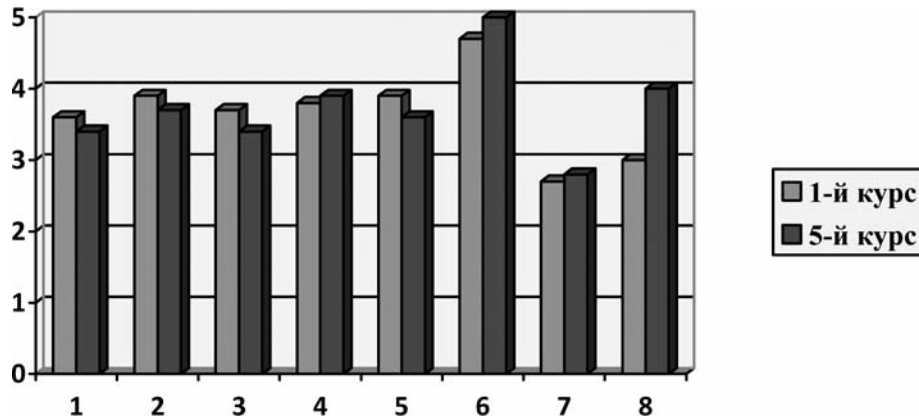

Рис. Співвідношення мотивів у студентів I і V курсів

Примітка. Вісь *x* позначає: 1 — «ідейно-політичні мотиви»; 2 — «науково-пізнавальні мотиви»; 3 — «професійні та практично-ціннісні мотиви»; 4 — «мотиви самовиховання»; 5 — «мотиви соціального престижу»; 6 — «мотиви соціальної ідентифікації»; 7 — «утилітарні мотиви»; 8 — «комунікативні мотиви»; вісь *y* — середні арифметичні кількісних показників значущості відповідних мотивів.

З наведених показників помітні деякі відмінності рангів мотивації студентів I та V курсів. Варто зауважити, що серед респондентів виділяються особи із низьким (3 бали і менше) та середнім (вище 3-х балів) рівнем навчальної мотивації, осіб із високим рівнем (5-6 балів) майже немає. Виявилось, що як у першокурсників — так і в студентів V курсу пріоритетне місце посідають «мотиви соціальної ідентифікації». Отже, майбутні вихователі дошкільного навчального закладу виразно усвідомлюють суспільні потреби та інтереси їхнього соціального статусу; відчувають відповідальність за здобуття знань перед близькими людьми, отримання вищої освіти для них є дуже значимим.

На друге місце студенти I курсу поставили 2 групи мотивів: 1 — «науково-пізнавальні», які пов'язані безпосередньо із пізнавальною діяльністю і виражають ставлення як до самого процесу навчання студентів, так і до змісту того, що вони вивчають; 2 — «мотиви соціального престижу», що демонструє важливість для досліджуваних міри впливу оточення та престижність перебування у вищому навчальному закладі. Зауважимо, що у студентів-випускників такі ж мотиви перебувають аж на п'ятій позиції. Отже, в процесі навчання у них дещо нівелюється престижність здобуття вищої освіти. П'ятикурсники другими за значимістю обрали «комунікативні мотиви». Для випускників цінність спілкування, побудова цікавих і корисних контактів, комунікабельність, вміння спілкуватися із людьми різних соціальних статусів, є превалуючою. Можна пояснити це очікуванням отримання студентами нового соціального статусу — фахівця дошкільної освіти. Як не дивно, для першокурсників комунікативність посідає передостанню позицію і не є актуальною.

На третю сходинку студенти обох курсів визначили «мотиви самовиховання». Такий вибір є вираженням їхньої потреби до саморозвитку, здобуття нових вершин, подолання певних труднощів у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

«Професійні та практично-ціннісні мотиви» у першокурсників стали на 4-й позиції і на передостанній — у випускників. Завдяки цій мотивації студенти розглядають навчальну діяльність як необхідність оволодіння улюбленою професією, можливість легко знайти роботу у будь-якій суспільній сфері. У наявності вищої освіти вони вбачають основу самостійного життя. Ставлення п'ятикурсників можна розуміти як часткове розчарування перспективою отримання диплому фахівця. Відтак, у них на 4-му місці опинилися «науково-пізнавальні мотиви», як інтерес до певних галузей знань, пізнання нового, можливість для розвитку та реалізації власних науково-пізнавальних інтересів, розширення свого кругозору.

П'ята сходинка у першокурсників — «ідейно-політичні мотиви», яка, як не дивно, є передостанньою у випускників. Виявлені показники демонструють часткову готовність студентів до суспільно-політичної діяльності, активного економічного, політичного і культурного життя країни і недостатню готовність бути корисними громадянами Батьківщині, її патріотами, повноцінними членами суспільства.

Останню позицію студенти обох курсів віддали групі «утилітарні мотиви», основою яких є отримання особистих вигод після закінчення вищої школи, власного благополуччя, успіху. Перебування їх на останній сходинці говорить, що навчання респонденти не розглядають як час, сприятливий

для прийняття важливих рішень, здобуття корисних і цікавих знань, перспективу отримати гарну роботу, що є негативною тенденцією з огляду на сучасні концепції вищої освіти та професійного самовдосконалення студента ВНЗ.

Описані відмінності свідчать про той факт, що упродовж навчання романтизовані ідеали про майбутню професію та диплом студентів-початківців помітно поступаються значущістю чітким кар'єрним устремлінням і нелегким реаліям сьогодення старшокурсників. Як наслідок — серед опитаних студентів майже відсутні особи із високою мотивацією. Аналіз досліджень із зазначеної проблеми показує, що високомотивовані студенти активні, дружелюбні, добре соціально адаптовані, сміливі, мають кращий інтелектуальний потенціал, не замкнуті. На нашу думку, варто приділити увагу підвищенню рівня навчальної мотивації студентів, від якої залежить їхня професійна підготовка. Зокрема, можна застосувати для реалізації цієї мети психологічні тренінги (як відомо, вони підносять певною мірою цінність особистості, сприяють визначеності та реалізації цілей, мотивують особу до активної діяльності). В ході тренінгової роботи варто створити можливість забезпечення студентів знаннями із самомотивації: наприклад, навчити планувати своє майбутнє; бути відкритими у спілкуванні з людьми; виділяти час для самовдосконалення; усвідомлювати цінність свого перебування у вищій школі; вміти знаходити допомогу і підтримку, якщо існують труднощі; реально оцінювати свої можливості, розкрити потенціал тощо.

Висновки. Отже, мотиваційна сфера особистості включає в себе мотиви, потреби, інтереси, цілі, цінності, прагнення, установки, інстинкти, і пронизує всю сутність особистості: її характер, темперамент, діяльність, емоції, стосунки із людьми та оточуючим середовищем. Результати дослідження мотиваційної сфери студентів, майбутніх вихователів дошкільного навчального закладу засвідчили, що провідними інтересами та цілями їхньої мотивації є соціальна ідентифікація, науково-пізнавальні мотиви, престижність навчання у вищій школі, комунікативні мотиви, мотиви самовиховання. Найменш значущими стали ідейно-політичні інтереси, професійні, практично-ціннісні, мотиви отримання особистих вигод та благополуччя після закінчення вищого навчального закладу. Перспективу подальших розвідок вбачаємо у дослідженні ціннісно-смыслових аспектів становлення особистості майбутнього вихователя дошкільного навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вегас Х.М.* Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма / Х.М. Вегас. — СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Изд-во Рус. христ. гуманит. акад., 2007. — 225 с.
2. *Вірна Ж.П.* Мотиваційно-смыслова регуляція у професіоналізації психолога: Монографія / Ж.П. Вірна. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — 320 с.
3. *Гордашников В.А.* Образование и здоровье студентов медицинского колледжа / В.А. Гордашников, А.Я. Осин. — М.: «Академия Естествознания», 2009. — 356 с.
4. *Кетько С.М., Пакулина С.А.* Методика диагностики мотивации учения студентов педагогического вуза [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование. URL. — Режим доступа: http://www.psyedu.ru/files/articles/1657/pdf_version.pdf
5. *Ларина Е.А.* Структура и динамика мотивационной сферы личности студентов разных направлений профессионального образования: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е.А. Ларина. — Москва, 2010. — 29 с.
6. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — 3-е изд., доп. / Д.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2007. — 511 с.
7. *Опросник М.И. Алексеевой: тесты* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://psitester.ucoz.ru/publ/motivacija/navchalna_motivacija/oprosnik_m_i_alekseevoj/20-1-0-81
8. *Савчин М.В.* Вікова психологія: навч. посіб. — 2-ге вид., стереотип. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. — К.: Академвидав, 2009. — 360 с.
9. *Современная психология мотивации* / под ред. Д.А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2002. — 343 с.
10. *Чирков В.И.* Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В.И. Чирков // Вопросы психологии. — 1996. — № 3. — С. 116–132

ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ ДИТИНИ ДО ДИТЯЧОГО ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Наталія Булатевич, кандидат психологічних наук,
асистент кафедри психології розвитку КНУ імені Тараса Шевченка
УДК 159.922.6.

Стаття присвячена аналізу та систематизації чинників адаптації дитини до умов дитячого дошкільного закладу освіти. Узагальнено та детально проаналізовано чинники адаптації, пов'язані із особливостями індивідуальності дитини, із особливостями взаємодії дитини та батьків, дитини та вихователів, а також взаємодії батьків та вихователів. Вказуються критерії успішного проходження адаптації дитини до садочка.

Ключові слова: адаптація, дошкільний вік, чинники адаптації до садочка.

Статья посвящена анализу и систематизации факторов психологической адаптации ребёнка к детскому саду. Обобщены и детально проанализированы факторы адаптации, связанные с особенностями индивидуальности ребёнка, с особенностями взаимодействия ребёнка и родителей, ребёнка и воспитателей, а также взаимодействия родителей и воспитателей. Описаны критерии успешного прохождения адаптации ребёнка к детскому саду.

Ключові слова: адаптация, дошкольный возраст, факторы адаптации к детскому саду.

The article is devoted to the analysis and systematization of factors of adaptation to kindergarten. Summarized and analyzed the factors associated with individual child characteristics, interact with the child and parents, children and educators, as well as the interaction of parents and educators. Identifies criteria for successful passage of adapting the child to kindergarten.

Key words: adaptation, preschool age, factors adjustment to kindergarten.

Дитячі дошкільні заклади освіти є тими важливими інститутами соціалізації, потрапляючи до яких дитина знайомиться з суспільними нормами, навичками соціальної взаємодії. Фактично група однолітків, членом якої стає дошкільня, є макромоделлю «дорослого» суспільства. Адаптаційний процес в цьому разі передбачає «становлення певної динамічної рівноваги між потребами дитини та вимогами соціального середовища» [6, с. 14], до якого вона потрапила.

Окремі питання, що стосуються феномена адаптації та соціального розвитку дитини дошкільного віку, порушувались у працях Л. Виготського, О. Леонтьєва, Д. Ельконіна та інших [3]. З появою психологічних служб у закладах освіти ця проблема гостро постала перед психологами, покликаними здійснювати психологічний супровід дитини в рамках освітнього процесу. Звернення до проблеми адаптації до умов дитячого дошкільного закладу освіти можна зустріти в працях Л. Белкіна, Л. Венгера, В. Холмовської, С. Пашукової та інших [4–6]. Є дослідження, присвячені вивченню соціально-психологічної адаптації дітей з важкою спадковою та хромосомною патологією, з мінімальними мозковими дисфункціями [6]. В роботі М. Сосніної детально вивчено індивідуальні відмінності в особливостях перебігу процесу адаптації [6]. В цих роботах аналізуються окремі чинники адаптації, проте відсутній їхній системний аналіз.

Метою статті є аналіз та узагальнення чинників психологічної адаптації дитини до дитячого дошкільного закладу освіти.

Процес адаптації до умов дитячого дошкільного закладу освіти у кожної дитини має свої особливості. Результати досліджень показують, що, як правило, він може мати три форми. *Перша форма адаптації* умовно називається «легкою адаптацією». Вона характеризується погіршенням апетиту в перші дні, млявістю. Проте нормалізація емоційного стану дитини відбувається досить швидко, дитина із задоволенням ходить до садочка. За таких особливостей дитина може адаптуватися до нових умов уже за місяць. Педіатри відмічають низький рівень захворюваності протягом адаптаційного періоду.

Друга форма адаптації — «адаптація середньої важкості» — проходить повільніше. Дитина може захворіти в перші 2–3 тижні після першого відвідування садка на гострі респіраторні захворювання. Проте потім стан нормалізується, а якщо дитина хворіє, то частота хвороб є середньостатистичною для дітей цього віку. Емоційний стан та переживання дитини нормалізуються повільніше. Тривалість адаптації — до 6 місяців.

Найважчою є *третьою формою адаптації* — «важка адаптація». В цьому разі звикання взагалі може не відбутися, а якщо відбудеться, то дуже нескоро. Для цієї групи дітей властиві часті захворювання, які супроводжуються значними ускладненнями. Діти, які належать до цієї групи, несвідомо обирають психосоматичний спосіб реагування на зміну звичних обставин життя, на розлуку з близькими людьми. Саме в цю групу потрапляють діти, яких часто називають «недитсадівськими». Це діти, які потребують підвищеної уваги та зусиль з боку психолога, вихователя і батьків по входженню в нову соціальну ситуацію.

Аналізуючи особливості перебігу адаптаційного процесу, залучивши до аналізу відомості з літературних джерел та власний досвід роботи в дитячому дошкільному закладі, в цьому теоретичного дослідженні ми виділили такі групи чинників.

До першої групи ми відносимо ті чинники, які пов'язані з **особливостями взаємодії батьків зі своєю дитиною**.

Установки батьків та людей з найближчого соціального оточення на ситуацію відвідування дитиною дитячого садочка: важливою є позитивна, доброзичлива установка, яка передбачає бажання найближчого оточення віддати дитину у садочок.

Випадок 1. Світлана, 4 роки. Мама вийшла на роботу, коли Мілі виповнилось 2 роки. За дівчинкою доглядала бабуся, яка була активним противником садочка. Але коли Мілі виповнилось 4 роки, мама все ж таки вирішила, що в колективі дівчинці буде краще. Із садочка її забирала бабуся, яка постійно говорила про те, як «мабуть, Світланці там погано», «ніхто не зварить так кашку, як бабуся». В результаті Міла, яка спочатку із задоволенням пішла у садок, почала влаштовувати вранці істерики, у неї погіршився сон та апетит, з дітьми гратися не відмовлялась. На радість бабусі, Міла більше не відвідувала садочок і до самої школи виховувалася вдома.

Такий приклад є непоодиноким. Досить часто діти відчувають тривогу своїх батьків і виявляють всі ознаки «неготовності» ходити до дитячого садочка, важко адаптуються до нових умов.

Несформованість у дитини позитивної установки до відвідування садочка. Дуже важливо перед першим відвідуванням дитсадка розповісти дитині про це місце, про те, що там відбувається, що там роблять діти, хто така вихователька тощо. Важливо підкреслити, що це гарне місце, де дитина може гратися, дізнатися щось нове, завжди покликати на допомогу вихователя.

Випадок 2. Сашко, 3 роки. Мама звернулася до психолога з проханням допомоги: Сашко категорично відмовлявся ходити до садочка, з дітьми в групі поведився агресивно. В ході бесіди з'ясувалося, що мама спробувала всі заходи, які тільки можна, і серед них — погрози залишити у садку.

Такі ситуації часто зустрічаються на практиці: батьки залякують дітей садочком, що викликає нормальні психологічні реакції захисту.

Несформованість навичок самообслуговування (вміння зав'язувати шнурки, одягатися, мити руки, тримати ложку тощо). Один із вагомих чинників, що погіршують адаптацію в садочку. В ситуації, яка вимагатиме володіння цими навичками, дитина почуватиметься безпорадною, у неї підвищуватиметься тривожність і, як результат, вона гірше адаптуватиметься до садочка.

Рівень соціального досвіду дитини, який передбачає сформованість продуктивних форм спілкування з ровесниками та дорослими.

Практика показує, що дитина, яка не володіє навичками самообслуговування, але готова до вступу у ширше соціальне оточення, ніж домашнє, звикне швидше до дитсадка, ніж дитина, яка себе обслуговує, але не знає, як підійти до чужого дорослого чи дитини. Тут діє психологічний бар'єр: підійти до виховательки (поки ще чужої жінки) та попросити її про допомогу.

Гіперопіка батьків. Цей чинник пов'язаний із ситуацією, коли батьки значно обмежують отримання нового досвіду своєї дитини: вони самі обирають для неї друзів, іграшки, ігри, в які слід гратися дитині, батьки бояться делегувати дитині відповідальність за виконання навіть досить простих життєвих завдань (наприклад, «руки мити тільки з мамою, бо мило може потрапити в очі» тощо). В результаті дитина має бідний та обмежений життєвий досвід, в тому числі й соціальний. Насправді, утримуючи дитину біля себе, мати (або інша близька людина) оберігає себе від зайвих хвилювань та стресів, компенсує свою власну безпорадність в інших сферах життя. Психологічно комфортний стан матері оплачує дитина дорогою ціною, адже чим пізніше виходить дитина з сім'ї, тим важче їй буде адаптуватися в широкому соціальному оточенні. Так, «домашні» діти відчувають труднощі з першого дня перебування у школі: їм важко познайомитись з дітьми, звернутися до незнайомих дорослих, розв'язувати конфлікти.

Отже, одне з завдань практичного психолога, що працює з проблемою адаптації до садочка — допомога батькам у подоланні їхньої власної неготовності «відпустити» дитину. Не завжди батьківське бажання утримати дитину біля себе усвідомлюється батьками.

Невідповідність режимів дитсадка та домівки. Наявність цього чинника виявляється в тому, що у дитини відсутній апетит, коли всі діти їдять, дитина не хоче спати під час денного сну. Тобто дитина буде відчувати психофізіологічний дискомфорт у ситуації дотримання цьому режиму. Для того щоб уникнути цього, слід заздалегідь підлаштувати домашній режим під режим дитячого закладу, куди має йти дошкільник.

Наступна група чинників пов'язана із **особливостями взаємодії вихователя та дитини**. В цю групу ми також включили чинники, пов'язані із внутрішньою культурою садочка.

Особливості спілкування вихователя з дітьми. Важливо в перші дні завоювати довіру дитини, не соромити її та не скаржитись батькам на дитину (особливо в її присутності). Дітей варто називати по імені й звертатися особисто. Звернення типу «діти!» новачки просто можуть не зрозуміти і не відреагувати на прохання вихователя.

Свято 1 Вересня. Зазвичай перший день навчання у школі вважається святом, всі: і діти, і дорослі — гарно вбрані, з квітами йдуть до школи. Відчувається дух свята. На жаль, у нас не прийнято відзначати перший день відвідування садочка як свято. Але в деяких приватних садках таке свято влаштовують. У літературі пропонують різноманітні сценарії свят для зустрічі новеньких [1; 2].

Можливість брати до дитсадка свою іграшку. Роль своєї іграшки для дитини, яка почала відвідувати дитячий садочок, дуже важлива. Іграшка виконує функцію ключа від домівки. В групі може бути безліч яскравих та цікавих іграшок, але на жодну з них дитина не проміняє улюбленого ведмедика чи машинку, які є символом власного дому та стабільності світу. Ми, дорослі, облаштовуємо свої робочі місця, також приносимо улюблені речі, які протягом робочого дня нагадуватимуть про власну домівку та сім'ю: фотографії, речі, подаровані близькими людьми тощо. Тому не можна забирати іграшку від дитини та просити дати її іншим дітям, мотивуючи це словами «ти — жадібний». Дитина її ніколи не віддасть. Якщо дитина носить іграшку (одну й ту саму) протягом року або й більше — це є діагностичною ознакою для психолога, батьків та вихователів про перебіг процесу психологічної адаптації. Це може свідчити про те, що дитині в садочку погано і слід шукати причини психологічного дискомфорту.

Передбачувана для дитини послідовність подій у дитсадочку. Цей чинник адаптації пов'язаний із стабільним режимом дня та можливістю передбачити події, які відбуватимуться в групі. Наприклад, вихователька може коментувати ці події таким чином: «Ми йдемо мити руки, бо будемо обідати», «Ми збираємо іграшки, бо йдемо на вулицю». В такому разі дитина знає, що її очікує. З одного боку, це дає їй впевненість у собі, передбачуваність оточуючого світу, стабільність. А з іншого — у неї не виникає бажання опротестувати прохання вихователя.

Наступна, третя, група чинників — це **чинники, пов'язані з індивідуальними особливостями дитини**.

Вік. У принципі, в нашій державі дитина може відвідувати садочок уже з півторарічного віку. Проте, враховуючи закони психічного розвитку дитини раннього віку, слід сказати, що дитина починає активно сепаруватися від найближчого оточення (мама, тата) з 2,5–3 років. З цього моменту у дитини з'являються психологічні новоутворення, необхідні для успішної адаптації в дитячому колективі за відсутності мами. Найважче до дитячого садочка адаптуються діти віком від 10–11 місяців до 2 років.

Стан здоров'я. Зважаючи на стан здоров'я дитини, лікарі можуть радити батькам, чиї діти часто хворіють (це кількісний показник захворюваності дітей різних вікових категорій на рік), утриматись на деякий час від відвідування дитячих закладів.

Індивідуальні психологічні особливості дитини. Це широка група чинників. Тут можна говорити і про індивідуально-типологічні характеристики, і про натренованість адаптаційних механізмів, і про особистісні властивості дитини. Так, М.С.Сосніна досліджувала процес адаптації залежно від особистісних властивостей на емоційному, конативному та когнітивному рівнях [6]. Слід враховувати особливості темпераменту в процесі адаптації. Так, наприклад «діти-холерики» та «діти-флегматики» по-різному адаптуватимуться до нових умов. У першому випадку необхідність дотримуватись режиму, неможливість тут і одразу реалізувати свої імпульси може стати причиною значно гіршої адаптації порівняно з іншим випадком, коли внутрішній темпоритм життя впишеться в темп життя садочка.

Несформованість предметно-практичної діяльності в дитини. Ця особливість виявляється у невмінні дитини гратися з певними іграшками, вона не долучається до колективних ігор через невміння гратися та взаємодіяти. Причиною цього може бути обмеження батьками спілкування

з ровесниками, а з іншого боку, батьки самі можуть не приділяти уваги дитини в тій мірі, в якій вона її потребує для оволодіння елементарними життєвими навичками.

До останньої групи ми відносимо **чинники, які пов'язані із взаємодією батьків та вихователів**. А точніше — це чинники, пов'язані з тим, наскільки зусилля батьків, вихователів та психологів поєднуються для досягнення спільної мети: сприяння успішній та швидшій адаптації дитини до нових умов садочка.

Скорочення часу початкового перебування дитини у закладі. Психологи-практики, медики та вихователі не рекомендують віддавати дитину на цілий день протягом перших тижнів адаптаційного періоду. Буде ще краще, якщо дитина певний час матиме можливість відвідувати групу разом з мамою (наприклад, під час прогулянок). Таким чином, дитина матиме можливість отримати необхідний досвід та навички спілкування з однолітками в групі. Важливо батькам та вихователю зроби́ти все, щоб цей досвід був позитивним та став мотивом для подальшого відвідування закладу.

Фактор наслідування. Соціально-психологічний феномен наслідування та зараження досить яскраво простежується в групі дітей-дошкільнят (наприклад, хтось голосно кричить — всі кричать). Тому приймати краще не більше 1–2 нових дітей на тиждень (з метою уникнення ситуації суцільного плачу за мамами).

Наявність постійного вихователя в адаптаційний період. В адаптаційний період дитина звикає не лише до умов садочка, а й до нових людей, які включені у виховний та освітній процес. Важливо, щоб ці люди були постійними. Наприклад, небажано віддавати дитину до садочка влітку, оскільки це є період відпусток, а значить — і частих змін вихователів.

Попереднє ознайомлення дитини з умовами закладу. Важливо показати дитині, що в нових умовах у неї буде своя територія (власна шафа для одягу, ліжко, столик і стільчик). Для деяких дітей, які до вступу до садочка мали свою власну кімнату, важко буде звикнути до того факту, що денний сон буде в кімнаті разом з іншими дітьми.

Зближення виховних заходів у садочку та сім'ї. Дуже важливо наблизити стиль виховання у сім'ї до стилю виховання у садочку. В адаптаційний період вихователі мають не примушувати їсти, спати, не карати за порушення режиму. У свою чергу батьки мають слідкувати за тим, щоб деякі власні виховні заходи наблизити до таких, які прийняті у садочку (наприклад, необхідність прибирати за собою іграшки, книжки, правило мити руки тощо).

Отже, в статті було узагальнено та проаналізовано чотири групи чинників адаптації дошкільнят до умов дитячого дошкільного закладу. Завершуючи виклад матеріалу, слід позначити основні критерії, орієнтуючись на які батьки, вихователі та практичні психологи можуть впевнено сказати: «Адаптація пройшла успішно». Це такі ознаки:

- дитина іде в садочок із задоволенням. Вона згадує, що в садочку є друзі і поспішає до них. Батькам розповідає про ті цікаві події, які трапились з нею протягом дня;
- дитина їсть та спить у садочку;
- гострі респіраторні захворювання стають рідшими (якщо були частими);
- у дитини з'явилося щось нове. Наприклад, нове слово, нова навичка.

Можна сподіватись, що успішність проходження адаптації в одному з перших інститутів соціалізації забезпечить не менш успішну адаптацію до наступного інституту — школи. Наукове осягнення проблеми адаптації до дошкільних закладів освіти може бути продовжене у напрямі вивчення індивідуальних адаптаційних стратегій, а також тих індивідуально-типологічних особливостей, які зумовлюють вибір цих стратегій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алябьева Е.А.* Психогимнастика в детском саду: Методические материалы в помощь психологам и педагогам / Е.А. Алябьева. — М. : ТЦ Сфера, 2005. — 88 с.
2. *Алябьева Е.А.* Коррекционно-развивающие занятия для детей старшего дошкольного возраста : Методическое пособие в помощь воспитателям и психологам дошкольных учреждений / Е.А. Алябьева. — М. ТЦ Сфера, 2005. — 96 с.
3. *Мухина В.С.* Возрастная психология: Феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. — М., АСADEMIA, 1999.
4. Все про адаптацію (спецвипуск) // Психолог. — 2004. — № 25–26 (121–122).
5. Психолог в дошкольном учреждении: Методические рекомендации к практической деятельности / под ред. Т.В.Лаврентьевой. — М.: ГНОМ и Д, 2004. — 114 с.
6. *Соснина М.С.* Индивидуальные особенности социально-психологической адаптации детей в условиях дошкольного образовательного учреждения : дис. канд. психол. наук. — М., 2011. — 192 с.

**Вища атестаційна комісія визнала журнал
фаховим виданням з політичних наук,
педагогічних наук, соціальних комунікацій та психології
(Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 14.06.2007 р.,
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18.11.2009 р.
Постанова Президії ВАК України 1-05/6 від 16.12.2009 р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації :
серія КВ № 1059 від 08.11.2005 р.

Підписано до друку 28.03.2013 р.
Тираж 300 пр. Зам. № 42.07-13

Адреса редакції: 04071, м. Київ, вул. Хорива, 1-Г

Тел. (044) 428-89-07 (головний редактор)
E-mail: bebyk@vmuro1.com.ua

Редактор
Комп'ютерна верстка
Дизайн обкладинки

Т.П. Тацій
О.М. Стадник
А.А. Афоніна

*Видавець і виготовлювач Університет «Україна» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
тел/факс (044) 424-40-69, 424-56-26 E-mail: ukraine.vdk@mail.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 405 від 06.04.01*